

**МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
СХІДНОУКРАЇНСЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
імені ВОЛОДИМИРА ДАЛЯ**

ISSN 2219-2654

**ТЕОРЕТИЧНІ І ПРИКЛАДНІ
ПРОБЛЕМИ ПСИХОЛОГІЇ**

Збірник наукових праць

№3(50) 2019

Том 3

Сєверодонецьк 2019

**ТЕОРЕТИЧНІ І ПРИКЛАДНІ
ПРОБЛЕМИ ПСИХОЛОГІЇ
№ 3(50) 2019 Том 3**

Збірник наукових праць
Засновано у 2001 році

Засновник:

**Східноукраїнський національний
університет**

імені Володимира Даля

Збірник зареєстровано

Міністерством юстиції України

Свідцтво про державну реєстрацію

серія KB № 15358-3930P

від 05.06.09

**THEORETICAL AND
APPLIED PROBLEMS OF
PSYCHOLOGY
№ 3(50)2019 Том 3**

Collection of scientific works
It was founded in 2001

**The founder is
Volodymyr Dahl East-Ukrainian
National University**

Registered by the Ministry of
justice of Ukraine

**Registration certificate
KB № 15358-3930P dated
05.06.09**

Збірник наукових праць включено до Переліку наукових фахових видань України (наказ Міністерства освіти і науки України №1604 від 22.12.2016 р.), в якому можуть публікуватися результати дисертаційних робіт на здобуття наукових ступенів доктора і кандидата наук з психології.

Збірник включено до міжнародної наукометричної бази IndexCopernicus.

Збірник має наступний DOI: <https://doi.org/10.33216/2219-2654>.

Номер збірника №3(50) 2019, том 3 має наступний DOI:
<https://doi.org/10.33216/2219-2654-2019-50-3-3>.

Голова редакційної колегії збірника: Завацька Н.Є., д.психол.н., проф.

Редакційна колегія збірника:

Блинова О.Є., д.психол.н., проф.; Борисюк А.С., д.психол.н., проф.; Бохонкова Ю.О., д.психол.н., проф. (заступник голови); Бочелюк В.Й., д.психол.н., проф.; Бурлакова І.А., д.психол.н., проф.; Гарькавець С.О., д.психол.н., проф.; Карамушка Л.М., член-кор. НАПН України, д.психол.н., проф.; Ковальчук З.Я., д.психол.н., проф.; Лешек Фредерік Корженевський, д.психол.н., проф. (Польща); Ложкін Г.В., д.психол.н., проф.; Максименко О.Г., д.психол.н., проф.; Максименко С.Д., дійсний член НАПН України, д.психол.н., проф.; Пілецька Л.С., д.психол.н., проф.; Альфред Прітц, д.психол.н., проф. (Австрія); Тоба М.В., д.психол.н., проф.; Чернобровкін В.М., д.психол.н., проф.; Шевяков О.В., д.психол.н., проф.; Щербан Т.Д., д.психол.н., проф.

Відповідальний секретар: Завацький Ю.А., к.психол.н., доц.

Статті рецензовано членами редакційної колегії.

Рекомендовано до друку Вченою радою Східноукраїнського національного університету імені Володимира Даля (протокол № 7 від 29.03.2019 р.).

Матеріали друкуються мовою оригіналу в авторській редакції.

© Східноукраїнський національний університет імені Володимира Даля, 2019

© Volodymyr Dahl East-Ukrainian National University, 2019

ЗМІСТ

Балахтар В.В.

ОСОБЛИВОСТІ САМОТВОРЕННЯ ФАХІВЦЯМИ З СОЦІАЛЬНОЇ РОБОТИ СМISЛУ ПОДАЛЬШОГО ЖИТТЄВОГО ШЛЯХУ НА ПІСЛЯТРУДОВІЙ СТАДІЇ СТАНОВЛЕННЯ.....9

Блинова О.О.

ОСОБЛИВОСТІ СУБ'ЄКТИВНОГО СОЦІАЛЬНОГО БЛАГОПОЛУЧЧЯ ОБДАРОВАНИХ СТАРШОКЛАСНИКІВ.....21

Бохонкова Ю.О., Блискун О.О., Пелешенко О.В.

ПСИХОЛОГІЧНІ ОСОБЛИВОСТІ ПРОЯВУ АГРЕСІЇ ТА ФОРМИ АГРЕСИВНОЇ ПОВЕДІНКИ МОЛОДІ В МЕРЕЖІ ІНТЕРНЕТ.....33

Бурлакова І.А., Шевяков О.В., Шрамко І.А.

ПСИХОЛОГІЧНІ ЧИННИКИ ПРОФЕСІЙНОГО ЗДОРОВ'Я ФАХІВЦІВ ЕКОНОМІЧНОЇ СФЕРИ.....44

Dobrovolska N.A.

STUDENT SELF-GOVERNANCE AS A MEAN DEVELOPMENT OF YOUTH CREATIVE ABILITIES.....58

Дятченко Д.О.

АНАЛІЗ ВПЛИВУ СОЦІАЛЬНО-ПСИХОЛОГІЧНИХ ПРИЧИН БЕЗПЕЧНОЇ ПОВЕДІНКИ ОСОБИСТОСТІ.....67

Zhigarenko I.E.

GENDER-ROLE FEATURES OF PROFESSIONALISM IN THE WORK OF SOCIO-INDIVIDUAL PROFESSIONALS.....75

Zavatska N.E., Mykhaylyshyn U.B., Brovender O.O., Pobokina G.M.

PSYCHOLOGY OF GIFT AND PECULIARITIES OF BUSINESS COMMUNICATIVE CULTURE OF PERSONALITY.....84

Zavatska N.E. Spytska L.V., Fedorova O.V., Gorobets A.I.

REACTIONALIZATION OF MINORS IN SECONDARY EDUCATION INSTITUTIONS.....96

Zavatska N.E., Toba M.V., Kashirina Ye.V., Boiaryn L.V.

PSYCHOLOGICAL CORRECTION OF PRESCHOOL CHILDREN WITH ADAPTATION DISORDERS.....108

Zavatsky Y.A.

SYSTEM APPROACH TO STRUCTURE ENTREPRENEURSHIP AND MANAGEMENT IN THE ASPECT OF SOCIAL MOBILITY OF THE PERSON.....119

<i>Карпенко Є.В.</i>	
РЕПРЕЗЕНТАЦІЯ АКСІОЛОГІЧНОГО ПОТЕНЦІАЛУ ЕМОЦІЙНОГО ІНТЕЛЕКТУ В ПРАЦЯХ УКРАЇНСЬКИХ УЧЕНИХ.....	127
<i>Ковальчук З.Я.</i>	
ВПЛИВ СОЦІАЛЬНО-ПСИХОЛОГІЧНИХ ЧИННИКІВ НА САМОРЕАЛІЗАЦІЮ ОСОБИСТОСТІ В ОСВІТНЬОМУ СЕРЕДОВИЩІ ЗАКЛАДУ ВИЩОЇ ОСВІТИ.....	143
<i>Коверзинева Г.П.</i>	
ЗАГАЛЬНОТЕОРЕТИЧНІ ЗАСАДИ ДОСЛІДЖЕННЯ САМОСВІДОМОСТІ В ЗАРУБІЖНІЙ ПСИХОЛОГІЧНІЙ НАУЦІ.....	153
<i>Кондес Т.В.</i>	
ПСИХОЛОГІЧНИЙ СУПРОВІД ПРОФЕСІЙНОГО СТАНОВЛЕННЯ МАЙБУТНІХ ФАХІВЦІВ ХАРЧОВОЇ ПРОМИСЛОВОСТІ.....	164
<i>Кузікова С.Б., Пухно С.В.</i>	
РОЗВИТОК ЕМОЦІЙНО-ВОЛЬОВОГО КОМПОНЕНТУ КОМУНІКАТИВНОЇ КОМПЕТЕНТНОСТІ МАЙБУТНІХ ПЕДАГОГІВ.....	175
<i>Кушнеров В.А.</i>	
ЦІНІСНО-СМИСЛОВІ ОСОБЛИВОСТІ НА РІЗНИХ ЕТАПАХ ЖИТТЄВОГО ШЛЯХУ.....	187
<i>Левченко В. В.</i>	
ПСИХОЛОГІЧНИЙ СУПРОВІД ФОРМУВАННЯ ПРОФЕСІЙНОЇ ІДЕНТИЧНОСТІ В УМОВАХ ЗМІН.....	196
<i>Макарова І.В.</i>	
ЕМПІРИЧНЕ ДОСЛІДЖЕННЯ ОСОБЛИВОСТЕЙ МІЖОСОБИСТІСНИХ ВІДНОСИН СТУДЕНТІВ РІЗНИХ НАПРЯМКІВ НАВЧАННЯ.....	207
<i>Milushyna M.</i>	
ZJAWISKO WSPÓLUZALEŻNIENIA W RODZINIE.....	217
<i>Мойсеєнко В.В.</i>	
ДІАГНОСТИКА СТРУКТУРНИХ КОМПОНЕНТІВ АСЕРТИВНОСТІ ЗА РЕЗУЛЬТАТИМИ КОНСТАТУВАЛЬНОГО ЕТАПУ ДОСЛІДЖЕННЯ.....	229
<i>Оверчук В.А.</i>	
ОСОБЛИВОСТІ ПІДТРИМУВАНОГО ПРАЦЕВЛАШТУВАННЯ МОЛОДІ ІЗ СИНДРОМОМ ДАУНА: ПСИХОЛОГІЧНИЙ АСПЕКТ.....	241
<i>Панов М.С.</i>	
СОЦІАЛЬНО-ПСИХОЛОГІЧНА АДАПТАЦІЯ ОСОБИСТОСТІ: ДОСЛІДЖЕННЯ ФЕНОМЕНУ.....	255

Пілецька Л.С.

СОЦІАЛЬНО-ПСИХОЛОГІЧНІ ОСОБЛИВОСТІ ФОРМУВАННЯ
ПРОФЕСІЙНОГО САМОРОЗВИТКУ МАЙБУТНЬОГО ПЕДАГОГА
ЗАСОБАМИ УКРАЇНСЬКОГО ФОЛЬКЛОРУ.....267

Ревенко С.П.

СОЦІАЛЬНО-ПСИХОЛОГІЧНІ ОСОБЛИВОСТІ ВПЛИВУ ЗРІЛОЇ
ІДЕНТИЧНОСТІ НА ПСИХОЛОГІЧНЕ БЛАГОПОЛУЧЧЯ
СТУДЕНТСЬКОЇ МОЛОДІ.....277

Савчук О.А.

СОЦІАЛЬНО-ПСИХОЛОГІЧНІ ВПЛИВИ В СОЦІАЛЬНИХ МЕРЕЖАХ
ЯК ЗАСОБИ ІНФОРМАЦІЙНОЇ ВІЙНИ: ПИТАННЯ
КЛАСИФІКАЦІЇ.....288

Суслова В.О.

ЕМПІРИЧНІ ПОКАЗНИКИ СОЦІАЛЬНО-ПСИХОЛОГІЧНОЇ
АДАПТАЦІЇ ІНОЗЕМНИХ СТУДЕНТІВ ДО ОСВІТНЬОГО
СЕРЕДОВИЩА ВИЩОГО НАВЧАЛЬНОГО ЗАКЛАДУ.....301

Харченко Н.М.

ОСОБЛИВОСТІ ПІДЛІТКІВ, ЩО МАЮТЬ РИЗИК
НАРКОТИЗАЦІЇ.....314

Щербак Т.І., Усик Д.Б.

ЕМПІРИЧНЕ ДОСЛІДЖЕННЯ УРГЕНТНОЇ АДИКЦІЇ У ОСІБ
ЮНАЦЬКОГО ВІКУ.....324

Щербакова О.О.

СОЦІАЛЬНИЙ ІНТЕЛЕКТ ТА АКАДЕМІЧНІ ЗДІБНОСТІ УЧНІВ
СТАРШОГО ПІДЛІТКОВОГО ВІКУ.....337

Боярин Л.В., Процюк В.М.

ДО ПИТАННЯ СОЦІАЛЬНО-ПСИХОЛОГІЧНОЇ СПЕЦИФІКИ
ФОРМУВАННЯ МУЗИЧНОЇ КУЛЬТУРИ ВИПУСКНИКІВ КОЛЕДЖУ
МИСТЕЦТВ ЗАСОБАМИ УКРАЇНСЬКОГО ФОЛЬКЛОРУ.....349

CONTENTS

Balakhtar V.V.

FEATURES OF SELF-CREATION BY SOCIAL WORK PROFESSIONALS OF THE MEANING OF FURTHER LIFE ON THE POST-LABOR STAGE OF FORMATION.....9

Blynova O.Ye.

THE PECULIARITIES OF SUBJECTIVE SOCIAL WELFARE OF GIFTED HIGH SCHOOL STUDENTS.....21

Bokhonkova Y. O., Bliskun O. O., Peleshenko O. V.

PSYCHOLOGICAL FEATURES OF AGGRESSION AND FORMS OF AGGRESSIVE BEHAVIOR OF YOUNG PEOPLE ON THE INTERNET.....33

Burlakova I.A., Sheviakov O.V., Shramko I.A.

PSYCHOLOGICAL FACTORS OF OCCUPATIONAL HEALTH OF SPECIALISTS OF THE ECONOMIC SPHERE.....44

Dobrovolska N.A.

STUDENT SELF-GOVERNANCE AS A MEAN DEVELOPMENT OF YOUTH CREATIVE ABILITIES.....58

Dyatchenko D.O.

ANALYSIS IN THE FLOW OF SOCIAL-PSYCHOLOGICAL REASONS FOR SAFETY CONDUCT.....67

Zhigarenko I.E.

GENDER-ROLE FEATURES OF PROFESSIONALISM IN THE WORK OF SOCIO-INDIVIDUAL PROFESSIONALS.....75

Zavatska N.E., Mykhaylyshyn U.B., Brovender O.O., Pobokina G.M.

PSYCHOLOGY OF GIFT AND PECULIARITIES OF BUSINESS COMMUNICATIVE CULTURE OF PERSONALITY.....84

Zavatska N.E. Spytska L.V., Fedorova O.V., Gorobets A.I.

REACTIONALIZATION OF MINORS IN SECONDARY EDUCATION INSTITUTIONS.....96

Zavatska N.E., Toba M.V., Kashirina Ye.V., Boiaryn L.V.

PSYCHOLOGICAL CORRECTION OF PRESCHOOL CHILDREN WITH ADAPTATION DISORDERS.....108

Zavatsky Y.A.

SYSTEM APPROACH TO STRUCTURE ENTREPRENEURSHIP AND MANAGEMENT IN THE ASPECT OF SOCIAL MOBILITY OF THE PERSON.....119

<i>Karpenko Ye.V.</i>	
REPRESENTATION OF THE AXIOLOGICAL POTENTIAL OF EMOTIONAL INTELLIGENCE IN THE WORKS OF UKRAINIAN SCHOLARS.....	127
<i>Kovalchuk Z.Y.</i>	
THE INFLUENCE OF SOCIO-PSYCHOLOGICAL FACTORS ON THE SELF-REALIZATION OF THE PERSON IN THE EDUCATIONAL ENVIRONMENT OF THE HIGHER EDUCATION INSTITUTION.....	143
<i>Koverznieva H.P.</i>	
GENERAL-THEORETICAL BASES OF RESEARCH OF CONSCIOUSNESS IN FOREIGN PSYCHOLOGICAL SCIENCE.....	153
<i>Kondes T.V.</i>	
PSYCHOLOGICAL SUPPORT OF THE PROFESSIONAL ESTABLISHMENT OF FUTURE FOOD PROFESSIONALS.....	164
<i>Kuzikova S. B., Pukhno S.V.</i>	
DEVELOPMENT OF FUTURE TEACHER'S EMOTIONAL-VOLITIONAL COMMUNICATIVE COMPETENCE COMPONENT.....	175
<i>Kushnarev V.A.</i>	
THE VALUE-SEMANTIC PARTICULARITIES AT DIFFERENT STAGES OF LIFE PATH.....	187
<i>Levchenko V. V.</i>	
PSYCHOLOGICAL SUPPORT OF FORMATION OF PROFESSIONAL IDENTITY IN THE CHANGES OF CHANGE.....	196
<i>Makarova I.V.</i>	
EMPIRICAL RESEARCH OF PECULIARITIES OF INTER-PERSONAL RELATIONS OF STUDENTS OF DIFFERENT AREAS OF STUDY	207
<i>Milushyna M.</i>	
ZJAWISKO WSPÓLUZALEŻNIENIA W RODZINIE.....	217
<i>Moyseyenko V.V.</i>	
DIAGNOSIS OF STRUCTURAL COMPONENTS OF ASSERTIVENESS BY THE RESULTS OF THE ASCERTAINING STAGE OF THE STUDY.....	229
<i>Overchuk V.A.</i>	
FEATURES OF THE SUPPORTED EMPLOYMENT OF YOUNG PEOPLE WITH DOWN SYNDROME: PSYCHOLOGICAL ASPECT.....	241
<i>Panov N.S.</i>	
SOCIO-PSYCHOLOGICAL ADAPTATION OF PERSONALITY: A STUDY OF THE PHENOMENON.....	255

<i>Piletska L.S.</i>	
SOCIAL-PSYCHOLOGICAL FEATURES OF FORMING OF PROFESSIONAL SELF-DEVELOPMENT OF FUTURE TEACHER BY FACILITES OF UKRAINIAN FOLKLORE.....	267
<i>Revenko S.P.</i>	
SOCIO-PSYCHOLOGICAL FEATURES OF MATURE IDENTITY IMPACT OF STUDENTS' YOUTH PSYCHOLOGICAL WELL-BEING.....	277
<i>Savchuk O.A.</i>	
SOCIAL AND PSYCHOLOGICAL INTERVENTIONS IN SOCIAL NETWORKS AS AN INSTRUMENT OF INFORMATION WARFARE: ISSUES OF CLASSIFICATION.....	288
<i>Suslova V.A.</i>	
EMPIRICAL INDICATORS OF SOCIO-PSYCHOLOGICAL ADAPTATION OF FOREIGN STUDENTS TO THE EDUCATIONAL ENVIRONMENT OF A HIGHER EDUCATIONAL INSTITUTION.....	301
<i>Kharchenko N.</i>	
THE PARTICULARITIES OF ADOLESCENTS AT RISK OF NARCOTIZATION.....	314
<i>Shcherbak T.I., Usyk D.B.</i>	
EMPIRICAL RESEARCH OF URGENCY ADDICTION OF YOUTH.....	324
<i>Shcherbakova O.O.</i>	
SOCIAL INTELLIGENCE AND ACADEMIC ABILITIES OF OLDER TEENAGE STUDENTS.....	337
<i>Boiaryn L.V., Protsiuk V.M.</i>	
TO THE QUESTION OF SOCIO-PSYCHOLOGICAL SPECIFICS OF FORMATION OF MUSICAL CULTURE OF THE GRADUATES OF THE COLLEGE OF ARTS BY MEANS OF UKRAINIAN FOLKLORE.....	349

ОСОБЛИВОСТІ САМОТВОРЕННЯ ФАХІВЦЯМИ З СОЦІАЛЬНОЇ РОБОТИ СМISЛУ ПОДАЛЬШОГО ЖИТТЄВОГО ШЛЯХУ НА ПІСЛЯТРУДОВІЙ СТАДІЇ СТАНОВЛЕННЯ

ORCID ID 0000-0001-6343-2888

У статті висвітлено особливості самотворення фахівцями з соціальної роботи смислу подальшого життєвого шляху на післятрудо́вій стадії професійного становлення, що зумовлено досягненням пенсійного віку і включає рефлексію професійного досвіду, цінність осмислення власного професійного досвіду, самоздійснення, суб'єктивну інтерпретацію успіху (невдач), задоволеність (незадоволеність) професійними досягненнями, зміну соціальної ролі, стилю життєдіяльності, наставництво, професійну спрямованість (потреби, мотиви, установки, цілі життєдіяльності). Рефлексія професійного досвіду і самотворення смислу подальшого життєвого шляху фахівців з соціальної роботи на післятрудо́вій стадії є заключним періодом життя людини, коли відбувається поступове зниження ефективності функціонування більшості її психофізіологічних показників, суб'єктивна інтерпретація успіху (невдач) професійного шляху тощо

Представлено результати емпіричного дослідження особливостей самотворення смислу подальшого життєвого шляху фахівців з соціальної роботи, що дозволило виявити значні утруднення у більшій частині досліджуваних, пов'язані з недостатністю сформованості цінності осмислення власного професійного досвіду, оцінкою її з позиції соціальної значущості, зміною професійної спрямованості особистості як своєрідної установки на професійну діяльність, довірою до себе, пошуком смислу подальшого життєвого шляху та формування нових цінностей, здатністю до зміни соціальної ролі тощо.

Встановлено як найбільш характерний для фахівців з соціальної роботи середній рівень самотворення смислу подальшого життєвого шляху на післятрудо́вій стадії професійного становлення

Ключові слова: *самотворення, смисл подальшого життєвого шляху, післятрудо́ва стадія, цінність осмислення власного професійного досвіду, професійна спрямованість, довіра.*

Постановка проблеми. Проблема професійного становлення особистості фахівця з соціальної роботи є актуальною в умовах впровадження механізмів децентралізації, реформування і модернізації соціальної сфери відповідно до європейських соціальних стандартів. Адже соціальна робота є одним із важливих напрямів державної політики в Україні, що спрямована на надання системи соціальних послуг усім категоріям населення, заснованих на принципах гуманізму, солідарності, соціальної справедливості та ін. Саме тому нагальною потребою сьогодення є становлення особистості фахівця з соціальної роботи, здатного стати рушійною силою реформаційних змін у суспільстві, якісно і творчо реалізувати професійну діяльність, прагнути до самоорганізації і саморозвитку, самотворення й самореалізації себе як професіонала, пошуку смислу подальшого життєвого шляху.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Процес становлення особистості висококваліфікованого, мобільного, активного і конкурентоздатного фахівця є складним і тривалим. Щоб досягнути цілісності – гармонії всіх рівнів людини, їхньої узгодженості, а також гармонії внутрішніх планів, відсутності конфлікту між духовним і фізичним, інтелектуальним та емоційним (Тарасюк, 2016; 41-47) варто зрозуміти складність і проблемність процесу розвитку й становлення особистості, її високу відповідальність за побудову власного життєвого шляху, опанування соціальним досвідом людства. І в цьому процесі «рушійною силою розвитку виступає протиріччя між зростаючими потребами особистості та реальними можливостями їх задоволення. У той же час, зазначає Б. Фішман, рушійною силою саморозвитку виступає протиріччя між усвідомленим особистістю власним соціальним призначенням (особистісним, рольовим, професійним тощо) і реальними можливостями його здійснити. Саме реалізація потреби саморозвитку виступає як спосіб вирішення протиріччя між собою бажаним, потрібним у даних умовах, і собою реальним ... Вона активізує самотворення людини» (Фішман, 2005) як процес вибудовування себе, своєї самості задля досягнення згоди з собою. Водночас цей процес виступає як онтологічна категорія, у контексті якої усвідомлюються альтернативи та перспективи збереження і розвитку буття людини як вищої істоти. Умовою чи принципом самотворення неодмінно виступає духовність як основа для сходження особистості до найвищих ціннісних інстанцій (Боришевський, 2013; 40).

Як вважав М. Бердяєв, «особистість є носієм і творцем надособистих цінностей, і тільки це творить (формує) її як цілісність, єдність і вічне значення». Автор вважає складовою самотворення, його умовою неминучість постійно робити вибір людиною між добром і злом, тобто щоразу «здійснювати

індивідуальний творчий акт» (Бердяєв, 1993; 62; 79). Вітчизняний психолог В. Роменець писав, що особистість реалізується у *вчинковій діяльності*, яка, у свою чергу, виступає серцевиною поведінки індивіда та опредметнює свої актуальні індивідуальні цінності, здійснюючи через відповідні вчинки, поступ у перманентному процесі творення себе як суб'єкта духовної активності (Роменець, 1989).

Суттєвою особливістю *самотворення* особистості як процесу «формування власних ціннісно-нормативних смислів (сенсів) (Боришевський, 2013; 39), його метою, М. Боришевський вважав «збереження ідентичності особистості, оскільки людина контролює зміни у часовому континуумі, який охоплює її минуле, сучасне та майбутнє як суб'єкта самотворення» (Сердюк, 2015; 422-431). Суб'єктність, при цьому надає людині «силу творчості – силу перетворення себе (само-,себеперетворення). Не пасивність, не інстинктивне підпорядкування своїй природі, а самотворення, формування, «оформлення» себе, а водночас суб'єктивування, олюднення, творення згідно з власними уподобаннями».

Самотворення – процес, що відбувається у контексті порівняно високого рівня розвиненості духовної сфери особистості, що забезпечує неперервність цього процесу, дозволяючи людині підійматись до найвищих ціннісних інстанцій і відчувати «насолоду керованого власноруч саморуку» (Титаренко, 2003, с. 305). Суттєвою особливістю самотворення є специфіка контролю цього процесу. З огляду на те, що важливою метою самотворення є збереження визначальної особистісної характеристики – ідентичності, людина контролює зміни у часовому континуумі, який охоплює минуле, сучасне та майбутнє особистості як суб'єкта самотворення. Через значну складність, багатогранність, процес самотворення є самосуб'єктною активністю, зокрема, вагому представленість у її структурі таких утворень, як моральні переконання, сформованість світоглядних та інших орієнтацій – складників системи духовності, наявність структурованої «Я концепції», розвиненість системи саморегуляції та деяких інших компонентів, що засвідчують достатньо високий рівень розвитку особистості як відкритої соціально-психологічної системи, що перебуває в стані постійного саморозвитку (Боришевський, 2013; 44-46).

Особливої ваги набуває самотворення смислу подальшого життєвого шляху на післятрудовій стадії професійного становлення фахівців з соціальної роботи, що зумовлено досягненням пенсійного віку і полягає в рефлексії професійного досвіду і самотворення смислу подальшого життєвого шляху, включає цінність осмислення власного професійного досвіду, самоздійснення, суб'єктивну інтерпретацію успіху (невдач), задоволеність (незадоволеність) професійними досягненнями, зміну соціальної ролі, стилю життєдіяльності,

наставництво, професійну спрямованість (потреби, мотиви, установки, цілі життєдіяльності). Так, рефлексія професійного досвіду і самотворення смислу подальшого життєвого шляху як процесу «самопізнання суб'єктом внутрішніх психічних актів і станів» (Петровський & Ярошевський, 1990; 340), що передбачає здатність фахівця бачити, ставити та розв'язувати нестандартні практичні професійні завдання. Рефлексивна компетентність є системоутворювальним компонентом становлення фахівця з соціальної роботи, інтегративною якістю його особистості, що сприяє формуванню стійких професійних мотивів, спрямованості на застосування рефлексії в професійній діяльності, системне знання рефлексії та її місця і ролі у сфері соціальної роботи, уможливує ефективне й адекватне здійснення рефлексії, творче осмислення та подолання проблемних моментів, прогнозування ситуацій та сприяння саморозвитку й розвитку рефлексії в клієнтах соціальних служб (Балахтар, 2018а; 9-23).

Метою статті є дослідження особливостей самотворення смислу подальшого життєвого шляху на післятрудоу стадії професійного становлення фахівців з соціальної роботи.

Виклад основного матеріалу. У дослідженні взяли участь 73 фахівці віком від 60 років і більше. Нами використовувалися теоретичні (аналіз психологічної літератури, узагальнення, порівняння, систематизація) та емпіричні методи (метод незавершених речень, методика А. Карпова). Статистична обробка даних і графічна презентація результатів здійснювалася за допомогою пакета статистичних програм SPSS (версія 23.0).

За результатами дослідження встановлено недостатній рівень сформованості даного професійно-особистісного новоутворення: рівень вище за середній виявлено у 27,4%, середній – у 71,2%, нижче за середній – у 1,4 (табл. 1).

Таблиця 1

Розподіл досліджуваних фахівців за рівнями самотворення смислу подальшого життєвого шляху

Рівні самотворення смислу подальшого життєвого шляху на післятрудоу стадії	Кількість досліджуваних (%)
нижче середнього	1,4
середній	71,2
вище середнього	27,4

Емпіричними референтами дослідження самотворення смислу подальшого життєвого шляху у нашому дослідженні виступили у: а) ціннісно-мотиваційній сфері: цінність осмислення власного професійного досвіду й самотворення смислу подальшого життєвого шляху; б) когнітивно-афективній: усвідомлення смислу подальшого життєвого шляху; суб'єктивна інтерпретація професійного успіху (невдач); задоволеність професійними досягненнями; в) конативно-рефлексивній: здатність до зміни соціальної ролі; рефлексивна довіра до себе; рефлексія подальшого життєвого шляху та формування нових цінностей.

За результатами дослідження встановлено, що лише для третьої частини досліджуваних (28,8%) актуальною є цінність осмислення власного професійного досвіду, оцінка її з позиції соціальної значущості (табл. 2).

Таблиця 2

Розподіл досліджуваних фахівців за рівнями сформованості професійно-особистісних новоутворень на післятрудо́вій стадії професійного становлення фахівців з соціальної роботи

Професійно-особистісне новоутворення	Рівні		
	низький	Середній	Високий
цінність осмислення власного професійного досвіду	-	71,2	28,8
професійна спрямованість	16,4	20,6	63,0
реалізація особистісного потенціалу, самоздійснення у професійній діяльності	39,7	60,3	
суб'єктивна інтерпретація професійного успіху (невдач)	19,2	67,1	13,7
задоволеність професійними досягненнями	54,8	6,8	38,4
довіра до себе	19,2	37,0	43,8
пошук смислу подальшого життєвого шляху фахівців з соціальної роботи	27,4	30,1	42,5
здатність фахівців до зміни соціальної ролі	32,1	50,1	17,8

Крім того, зміна професійної спрямованості особистості як своєрідної установки на професійну діяльність є психічною властивістю фахівця, що відображає мотиви, установки, світогляд, цілі подальшого професійного шляху,

тобто рефлексія забезпечує осмислення потреби становлення. Так, фахівців з соціальної роботи характеризує високий (63%), середній (20,6%) і низький (16,4%) рівні професійної спрямованості на післятрудоу стадії становлення (див. табл. 2).

До того ж, як зазначає Л. Рибалко, рефлексія професійного шляху фахівця передбачає: здатність мислити (осмислення потреби становлення); свідомий процес, що передбачає усвідомлення потреби саморозкриття фахівця у професійній діяльності; здібність звертатися до власної «самості», аналізувати знання про власне «Я»; самотворення, що породжує нові знання про власні можливості щодо професійної самореалізації (Рибалко, 2008, с. 265-266).

Задоволення потреби у втіленні власних сутнісних сил, власної життєдіяльності забезпечує реалізацію особистісного потенціалу фахівця, його самоздійснення, адже особистість як самоорганізуюча система здатна до самотворення смислу подальшого життєвого шляху, яке, в свою чергу, є важливою змістовною складовою його становлення. Але щодо здатності реалізувати особистісний потенціал у професійній діяльності на післятрудоу стадії встановлено низький (39,7%) і середній (60,3%) рівні (див. табл. 2).

Рефлексія професійного досвіду і самотворення смислу подальшого життєвого шляху на післятрудоу стадії є заключним періодом життя людини, коли відбувається поступове зниження ефективності функціонування більшості її психофізіологічних показників, суб'єктивна інтерпретація успіху (невдач) професійного шляху тощо (Балахтар, 2018б). При цьому, в якості критеріїв оцінювання й інтерпретації професійного успіху фахівці з соціальної роботи обирають: добросовісну, ефективну та результативну соціальну роботу (46,6%); визнання, гідну зарплату й соціальне забезпечення фахівця (38,9%); можливість самореалізуватися як професіонал, кар'єрний ріст (31,7%); особистісне й професійне зростання (30,7%); прагнення принести користь суспільству (22,7%); самоосвіту, самовдосконалення й рефлексію професійного й особистісного становлення (18,2%); альтруїзм (6,7%); володіння комунікативними, лідерськими здібностями (5,8%) (табл. 3).

Такі суперечливі результати зумовили потребу дослідити рівень суб'єктивної інтерпретації професійного успіху (невдач) досліджуваних. Встановлено високий рівень оцінювання й інтерпретації успіху (невдач) професійного шляху лише у 13,7% досліджуваних, середній рівень досягнення професійного успіху виявили 67,1% осіб, а низький – 19,2% осіб. Досягнення професійного успіху зумовлює задоволеність професійними досягненнями фахівців. Разом з тим, лише 38,4% осіб демонструють високий рівень задоволеності професійними досягненнями, а більше ніж половина досліджуваних не задоволена професійними досягненнями і виявила низький

рівень (54,8%). У 6,8% осіб встановлено середній рівень професійного успіху у сфері соціальної роботи (див. табл. 2).

Таблиця 3

Розподіл фахівців за критеріями оцінювання й інтерпретації успіху (невдач) професійного шляху

Критеріями оцінювання й інтерпретації успіху (невдач) професійного шляху	Кількість, %
добросовісність, ефективність та результативність соціальної роботи, уміння визначати пріоритети у вирішенні поставлених завдань	46,6
визнання, гідна зарплата, соціальне забезпечення фахівця	38,9
можливість самореалізуватись як професіонал, кар'єрне зростання	31,7
особистісне і професійне зростання, цінності, мотиви, установки	30,7
бажання принести користь суспільству, бути корисним	22,7
самоосвіта, самовдосконалення і рефлексія	18,2
виключно альтруїзм	6,7
комунікативні, лідерські здібності	5,8
утруднюються з відповіддю	16,3

Важливим показником післятрудової стадії є довіра до себе, яка на думку С. Достовалова (Достовалов, 2004; 121-126), виступає трьохкомпонентною соціальною установкою, в залежності від узгодженості її компонентів, що містить операційний і рефлексивний різновиди та потребує достатньої зрілості і спрямованості уваги на внутрішні психічні процеси, оскільки «довіра до себе не завжди може бути відрефлексована у конкретній життєвій ситуації або сфері внаслідок відсутності часу або самоінтересу, схильності до самопізнання». Науковець зазначає, що залежно від зрілого усвідомлення особистістю власної цінності, когнітивний компонент довіри до себе спочатку проявляється на операційному, більш поверховому рівні, а потім, протягом становлення особистості, досягає рефлексивного рівня, основою якого є усвідомлена узгоджена самоцінність.

Дослідник С. Пантилєєв назвав довіру до себе аутосимпатією, що об'єднує минуле, теперішнє і майбутнє в єдине ціле – життєдіяльність, і виявляється у внутрішній чесності, відкритості індивіда до себе (Пантилєєв, 1991; 23). У нашому дослідженні на післятрудовій стадії високий рівень довіри до себе виявлено у 43,8% досліджуваних, середній – у 37,0% і низький – у 19,2% осіб (див. табл. 2). Отримані дані свідчать, що високий рівень довіри до себе

властивий менше ніж половині досліджуваних і, як зазначає С. Пантилєєв, проявляється у наявності інтересу до власного внутрішнього світу, усвідомленні цінності власної особистості як для себе, так і для інших (Пантилєєв, 1991; 16). Середній рівень свідчить про нестійкий інтерес до себе, неузгодженість усвідомлення цінності власної особистості (Балахтар, 2018ч). Низький – характеризує п'яту частину досліджуваних (19,2%) і свідчить про втрату інтересу до власного внутрішнього світу та самознецінення, тобто наявність сумнівів щодо власної цінності як для інших, так і для самого себе, недооцінювання себе. Причому рівень довіри у чоловіків значно нижче, ніж у жінок ($p < 0,01$)

Проблема пошуку смислу подальшого життєвого шляху особливо загострюється в період післятрудової стадії, коли відбувається зміна смисложиттєвих орієнтирів, адже смисл життя виступає цінністю, що сприяє розвитку і руху життя людини, є однією з найважливіших потреб особистості. Смисл життя згідно поглядів В. Франкла виступає мотивом людського існування, що народжується в результаті його відкриття і постійно змінюється. Смисл – це цінність і водночас переживання цієї цінності у процесі її становлення та реалізації. Це ціннісно-емоційне новоутворення, що проявляється у саморозвитку, самореалізації особистісних якостей фахівця, пошуку вищого смислу життєвого шляху, що нерозривно пов'язаний з формуванням нових цінностей і обумовлює всю життєдіяльність фахівця.

Стан щастя, гармонії, душевного здоров'я, повноти життя, що супроводжує переживання осмисленості існування, визначає феномен якості життя (Лысогорская, 2005; 112-118; Кісарчук, Гребінь, Гурлева, Данилевський, & Демидюк, 2012; 98-102). Як писав С. Рубінштейн «смисл людського життя – бути джерелом світла і тепла для інших людей. Бути свідомістю Всесвіту і совістю людства. Бути центром перетворення стихійних сил у сили свідомі. Бути перетворювачем життя, викорчовувати з нього всяку скверну і безперервно вдосконалювати життя» (Рубінштейн, 1997; 113). Дослідження особливостей пошуку смислу подальшого життєвого шляху та формування нових цінностей у фахівців з соціальної роботи на післятрудова стадії дозволило визначити стан усвідомлення, пошук і відкриття фахівцями смислу власного життєвого шляху та рівень гармонізації смисложиттєвої сфери їх особистості. При цьому 42,5% фахівців орієнтовані на пошук смислу подальшого життєвого шляху та формування нових цінностей (Балахтар, 2018б). Крім того, встановлено і середній (30,1%) та низький (27,4%) рівні щодо пошуку смислу подальшого життєвого шляху (див. табл. 2).

Соціальна ситуація розвитку передбачає зміну позиції в суспільстві, зниження соціального статусу, втрату важливих соціальних ролей та

припинення трудової діяльності (Савчин & Василенко, 2009). Тому варто звернути увагу на особливості Я-концепції як однієї з основних детермінант становлення на післятрудої стадії. Як стверджують науковці, життєва позиція особистості фахівця включає мотивацію до самотворення подальшого смислу життєвого шляху. Чим соціально активніша людина, чим більше у неї стимулів, мотивів та життєвих цілей, чим міцнішою є підтримка з боку референтного оточення, тим більш вираженою є її мотивація до подальшого саморозвитку, самовдосконалення, самореалізації і становлення особистості фахівця загалом. При цьому, високий рівень здатності до зміни соціальної ролі виявлено лише у 17,8% фахівців, які перебувають на післятрудої стадії професіоналізації. 82,2% осіб виявили середній і низький рівні (див. табл. 2). Це свідчить про низьку здатність до зміни соціальних ролей у досліджуваних фахівців.

Висновки. Отже, за результатами дослідження встановлено недостатній рівень самотворення смислу подальшого життєвого шляху, а саме: середній рівень, що супроводжується недостатністю сформованості цінності осмислення власного професійного досвіду, оцінки її з позиції соціальної значущості, зміни професійної спрямованості особистості як своєрідної установки на професійну діяльність, довіри до себе, пошуку смислу подальшого життєвого шляху та формування нових цінностей, здатності до зміни соціальної ролі тощо.

Перспективи подальшого дослідження мають полягати у розробці програми соціально-психологічного супроводу професійного становлення особистості фахівців у сфері соціальної роботи.

Література

1. Балахтар В. В. Рефлексія як чинник професійно-особистісного становлення фахівців у сфері соціальної роботи. *Психологічний часопис*. № 8, Вип. 18. С. Д. Максименко (Ред.). Київ : Інститут психології імені Г. С. Костюка НАПН України, 2018а. С. 9-23.
2. Балахтар В. В. Психологія особистості фахівця з соціальної роботи. (Монографія). К. : Талком, 2018б. 384 с
3. Боришевський М. Концептуальні засади проблеми самотворення особистості. *Психологія особистості*. №1, 2013. С. 39-47.
4. Бердяєв Н. А. О назначении человека. Берлин: Директ-Медиа, 2016. 475 с.
5. Достовалов С. Г. Операциональный и рефлексивный уровни доверия к себе: Материалы Сибирского психологического форума «Методологические проблемы современной психологии: иллюзии и реальность». Томск, 2004. С. 121-126.

6. Кісарчук З. Г. Соціокультурні чинники становлення сучасної парадигми психотерапевтичної допомоги особистості : монографія. З. Г. Кісарчук, Л. О. Гребінь, Т. С. Гурлева та ін. НАПН України, Ін-т психології ім. Г. С. Костюка. К. : Імекс, 2012. 275 с.
7. Лысогорская М. В. Внутриличностный ценностный конфликт как индикатор качества личности. *Проблемы социальной психологии личности*. Саратов : Изд-во Саратов. ун-та, 2005. Вып.2. С. 112-118.
8. Пантеев С. Р. Самоотношение как эмоционально-оценочная система. М. : МГУ, 1991. 110 с.
9. Психологический словарь. [под. ред. А. В. Петровського и М. Г. Ярошевського]. М. : ИПЛ, 1990. 702 с.
10. Рибалко Л. С. Акмеологічні засади професійно-педагогічної самореалізації майбутнього вчителя: дис. ... д. пед. наук: спец. 13.00.04. – теорія та методика професійної освіти. Х., 2008. 457 с.
11. Роменець В. А. Предмет и принципы историко-психологического исследования: дис... в форме научного доклада... доктора психол. наук. К., 1989. 42 с.
12. Рубинштейн С. Л. Человек и мир. М.: Наука, 1997. 190 с.
13. Савчин М.В., Василенко Л.П. Вікова психологія : навч. посіб. 2-ге вид., стер. К.: Академвидав, 2009. 360 с.
14. Сердюк Л. З. Самотворення особистості як цілісний самодетермінований феномен. *Актуальні проблеми психології*. Т. 7. Вип. 38, 2015. С. 422-431 відновлено з http://nbuv.gov.ua/UJRN/appsuh_2015_7_38_38.
15. Тарасюк Л. С. Герменевтична методологія в дослідженні проблеми цілісності. *Гуманітарний часопис*. № 3, 2016. С. 41-47. Відновлено з http://nbuv.gov.ua/UJRN/gumc_2016_3_7
16. Титаренко Т. М. Особистісне самоконструювання: циклічно-поступальна динаміка. *Психологія і особистість*, №1 (3), 2013. С. 85-96. Відновлено з http://psychpersonality.inf.ua/ПО_No1_2013-7.pdf
17. Фишман Б. Е. Педагогическая поддержка профессионального развития (саморазвития педагога). *Современные педагогические технологии* : учебно-методическое пособие. М.: МПГУ, 2005. 97 с.

References

1. Balakhtar V. V. (2018a). Refleksiia yak chynnyk profesiino-osobystisnoho stanovlennia fakhivtsiv u sferi sotsialnoi roboty [Reflection as a factor of professional and personal placement of workers in the framework of social work]. *Psykhologichnyi chasopys*. № 8, Вуп. 18. S. D. Maksymenko (Red.). S. 9-23. Kyiv : Instytut psykholohii imeni H. S. Kostiuka NAPN Ukrainy [in Ukrainian].

2. Balakhtar V. V. (2018b). Osobystisno-profesiini kharakterystyky fakhivtsiv z sotsialnoi roboty na riznykh stadiiakh profesiinoho stanovlennia [Personal and professional characteristics of social work professionals at different stages of professional formation]. *Teoriia i praktyka suchasnoi psykholohii*. Vyp. 5, S. 51-55. Zaporizhzhia: Klasychnyi pryvatnyi universytet [in Ukrainian].
3. Balakhtar V. V. (2018c). *Psykholohiia osobystosti fakhivtsia z sotsialnoi roboty* [Psychology of representation with social work]. (Monohrafiia). K. : Talkom. 384 s [in Ukrainian].
4. Boryshevskiy M. (2013). Kontseptualni zasady problemy samotvorennia osobystosti [Conceptual foundations of the problem of self-creation of personality]. *Psykholohyia osobystosti*. №1, S. 39-47 [in Ukrainian].
5. Berdiaev N. A. (1993). *O naznachennyi cheloveka* [About the appointment of a person]. Moskva : Yzd-vo «Respublyka» [in Russian].
6. Dostovalov S. H. (2004). Operatsyonalnyi y refleksyvnyi urovny doveryia k sebe [Operational and reflective levels of self-confidence]. Materyaly Sybyrskoho psykholohycheskoho foruma «*Metodolohycheskye problemy sovremennoi psykholohyy: ylliuzy y realnost*». S. 121-126. Tomsk [in Russian].
7. Kisarchuk Z. H., Hrebin L. O., Hurlieva T. S., Danylevskiy I. A., & Demydiuk N. P. (2012). *Sotsiokulturni chynnyky stanovlennia suchasnoi paradyhmy psykoterapevtychnoi dopomohy osobystosti* [Socio-cultural factors of formation of the modern paradigm of psychotherapeutic assistance to the individual]. (Monohrafiia). Z. H. Kisarchuk (Red.). S. 98-102. Kirovohrad : Imeks-LTD [in Russian].
8. Lysohorskaia M. V. (2005). Vnutrylychnostnyi tsennostnyi konflikt kak yndykator kachestva lychnosty [Intrapersonal value conflict as an indicator of personality quality]. *Problemy sotsyalnoi psykholohyy lychnosty*. Vyp.2, S. 112-118. Saratov : Yzd-vo Sarat. un-ta [in Russian].
9. Pantyleev S. R. (1991). *Samootnoshenye kak emotsyonalno-otsenochnaia sistema* [Self-attitude as an emotional-evaluative system]. Moskva : MHU [in Russian].
10. Petrovskiy A. V. & Yaroshevskiy M. H. (Red.). (1990). *Psykholohycheskyi slovar* [Psychological dictionary]. Moskva : YPL [in Russian].
11. Rybalko L. S. (2008). *Akmeolohichni zasady profesiino-pedahohichnoi samorealizatsii maibutnoho vchytelia* [Acmeological principles of the professional-pedagogical self-realization of the future teacher]. (Dys. d. ped. nauk) [in Ukrainian].
12. Romenets V. A. (1989). *Predmet y prynstypy ystoryko-psykhologhycheskoho yssledovanyia* [Subject and principles of historical and psychological research]. (Dys. v forme nauch. dokl. dokt. psykhn. nauk). Kyiv [in Ukrainian].

13. Rubynshtein S. L. (1997). *Chelovek y myr* [Man and the world]. Moskva : Nauka [in Russian].
14. Savchyn M. V. & Vasylenko L. P. (2009). *Vikova psykholohiia* [Age psychology]. (2-he vyd., ster). Kyiv : Akademydav Serdiuk L. Z. (2015). *Samotvorennia osobystosti yak tsilisnyi samodeterminovanyi fenomen. Aktualni problemy psykholohii*. (T. 7). Vyp. 38, S. 422-431. Vidnovleno z http://nbuv.gov.ua/UJRN/appsuh_2015_7_38_38 [in Ukrainian].
15. Tarasiuk L. S. (2016). Hermenevtychna metodolohiia v doslidzhenni problemy tsilisnosti [Hermeneutic methodology in the study of the problem of integrity]. *Humanitarnyi chasopys*. № 3, S. 41-47. Vidnovleno z http://nbuv.gov.ua/UJRN/gumc_2016_3_7 [in Ukrainian].
16. Tytarenko T. M. (2013). Osobystisne samokonstruiuvannia: tsyklichno-postupalna dynamika [Personal self-construction: cyclically-progressive dynamics]. *Psykholohiia i osobystist*, №1 (3), S. 85-96. Vidnovleno z http://psychpersonality.inf.ua/PO_No1_2013-7.pdf [in Ukrainian].
17. Fyshman B. E. (2005). *Sovremennye pedahohycheskye tekhnolohyy. Pedahohycheskaia podderzhka professionalnoho razvytyia (samorazvytyia pedahoha)* [Modern pedagogical technologies. Pedagogical support of professional development (teacher's self-development)]. M. : MPFU [in Russian].

Balakhtar V.V.

Features of self-creation by social work professionals of the meaning of further life on the post-labor stage of formation

The article highlights the features of self-creation by social work professionals of the meaning of further life on the post-labor stage of professional formation, which is conditioned by reaching the retirement age and includes the reflection of professional experience, the value of understanding one's own professional experience, self-fulfillment, subjective interpretation of success (failures), satisfaction (dissatisfaction) with professional achievements, change of social role, life style, mentoring, professional orientation (needs, motives, attitudes, goals of life activity). Reflection of professional experience and self-creation of the meaning of further life path of social work professionals in the post-labor stage is the final period of a person's life, when there is a gradual decrease in the efficiency of functioning of most of his/her psychophysiological indicators, subjective interpretation of success (failures) of the professional path, etc.

The results of empirical study of features of self-creation of meaning of further life path of social work professionals are presented, which allowed to reveal the significant difficulties in the majority of the subjects, related to insufficiency of value formation of understanding of one's own professional experience, its assessment

from the point of social significance, personality change, and personality change. setting on a professional activity, confidence in oneself, finding the meaning of a further life path and forming new values, an aversion to changing social roles and more.

It has been established that the average level of self-creation of the meaning of the further life path at the writing stage of the professional development is the most typical for social work specialists/

Keywords: *self-creation, meaning of the further life path, post-labor stage, value of reflection on one's professional experience, professional orientation, trust.*

Балахтар Валентина Візиторівна, доцент кафедри педагогіки та соціальної роботи Чернівецького національного університету імені Юрія Федьковича, доктор психологічних наук, доцент, м. Чернівці, Україна.

УДК 316.613.42 159.922

DOI: <https://doi.org/10.33216/2219-2654-2019-50-3-3-21-33>

Блинова О.О.

ОСОБЛИВОСТІ СУБ'ЄКТИВНОГО СОЦІАЛЬНОГО БЛАГОПОЛУЧЧЯ ОБДАРОВАНИХ СТАРШОКЛАСНИКІВ

[ORCID: 0000-0003-3011-6082](https://orcid.org/0000-0003-3011-6082)

Статтю присвячено соціально-психологічним проблемам, які виникають в обдарованих школярів у взаємодії з найближчим соціальним оточенням, та впливають на почуття їх суб'єктивного соціального благополуччя. Метою дослідження є з'ясування особливостей суб'єктивного соціального благополуччя в інтелектуально обдарованих старшокласників. В емпіричному дослідженні застосовано методи: «Шкільний тест розумового розвитку» (К. М. Гуревич, М. К. Акімова); опитувальник креативності Д. Джонсона (адаптація О. Є. Тунік); методика «Шкала суб'єктивного соціального благополуччя» (Т. В. Данильченко). Результати. Визначено статистично значущі відмінності у групі інтелектуально обдарованих старшокласників за параметрами суб'єктивного соціального благополуччя: «Соціальна помітність», «Соціальна дистантність», «Соціальне схвалення», що свідчить про прагнення обдарованих школярів до визнання, до прийняття в групі однолітків, намагання відповідати очікуванням найближчого оточення для задоволення потреби у спілкуванні. З'ясовано, що інтелектуально обдаровані старшокласники вважають себе впливовими, значущими особами у спільному житті класу, виявляють громадську активність, водночас має місце

певна демонстративність особистості, важливість соціального оцінювання та залежність від соціального оточення. Показано наявність негативних емоційних станів в групі інтелектуально обдарованих старшокласників, пов'язаних із незадоволеністю соціальними відносинами у мікросоціумі, усвідомленням своєї несхожості, певною соціальною дистанційованістю у колективі однолітків, що знижує рівень суб'єктивного соціального благополуччя.

Констатовано, що інтелектуально обдаровані учні на середньому рівні отримують від оточення визнання своєї цінності, підкреслення поваги та любові, схвалення їх рішень та вчинків, що є запорукою ефективного соціального функціонування. З іншого боку, надвисокі показники свідчать про невротичну або фрустровану потребу у схваленні, високу залежність від думок, оцінок та ставлення інших людей. Висновки. Для продуктивного розвитку особистості обдарованих учнів, слід намагатися максимально врахувати труднощі обдарованої дитини у взаємовідносинах з оточенням, становленні самосвідомості та адекватної самооцінки, формуванні комунікативних навичок, забезпеченні суб'єктивного соціального благополуччя.

Ключові слова: старшокласники, обдарованість, обдаровані діти, психологічне благополуччя, суб'єктивне соціальне благополуччя.

Постановка проблеми. У сучасному суспільстві нагальною є потреба у творчих особистостях, здатних мислити нестандартно, ставити нові, перспективні цілі. На сьогодні більшість фахівців, які працюють з обдарованими дітьми, визнають, що рівень та характер розвитку обдарованості – це завжди результат складної взаємодії спадковості (природних задатків) та соціокультурного середовища, що опосередковується діяльністю дитини (ігровою, навчальною, трудовою). При цьому особливе значення має активність дитини, а також психологічні механізми саморозвитку особистості (Моляко, 2006; Музика, 2015; Холодная, 2011).

В останні роки зростає увага до обдарованих школярів з боку науковців та практиків. Багато вчених усвідомлюють значущість даної проблеми як рушія прогресивного розвитку країни. При цьому у роботі з обдарованими школярами переважає розвиток їх здібностей, водночас соціальний розвиток цієї категорії дітей залишається поза належною увагою дослідників. Результати вітчизняних та зарубіжних вчених (Артамонова, 2015; Блинова, 2019; Мешкова, 2015; Музика, 2015; Юркевич, 2018) свідчать про наявність низки проблем у обдарованих школярів, які пов'язані із сферою взаємодії з мікросоціумом.

Аналіз останніх досліджень та публікацій. Результати психолого-педагогічних досліджень дозволяють говорити про особливості розвитку

обдарованих дітей та труднощі, які викликаються ними, причому частково вони є специфічними та відрізняють групу обдарованих школярів. Такі труднощі переважно стосуються психосоціальної та соціально-педагогічної сфери, зокрема, образливість, розчарування при перших невдачах, відмова від роботи; зниження мотивації до успіху при труднощах учіння; порушення у міжособистісних відносинах з однолітками; схильність до соціальної дезадаптації та ізоляції; егоцентризм; навіюваність, неадекватна самооцінка і т.ін. (Грушецькая & Щербинина, 2018; Hugo Franck, Peyre Ramus & Melchior Maria, 2016; Tongran Liua, Tong Xiao & Jiannong Shiac, 2016).

О. С. Щербиніна, узагальнюючи результати досліджень, вказує на такі труднощі соціалізації обдарованих школярів: неадекватне самосприйняття, низький рівень самоприйняття; наявність певних проблем у взаємостосунках з однолітками (невміння налагодити взаємодію; проблеми у вирішенні конфліктних ситуацій, низький соціометричний статус в групі); труднощі самореалізації у компанії однолітків (обдаровані перебувають у стані напруженості, відчувають дискомфорт поруч з однокласниками, проте існує потреба у прийнятті та повазі); низький рівень гнучкості поведінки тощо (Щербинина, 2018).

Серед причин таких труднощів є різні інтереси обдарованих дітей та їх однокласників, що призводить до певної автономної позиції обдарованого школяра у дитячому колективі. Соціометричні дослідження показують, що у діловій сфері обдарована дитина має високий статус, до неї часто звертаються за допомогою, оцінюють її як розумну та талановиту людину. Проте в емоційній сфері як правило, соціометричний статус є низьким, обдарована дитина є непопулярною в класі, і у позашкільний час клас з нею практично не спілкується, тобто вона перебуває у групі «ізованих»

Ще однією причиною проблем, на думку, І. М. Грушецької, О. С. Щербиніної, є те, що у сучасній школі цінується вміння відповідати нормам та правилам, які існують в освітньому закладі, вірні відповіді та добра успішність. Розуміння своєї «несхожості» призводить до розгубленості, негативних переживань, крім того, від розуміння того, що оточуючі люди оцінюють його не такого, «як всі», виникає почуття відчуженості, неприйнятності (Грушецькая & Щербинина, 2018).

До групи психологічних чинників можна віднести також риси характеру, які є типовими для обдарованих дітей, а саме, емоційна чутливість, наївність, довірливість, сором'язливість, невпевненість у собі, загострене почуття власного достоїнства, брак спонтанності та природності у прояві почуттів, рефлексивність.

Особливим педагогічним психотравмувальним чинником, що сприяє виникненню неврозів у обдарованих дітей, є інформаційні перевантаження, в тому числі раннє навчання дітей дошкільного віку читанню, рахуванню, іноземним мовам, тобто мисленнєвим операціям зі знаками, символами. В ситуації інформаційного перевантаження відбувається поза межне підвищення активності лівої півкулі, що змінюється захисним гальмуванням. Такі люди відрізняються втратою життєрадісності, концентрації уваги, відсутністю вольової активності, порушенням вольової регуляції і тим, що О. І. Захаров називав феноменом вибіркової неуваги, коли діти поведуться, нібито не чують.

До типових помилок навчання та виховання обдарованої дитини можна віднести: перевантаження учбовими та розвивальними видами діяльності, в яких дитина є учасників подій, що організовані для нього іншими; відсутність права вибору; приховані або явні маніпуляції обдарованістю дитини для досягнення певних професійних цілей без врахування криз дитячої обдарованості, порівняння дитини з іншими дітьми; висування різного роду зразків, стандартів особистості, характеру, поведінки, продуктів діяльності; брак свободи, любові, поваги; змушення грати роль обдарованої дитини, відповідати уявленням дорослих; недовіра до життєвого досвіду та сил дитини; оцінні судження, що стосуються особистості дитини, а не до його вчинків (Курасов, Ледовских & Ручкова; 2015). Такі виховні помилки призводять до агресії, депресії, інфантилізму обдарованої дитини тощо.

Частіше за все у обдарованих дітей фруструються такі потреби:

- 1) у розрядці, розслабленні, гармонії, захищеності, спокої, мирному затишку;
- 2) бути зрозумілим, прагнення до самоствердження, захист проти неповаги.
- 3) у реалізації власних намірів. Дитина має потребу у самореалізації, досягненні своїх цілей своїми методами, сприймає поставлені перед ним вимоги як надмірні та несправедливі.
- 4) у безоцінній любові та захищеності, дитина потребує, щоб її поважали як особливу особистість.

Чим більшою мірою дитина є обдарованою, тим більше ймовірність того, що вона має труднощі у соціальних стосунках з однолітками. Л. Холлінгворс визначила діапазон інтелекту (IQ 125-155) як «соціально оптимальний інтелект» та відмітила, що діти, чий інтелект перебуває у цьому діапазоні, добре збалансовані, впевнені у собі люди, які здатні завоювати довіру та дружбу однолітків. Проте у дітей, чий інтелект ще вище (IQ 160), різниця між обдарованою дитиною та однолітками настільки є великою, що це створює

особливі проблеми розвитку, які можуть призводити навіть до соціальної ізоляції (цит. за Юркевич, 2018).

Н. В. Мешкова, аналізуючи зарубіжні дослідження обдарованості, відмічає, що іноді у обдарованої особистості прагнення до досягнень переважає і тоді вона йде на ризик та жертвує своїми стосунками із найближчим оточенням. Якщо переважає прагнення до спілкування, то обдарована особистість – дитина або дорослий – намагається приховати свої інтелектуальні інтереси та амбіції і, у такий спосіб, відповідати системі цінностей оточення. Для захисту від булінгу у класі багатьох обдарованих дітей «надягають маску» соціальної відповідності, намагаючись стати частиною групи. Така стратегія може впливати як на успішність обдарованої дитини у навчанні, так і на її соціальну поведінку (Мешкова, 2015).

Слід особливо підкреслити, що рівень інтелекту, що вимірюється інтелектуальними тестами у дітей з особливою обдарованістю, не обов'язково вище, ніж у «більш звичайних» дітей. Їх «особливість» полягає не стільки у надзвичайно високому рівні загального інтелекту (принаймні, у тестових показниках), але, перш за все, в особливому типі розвитку, в їх надзвичайній креативності (Моляко, 2006) Крім того, дослідження показують, що у обдарованих дітей та дорослих, в яких ще наявні високі творчі здібності, обов'язково проявляється така особистісна характеристика, як «неконформність». У цьому випадку можливі і, навіть, є неминучими, глибокі внутрішні кризи, а іноді ще й відкриті конфлікти з оточуючими (Курасов, Ледовских & Ручкова; 2015; Токарев, 2018).

На підставі аналізу наукових досліджень, що належать до проблеми соціального розвитку обдарованих дітей, В. С. Юркевич робить висновок про те, що існують два різних типи обдарованих дітей, які відрізняються особливостями взаємодії двох базових потреб людини: пізнавальної та потреби у спілкуванні. На цій основі формуються ті чи інші особливості когнітивної та особистісної сфери дитини, в результаті чого одні обдаровані діти потрапляють до групи ризику, а інші демонструють гармонійність загального розвитку. Саме з цим пов'язані відмінності у соціальному розвитку та у соціальній успішності обдарованих дітей та дорослих.

Саме тому, ми припустили, що суб'єктивне соціальне благополуччя має відрізнятися у інтелектуально обдарованих школярів. Під суб'єктивним соціальним благополуччям ми розуміємо, погоджуючись з Т. В. Данильченко «інтегральний соціально-психологічний феномен, що відображає усвідомлення й оцінку соціального функціонування на основі співвідношення між рівнем домагань і ступенем задоволення соціальних потреб суб'єкта, у результаті чого

особистість визначає своє соціальне буття як оптимальне і переживає почуття приємності» (Данильченко, 2017 : 9).

Мета дослідження – з'ясувати особливості суб'єктивного соціального благополуччя в інтелектуально обдарованих старшокласників.

Виклад основного матеріалу дослідження. В емпіричному дослідженні взяли участь 68 учнів 10-11 класів закладу середньої освіти. Спочатку проведено дослідження розумових здібностей за допомогою «Шкільного тесту розумового розвитку» (К. М. Гуревич, М. К. Акімова), який містить у собі 8 субтестів: «Поінформованість» (2 субтести), «Аналогії», «Класифікації», «Узагальнення», «Числові ряди», «Просторові уявлення» (2 субтести). Максимальна кількість балів, яку може отримати досліджуваний за виконання завдань тесту дорівнює 148 балів. Цей показник приймаємо за 100%, тобто рівень успішності у виконанні тестових завдань автори пропонують вимірювати у відсотках. За отриманими результатами вся дослідницька вибірка поділяється на п'ять підгруп: найбільш успішні (10%), успішні (20%), середні за рівнем успішності (40%), неуспішні (20%), найменш успішні (10%).

Для виокремлення двох полярних груп за інтелектуальною обдарованістю, ми спиралися на підхід В. О. Моляко, О. Л. Музики, згідно з яким інтелектуально обдаровані учні, крім високого та вище за середній інтелекту, мають ще принаймні середній (або вище за середній) рівень креативності (Моляко, Музика, 2006). Креативність у нашому дослідженні вимірювалася за допомогою опитувальника креативності Д. Джонсона (адаптація О. Є. Тунік), де вона проявляється як неочікуваний продуктивний акт, який здійснюється у певній ситуації соціальної взаємодії (Тунік, 2013). Опитувальник креативності – це об'єктивний список характеристик творчого мислення та поведінки, який складається із восьми пунктів та розроблений спеціально для ідентифікації проявів креативності через зовнішнє спостереження. Кожний пункт оцінюється на основі спостереження за соціальними взаємодіями досліджуваного у даному соціальному оточенні (наприклад, у класі). Експертами були вчителі-предметники, які працюють у досліджуваних класах.

Для подальшого дослідження взаємозв'язку інтелектуальної обдарованості та суб'єктивного соціального благополуччя із всієї дослідницької вибірки було виокремлено дві полярні підгрупи: 1-ша підгрупа (успішні; креативні) – 20 осіб (29,41%); 2-га підгрупа (неуспішні) – 18 осіб (26,46%).

Суб'єктивне соціальне благополуччя вивчалось за допомогою методики «Шкала суб'єктивного соціального благополуччя» (Т. В. Данильченко). Дана методика оцінює суб'єктивне соціальне благополуччя за 5 факторами (шкалами): «Соціальна помітність» (відображає оцінку соціальної значущості

людини або соціальний статус); «Соціальна дистантність» (описує переживання особистістю відчуженості від соціальних відносин різного рівня); «Емоційне прийняття» (описує позитивні уявлення про наявні сімейні та дружні стосунки); «Соціальне схвалення» (відображає оцінку особистістю реакцій на власні досягнення з боку інших людей); «Позитивні соціальні судження» (утворена позитивними соціальними уявленнями про інших людей, а саме, про їх довіру, доброту, чесність) (Данильченко, 2015).

У таблиці 1 представлено результати порівняння двох підгруп різного рівня інтелектуальної обдарованості за показниками суб'єктивного соціального благополуччя. Для доведення статистичної різниці між групами застосовано ϕ -критерій кутового перетворення Фішера.

Таблиця 1

Відмінності між групами за показниками суб'єктивного соціального благополуччя ($n_1 = 20$; $n_2 = 18$)

№	Назва показника	Група 1 ($n_1=20$)	Група 2 ($n_2=18$)	Критерій Фішера	Рівень значущості
1	Соціальна помітність	65.0%	33.3%	1.98	$p \leq 0.05$
2	Соціальна дистантність	70.0%	38.8%	1.96	$p \leq 0.05$
3	Емоційне прийняття	55.0%	50.0%	0.31	–
4	Соціальне схвалення	75.0%	44.4%	1.95	$p \leq 0.05$
5	Позитивні соціальні судження	45.0%	38.8%	0.39	–

Виявлено відмінності між групою 1 та групою 2 за деякими шкалами, зокрема, за показниками шкали «Соціальна помітність» ($\phi_{\text{емп.}} = 1.98$; $p \leq 0.05$). Ця шкала має позитивний полюс («Соціальна помітність») та характеризує людину, яка бере активну участь у життєдіяльності групи, спільноти та суспільства в цілому, має можливість впливу на групу. Шкала містить чотири параметри: соціальний вплив; соціальний внесок; успішність, соціальна зв'язність.

Виразність шкали «Соціальна помітність» має більш високі оцінки в групі інтелектуально обдарованих школярів, тобто інтелектуально обдаровані вважають себе більш впливовими, більш значущими особами у спільному житті класу, виявляють громадську активність ($\phi_{\text{емп.}} = 1.98$; $p \leq 0.05$). Водночас, надто високі показники можуть свідчити про певну демонстративність особистості,

важливість для неї соціальної оцінки та залежність від соціального оточення. Група 2 (умовно – «неуспішні») переважно характеризується «соціальною мімікрією» (за визначенням автора методики), тобто старшокласники не бачать можливості свого впливу на інших людей, інші соціальні групи, не виявляють соціальної активності. У даній підгрупі соціальна помітність переважно пов'язана із емоційним прийняттям з боку близьких людей.

Цікавим є отриманий нами в емпіричному дослідженні факт, що за шкалою «Соціальна дистантність» також на статистично значущому рівні виявлено більш високі оцінки у групі 1 («інтелектуально обдаровані школярі») ($F_{\text{емп.}} = 1.96$; $p \leq 0.05$), що свідчить про наявність негативних емоційних станів, пов'язаних із незадоволеністю соціальними відносинами у найближчому оточенні. Можливо, оскільки шкала містить параметр «соціальна відмежованість», ці негативні стани залежать від усвідомлення обдарованими школярами своєї несхожості на інших однолітків, своєї особливості, внаслідок чого – недостатню прийнятність у колі однокласників. Виражена соціальна дистанційованість підвищує рівень соціального неблагополуччя особистості.

За шкалою «Емоційне прийняття» не встановлено статистично значущих відмінностей між дослідницькими підгрупами, причому в обох групах переважають середні оцінки, тобто стосунки із тими людьми, з якими вони проживають, та у колі своїх друзів, задовольняють старшокласників, вони отримують достатньо підтримки від близьких та друзів, а спілкування із ними приносить задоволення.

За шкалою «Соціальне схвалення» констатовано наявність показників більш високого рівня в інтелектуально обдарованих старшокласників ($F_{\text{емп.}} = 1.95$; $p \leq 0.05$), причому слід зауважити на тому, що три четвертих (75%) досліджуваних групи 1 мають високі показники за цією шкалою. З одного боку, це є свідченням того, що інтелектуально обдаровані отримують від оточення визнання своєї цінності, підкреслення поваги та любові, схвалення їх рішень та вчинків, що є запорукою їх ефективного соціального функціонування. З іншого боку, надвисокі показники є свідченням невротичної або фрустрованої потреби у схваленні, високу залежність від думок, оцінок та ставлення найближчого оточення.

Результати за шкалою «Позитивні соціальні судження» не виявили відмінностей між групами «успішних, креативних» та «неуспішних», що дозволяє розглядати такі показники, як притаманні всій вибірці старшокласників. Встановлено переважно середні оцінки, тобто досліджувані мають позитивні уявлення про інших людей, про їхню довіру, чесність та доброту; старшокласникам властиві доброзичливість, позитивне мислення, довірливість. Т. В. Данильченко зазначає, що позитивні соціальні уявлення є

наслідком життєвого досвіду особистості, тому мають полімодальну функцію: вони є умовою, чинником і критерієм соціального благополуччя водночас.

На основі проведеного дослідження ми дійшли таких **висновків**:

Констатовано, що у взаємовідносинах обдарованих школярів з мікросоціумом можна виокремити певні проблеми, які свідчать про необхідність особливої уваги до вирішення вікових завдань розвитку та соціалізації обдарованих школярів. При цьому слід звернути увагу не тільки на розвиток здібностей даної категорії дітей та про їх формальні успіхи, слід намагатися максимально врахувати складності обдарованої дитини у взаємовідносинах з оточенням, у становленні самосвідомості та адекватної самооцінки, у формуванні комунікативних навичок, у забезпеченні суб'єктивного соціального благополуччя.

Визначено статистично значущі відмінності у групі інтелектуально обдарованих старшокласників за параметрами суб'єктивного соціального благополуччя: «Соціальна помітність», «Соціальна дистантність», «Соціальне схвалення», що свідчить про прагнення обдарованих школярів до визнання, до прийняття в групі однолітків, намагання відповідати очікуванням найближчого оточення для задоволення потреби у спілкуванні.

Література

1. Артамонова Е.Г. Одаренные дети в современном обществе: трудности становления личности. *Мир психологии*. 2015. № 1 (81). С. 171-176.
2. Блинова О. Є. Соціально-психологічні проблеми адаптації обдарованих учнів. *Теоретичні і прикладні проблеми психології : Збірник наукових праць*. – №3(50). 2019. С.17-28.
3. Грушецкая И. Н., Щербинина О. С. Взаимодействие одаренных школьников с микросоциумом как условие их социального развития. *Перспективы Науки и Образования*. 2018. 5 (35). С.136-144. Режим доступа:: pnojournal.wordpress.com/archive18/18-05/
4. Данильченко Т. В. Питальник «Суб'єктивне соціальне благополуччя»: методологічне обґрунтування і процедура розробки. *East European Scientific Journal*. 2015. № 3 (4). С. 20 –29.
5. Данильченко Т. В. Психологічна структура соціального благополуччя та неблагополуччя. *Український психологічний журнал: збірник наукових праць*. КНУ імені Тараса Шевченка. К., 2017. № 2(4). С. 7-22.
6. Здібності, творчість, обдарованість: теорія, методика, результати досліджень / За ред. В. О. Моляко, О. Л. Музики. Житомир: Вид-во Рута, 2006. 320 с.

7. Курасов Н. В., Ледовских И. А., Ручкова Н. А. Изучение понятия одаренности в рамках психолого-педагогического знания. *Интеграция образования*. 2015. Т. 19, № 3. С. 52–58. doi: 10.15507/Inted.080.019.201503.052

8. Мешкова Н. В. Зарубежные исследования одаренности: социально-психологический аспект [Электронный ресурс]. *Современная зарубежная психология*. 2015. Т.4. № 1. С. 26–44.

URL: <http://psyjournals.ru/jmfp/2015/n1/76175.shtml>

9. Музыка О. Л. Екзистенційні потреби і розвиток обдарованої особистості. *Актуальні проблеми психології*. Національна академія педагогічних наук України, Інститут психології імені Г. С. Костюка. 2015. № 6. Вип.10. С. 63–77.

10. Токарев О. А. Одаренные дети: трудности в общении. *Психолого-педагогический журнал Гаудеамус*. 2018. Т. 17. № 37. С. 73–75.

11. Туник Е. Е. Лучшие тесты на креативность. Диагностика творческого мышления. СПб.: Питер, 2013. 320 с.

12. Холодная М. А. Эволюция интеллектуальной одаренности от детства к взрослости: эффект инверсии развития. *Психологический журнал*. 2011. том 32, № 5, С. 69–78.

13. Юркевич В. С. Интеллектуальная одаренность и социальное развитие: противоречивая связь. *Электронный журнал «Современная зарубежная психология»*. 2018. Т.7. №2. ISSN 2304–4977.

14. Hugo Franck, Peyre Ramus, Melchior Maria Emotional, behavioral and social difficulties among high-IQ children during the preschool period: Results of the EDEN mother–child cohort. *Personality and Individual Differences*. 2016. Vol. 94. P. 366–371. doi:10.1016/j.paid.2016.02.014

15. Tongran Liua, Tong Xiao, Jiannong Shiac Fluid intelligence and neural mechanisms of conflict adaptation. *Intelligence*. 2016. Vol. 57. P. 48–57. doi:10.1016/j.intell.2016.04.003.

References

1. Artamonova, E. G. (2015) Odarennnye deti v sovremennom obshchestve: trudnosti stanovleniia lichnosti [Gifted children in modern society: the difficulties of becoming an individual]. *Mir psikhologii – World of psychology, 1(81)*. 171–176. [in Russian]

2. Blynova, O. Ye. (2019) Sotsialno-psykholohichni problemy adaptatsii obdarovanykh uchniv [Socio-psychological problems of adaptation of gifted students.]. *Teoretychni i prykladni problemy psykhologii : Zbirnyk naukovykh prats – Theoretical and applied problems of psychology: Collection of scientific works, 3(50)*. 17–28. [in Ukrainian]

3. Grushetskaia, I. N. & Shcherbinina, O. S. (2018) Vzaimodeistvie odarennykh shkolnikov s mikrosotsiumom kak uslovie ikh sotsialnogo razvitiia [The interaction of gifted students with microsociety as a condition of their social development]. *Perspektivy Nauki i Obrazovaniia – Prospects for Science and Education*, 5(35). 136-144. pnojurnal.wordpress.com/archive18/18-05/ [in Russian]
4. Danylchenko, T. V. (2015) Pytalnyk «Subiektyvne sotsialne blahopoluchchia»: metodolohichne obgruntuvannia i protsedura rozrobky [Subjective social well-being questionnaire: methodological rationale and development procedure]. *East European Scientific Journal*, 3(4). 20-29. [in Ukrainian]
5. Danylchenko, T. V. (2017) Psykholohichna struktura sotsialnoho blahopoluchchia ta neblahopoluchchia [Psychological structure of social well-being and disadvantage.]. *Ukrainskyi psykholohichnyi zhurnal: zbirnyk naukovykh prats. KNU imeni Tarasa Shevchenka – Ukrainian Psychological Journal: a collection of scientific works. Taras Shevchenko National University*, 2(4). 7-22. [in Ukrainian]
6. Zdibnosti, tvorchist, obdarovanist: teoriia, metodyka, rezultaty doslidzhen [Abilities, creativity, giftedness: theory, methodology, research results] / Za red. V. O. Moliako, O. L. Muzyky. Zhytomyr: Vyd-vo Ruta. 2006. [in Ukrainian]
7. Kurasov, N. V., Ledovskikh, I. A. & Ruchkova, N. A. (2015) Izuchenie poniatii odarennosti v ramkakh psikhologo-pedagogicheskogo znaniia [The study of the concept of giftedness in the framework of psychological and pedagogical knowledge]. *Integratsiia obrazovaniia – Education Integration*, 19(3). 52-58. doi: 10.15507/Inted.080.019.201503.052 [in Russian]
8. Meshkova, N. V. (2015) Zarubezhnye issledovaniia odarennosti: sotsialno-psikhologicheskii aspekt [Foreign studies of giftedness: socio-psychological aspect.]. *Sovremennaia zarubezhnaia psikhologiya – Modern foreign psychology*, 4(1). 26-44. URL: <http://psyjournals.ru/jmfp/2015/n1/76175.shtml> [in Russian]
9. Muzyka, O. L. (2015) Ekzystantsiini potreby i rozvytok obdarovanoi osobystosti [Existential needs and development of gifted personality]. *Aktualni problemy psykholohii. Natsionalna akademiia pedahohichnykh nauk Ukrainy, Instytut psykholohii imeni H.S. Kostiuksa – Actual problems of psychology. National Academy of Pedagogical Sciences of Ukraine, G.S. Kostyuk Institute of Psychology*, 6(10). 63-77. [in Ukrainian]
10. Tokarev, O. A. (2018) Odarennye deti: trudnosti v obshchenii [Gifted children: communication difficulties]. *Psikhologo-pedagogicheskii zhurnal Gaudeamus – Psychological and Pedagogical Journal Gaudeamus*, 17(37). 73-75. [in Russian]
11. Tunik, E. E. (2013) Luchshie testy na kreativnost. Diagnostika tvorcheskogo myshleniia [The best tests for creativity. Diagnostics of Creative Thinking]. SPb.: Piter. [in Russian]

12. Kholodnaia, M. A. (2011) Evoliutsiia intellektualnoi odarennosti ot detstva k vzroslosti: effekt inversii razvitiia [The evolution of intellectual giftedness from childhood to adulthood: the effect of development inversion]. *Psikhologicheskii zhurnal – Psychological Journal*, 32(5). 69-78. [in Russian]

13. Iurkevich, V. S. (2018) Intellektualnaia odarennost i sotsialnoe razvitie: protivorechivaia sviaz [Intellectual Endowment and Social Development: A Controversial Link]. *Elektronnyi zhurnal «Sovremennaia zarubezhnaia psikhologiya» – Electronic journal "Modern foreign psychology"*, 7(2). [in Russian]

14. Hugo Franck, Peyre Ramus, Melchior Maria (2016) Emotional, behavioral and social difficulties among high-IQ children during the preschool period: Results of the EDEN mother–child cohort. *Personality and Individual Differences*, 94. 366–371. doi:10.1016/j.paid.2016.02.014

15. Tongran Liua, Tong Xiao, Jiannong Shiac (2016) Fluid intelligence and neural mechanisms of conflict adaptatioю *Intelligence*, 57. 48–57. doi:10.1016/j.intell.2016.04.003.

Blynova O.Ye.

THE PECULIARITIES OF SUBJECTIVE SOCIAL WELFARE OF GIFTED HIGH SCHOOL STUDENTS

The article deals with socio-psychological problems that arise among gifted students in interaction with their immediate social environment and affect the feeling of their subjective social welfare. The aim of the study is to find out the peculiarities of subjective social welfare among intellectually gifted high school students. In the empirical study, the following methods are applied: "The school test of mental development" (K. M. Gurevich, M. K. Akimova); the creativity questionnaire by D. Johnson (adaptation by E. E. Tunik); the methodology "The scale of subjective social welfare" (T. V. Danilchenko). Results. Statistically significant differences were identified in the group of intellectually gifted high school students by the parameters of subjective social welfare: "Social Visibility", "Social Distantness", "Social Approval", that indicates the aspirations of gifted students to be recognized, to be accepted in the group of peers, efforts to meet the expectations of the immediate environment to meet the need for communication. It was found out, that intellectually gifted high school students consider themselves influential, significant persons in the collective life of the class, show public activity, at the same time there is a certain demonstrativeness of the personality, the importance of social assessment and dependence on the social environment. It has been indicated the presence of negative emotional states in the group of intellectually gifted high school students, which is connected with dissatisfaction with social relations in the microsocium, awareness of

their dissimilarity, a certain social distance in the peer group, which reduces the level of subjective social welfare.

It was stated that intellectually gifted students at the middle level receive from the environment recognition of their value, emphasis of respect and love, approval of their decisions and actions, which is the key to effective social functioning. On the other hand, too high indicators show a neurotic or frustrated need for approval, high dependence on other people's opinions, assessments, and attitudes. Conclusions. For the productive development of the gifted student's personality, one should try as much as possible to take into account the difficulties of the gifted child in the relationships with the environment, the development of self-awareness and adequate self-esteem, the formation of communicative skills, the provision of subjective social welfare.

Keywords: *high school students, giftedness, gifted children, psychological welfare, subjective social welfare.*

Блинова Олена Євгенівна – доктор психологічних наук, професор, завідувач кафедри загальної та соціальної психології, Херсонський державний університет.

УДК 159.99

DOI: <https://doi.org/10.33216/2219-2654-2019-50-3-33-44>

Бохонкова Ю. О. (ORCID 0000-0003-2549-0483),

Блискун О. О. (ORCID 0000-0001-7875-7714),

Пелешенко О. В. (ORCID 0000-0002-2537-2623)

ПСИХОЛОГІЧНІ ОСОБЛИВОСТІ ПРОЯВУ АГРЕСІЇ ТА ФОРМИ АГРЕСИВНОЇ ПОВЕДІНКИ МОЛОДІ В МЕРЕЖІ ІНТЕРНЕТ

У статті розглянуто соціально-психологічні проблеми дослідження агресивної поведінки молоді в мережі Інтернет, описані існуючі психологічні теорії, проаналізовано конструкти і моделі агресії у зарубіжній та вітчизняній психології, особливості прояву агресії та форми агресивної поведінки молоді в мережі Інтернет. На підставі аналізу сучасних літературних джерел і результатів психологічних досліджень встановлено, що загальним проблемам молоді, її агресивної поведінки, вивченню чинників агресії, як у реальному, так і в кібернетичному просторах (мережі Інтернет), хоча й приділяється істотна увага, але на сьогодні відсутні загальноприйняті теорії та моделі кіберагресії, не розроблена системна ментальної репрезентації кіберпростору молоддю, що не дозволяє досліджувати феномен молодіжної агресії в мережі Інтернет на основі принципів науковості та системності, однозначно виділити й дослідити соціально-

психологічні чинники агресивної поведінки молоді в мережі Інтернет і розробити засоби її редукції та запобігання. Актуальність розглядання проблеми зумовлена розвитком сучасних інформаційних технологій, істотним збільшенням можливостей міжособистісного і масового спілкування в мережі Інтернет, що створює віртуальне середовище для різного виду online-спілкування, основу якого становить молодіжна спільнота, котра дедалі більше віддає перевагу різним формам «кібер-стосунків» натомість реальному спілкуванню. При цьому взаємодія здійснюється за допомогою різноманітних сервісів: форумів, блогів, Internet-щоденників, групових Internet-ігор, соціальних мереж тощо. Представлено нові види і форми агресивної поведінки молоді в мережі Інтернет: флеймінг, наклеп, гепіслепінг, тролінг, соціотехніка, кіберпереслідування тощо. Основними негативними наслідками таких форм агресивної поведінки молоді в мережі Інтернет (кіберагресії) для жертви є депресія, стрес, гнів, суїцид. Встановлено, що наявність численних теорій агресії для реального простору, які розглядають різні детермінанти агресивної поведінки, брак таких теорій і моделей для кіберпростору, не дозволяють однозначно виділити і дослідити соціально-психологічні чинники агресивної поведінки молоді в мережі Інтернет. Це потребує розробки моделі динаміки розвитку мережі Інтернет як соціально-психологічного об'єкту. Без цього неможливо будувати науково обґрунтовані високоефективні системи редукції агресивної поведінки молоді в мережі Інтернет і запобігання їй.

Ключові слова: *молодь, мережа Інтернет, агресія, кіберагресія, флеймінг, переслідування, наклеп, виключення, втілення, обман, гепіслепінг, тролінг, грифінг, фішинг, кіберпереслідування, кібербулінг.*

Постановка проблеми. У психології дослідженням загальних проблем молоді приділяється істотна увага, що знайшло своє відображення у великій кількості різного виду публікацій, монографій, навчальних посібників тощо. Проблеми молоді мають глобальний, загальнолюдський характер і досліджуються багатьма науками: філософією, історією, політологією, психологією, соціальною психологією, педагогікою та ін., що природним чином привело до різноманіття підходів у дослідженнях, точок зору на поняття «молодь», особливо в питаннях вікових меж. Феномен агресії, агресивна поведінка людини, характеризується надзвичайною складністю, великою кількістю чинників, що визначають агресію та форми її прояву. Це особливо яскраво виражається в сучасному суспільстві, побудованому на інформаційних технологіях, у якому дедалі більшої популярності набувають Інтернет-спільноти (соціальні мережі Інтернет), об'єднуючи людей за різними інтересами. Значно розширились можливості міжособистісного спілкування, що призвело до

особливих форм прояву агресії – кіберагресії («cyber-aggression»), перенесення агресивної поведінки та проявів агресії з реального світу (простору) в кіберпростір (соціальні мережі Інтернет та ін.) і навпаки.

Психологічні особливості поведінки сучасної молоді, розвиток інформаційних технологій зумовлює потребу теоретико-методологічного вивчення проблеми психологічних особливостей прояву агресії та форми агресивної поведінки молоді в мережі Інтернет, є актуальною і має соціальну значущість.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. На підставі аналізу сучасних літературних джерел і результатів психологічних досліджень встановлено, що загальні проблемам молоді, її агресивна поведінка відображені в теоріях науковців: особливості агресивної поведінки людини та загальні уявлення про природу і сутність феномену агресії (Бандура, 2000; Берон, 2001; Фромм, 1999) особливості загальних проблем молоді та формування віртуальних спільнот (Бондаренко, 2004; Максименко, 2013); загальний генетичний закон культурного розвитку Л. Виготського; генетико-модельючий підхід С. Максименка; теорія поля К. Левіна; принцип Б. Рассела для процедур конструювання; концептуальні засади ситуаційного підходу (Бурлачук, 2002; Дружинін, 2011); соціально-психологічні особливості спілкування та соціальної перцепції в мережі Інтернет (Горошко, 2011; Петрунько, 2010); філософські положення про ментальну системну репрезентацію кіберпростору (Романов, 2003; Ripley, 2009); теоретико-методологічні особливості та методологічні принципи профілактики і корекції агресивної поведінки молоді (Карпінська, 2010; Vandebosch, 2008).

Мета статті – теоретично розглянути психологічні особливості прояву агресії та форми агресивної поведінки молоді в мережі Інтернет.

Завдання:

1. Провести систематизований теоретико-методологічний аналіз досліджень агресивної поведінки молоді як у реальному, так і в кібернетичному просторах та визначити стан її розробки.

2. Розглянути існуючі психологічні теорії, проаналізувати конструкти і моделі агресії у зарубіжній та вітчизняній психології.

3. Визначити особливості прояву агресії та форми агресивної поведінки молоді в мережі Інтернет.

Виклад основного матеріалу дослідження. Нинішня молодь дедалі більше репрезентує себе як деяка особлива соціальна група суспільства, зі своєю «молодіжною культурою», що великою мірою формується під впливом мережі Інтернет, а з іншого боку – страждає від більшості нерозв'язаних специфічних проблем (самостійності молоді, підготовки до життя й усвідомлених дій, алкоголізму, наркоманії, агресивної і суїцидальної поведінки). У ряді випадків невіршеність цих проблем призводить до деформації психіки молоді, появи

нових видів девіантної поведінки в мережі Інтернет, інтернет-адикції та сучасних форм молодіжної агресії в мережі Інтернет – кіберагресії.

На основі зазначених вище та інших особливостей молоді будуються і дефініції терміна «молодь». Одним з перших дослідників дефініцію терміна «молодь» сформулював В.Т. Лісовський, в подальшому були сформульовані й інші визначення цього терміна, наприклад І.С. Кона та ін. Найбільш прийнятним є таке трактування поняття «молодь»: «Молодь – це відносно велика соціально-демографічна група, що виділяється на основі сукупності вікових характеристик, особливостей соціального стану, соціально-психологічних властивостей, які визначаються суспільним ладом, культурою, закономірностями соціалізації та виховання в даному суспільстві» (Сергеєнкова, 2012).

Представлене визначення терміна «молодь», не враховує, як і більшість інших визначень, виникнення нового явища – молодіжної інтернет-культури і пов'язаного з цим явищем ефекту віртуального Колізею, що вимагає аналізу досліджень з проблем агресивної поведінки молоді у мережі Інтернет (кіберпростору).

Такий стан потребує формалізації основних проблем, наукового обґрунтування і вибору напрямів і завдань дослідження молоді, серед яких особливе місце посідають проблеми абсолютно нового феномену – агресивної поведінки молоді в мережі Інтернет.

Останніми роками проводилися численні дослідження, присвячені ментальній репрезентації молоддю мережі Інтернет. Так, на замовлення Інтернет асоціації України (ІнАУ) компанія InMind провела дослідження українського сегменту мережі Інтернет. З нього випливає, що станом на початок другого півріччя 2012 року 17,6 мільйона жителів України віком від 15 років (45 % дорослого населення) регулярно користуються Інтернетом (виходять у мережу не рідше ніж один раз за місяць). Згідно з дослідженням, чоловіки і жінки однаковою мірою користуються Інтернетом, найбільше заходять у мережу люди віком 15–29 років (49 %), віком 30–44 роки (34 %), водночас лише 17 % громадян старших за 45 років є активними інтернет-користувачами. Отже, більше ніж половина користувачів мережі Інтернет в Україні – це молодь (Найдюнова, 2012).

З інших відомих численних досліджень ментальної репрезентації молоддю мережі Інтернет наведемо тільки основні результати, найбільш значимі з позицій дослідження: Інтернет захопив молодь (дані TNS Web Index); 45 % молодих людей зізналися, що не можуть жити без Інтернету (за даними Microsoft і Synovate); молодь прирівняла Інтернет до їжі й повітря (результати міжнародного дослідження компанії Cisco (Муир, 2005).

Проведений аналіз досліджень молодіжної агресії, її різних форм, а також системної ментальної репрезентації мережі Інтернет показує наявність суперечності між необхідністю запобігання молодіжній кіберагресії і (або) її редукції та недостатнім рівнем наукового і методичного дослідження цих питань. Це дозволяє констатувати наявність ряду проблем і робить актуальним проведення досліджень у цьому напрямі.

Питання розробки конструктів і моделей агресії розглядалися в роботах А. Бандури, Р. Берона, Г. Гекгаузена, К. Лоренца, Е. Фрома, Д. Зіллманна, Л. Берковіца та багатьох інших. Указані моделі будувались на різних теоріях агресії, серед яких основними є: психоаналітичну теорію агресії (модель агресії З. Фрейда); етологічний підхід (модель агресії К. Лоренца); соціобіологічний підхід (психогенетика та еволюційна психологія: інтеракціоністські моделі агресії); соціодинамічну теорію (модель виникнення агресії К. Хорні); теорію людської деструктивності Е. Фромма; моделі агресії на основі класичної оригінальної фрустраційної теорії агресивності; модель агресії на основі модифікованої гіпотези «фрустрації – агресії» Л. Берковіца; модель агресії на основі теорії передпосилок до агресії Л. Берковіца; модель агресії на основі утворення когнітивно-неоасоціативних зв'язків Л. Берковіца; афективно-динамічна модель агресії та регуляції поведінки І. О. Фурманова; теорію перенесення збудження Д. Зіллманна; модель вивченої агресивності А. Бандури (агресія як набута соціальна поведінка); когнітивну модель регулювання агресії на основі раціонально-емоційно-поведінської терапії А. Елліса; модель соціальної взаємодії Дж. Тедеші і Р. Фелсона: агресію як примусовий вплив; соціально-когнітивний підхід: модель агресії Л. Хьюсмана на основі інформаційних процесів обробки соціальної інформації; модель агресії А. І. Харченка на основі соціальних алгоритмів; математичні моделі агресивної поведінки В. Кемпфа (W. Kempf); біосоціальну модель агресивної поведінки А. Рейна (A. Raine); загальну модель агресії (General Aggression Model – GAM) К. Андерсона і Б. Бушмана (C. Anderson, B. Bushman). Ці теорії часто виходили з діаметрально протилежних підходів до розуміння і трактування феномену агресії, тому розроблені на їх основі моделі агресії відображали ту теорію (підхід), якої дотримувався автор. Це призводило до того, що розроблені психологічні моделі пояснювали окремі, часткові випадки прояву феномену агресії й не дозволяли охопити всі відомі випадки агресивної поведінки, у тому числі й у мережі Інтернет (Аликіна, 1991).

Таким чином, аналіз основних праць, присвячених розробці теоретичних конструктів і моделей агресивної поведінки молоді в мережі Інтернет (кіберагресії) показує, що питанням психологічних досліджень феномену агресії і кіберагресії приділяється істотна увага, особливо в

зарубіжних англомовних публікаціях. Розроблено ряд теоретичних конструктів і моделей агресії на основі окремих теорій агресії. Установлено, що сучасною тенденцією є системний підхід до створення психологічних моделей агресивної поведінки на основі узагальнювальних теорій агресії. При цьому не виявлено розробок теоретичних конструктів і психологічних моделей агресивної поведінки молоді в мережі Інтернет (кіберагресії).

Це потребує виявлення форм агресивної поведінки молоді в мережі Інтернет, соціально-психологічних чинників, які детермінують таку поведінку, а також розробки моделей агресивної поведінки в кіберпросторі (мережі Інтернет), що дозволить створити на їх основі засоби редукції та профілактики кіберагресії.

На основі аналізу специфіки агресії в мережі *Інтернет* (кіберагресії), а також психологічних досліджень феномену кіберагресії виділено і формалізовано базові форми агресивної поведінки молоді в мережі Інтернет. Нижче наведено основні форми такого впливу (Муир, 2005).

1. *Флеймінг*, сварка, колотнеча (англ. *flaming, bashing*) – обмін короткими емоційними репліками між двома й більше людьми за допомогою навмисне ворожих електронних повідомлень, написаних злостиво або вульгарною мовою.

Як правило, флеймінг відбувається в публічних місцях віртуального простору (соціальні мережі *Інтернет* та ін.), може переходити в тривалі конфлікти – *Інтернет (online) «бої»* (*holy war* – священна війна), а за певних умов набувати форми психологічного терору і викликати в жертви сильні емоційні переживання. Еквівалент сили агресорів.

2. *Гарасмент*, домагання, приставання, нападки, постійні виснажливі атаки (англ. *harassment* – переслідування, *cyber harassment*) – багатократна розсилка повторюваних агресивних і образливих повідомлень, спрямованих на жертву. Може здійснюватися за допомогою чатів, форумів, SMS або дзвінків на мобільні телефони тощо. Часто використовується в багатокористувацьких онлайн-іграх групами гравців (гриферами, від англ. *grieffers*), метою котрих є руйнування ігрового досвіду інших учасників, а не перемога. Переслідування визначаються одностороннім фактором впливу на жертву, на відміну від *флеймінга*, який характеризується двостороннім фактором обміну повідомленнями. Онлайн-еквівалент прямого переслідування (залякування або знущання).

3. *Наклен*, дифамація (англ. *denigration*) – відправлення або публікація неправдивої інформації про жертву (пліток, чуток, фотографій, віршів, пісень тощо), часто сексуального характеру, що має на меті зіпсувати репутацію жертви або її дружні стосунки. Жертвами можуть бути як окрема людина, так і

групи, для яких можуть розсилатися списки типу «хто є хто в ...», «хто з ким спить», створюватися спеціальні «книги для критики» («*slam books*») із «жартами» тощо. Онлайн-еквівалент непрямого залякування з більш широким розповсюдженням події.

4. *Виключення*, відчуження, остракізм, ізоляція (англ. *exclusion*) – навмисне вилучення когось із *Інтернет*-групи, «списку контактів» та ін.

Виключення може проявлятися також відсутністю відповідей на швидкі повідомлення, електронні листи тощо. Чим більше жертва виключається із взаємодії в групі, тим гірше вона почувається і тим більше падає її самооцінка. У ряді випадків жертва може це сприйняти як соціальну смерть.

У віртуальному соціальному середовищі це може призвести до повного емоційного руйнування жертви. Online-вилучення можливе там, де використовується захист паролем, формується список небажаної пошти або список друзів. Online-вилучення еквівалентне реляційній агресії – «Ви не наш друг» («*You are not our friend*»).

5. *Вмілення*, самозванство, перевтілення в певну особу (англ. *impersonation*) – видавання себе за когось іншого, щоб знеславити, створити цій людині труднощі, завдати шкоди репутації або дружнім стосункам та ін.

Ця нова форма агресії пов'язана з можливістю кіберагресора створювати підроблені профілі в мережі *Інтернет* (соціальних мережах тощо), де він позиціонує себе як жертву, використовуючи її пароль до акаунта в соціальних мережах *Інтернет*, у блогу, електронній пошті, системі швидких повідомлень, особистій сторінці жертви, або створює свій акаунт з аналогічним ім'ям (*nickname*) і здійснює від імені жертви негативну комунікацію, тобто з адреси жертви, без її відома, відправляються провокаційні листи тощо.

6. *Публічне розкриття таємного* (від англ. *outing*) – використання чийось таємниць, компрометуючої, особистої або інтимної інформації, зображень тощо, публікація їх у мережі *Інтернет* або передача особам, для котрих вони не призначались.

7. *Обман*, шахрайство, ошуканство (англ. *trickery*) – виманювання тайної або компрометуючої інформації про жертву з метою принизити її чи завдати їй шкоди. Ця інформація може бути спільного використання.

Нова форма кіберагресії стала можливою через те, що в *Інтернет* легше обдурити когось і отримати компрометуючу інформацію про жертву.

Деякі дослідники (наприклад, Н. Віллард (N. Willard)), об'єднують останні дві форми кіберагресії: публічне розкриття таємного (*outing*) і обман (шахрайство, ошуканство, *trickery*) – в одну (*outing & trickery*).

8. *Geniclening* (англ. *happy slapping* – «щасливі ляпаси», «радісне побиття»). Назва походить від випадків в англійському метро, де одні підлітки

були перехожих, а інші записували це на камеру мобільного телефона. Тепер ця назва закріпилася за будь-якими відеороликами із записами реальних сцен насильства, які розміщують в *Інтернет*, де їх можуть переглядати тисячі людей, без згоди жертви.

Часто агресори стверджують, що це тільки жарт. Звідси й походить термін «щасливі ляпаси». На теперішній час гепіслепінг поширюється дедалі більше, оскільки багато сучасних мобільних телефонів мають вбудовані відеокамери.

9. *Тролінг* (англ. *trolling* – ловля риби на блешню) – розміщення в *Інтернет* провокаційних і брутальних повідомлень з метою викликати конфлікти між учасниками дискусій. Виконавців тролінгу називають тролями, як зловну міфологічну істоту.

10. *Грифінг* (англ. *griefing*) – поведінка в багатокористувацькій грі, що заважає іншим гравцям (в основному, своїм союзникам), яка дратує й бентежить їх.

Переслідування гравця чи гравців може відбуватися як у процесі онлайн-гри, так і у віртуальному просторі; при цьому, як правило, може бути багато свідків (спостерігачів, *ефект віртуального Колізею*).

11. *Фішинг* (англ. *phishing*, свідомо перекручене написання *fishing* – риболовля – з натяком на лов риби в каламутній воді) – цілеспрямовані дії кіберагресорів (шахраїв) з метою отримати конфіденційну фінансову інформацію (логіни, паролі, номери кредитних карток, банківські дані доступу тощо) шляхом випитування даних користувача (жертви) через електронну пошту або заманювання жертви на сайт, який є точною копією *Інтернет*-банку чи іншої фінансової установи. Жертва, зазвичай, не здогадується, що перебуває на фальшивому сайті, і спокійно повідомляє зловмисникам інформацію про свої рахунки, кредитні картки, паролі тощо.

Здебільшого *фішинг* спрямований на клієнтів банків, що пропонують послуги онлайн-банкінгу, платіжних служб, провайдерів *Інтернет*-послуг або онлайн-магазинів.

12. *Соціотехніка* (англ. *social engineering* – соціальна інженерія) – тактика зловмисного проникнення, коли кіберагресор (зломщик) з допомогою «умовлянь» спонукає користувача (жертву) видати інформацію, яку можна використати для заподіяння шкоди самому користувачеві або організації, у якій він працює. Щоб дістати дані доступу чи паролі, часто використовується позірний авторитет. Метод ґрунтується на використанні слабкостей людського фактору і вважається досить руйнівним.

13. *Кібербулінг* (англ. *cyberbullying* – кіберзалежування, кіберзнуцання) – це заподіяння психологічної шкоди жертві, що здійснюється через електронну

пошту, сервіси моментальних повідомлень, в чатах, соціальних мережах, на web-сайтах, а також через мобільний зв'язок.

Така багаторазово повторювана агресивна поведінка має на меті нашкодити жертві і базується на дисбалансі влади (фізичної сили, соціального статусу в групі).

Кібербулінг (*cyberbullying*) отримав назву від англійського слова *bull* – бик, зі спорідненими значеннями: агресивно нападати, вражати, зачіпати, прискіпуватися, провокувати, дошкуляти, тероризувати, цькувати. У молодіжному сленгу є дієслово аналогічного походження – быковать.

Кібербулінг має весь спектр форм поведінки, у кращому разі це жарти, що не сприймаються серйозно, а в радикальному випадку – психологічний віртуальний терор, який завдає непоправної шкоди і може призводити до суїцидів. У зв'язку із цим існує поняття *буліциду* – загибелі жертви внаслідок кібербулінгу (Сельченко, 2002).

14. *Кіберпереслідування* (англ. *cyberstalking*) – повторювані, тривалі і систематичні домагання (агресивне переслідування), одержимість і порочні бажання в переслідуванні жертви, втручання в її особисте життя, включаючи атаки на членів родини, з метою викликати (сформувати) страх, неспокій тощо.

Кіберпереслідування може мати багато з названих форм впливу на жертву, як правило, в контексті особистих стосунків. Це досить серйозна форма онлайн-домагань (кіберагресії). Найчастіше жертвами кіберпереслідувань стають знаменитості (співачки, актори, політики та ін.).

Слід зазначити, що кіберпереслідування (*cyberstalking*) істотно відрізняється від кібербулінгу (*cyberbullying*) з погляду мотивації й тактики, оскільки включає в себе порочні бажання, одержиме переслідування жертви, а часто і членів її родини, намір їх контролювати. Можливе також потайне вистежування жертви, з метою організації нападу, побиття, звалтування тощо.

Таким чином, на основі аналізу специфіки агресії в мережі *Інтернет* (кіберагресії), а також психологічних досліджень феномену кіберагресії виділено і формалізовано наступні основні форми впливу на емоційний стан жертви (об'єкту кіберагресії): *флеймінг, переслідування, наклеп, виключення, втілення, публічне розкриття тасмного, обман, геніслепінг, тролінг, грифінг, фішинг, соціотехніка, кіберпереслідування, кібербулінг*. Ці форми агресивної поведінки молоді у мережі Інтернет, являють собою передпосилки для дослідження соціально-психологічних чинників та розробки узагальненої психологічної моделі кіберагресії та системи її редукції.

Висновки. На підставі аналізу сучасних літературних джерел і результатів психологічних досліджень встановлено, що загальним проблемам молоді, її агресивної поведінки, вивченню чинників агресії, як у реальному, так і в

кібернетичному просторах (мережі Інтернет), хоча й приділяється істотна увага, але на сьогодні відсутні загальноприйняті теорії та моделі кіберагресії, не розроблена системна ментальної репрезентації кіберпростору молоддю, що не дозволяє досліджувати феномен молодіжної агресії в мережі Інтернет на основі принципів науковості та системності, однозначно виділити й дослідити соціально-психологічні чинники агресивної поведінки молоді в мережі Інтернет і розробити засоби її редукції та запобігання.

Аналіз психологічних досліджень із специфіки агресії в мережі *Інтернет*, показав, що основними формами агресивної поведінки молоді у мережі Інтернет є: флеймінг, переслідування, наклеп, виключення, втілення, публічне розкриття таємного, обман, гепіслепінг, тролінг, грифінг, фішинг, соціотехніка, кіберпереслідування, кібербуллінг. Ці форми агресивної поведінки молоді у мережі Інтернет, являють собою передпосилки для дослідження соціально-психологічних чинників та розробки узагальненої психологічної моделі кіберагресії та системи її редукції. Наявність численних теорій агресії для реального простору, які розглядають різні детермінанти агресивної поведінки, брак таких теорій і моделей для кіберпростору, не дозволяють однозначно виділити і дослідити соціально-психологічні чинники агресивної поведінки молоді в мережі Інтернет. Це потребує розробки моделі динаміки розвитку мережі Інтернет як соціально-психологічного об'єкта. Без цього неможливо будувати науково обґрунтовані високоефективні системи редукції агресивної поведінки молоді в мережі Інтернет і запобігання їй.

Література

1. Аликина Н. В. Особенности агрессивного поведения несовершеннолетних и основы его профилактики. К.: Логос, 1991. 120 с.
2. Муир Д. Насилие над детьми в киберпространстве. Таиланд: ЕСПАТ INTERNATIONAL, 2005. 97 с.
3. Найдюнова Л. А. Агрессивный кибер-простір чи агресивні користувачі? Психологічні засади додання кібер-булінгу. *Психологічні перспективи. Спец. вип. : Проблеми кіберагресії*. 2012. Т. 2. С. 83 – 92.
4. Сельченков К. В. Психология человеческой агрессивности. М.: Наука, 2002. 656 с.
5. Сергеєнкова О. П. Вікова психологія. К.: ЦУЛ, 2012. 384 с.

References

1. Alikina N. V. (1991). *Osobennosti agreccivnogo povedenija nesovershennoletnih i osnov'i ego profilaktiki* [Features of aggressive behavior of

minors and the basis of its prevention: method. Recommendations]. K.: Lohos [in Ukrainian].

2. Muir D. (2005). Nacilie nad detmi v kiberproctranctve [Violence against children in cyberspace]. Ta'land: ECPAT INTERNATIONAL [in Russian].

3. Naidenova L. A. (2012). Agrecivni' kiber-proctir chi agrecivni korictuvachi? Pcihologichni zacadi dolannja kiber-bullingu [Aggressive cyber space or aggressive users? Psychological bases of overcoming cyber-bullying]. *Pcihologichni percpektivi. Cpets. vip. 2.* 83-92 [in Ukrainian].

4. Selchenok K. V. (2002). Pcihologija chelovechecko' agrecivnocti [Psychology of human aggressiveness]. M.: Nauka [in Russian].

5. Sergeenkova O. P. (2012). Vikova pcihologija [Age psychology: studies]. K.: TSUL [in Ukrainian].

Bokhonkova Y. O., Bliskun O. O., Peleshenko O. V.

PSYCHOLOGICAL FEATURES OF AGGRESSION AND FORMS OF AGGRESSIVE BEHAVIOR OF YOUNG PEOPLE ON THE INTERNET

Purpose: *the article deals with the socio-psychological problems of the study of aggressive behavior of young people on the Internet, describes the existing psychological theories, analyzes the constructs and models of aggression in foreign and domestic psychology, the features of the manifestation of aggression and forms of aggressive behavior of young people on the Internet. Based on the analysis of modern literary sources and the results of psychological research, it is established that the common problems of youth, their aggressive behavior, the study of the factors of aggression, both in real and cybernetic spaces (Internet), although much attention is paid, but today there are no accepted ones. theories and models of cyber aggression, the system of mental representation of cyberspace by young people is not developed, which does not allow to investigate the phenomenon of youth aggression on the Internet on the basis of scientific principles and with It is important to identify and investigate social and psychological factors of youth aggressive behavior on the Internet and to develop means of reducing and preventing it. The relevance of the problem is due to the development of modern information technologies, a significant increase in the possibilities of interpersonal and mass communication on the Internet, which creates a virtual environment for different types of online communication, the basis of which is the youth community, which increasingly prefers different forms of "cyber-relations" instead of real communication. At the same time, interaction is carried out through various services: forums, blogs, Internet diaries, group Internet games, social networks and the like. **Methods:** methods of theoretical research. **Results:** new types and forms of aggressive behavior of youth on the Internet are presented: flaming, slander, gepisleping, trolling, sotsiotehnika,*

*kiberperesliduvannya, etc. it is revealed That the main negative consequences of such forms of aggressive behavior of youth on the Internet (cyber aggression) for the victim is depression, stress, anger, suicide. **Conclusions:** it is established that the presence of numerous theories of aggression for real space, which consider various determinants of aggressive behavior, the lack of such theories and models for cyberspace, do not allow to clearly identify and investigate the socio-psychological factors of aggressive behavior of young people on the Internet. This requires the development of a model of the dynamics of the Internet as a socio-psychological object. Without this, it is impossible to build scientifically based highly effective systems of reduction of aggressive behavior of young people on the Internet and prevention.*

Key words: youth, the Internet, aggression, cyber aggression, Flaming, harassment, slander, exclusion, embodiment, public disclosure of the secret, deception, gepisleping, trolling, grifing, phishing, cybercrime, cyberbullying.

Бохонкова Юлія Олександрівна – доктор психологічних наук, професор, завідувач кафедри психології та соціології Східноукраїнського національного університету імені Володимира Даля, м. Северодонецьк;

Блискун Олена Олександрівна – кандидат психологічних наук, доцент кафедри психології та соціології Східноукраїнського національного університету імені Володимира Даля, м. Северодонецьк;

Пелешенко Олена Вікторівна – старший викладач кафедри психології та соціології Східноукраїнського національного університету імені Володимира Даля, м. Северодонецьк.

УДК 316.6:613.8:330-027.512

DOI: <https://doi.org/10.33216/2219-2654-2019-50-3-3-44-58>

Бурлакова І.А. (ORCID: 0000-0002-6043-4359),

Шевяков О. В. (ORCID: 0000-0001-8348-1935),

Шрамко І. А. (ORCID: 0000-0002-2850-6535)

ПСИХОЛОГІЧНІ ЧИННИКИ ПРОФЕСІЙНОГО ЗДОРОВ'Я ФАХІВЦІВ ЕКОНОМІЧНОЇ СФЕРИ

Виявлено, що успіх людини в професійній діяльності пов'язаний з її здоров'ям тісним чином, а вплив здоров'я на кар'єру і кар'єри на здоров'я є обопільним. Психологічні чинники професійного здоров'я фахівців економічної сфери ми розглянули як трьохкомпонентну структуру, що об'єднує когнітивний, емоційний і поведінковий модулі. Когнітивний модуль передбачає адекватне уявлення фахівця про рівень свого здоров'я. Емоційний модуль включає в себе весь спектр переживань стану «здоров'я / хвороби», що

виникають у включеного в ту чи іншу професійну ситуацію фахівця. У поведінковому модулі відображаються особливості поведінки фахівця, що сприяють адаптації до мінливих умов навколишнього середовища і професійної діяльності.

До психологічних чинників професійного здоров'я фахівців економічної сфери ми також відносимо стрес-чинники професійної діяльності та індивідуально-психологічні особливості особистості професіонала. Основними стресори, які впливають на діяльність фахівців економічної сфери є наступні: зміст професійної діяльності, її організація; професійна кар'єра; корпоративні взаємовідносини, позаорганізаційні джерела стресу.

Доведено, що здорова поведінка являє собою конкретний прояв психологічного потенціалу здоров'я, вона є і процесом, і результатом взаємодії чотирьох чинників: мотивації до здоров'я; накопиченого досвіду щодо збереження здоров'я; здатності підтримувати своє здоров'я; відповідного рівня досягнутого здоров'я.

Вплив різних стресогенних чинників на професійне здоров'я фахівця економічної сфери велике. Основними ознаками цього негативного впливу є: негативна самооцінка; почуття провини; зростання агресивності, ворожості; відчуття емоційного виснаження; наявність психосоматичного захворювання.

Щодо відчуття задоволеності життям і відчуття щастя, то воно залежить від чотирьох чинників: емоційної зрівноваженості; життєвих пріоритетів; співвідношення роботи і відпочинку; власної ваги. Більшість описаних чинників можна віднести до об'єктивних впливів і суб'єктивного переживання ситуації, що склалася в професійній діяльності та базується на рівні розвитку психологічних ресурсів фахівців економічної сфери.

Ключові слова: здоров'я, професійне здоров'я, психологічні чинники, фахівці економічної сфери, психологічне благополуччя, стрес.

Постановка проблеми. Значну частину свого життя людина проводить на роботі. Умови праці, взаємовідносини з колегами і начальством, перспективи кар'єрного зростання визначають не лише якість виконання ним своїх виробничих обов'язків, а й фізичний і психологічний стан.

В останні десятиліття формується якісно інше ставлення до розуміння здоров'я стосовно до професійної сфери діяльності людини. Пильна увага фахівців до проблеми професійного здоров'я пов'язано з тим, що здоров'я працівника розглядається не лише як економічна цінність (поряд з прибутковістю виробництва), але і як необхідна умова підвищення результативності та якості праці.

Постановка проблеми. Успіх людини в професійній діяльності пов'язаний з її здоров'ям тісним чином. Вплив здоров'я на кар'єру і кар'єри на здоров'я є обопільним. Професійну придатність не обмежує відсутність порушень в стані здоров'я, але виключає «медичні» перешкоди на шляху професійного розвитку. З іншого боку, успіх у професійній діяльності є одним з найважливіших джерел впевненості в своїх силах та позитивних емоцій, а це головні «лікарі» при будь-якій духовній або фізичній недугі.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Проблема професійного здоров'я сьогодні привертає до себе все більшу увагу вчених. В. Пономаренко розглядає професійне здоров'я як можливість організму людини зберігати необхідні захисні і компенсаторні механізми, що забезпечують працездатність на всіх етапах професійної діяльності у всіх умовах (Пономаренко, 1990). Здоров'я в рамках такої концепції розглядається як сукупність психофізіологічних і фізіологічних параметрів, які забезпечують високу надійність діяльності та професійне довголіття. Важливість вивчення психологічних чинників професійного здоров'я підкреслює С.С. Учадзе. На його думку, в діяльності фахівця присутні такі особливості: постійно ускладнюється характер; безліч різних видів конкретної діяльності, включених в ієрархічні відносини; наявність творчого характеру діяльності через безліч нестандартних ситуацій; висока психічна напруженість; вираженість прогностичної природи вирішуваних завдань; високий рівень відповідальності за прийняті рішення в складних завданнях; пред'явлення жорстких вимог до особисто-професійних якостей фахівця, професіоналізму і діяльності в цілому (Учадзе, 2009).

Проблема професійного здоров'я є областю міждисциплінарних досліджень і її вивчення зводиться до питань узгодженості вимог професійного середовища і можливостей особистості щодо успішного та ефективного виконання умов професійної діяльності. Більшість досліджень з питань професійного здоров'я особистості присвячені профілактиці професійних захворювань. Водночас, значно менша кількість теоретичних і практичних напрацювань спрямовані на його формування і зміцнення, зокрема у фахівців економічної сфери.

Виклад основного матеріалу дослідження. Психологічні чинники професійного здоров'я фахівців економічної сфери ми розглядаємо як трьохкомпонентну структуру, що об'єднує когнітивний, емоційний і поведінковий модулі. У табл. 1 представлені чинники, що визначають професійне здоров'я фахівця економічної сфери, їх сутність та необхідна позиція особистості.

Структура психологічних чинників професійного здоров'я спирається на концепцію «психології відносин» В.М. Мясичева, що визначає ставлення до

здоров'я як відображення індивідуального досвіду людини і одночасно як чинник, що робить істотний вплив на її поведінку. «Ставлення людини до свого здоров'я не зводиться лише до турботи про здоров'я або зневаги до нього. Тут одночасно мова йде і про більш високий рівень ідейних відносин особистості. Значне місце в гігієні та профілактиці психічного здоров'я займає питання про соматичний стан. Це пов'язано з важливою роллю психіки і властивостей особистості в попередженні соматичних захворювань і зміцнення фізичного здоров'я» (Мясищев, 2011). Цей підхід дозволяє розглядати ставлення до здоров'я як один з основних елементів, на який може бути направлено регулюючий (коригуючий) вплив. Трьохкомпонентна структура дозволяє цілісно розкрити психологічні чинники професійного здоров'я фахівців економічної сфери, відобразити все різноманіття зв'язків між структурними елементами (модулями).

Таблиця 1

Чинники, що визначають професійне здоров'я фахівця економічної сфери

№	Чинники	Сутність	Позиція особистості
1.	Емоційні	різні емоційні стресові чинники, що впливають на професійне здоров'я	здатність людини протистояти стресам, проявляти свої емоції і керувати ними, адекватно оцінювати емоції оточуючих, що характеризує її емоційну стійкість
2	Когнітивні	знання про професійне здоров'я, про основні чинники, що зміцнюють та ушкоджують здоров'я, про його ролі в житті	вміння людини приймати адекватні рішення, виділяти головне, знаходити інформацію, якої бракує, здатність мислити, стійкість і концентрація уваги, критичність мислення, професійна пам'ять, професійна спостережливість, швидкість прийняття рішень, їх обсяг і правильність, здатність мислити оперативно та позитивно
3.	Поведінкові	вибір певної стратегії поведінки в стресовій ситуації	здатність швидкої адаптації до вимог ситуації шляхом оволодіння, пом'якшення або ослаблення цих вимог

Когнітивний модуль передбачає адекватне уявлення фахівця про рівень свого здоров'я, що спирається на знання про здоров'я та здоровий спосіб життя, в тому числі при виконанні професійних обов'язків, усвідомлення ролі здоров'я та його впливу на життя в цілому, а також успішність й ефективність професійної діяльності зокрема, розуміння основних чинників ризику професії та шляхів збереження і зміцнення здоров'я.

Емоційний модуль включає в себе весь спектр переживань стану «здоров'я / хвороби», що виникають у включеного в ту чи іншу професійну ситуацію фахівця, адекватне емоційне реагування (від «вихлюпування емоцій» до стримування їх в ситуаціях, коли це необхідно).

У поведінковому модулі відображаються особливості поведінки фахівця, що сприяють адаптації до мінливих умов навколишнього середовища і професійної діяльності, а також стратегії поведінки, зумовлені зміною стану здоров'я, здоровим способом життя та роботою.

Здорова поведінка розуміється як «конкретний прояв психологічного потенціалу здоров'я», вона «є і процесом, і результатом взаємодії чотирьох чинників: мотивації до здоров'я; накопиченого досвіду щодо збереження здоров'я; здатності підтримувати своє здоров'я; відповідного рівня досягнутого здоров'я» (Анохин, 1980). Всі три модулі взаємопов'язані між собою. Цілісна і несуперечлива внутрішня картина здоров'я фахівця (когнітивний модуль) сприяє виробленню стратегій поведінки, що сприяють здоровому способу життя і роботи (поведінковий модуль), супроводжуваних адекватними емоційними реакціями та переживаннями (емоційний модуль).

До психологічних чинників професійного здоров'я фахівців економічної сфери ми також відносимо стрес-чинники професійної діяльності (прояви зовнішнього середовища, в яких протікає діяльність людини) і індивідуально-психологічні особливості особистості професіонала (прояви внутрішнього середовища, що детермінують когнітивний, емоційний і поведінковий модулі). Основними стресорами, які впливають на діяльність фахівців економічної сфери є наступні: зміст професійної діяльності, її організація; професійна кар'єра; корпоративні взаємовідносини; позаорганізаційні джерела стресу.

Пропонована структура психологічних чинників професійного здоров'я фахівців економічної сфери, на наше переконання, дозволяє охопити все різноманіття психологічних детермінант здоров'я в професійній діяльності і використовується нами при проведенні емпіричного дослідження. Ці чинники розглядаються у взаємозв'язку та формують єдиний процес здоров'я. Розглянемо докладніше ці чинники і запропонуємо шляхи формування необхідної позиції особистості з метою підтримки професійного здоров'я фахівців економічної сфери. Отже, емоційні чинники – стресори. Емоційний аспект професійного

здоров'я – це здатність людини протистояти стресам, проявляти свої емоції та керувати ними, адекватно оцінювати емоції оточуючих, що характеризують емоційну стійкість. У професійній діяльності фахівець економічної сфери стикається з безліччю специфічних стресорів, що діють тривало і безперервно, викликаючи перевтому, слабкість, загальні та професійні захворювання, передчасне старіння та деструкцію особистості. На професійну діяльність людини впливають стресори різної природи. Г. Никифоров (Никифоров, 1991) пропонує наступну сукупність стресорів, найбільш типових і поширених у професійній діяльності різних сфер.

Таким чином, вплив різних стресогенних чинників на професійне здоров'я фахівця економічної сфери велике. Основними ознаками цього негативного впливу є: негативна самооцінка; почуття провини; зростання агресивності, ворожості; відчуття емоційного виснаження; наявність психосоматичного захворювання. Для вирішення таких проблем, в першу чергу, необхідно привернути увагу самих фахівців до проблеми підтримки здоров'я і попередження професійних захворювань. Сформуванню позиції рефлексії до зміцнення професійного здоров'я – самоаналізу і самооцінки в розумінні ролі здоров'я в життєдіяльності. У зв'язку з цим розглянемо когнітивні складові цього процесу.

Фахівцям економічної сфери доводиться постійно оперувати об'ємною інформацією: аналіз інформації, величезна база нормативно-правових актів, тому пам'ять фахівця схильна до великих навантажень. Ми рекомендуємо проведення занять та тренінгів, спрямованих на формування і розвиток певних якостей, умінь, навичок, необхідних для підтримки професійного здоров'я (Ковальчук, 2006). Це тренінги з розвитку професійної спостережливості, накопичення досвіду, пам'яті і професійної чутливості, розвиток професійного мислення. Наприклад, тренінг «конструктивне спілкування», «колективна освіта і лідерство», «формування життєвих цілей».

Представляють інтерес сучасні дослідження аспектів професійного здоров'я фахівців економічної сфери, в основному вони носять прикладний характер. Наприклад, візьмемо результати досліджень, що стосуються здоров'я, роботи і суб'єктивного оцінювання щастя. За даними опитування серед жителів Німеччини віком від 25 до 60 років, що проводиться протягом 24 років фахівцями з Університету Тілбург (Нідерланди), Інституту біології розвитку Товариства Макса Планка (Німеччина) під керівництвом Б. Хідея (Австралія), почуття задоволеності життям і відчуття щастя залежить від чотирьох чинників:

- 1) емоційної врівноваженості;
- 2) життєвих пріоритетів. «Люди, у яких в житті найбільшу цінність становить сім'я, більш щасливі, ніж ті, які вважають абсолютним пріоритетом

матеріальні цінності і кар'єру. Така ситуація характерна і для чоловіків, і для жінок. Але все таки одна гендерна відмінність є: жінки, партнер яких ставить понад усе сімейні цінності, набагато щасливіші за тих, чії супутники орієнтовані на матеріальні цінності»;

3) співвідношення роботи і відпочинку. «Для чоловіків і для жінок недостатній час зайняття роботою, значно гірше позначається на емоційному стані, ніж надмірна завантаженість роботою. А найсильніше травмує психіку відсутність роботи»;

4) ваги. «Для чоловіків нестача ваги набагато більш серйозний недолік, ніж його надлишок, недобір у вазі викликає і загальну незадоволеність життям. Для жінок надмірна вага викликає лише легке відчуття незадоволеності, а в середньому повні жінки життям цілком задоволені» (Бурлакова, 2017).

Дж. Шварц запропонував математичну модель ризику захворювання на ішемічну хворобу серця (ІХС), в якій також враховуються чинники професійного здоров'я фахівця:

$$Y_i = a + B_j W_i + B_2 A_i + B_3 C_i + V_i,$$

де W - умови роботи, A - вік, $З$ - контрольний параметр (наприклад, холестерин), V - залишок.

Умови роботи включають: 1) широту рішень (пізнання нового, вимоги високої кваліфікації, творчість, неповторюваність, можливість вдосконалення, різноманітність, можливість вибору шляхів і термінів виконання); 2) психологічні вимоги до роботи (працювати швидко, важко, надмірно, не вистачає часу, наявність конфліктів); 3) фізичні вимоги до роботи (фізичні зусилля). Коефіцієнти рівняння вибираються з двох баз даних (бази даних здоров'я на рівні країни та бази даних за умовами на роботі) (Лищук, 1994).

Підводячи підсумки аналізу основних підходів до розгляду проблем професійного здоров'я в західній науці, ми можемо стверджувати, що зараз оформилися два основних напрямки вивчення здоров'я працюючих людей і надання їм допомоги: 1) stress management; 2) health management.

Різноманіття зарубіжних досліджень в області професійного здоров'я зводиться до сукупності таких питань: стрес у професійній діяльності; фізичне здоров'я (від травм на виробництві до серечно-судинних захворювань) і психічне здоров'я (дистрес, вигорання, депресія); чинники нездорового способу життя (куріння, вживання алкоголю і наркотиків); задоволеність роботою, баланс трудових зусиль і заохочення (заробітна плата, визнання, статус, перспективи заохочення та ін.); про перенесення шкідливих подій, що виникли на робочому місці, на особисте життя; робота і сім'я: конфлікт інтересів; про техніку безпеки на робочому місці (вплив змінної роботи на професійне здоров'я); психологічні ефекти безробіття (Frenkel, 1980).

Відзначимо, що проблеми забезпечення професійного здоров'я в західній науці залишаються недостатньо розробленими. Зокрема, нами не виявлено робіт по даному напрямку (psychological maintenance of professional health), розміщених в пошукових системних, а також в англійських друкованих роботах. Наукові дослідження стосуються в основному власне регулярної професійної діяльності та пов'язаних з нею аспектів (стрес у професійній діяльності, задоволеність роботою, баланс «робота – сім'я», техніки безпеки на робочому місці та ін.). Питання ж психологічного забезпечення здоров'я при виборі професії, на етапі професійної підготовки, професійної адаптації, при «виході» з професії практично не представлені в наукових дослідженнях.

Перспективні напрямки розвитку професійного здоров'я на Заході (Masik-Frey, 2007) в найближчі роки будуть стосуватись: питань позитивної психології професійного здоров'я; вивчення впливу нових форм лідерства на здоров'я співробітників; дослідження ролі емоцій в збереженні професійного здоров'я; питань розробки, реалізації та оцінки ефективності програм втручання в організації.

При цьому варто звернути особливу увагу, що питання професійного здоров'я розглядаються на Заході на системній основі: створені і активно функціонують організації, що спеціалізуються саме на психологічних проблемах професійного здоров'я (інститути, академії, асоціації, навчальні центри); в ряді американських і англійських університетів організована підготовка фахівців за програмою «Психологія професійного здоров'я»; регулярно проводяться міжнародні конференції та конгреси; видаються спеціалізовані журнали; з кожним роком зростає кількість публікацій, статей, книг, стали з'являтися підручники. Необхідно визнати, що в Україні така робота лише розгортається.

Більшість описаних чинників можна віднести до об'єктивних впливів (стрес, мобінг, харасмент) і суб'єктивного переживання ситуації, що склалася в професійній діяльності, що базується на рівні розвитку психологічних ресурсів (захопленість роботою, життєстійкість, екзистенційна заповненість). На даний момент в сучасній зарубіжній та вітчизняній психології не описані особистісні чинники професійного здоров'я фахівців економічної сфери.

Для вилучення чинників використовувався метод головних компонент, а для відображення – графік власних значень. Обертання чинників проводилося за методом Varimax, відображення структури чинника після обертання. В процесі проведення факторного аналізу ми використовували три етапи обробки емпіричних даних: підготовка до варіаційної матриці; виділення ортогональних факторів; Varimax-дослідження і змістовна інтерпретація отриманих факторів.

Також проводилось сортування змінних за величиною їх навантажень за факторами. Перш за все, у міру адекватності, тобто за величиною, що характеризує ступінь придатності факторного аналізу до даної вибірки, нами була визначена безумовна адекватність (0,746).

В результаті дослідження Varimax, ми вивчили отримані факторні навантаження і виділили по кожному фактору змінні, що мають найбільші навантаження. Сумарна інформативність виділених нами трьох чинників, описує 40,2% дисперсії. Далі, по кожному фактору ми визначили ті змінні, які мали найбільше та найменше факторне навантаження. Так, для простоти представлення результатів і загального аналізу ми залишили по кожному фактору найбільш значущі показники (табл. 2, 3, 4).

Таблиця 2

Фактор І. Психологічне і професійне благополуччя

№	Показники	«Вага»
1	Wb – відчуття благополуччя	0,747
2	To – толерантність	0,553
3	Самопочуття	0,673
4	Активність	0,571
5	Енергійність	0,569
6	Спокій	0,961
7	Емоційна стійкість	0,669
8	Внутрішній локус контролю	0,511
9	Здоров'язберігаюча поведінка	0,408
10	Роботоспроможність	0,646
11	Пам'ять	0,931
12	Увага	0,892
13	Стресостійкість	0,933
14	Проблемний копінг	0,682
16	Професійне співтовариство	0,886
17	Професійна затребуваність	0,572
18	Професійний авторитет	0,565

У фактор І увійшли 18 показників, що позитивно корелюють з ними. Наведемо найбільш значущі показники з точки зору ваги факторного навантаження: спокій (0,961), пам'ять (0,931), стресостійкість (0,933), увага (0,892), всі перераховані показники можна віднести до рівня професійного здоров'я фахівців економічної сфери. Далі йдуть показники, співвідносні з

соціальним рівнем професійного здоров'я фахівців: приналежність до професійного співтовариства (0,886), професійна затребуваність (0,572). Показники психологічного і соціального рівня професійного здоров'я фахівців економічної сфери корелюють з такими особистісними якостями як відчуття благополуччя (0,547) і толерантність (0,453).

У своїй роботі С. Водяха і Ю. Водяха також описують взаємозв'язок параметрів психологічного благополуччя і толерантності як риси особистості, обґрунтовуючи даний зв'язок як прийняття цінності особистості партнера, здатності до емпатії та, відповідно, впевненості позитивної оцінки з боку оточуючих (Водяха, 2014). Зауважимо, що фактороформує значення має факторне навантаження основного параметра, що має максимальну факторний вагу, в даному випадку – це показники, що описують психологічне здоров'я фахівців економічної сфери.

Таблиця 3

Фактор II. Гнучкість досягнення

№	Показники	«Вага»
1	Do – доміантність	0,764
2	Sy – комунікабельність	0,580
3	Em – емпатія	0,860
4	So – соціалізація	0,765
5	Sc – самоконтроль	0,876
6	Ai – досягнення через незалежність	0,865
7	Ac – досягнення через конформність	-0,636
8	Fx – гнучкість	0,916
9	Бадьорість	0,715
10	Хронічні захворювання	-0,814

У фактор II увійшли десять показників, вісім з яких позитивно корелюють з даним фактором, два негативно. Найбільша кількість отриманих показників визначає особистісні якості, що впливають на рівень професійного фахівців економічної сфери, з найбільшою «вагою» це: емпатія (0,860), самоконтроль (0,876), гнучкість (0,916), доміантність (0,764), досягнення через незалежність (0,865). Позитивні кореляції свідчать про наявність у фахівців економічної сфери доміантної поведінки, досягнення мети через незалежність, гнучкість поведінки і розвинену якість емпатії. Дані якості корелюють з показниками фізичного здоров'я фахівців економічної сфери, а саме, бадьорість (0,715) і хронічні захворювання (-0,814). Як ми бачимо, останній показник має зворотний кореляційний зв'язок, що логічно. Зокрема, Дика Л.Г. розглядає

саморегуляцію і самоконтроль як один з факторів адаптаційних здібностей особистості, що пов'язує з ефективністю, працездатністю і надійністю в професійній діяльності (Дикая, 2003).

Підтвердження зв'язку саморегуляції і професійного здоров'я можна знайти і в сучасних зарубіжних дослідженнях, у яких виділено два фактори уваги, що впливають на рівень професійного здоров'я: диспозиційний самоконтроль, який визначається як здатність регулювати думки і поведінку та щоденне планування, призначене для складання переліку справ на наступний робочий день (Smit, 2016). Ще одне закордонне дослідження визначає особисті ресурси (стратегії регулювання емоцій) як спосіб зниження робочого навантаження та підтримання психологічного благополуччя (Buruck, 2016).

Таблиця 4

Фактор III. Емоційна нестійкість

№	Показники	«Вага»
1	Gi – хороші враження	-0,714
2	Креативність	-0,602
3	Простудні захворювання	0,469
4	Зовнішній локус контролю	0,614
5	Контроль «компетентними іншими»	0,691
6	Емоційна стійкість	-0,714

У III факторі більшість змінних мають негативну питому вагу та пов'язані з показниками зовнішнього локус контролю (0,614) і контролю «компетентними іншими» (0,691). Також фактор містить такі особистісні якості як хороше враження (- 0,714) і креативність (-0,602), відповідно, ми можемо припустити, що чим менша креативність, емоційна стійкість та вміння робити гарне враження, тим вищий зовнішній локус контролю і нижчий рівень розвитку професійного здоров'я. Отримані дані узгоджуються показують, що у людей з зовнішнім локусом контролю частіше бувають психічні проблеми, ніж у людей з внутрішнім локусом контролю.

Висновки. Психологічні чинники професійного здоров'я фахівців економічної сфери ми розглядаємо як трьохкомпонентну структуру, що об'єднує когнітивний, емоційний і поведінковий модулі. Всі три модулі взаємопов'язані між собою. Цілісна і несуперечлива внутрішня картина здоров'я фахівця (когнітивний модуль) сприяє виробленню стратегій поведінки, що сприяють здоровому способу життя і роботи (поведінковий модуль), супроводжуваних адекватними емоційними реакціями та переживаннями (емоційний модуль).

До психологічних чинників професійного здоров'я фахівців економічної сфери ми також відносимо стрес-чинники професійної діяльності та індивідуально-психологічні особливості особистості професіонала. Основними стресорами, які впливають на діяльність фахівців економічної сфери є наступні: зміст професійної діяльності, її організація; професійна кар'єра; корпоративні взаємовідносини; позаорганізаційні джерела стресу. Пропонована структура психологічних чинників професійного здоров'я фахівців економічної сфери дозволяє охопити все різноманіття психологічних детермінант здоров'я в професійній діяльності і використовується нами при проведенні емпіричного дослідження.

В результаті дослідження ми виділили також три фактори, два з яких описують особистісні якості фахівців економічної сфери з високим рівнем професійного здоров'я (психологічне та професійне благополуччя; гнучкість досягнення). Ще один фактор, що відображає особистісні якості фахівців з низьким рівнем професійного здоров'я (емоційна нестійкість).

Література

1. Анохин П.К. Саморегуляция физиологических функций. *Узловые вопросы теории функциональной системы*. М.: Наука, 1980. С. 119.
2. Водяха С.А. Соотношение показателей психологического благополучия и этнической толерантности старшеклассников. *Педагогическое образование*. 2014. № 5. С. 198-201.
3. Бурлакова І. А. Психологія професійного здоров'я фахівців економічної сфери : [монографія]. К. ; Ніжин : ПП Лисенко, 2017. 364 с.
4. Дикая Л.Г. Психологическая саморегуляция функционального состояния человека (системно-деятельностный подход). М. : Изд-во РАН, 2003. 318 с.
5. Лищук В.А. Обзор «Основы здоровья. Актуальные задачи, решения, рекомендации». М.: *Медицина*, 1994. 134 с.
6. Мясищев В.Н. Психология отношений. М.: *МПСИ*, 2011. 400 с.
7. Пономаренко В.А. Категория здоровья как теоретическая проблема в авиационной медицине // *Косм. биол.* 1990. № 3. С. 17-23.
8. Психологическое обеспечение профессиональной деятельности / под ред. Г. С. Никифорова. СПб.: Изд-во СПбГУ, 1991. 152 с.
9. Тренінгові технології навчання з економічних дисциплін: Навч. посіб. / Г. О. Ковальчук, Н. Ю. Бутенко, М. В. Артюшина та ін.; За ред. Г. О. Ковальчук. К.: КНЕУ, 2006. 320 с.
10. Учадзе С.С. Специфика профессиональной деятельности управленца: структурно-содержательный анализ // *Вестник государственного*

Пятигорского государственного лингвистического университета. 2009. № 2. С. 458 – 461

11. Enhancing well-being at work: The role of emotion regulation skills as personal resources / G. Buruck, D. Dorfel, J. Kugler, S. Brom // *Journal of Occupational Health Psychology*. 2016. Vol. 21 (4). P. 480-493.

12. Frenkel K.L. Occupational Safety and Health: a report on worker perceptions / K.L. Frenkel, Priest, Ashford. *Monthly labor Review USA*. 1980. Vol.103. No. 9. P. 11-12.

13. Macik-Frey M. Advances in occupational health: From a stressful beginning to a positive future. *Journal of Management*. 2007. No.33(6). P. 809-840.

14. Smit B.W. Psychologically detaching despite high workloads: The role of attentional processes. *Journal of Occupational Health Psychology*. 2016. Vol. 21(4). P. 432-442.

References

1. Anokhin P.K. Samoreguljatsiia fiziologicheskikh funktsii. Uzlovye voprosy teorii funktsionalnoi sistemy. M.: Nauka, 1980. S. 119.

2. Vodiakha S.A. Sootnoshenie pokazatelei psikhologicheskogo blagopoluchiiia i etnicheskoi tolerantnosti starsheklassnikov. *Pedagogicheskoe obrazovanie*. 2014. № 5. S. 198-201.

3. Burlakova I. A. Psikhologiiia profesiinogo zdorov'ia fakhivtsiv ekonomichnoi sfery : [monografiiia]. K. ; Nizhin : PP Lisenko, 2017. 364 s.

4. Dikaia L.G. Psikhologicheskaiia samoreguljatsiia funktsionalnogo sostoianiiia cheloveka (sistemno-deiatel'nostnyi podkhod). M. : Izd-vo RAN, 2003. 318 s.

5. Lishchuk V.A. Obzor «Osnovy zdorovia. Aktualnye zadachi, resheniia, rekomendatsii». M.: Meditsina, 1994. 134 s.

6. Miasishchev V.N. Psikhologiiia otnoshenii. M.: MPSI, 2011. 400 s.

7. Ponomarenko V.A. Kategoriiia zdorovia kak teoreticheskaiia problema v aviatsionnoi meditsine // *Kosm. biol.* 1990. № 3. S. 17-23.

8. Psikhologicheskoe obespechenie professionalnoi deiatel'nosti / pod red. G. S. Nikiforova. SPb.: Izd-vo SPbGU, 1991. 152 s.

9. Treningovi tekhnologii navchannia z ekonomichnikh distsiplin: Navch. posib. / G. O. Kovalchuk, N. Iu. Butenko, M. V. Artiushina ta in.; Za red. G. O. Kovalchuk. K.: KNEU, 2006. 320 s.

10. Uchadze S.S. Spetsifika professionalnoi deiatel'nosti upravlentsa: strukturno-soderzhatel'nyi analiz // *Vestnik gosudarstvennogo Piatigorskogo gosudarstvennogo lingvisticheskogo universiteta*. 2009. № 2. S. 458 – 461

11. Enhancing well-being at work: The role of emotion regulation skills as personal resources / G. Buruck, D. Dorfel, J. Kugler, S. Brom // Journal of Occupational Health Psychology. 2016. Vol. 21 (4). P. 480-493.

12. Frenkel K.L. Occupational Safety and Health: a report on worker perceptions / K.L. Frenkel, Priest, Ashford. Monthly labor Review USA. 1980. Vol.103. No. 9. P. 11-12.

13. Macik-Frey M. Advances in occupational health: From a stressful beginning to a positive future. Journal of Management. 2007. No.33(6). P. 809-840.

14. Smit B.W. Psychologically detaching despite high workloads: The role of attentional processes. Journal of Occupational Health Psychology. 2016. Vol. 21(4). P. 432-442.

Burlakova I.A., Sheviakov O.V., Shramko I.A.

PSYCHOLOGICAL FACTORS OF OCCUPATIONAL HEALTH OF SPECIALISTS OF THE ECONOMIC SPHERE

Revealed that human success in professional activities related to its health closely, and the impact on health careers and careers in health is mutual. We considered the psychological factors of occupational health of specialists in the economic sphere as a three-component structure that integrates cognitive, emotional and behavioral modules. The cognitive module provides an adequate understanding of the specialist about his level of health. Emotional module includes the whole spectrum of health / illness experiences arising from a specialist involved in a particular professional situation. The behavioral module reflects the behavioral characteristics of the specialist, facilitating adaptation to changing environmental conditions and professional activity.

We also refer to the psychological factors of occupational health of specialists in the economic sphere as stressful factors of professional activity and individual-psychological features of the personality of a professional. The main stressors that affect the activities of specialists in the economic sphere are the following: the content of professional activity, its organization; professional career; corporate relationships; non-organizational sources of stress.

It is proved that healthy behavior is a concrete manifestation of the psychological potential of health, it is both a process and the result of the interaction of four factors: motivation to health; lessons learned in maintaining health; the ability to maintain their health; appropriate level of health achieved.

The impact of various stress factors on the occupational health of specialist in the economic sphere is great. The main features of this negative impact are: negative self-esteem; feelings of guilt; increasing aggression, hostility; feeling of emotional exhaustion; presence of psychosomatic disease.

In terms of satisfaction with life and happiness, it depends on four factors: emotional equilibrium; life priorities; work and rest ratio; own weight. Most of the described factors can be attributed to objective influences and subjective experience of the situation in professional activity and based on the level of development of psychological resources of specialists in the economic sphere.

Keywords: *health, occupational health, psychological factors, specialists in the economic sphere, psychological well-being, stress.*

Бурлакова Ірина Анатоліївна – доктор психологічних наук, доцент, професор кафедри практичної психології та соціальної роботи, Східноукраїнський національний університет імені Володимира Даля, м. Северодонецьк;

Шевяков Олексій Володимирович – доктор психологічних наук, професор, професор кафедри практичної психології та соціальної роботи, Східноукраїнський національний університет імені Володимира Даля, м. Северодонецьк;

Шрамко Ігор Анатолійович – кандидат психологічних наук, доцент кафедри загальної психології, Дніпровський гуманітарний університет.

UDC 37.026 : 378.6 : 316.6

DOI: <https://doi.org/10.33216/2219-2654-2019-50-3-3-58-67>

Dobrovolska N.A.

STUDENT SELF-GOVERNANCE AS A MEAN DEVELOPMENT OF YOUTH CREATIVE ABILITIES

ORCID: 0000-0002-8786-4316

The article deals with the concept of student self-government from a socio-psychological point of view. The essence of activity, purpose and tasks of student self-government bodies on development of students' creative abilities in the conditions of higher education institution are revealed. It is emphasized that the feature of professional education now stands to increase the requirements for the need to disclose the creative component of the future specialist, increase his personal responsibility for the social realization of his own purpose and recognition, for solving specific production problems. The aim of modern society is to nurture a new personality capable of self-realization and creative ability in all spheres of human activity. In the education of the future, special importance should be given to the formation of educated, high-moral, capable of thinking creatively, making independent decisions and improving their professional skills of specialists. Such

development is not possible beyond the various forms of collective self-organization in the student environment, where at the same time considerable potential of creative intellectual energy, social activity and creativity in different types of activity are manifested.

It is shown that student self-government has become an integral part of higher education. It aims to form such a community (student-teaching staff) where a harmonious interaction of its members, an atmosphere of creative search, inspiration, a thirst for knowledge and use of them in practical activity will be felt, where a high level of organization and self-discipline will be observed. Designing a situation of personal development as an environmental phenomenon differs from the creation of learning situations on the basis of setting objectives, because it is based on the inclusion of students in various environmental situations, expanding their space of life, imitate a greater degree of completeness in the future life. environment, circles of communication, patterns of attitude to the profession, which will focus the future specialist.

It is emphasized that each person has creativity, it is only necessary to overcome psychological obstacles that limit its development, to master the methods of stimulation of creative activity. Democratization of education is one of the decisive conditions for the democratization of society and its further development. This is conditioned by the objective need of society for a new person who will be capable of independent, responsible, creative action, in a free, self-developing person with a critical, dogma-free thinking.

Keywords: *student, self-government, creativity, educational environment.*

Formulation of the problem. Of all the natural resources of the country, the most valuable wealth - personnel. But personnel should mainly be considered the creative asset of the country, the carriers of its growth. Care for their stay and preservation, about full development of their creative opportunities should be one of the most important concerns of the state ... The state of the future will not show safes with a gold reserve, but lists of the names of their workers, "PA Florensky wrote. Today, Ukraine is one of the European states that seeks to create an effective education system, including higher education. Student self-government plays a significant role in this process.

During the emergence of the idea of higher education as a public institute, public-state forms of government were incorporated into its system of existence. During the difficult historical path for our society, it underwent transformations and deformations in the relation between public and state forms of government in favor of the latter. Today, active reverse processes have begun. And the most promising area in them is the development of student self-government as a characteristic feature of

public administration of the higher education system. Acting as one of the powerful incentives for increasing the social activity of students' colleges of higher education institutions of self-government is a specific democratic institution, focused on the task of optimizing the whole life of the educational institution with the administration and public organizations. In this case, student self-government is an internally motivated and creative solution to the problems of managing both the educational and extracurricular processes in an educational institution, namely students.

Analysis of recent research and publications. Analysis of psychological and pedagogical sources shows that the most important issues in studying the problems of student self-government are becoming students as objects of life-creation, forming their capacity for conscious self-regulation. Organizational problems of students' self-management, problems of their social maturity, becoming students as objects of vitality, formation of the capacity for self-regulation were considered by such national scientists as L. Bozhovich, I. Beh, I. Ziazun, V. Semichenko, S. Sysoeva and others. Psychological aspects of the concept of "educational environment" are considered in the works of V. Rubtsov, V. Panov, B. Elkonin. The concept of the developing environment is presented in the works of I. Dubrovina, V. Zinchenko, V. Yasvin, and the works of Y. Shvalb, L. Mitina, V. Tretyachenko.

The purpose of this article is to attempt to define the role of student self-government in artistic higher education institutions in shaping the educational environment in which students' creativity develops.

Outline of the main research material. Collective self-organization is known to be inherent in the student environment, even though it has adopted the structure of any student body or not (student councils, parliaments, deans, councils, assemblies, etc.). Each collective organization is made up of individuals. With regard to the system of cultural and artistic education, it can be assumed that most students are conscious individuals who independently and, to a greater extent, consciously and responsibly choose their professional path. This is confirmed by the survey we conducted at the Academy of Culture and Arts, according to which they plan to work in the future in this specialty - 44%, always dreamed of linking their lives with culture and art - 20%, consider it one of the most promising in the future - 26% of respondents.

Consider the concept of "self-government". First of all, the term "self-government" in relation to the individual is taken from German literature (selbst-steuerung - self-government, self-control). Various specific forms of self-management through behavior and mental processes correspond to various leading motivations. Self-regulation is also singled out as a subsystem for supporting the individual with productive and constructive activity in the domination of intrinsic motivation. Self-regulation provides a number of specific features of the activity - its spontaneity,

creativity, as well as a number of specific experiences - interest, sense of freedom and competence. Internal motivation is understood as the free participation of the individual in the activity in the absence of external requirements or reinforcements.

Designing a situation of personal development as an environmental phenomenon differs from the creation of learning situations on the basis of setting objectives, because it is based on the inclusion of students in various environmental situations, expanding their space of life, imitate a greater degree of completeness in the future life. environment, circles of communication, patterns of attitude to the profession, which will focus the future specialist.

That is, any system of self-government is based on the student's self-motivated self-development. Based on the activity theory of personality, the development of all the essential forces of man occurs in the process of purposefully organized activity. Student self-government bodies successfully solve this problem from a psychological point of view. In addition to securing and protecting students' rights as purely social tasks, they play a role in organizing the creative activities of student youth, thereby creating the conditions for the manifestation and development of creativity as a personal trait. In recent years, youth policy has seen trends in attitudes, behavior, and attitudes towards life values. The difficult socio-economic situation encourages young people to rely even more on their own strengths, to work on self-improvement in order to achieve their goals. Student self-government today is not only a school of leadership, it is also an opportunity to create artistic taste, develop intellectual, creative interests and abilities, a high level of adaptation to the environment. On the initiative of student self-government bodies in artistic higher education institutions, for example, various questionnaires, surveys on the study of diverse student interests in the future profession, artistic tastes and preferences of young people, their artistic interests may be conducted. Student self-government bodies provide effective assistance in organizing exhibitions, concerts, conducting various competitions, creative meetings with figures of culture and arts, folk masters of Ukraine, other activities that contribute to the successful socialization of students, as well as in the creation of student associations, the development of theoretical provisions and practical bases of their activity, conducting workshops for creative youth, organizing its material and moral encouragement. Using artistic means, student self-government can take on the role of organizer of studio and club associations, engage in the creation of temporary creative groups for the implementation of various cultural and artistic projects. Such associations and studios from different kinds of art act as effective psychological and pedagogical centers for the development of student creativity. Here, the student performs an active social function as a creator of artistic values, not yet having an official cultural and artistic professional diploma, but undergoing real professional tests, and for creativity, including. In the Academy of

Culture and Arts such projects can be considered student initiatives, for example, the creation of student Internet television, experimental performances of theater studios, charitable concerts of student creative groups and more.

It is possible to pay special attention to the experience of self-government, which is gained during the organization of activities of students' creative teams (studios) by their participants. The studio (translated from Italian, Latin - carefully studied) is a rather creative center for the development of student youth in the educational practice of modern universities. Such distribution of this form of student creative self-organization is quite widespread in the system of higher cultural and artistic education (theater, choreographic, design, photo, animation, film studios, etc.). The fact is that in today's context, education and the educational process are oriented towards a personal approach to each student. At the same time, the realities of life require the training of not only a highly professional but also a creative worker capable of self-change and self-movement. Artistic studio, as a creative association of student youth, is, in fact, an effective psychological and pedagogical environment that allows to solve these tasks, as well as to promote the student's self-knowledge of his creative potentials, and at the same time his artistic growth, the acquisition of spiritual, moral-aesthetic, professional, cultural, artistic and creative experience. Thus, we define art studio in higher education as a cultural and artistic environment, creative association of student youth, whose main purpose is to identify and develop students' creative endowment with the means of artistic and artistic (literary, artistic, theatrical, etc.) extracurricular educational process, awakening creativity not only for the participants of the studios, but also for the recipients, spectators and connoisseurs of the creative product of the studios.

In general, the features of the student self-government system include: systematic, autonomous, hierarchical, communication with the external environment, the existence of various forms of student self-government bodies, amateur activity, purposefulness, independence, participation in the management of a higher education institution, election. The purpose of student self-government bodies in a higher education institution is the independent public activity of students in the implementation of the functions of management of a higher education institution, which is carried out by them in accordance with the tasks of the student collective, to ensure the students fulfill their duties, protect their rights and promote the harmonious development of the student's personality, formation of the skills of the future organizer, manager. The main goal of student self-government bodies is first and foremost to create conditions for young people's self-realization in the interests of the individual, society and the state.

In this context, we also consider the issue of adaptation (in Latin *adaptatio* - adaptation). It is the process and result of internal changes, external active adaptation

and self-change of the individual to new conditions of existence. The most complex and heterogeneous aspects of the phenomenon of adaptation are found in multifaceted human activities. Professional adaptation - complete and successful mastering a new profession, that is, addiction, adaptation to the content and nature of work, its conditions and organization. It is expressed in a certain level of mastery of professional knowledge and skills, skills, in accordance with the nature of personality to the nature and conditions of the profession.

Professional adaptation is usually associated with the initial stage of a person's professional and work activity, but in fact it begins during the acquisition of a vocational education, when not only the knowledge, skills, rules and norms of behavior are acquired, but a lifestyle characteristic of workers of one or another profession is formed. . The total length of the period of professional adaptation depends both on the characteristics of the particular profession and on the individual abilities of the person, his inclinations and interests. The socio-professional adaptation of a person is an adaptation to the closest social environment in the collective, to the traditions and unwritten norms of the collective, to the style of interpersonal relations existing in the collective, as well as the process and result of active equilibrium with the professional environment that has changed, which allows to achieve effectively purposes. That is, it can be concluded that student self-government aims to form such a student collective, where there will be a harmonious interaction of members of the team, an atmosphere of creative search, inspiration, thirst for knowledge and their use in practical activities, which will show a high level of organization and self-discipline.

It should be said that a significant role in the organizational work on student adaptation can be played by such a form of student self-government as a student psychological service (hereinafter - SPS). It is a voluntary association of students who want to improve their knowledge of psychology, acquire the skills of free communication, organizing and lecturing, learning to work in a team. It works to create optimal social and psychological conditions for the development of the student's personality. Objectives of the SPS to promote: creation of a psychological climate; positive intergroup communication of different age and social strata and nationalities of students, teachers and parents, association of student groups; formation of psychological consciousness of the institute team; organize surveys and questionnaires in order to optimize the educational process; and to facilitate student research activities.

The activities of the SPS include the following areas: advisory assistance to students in education and training; outreach and advocacy work to enhance psychological culture among LDIKM students; preventive education (through internal media, curriculum studies, etc.), which aims at developing a student-centered

orientation to healthy lifestyles and mental health, prevention of alcoholism, drug addiction, AIDS and crime.

ATP works in the following forms: organization and conducting of curatorial hours, trainings, debates for the purpose of psychological education of students and prevention of negative phenomena in groups, hostel; organization of work on research of students in the problem group "Psychology of communication of students of creative specializations in their future professional activity" within the student scientific society; conducting sociological researches (sociological surveys, express questionnaires, which do not affect the deep personal structures of students and do not threaten their honor and dignity, participation in gathering information during the preparation for scientific councils, seminars, psychological and pedagogical consultations, meetings of the educational commission); board games club "I - E"; involvement of students in the preparation and conducting of television programs, publications at all levels; preparation for psychological and pedagogical activity with children in health camps in the summer within the framework of the student vocational association "Counselor".

Conclusions and prospects for further research. Looking at the development of higher education at the present stage, we can conclude that student self-government has become an integral part of higher education. It aims to form such a community (student-teaching staff) where a harmonious interaction of its members, an atmosphere of creative search, inspiration, a thirst for knowledge and use of them in practical activity will be felt, where a high level of organization and self-discipline will be observed. Everyone has creativity, it is only necessary to overcome psychological obstacles that limit its development, to master the methods of stimulating creative activity. Democratization of education is one of the decisive conditions for the democratization of society and its further development. This is conditioned by the objective need of society for a new person who will be capable of independent, responsible, creative action, in a free, self-developing person with a critical, dogma-free thinking.

Література

1. Блинова О. Є. Соціально-психологічні проблеми адаптації обдарованих учнів. *Теоретичні і прикладні проблеми психології* : Збірник наукових праць. – №3(50). 2019. С.17-28.

2. Здібності, творчість, обдарованість: теорія, методика, результати досліджень / За ред. В. О. Моляко, О. Л. Музики. Житомир: Вид-во Рута, 2006. 320 с.

3. Курасов Н. В., Ледовских И. А., Ручкова Н. А. Изучение понятия одаренности в рамках психолого-педагогического знания. *Интеграция образования*. 2015. Т. 19, № 3. С. 52–58. doi: 10.15507/Inted.080.019.201503.052

4. Мешкова Н. В. Зарубежные исследования одаренности: социально-психологический аспект [Электронный ресурс]. *Современная зарубежная психология*. 2015. Т.4. № 1. С. 26–44.

URL: <http://psyjournals.ru/jmfp/2015/n1/76175.shtml>

5. Музика О. Л. Екзистенційні потреби і розвиток обдарованої особистості. *Актуальні проблеми психології*. Національна академія педагогічних наук України, Інститут психології імені Г. С. Костюка. 2015. № 6. Вип.10. С. 63–77.

6. Юркевич В. С. Интеллектуальная одаренность и социальное развитие: противоречивая связь. *Электронный журнал «Современная зарубежная психология»*. 2018. Т.7. №2. ISSN 2304-4977.

References

1. Blynova, O. Ye. (2019) Sotsialno-psykholohichni problemy adaptatsii obdarovanykh uchniv [Socio-psychological problems of adaptation of gifted students.]. *Teoretychni i prykladni problemy psykholohii : Zbirnyk naukovykh prats – Theoretical and applied problems of psychology: Collection of scientific works, 3(50)*. 17-28. [in Ukrainian]

2. Zdibnosti, tvorchist, obdarovanist: teoriia, metodyka, rezultaty doslidzhen [Abilities, creativity, giftedness: theory, methodology, research results] / Za red. V. O. Moliako, O. L. Muzyky. Zhytomyr: Vyd-vo Ruta. 2006. [in Ukrainian]

3. Kurasov, N. V., Ledovskikh, I. A. & Ruchkova, N. A. (2015) Izuchenie poniatiiia odarennosti v ramkakh psikhologo-pedagogicheskogo znaniia [The study of the concept of giftedness in the framework of psychological and pedagogical knowledge]. *Integratsiia obrazovaniia – Education Integration, 19(3)*. 52-58. doi: 10.15507/Inted.080.019.201503.052 [in Russian]

4. Meshkova, N. V. (2015) Zarubezhnye issledovaniia odarennosti: sotsialno-psykholohicheskii aspekt [Foreign studies of giftedness: socio-psychological aspect.]. *Sovremennaia zarubezhnaia psikhologiia – Modern foreign psychology, 4(1)*. 26-44. URL: <http://psyjournals.ru/jmfp/2015/n1/76175.shtml> [in Russian]

5. Muzyka, O. L. (2015) Ekzystentsiini potreby i rozvytok obdarovanoi osobystosti [Existential needs and development of gifted personality]. *Aktualni problemy psykholohii. Natsionalna akademiia pedahohichnykh nauk Ukrainy, Instytut psykholohii imeni H.S. Kostiuka – Actual problems of psychology. National Academy of Pedagogical Sciences of Ukraine, G.S. Kostyuk Institute of Psychology, 6(10)*. 63-77. [in Ukrainian]

6. Iurkevich, V. S. (2018) Intellektualnaia odarennost i sotsialnoe razvitie: protivorechivaia sviaz [Intellectual Endowment and Social Development: A Controversial Link]. *Elektronnyi zhurnal «Sovremennaia zarubezhnaia psikhologiiia» – Electronic journal "Modern foreign psychology"*, 7(2). [in Russian]

Добровольська Н.А.

СТУДЕНТСЬКЕ САМОВРЯДУВАННЯ ЯК ЗАСІБ РОЗВИТКУ ТВОРЧИХ ЗДІБНОСТЕЙ МОЛОДІ

У статті розглянуто поняття студентського самоврядування з соціально-психологічної точки зору. Розкрито сутність діяльності, мету та завдання органів студентського самоврядування з розвитку творчих здібностей студентів в умовах закладу вищої освіти. Підкреслюється, що рисою професійної освіти наразі виступає підвищення вимог до необхідності розкриття творчої складової майбутнього спеціаліста, підвищення його особистісної відповідальності за соціальну реалізацію власного призначення та визнання, за вирішення конкретних виробничих проблем. Мета, яка стоїть перед сучасним суспільством, – виховати нову особистість, здатну до самореалізації та проявлення творчих здібностей у всіх сферах людської діяльності. В освіті майбутнього особливе значення має бути відведене формуванню освічених, високоморальних, здібних творчо мислити, приймати самостійні рішення та самоудосконалювати свою професійну майстерність спеціалістів. Такий розвиток неможливий поза різноманітних форм колективної самоорганізації в студентському середовищі, де водночас виявляються значний потенціал творчої інтелектуальної енергії, соціальна активність й творчість у різних видах діяльності.

Показано, що студентське самоврядування стало невід'ємною частиною життя вишів. Воно має на меті формування такої спільноти (студентсько-викладацького колективу), де буде відчуватися гармонійна взаємодія його членів, атмосфера творчого пошуку, наснаги, жаги до знань та використання їх у практичній діяльності, де буде спостерігатися високий рівень організованості та самодисциплінованості. Проектування ситуації особистісного розвитку як середовищного феномену відрізняється від створення навчальних ситуацій на основі постановки предметних завдань, оскільки ґрунтується на включенні студентів у різноманітні середовищні ситуації, що розширюють простір їхньої життєдіяльності, імітують із більшим ступенем повноти світ майбутньої професії, забезпечують свідомий вибір способу життя в професійному середовищі, кін спілкування, зразків ставлення до професії, на які буде орієнтуватися майбутній фахівець.

Наголошується, що кожна людина володіє творчою здатністю, потрібно лише подолати психологічні перешкоди, які обмежують її розвиток, оволодіти методами стимуляції творчої діяльності. Демократизація освіти – це одна із вирішальних умов демократизації суспільства та його подальшого розвитку. Це зумовлено об'єктивною потребою суспільства в новій людині, яка буде здатною до самостійних, відповідальних, творчих дій, у вільній, здатній до саморозвитку людині з критичним, свободним від догм мисленням.

Ключові слова: студент, самоврядування, творчі здібності, освітнє середовище.

Добровольська Наталія Анатоліївна – кандидат психологічних наук, доцент, докторант кафедри практичної психології та соціальної роботи Східноукраїнського національного університету імені Володимира Даля, м. Северодонецьк.

УДК 159.92

DOI: <https://doi.org/10.33216/2219-2654-2019-50-3-3-67-74>

Дятченко Д.О.

АНАЛІЗ ВПЛИВУ СОЦІАЛЬНО-ПСИХОЛОГІЧНИХ ПРИЧИН БЕЗПЕЧНОЇ ПОВЕДІНКИ ОСОБИСТОСТІ

ORCID: 0000-0002-4922-0691

Аналіз теоретичної значимості впливу соціально-психологічних причин на безпечну або небезпечну поведінку людини у різних життєвих ситуаціях дає змогу передбачити розвиток подій з позиції «безпека - небезпека», розшифровує каталог різноманітних моделей, умов та можливих факторів безпечності.

Також недостатньо вивчена психологічна природа різноманітних видів активності особистості, направлених на забезпечення своєї безпеки. Зростає число людей, які характеризуються деформованістю потреби в соціальній безпеці, що призводить до зниження задоволеності сьогоденням і відсутності впевненості в майбутньому, до руйнування цілісності особистості, зростання страху і тривоги, зниження стійкості до несприятливих впливів. Дана обставина обумовлює необхідність розробки моделі і механізмів соціально-психологічної безпеки особистості.

В науковому плані, стала очевидною необхідність використання нових теоретичних підходів і методів соціально-психологічного вивчення уявлень про особистість, обумовлена тим, що нова соціальна реальність, яка сьогодні вже традиційно визначається як соціальна нестабільність, неминуче висуває

підвищені вимоги до особистості в плані активності. Існуючі підходи до проблеми психології безпеки особистості, без суперечностей один одному, відображають окремі сторони цього феномена, що не інтегруючи їх в цілісну психологічну концепцію.

Актуальність сучасного звернення до соціально-психологічних проблем безпеки особистості визначається також логікою розвитку психологічної науки і необхідністю інтеграції досягнень загально-психологічного і соціально-психологічного наукового знання, досліджень в сфері екстремальної психології та психології службової діяльності. Неможливість захистити людину від усіх загроз, складних і напружених ситуацій, привела до необхідності переосмислення розуміння психологічної сутності безпеки. Складається динаміка соціальних настроїв відображає все більш наростаюче в суспільстві відчуття безперспективності, високого рівня невизначеності очікувань.

Ключові слова: *особистість, поведінка особистості, безпечна поведінка особистості, небезпечна поведінка особистості, соціально-психологічні причина поведінки.*

Постановка проблеми. У сучасному суспільстві відбуваються постійні зміни: бурхливий темп перетворень, розвиток засобів масової комунікації, змінюються соціальні структури, відносини між людьми. Радикальні зміни в світі руйнує орієнтацію індивіда по відношенню до соціальної реальності. Людина губиться в гушці подій, починає переживати і відчувати постійний тиск з боку навколишнього світу, не відчуває впевненості в майбутньому і безпеку свого життя. Особистість стикається з невідповідністю старих і нових цінностей, поглядів і традицій. Поступово змінюється мотиваційні чинники поведінки людей, змінюються основні потреби і життєві цінності. В ситуації швидких соціальних змін людина приймає категоріальні рішення на основі недостатньо сформованого і продуманого досвіду.

Суперечливість характеру розвитку людства за останні десятиліття проявила ряд проблем, які безпосередньо впливають на безпеку людини, шляхів для адекватного подолання яких поки не знайдено. При цьому різноманіття загроз і гострота протиріч настільки великі, що перед наукою стоїть завдання систематизувати отриману інформацію і розробити механізми формування соціально-психологічної безпеки для вирішення цих ситуацій на всіх рівнях соціальної організації.

Основним завданням психологічної науки є вивчення природи психіки, її механізмів і управляють нею закономірностей. Саме через осягнення сутнісної природи психічних явищ, їх структурного пристрою, внутрішніх механізмів реалізації, а також виявлення законів і закономірностей, за якими вони

функціонують, можливо всебічне вивчення будь-якого соціально-психологічного явища, розуміння сутності такого складного феномена, як соціально-психологічна безпека особистості.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Проблема соціально-психологічної безпеки особистості з методологічних і науково-практичних позицій соціально-психологічної науки з позиції комплексного аналізу розробляється вперше, незважаючи на те, що в загальній і соціальній психології, соціології та філософії були створені передумови для дослідження цього феномена.

Значний внесок у становлення предметного поля безпеки внесли дослідження, які розглядають різні компоненти психологічної безпеки з точки зору суб'єктів взаємодії. Істотний вплив на становлення соціально-психологічного розуміння безпеки надали роботи, в яких здійснена теоретико-методологічна розробка проблеми безпеки в різних областях науки: соціологічні дослідження безпеки (У. Бек, Е. Гідденс, Н. Луман, В.Н. Кузнецов, П. Штомпка та ін.); філософсько-методологічні роботи, які розглядають проблему безпеки в цілому (Г.В. Бро, М.Ю. Захаров, В.С. Полікарпов, А.І. Субетто та ін.); соціально-філософське осмислення екологічної безпеки (В.Б. Казаков, А.М. Мурах, М.М. Удичак та ін.); безпеку в контексті сталого розвитку (В.В. Мантатов, Ю.В. Олейников та ін.); педагогічні аспекти підготовки підростаючого покоління в сфері безпеки життєдіяльності (Р.І. Айзман, В.В. Марков, Ю.В. Репін та ін.); психологія безпеки (Ю.П. Зінченко, М.А. Котик).

Незважаючи на численні описи і визначення істотних характеристик і проявів різних аспектів безпеки, відсутнє єдине розуміння цього поняття, яке зв'язується з різними детермінантами і факторами. Безпека, як правило, розглядається як відсутність небезпеки (П.Г. Белов, Д. Фішер), загроз (В.В. Бірюков, Ю.В. Різдвяний); властивість системи (В.Ф. Молчановський); специфічна діяльність (В.Д. Леонічева, Ю.А. Рижов, П.П. Тимохін); аспект нейтралізації реальних і потенційних загроз суспільству і державі (В.Н. Іванов); в плані зниження ризику, яке може бути досягнуто за рахунок усунення небезпек і зменшення числа слабких місць (С. Огата, А. Сіно); розуміння діяльності як цілеспрямованої багатоступінчастої активності людини (Л.С. Виготський, С. Л. Рубінштейн, Д. І. Фельдштейн); уявлень про неадаптивної природі людської діяльності (О. Н. Леонт'єв, А. В. Петровський); диференційно-психологічного підходу до дослідження особистості (М.С. Єгорова, О.В. Лібін). Незважаючи на звернення в психологічній науці до розробки різних моделей (Дж. Аткінсон, В.А. Лефєвр, Б.Ф. Ломов, В.Я. Ляудіс, А.К. Маркова, В.А. Петровський, А.А. Реан), модель соціально-психологічної безпеки особистості в літературі не представлена.

Аналіз теоретичного матеріалу та відсутність комплексного опису моделі безпечної поведінки особистості визначили вектор подальшого дослідження та розвитку науки в цьому напрямку.

Мета статті – визначити теоретико-методологічні основи соціально-психологічної безпеки особистості, сформувати соціально-психологічні критерії безпечності особистості та визначити механізми формування соціально-психологічної безпеки особистості.

Вклад основного матеріалу дослідження. Необхідність розробки теоретико-методологічних основ соціально-психологічної безпеки особистості склалася в кінці ХХ ст. - початку ХХІ ст. ситуацією зміни ролі і місця безпеки людини в життєдіяльності суспільства. Все актуальніше стає принцип рівності безпеки по відношенню до всіх членів суспільства і світової спільноти. В силу цього люди покликані стримувати свої інстинкти, обмежувати егоїстичні і ворожі устремління, підтримувати правила мирного співжиття. Звідси - обумовленість проблематики безпеки суб'єктивними позиціями, неоднозначними оцінками, фрагментарними судженнями. У методологічному плані важливо розробити цілісне уявлення про соціально-психологічну безпеку особистості, що спирається на теоретико-методологічні основи соціальної психології, а також теоретико-пізнавальний матеріал з теорії та специфіці безпеки особистості.

Справа в тому, що загальнокультурний ментальний простір як сукупність образів в тому чи іншому степені повністю присвоюється конкретному суб'єкту і, заломлюючись через його систему цінностей, через його світогляд, набуває особистісний сенс, що задає відношення суб'єкта до цієї реальності. Таким чином, стан соціально-психологічної безпеки багато в чому залежить не тільки від об'єктивної реальності, але і від лідируючих цінностей самого суб'єкта безпеки, від його суб'єктивного сприйняття дійсності.

У науковому плані стала очевидною необхідність використання нових теоретичних підходів і методів соціально-психологічного вивчення уявлень про безпеку, обумовлена деформованістю потреби людини в соціальній безпеці, зниженням задоволеності сьогоденням і відсутністю впевненості в майбутньому, руйнуванням цілісності особистості, зростання страху і тривоги; зниження стійкості до несприятливих впливів.

Безпека - це складне соціальне явище, багатопланове і багатогранне у своїх структурних складових і проявах, що відбиває суперечливі інтереси у відносинах різних соціальних суб'єктів. Існуючі підходи до проблеми безпеки, не суперечачи одна одній, відображають окремі сторони цього феномена, що не інтегруючи їх в; цілісну психологічну концепцію.

Увага до проблемному полю соціально-психологічної безпеки актуально і в теоретичному відношенні. Незважаючи на дослідження вітчизняних та

зарубіжних авторів проблеми безпеки сучасний стан соціально-психологічного трактування передумов, принципів, факторів, детермінантів і умов психологічної безпеки дає підстави стверджувати, що безпека не стала предметом цілеспрямованого соціально-психологічного вивчення. Серед значущих дискусійних питань - питання про методологічних підставах вивчення соціально-психологічної безпеки, структуру та зміст цього феномена, соціально-психологічної детермінації формування безпеки, параметрах впливу соціально-психологічної безпеки особистості на суспільство.

Актуальність розробки теоретико-методологічних основ соціально-психологічної безпеки особистості полягає, з одного боку, в необхідності синтезу знань щодо суб'єкт-суб'єктних відносин, характеристик груп і колективів, закономірностей формування і трансформації суспільства, з іншого боку, в розробці узагальнюючої психологічної моделі соціально-психологічної безпеки.

Соціально-психологічна безпека особистості являє собою складне структуроване психологічне утворення, яке визначається як система, що розвивається, з позицій наступних методологічних підходів: системного, суб'єктного, діяльнісного.

Використання системного, суб'єктного і діяльнісного підходів дає можливість розглядати соціально-психологічну безпеку, по-перше, в єдності стійкості і динамічності, а по-друге, дозволяє вивчати дане явище як процес і продукт діяльності. Розглянуті методологічні підходи до опису соціально-психологічної безпеки особистості взаємопов'язані і взаємодоповнюють один одного. Саме, завдяки такому багатостороннього аналізу збільшується ступінь повноти та достовірності наукового знання.

У сучасному суспільстві відбуваються постійні зміни: бурхливий темп перетворень, розвиток засобів масової комунікації, змінюються соціальні структури, відносини між людьми. Радикальні зміни в світі руйнує орієнтацію індивіда по відношенню до соціальної реальності. Людина губиться в гущі подій, починає переживати і відчувати постійний тиск з боку навколишнього світу, не відчуває впевненості в майбутньому і безпеку свого життя. Особистість стикається з невідповідністю старих і нових цінностей, поглядів і традицій. Поступово змінюються мотиваційні фактори поведінки людей, змінюються основні потреби і життєві цінності. На думку А. Тешфела типовою стає «швидка категоризація»: в ситуації швидких соціальних змін людина приймає категоріальні рішення на основі недостатньо сформованого і продуманого досвіду. У зв'язку з чим на рівні теоретичного та емпіричного досліджень постає питання про визначення основних індикаторів безпеки особистості.

У енциклопедичної літературі ознака, на підставі якого проводиться

оцінка, визначення або класифікація чого-небудь розуміється як критерій (від грецького *kriterion* - засіб для судження). Критерій виражає найбільш загальний сутнісна ознака, по якому відбувається оцінка явища, і включає сукупність показників, які розкривають певний рівень будь-якого явища. Показники виражають ступінь прояву та якісну сформованість критерію, крім того, елементом, що відображає хід процесу або стан об'єкта спостереження, його якісні або кількісні характеристики в формі, зручній для сприйняття людиною, виступає індикатор (від лат. *Indico* - вказую, визначаю).

Вимірювання рівня сформованості будь-якого властивості або якості особистості здійснюється на основі критеріїв. Безпека створює умови для пізнання, обміну та взаємодії суб'єкта і його соціально-психологічного простору. Стан небезпеки сприяє збереженню та відокремленню суб'єкта і його соціально-психологічного простору, в цьому проявляється його захисна функція. Відсутність умов безпеки призводить до виникнення оборонної тенденції, породжує опір, яке може бути внутрішнім або зовнішнім. Зовнішнім: коли порушуються загальноприйняті норми, коли відбуваються так звані порушення дисципліни, непослух, «акти непокори». Внутрішнім: коли є відхід від контактів, самозвинувачення, негативне ставлення до самого себе, аутоагресія. Це опір ускладнює систему міжособистісних взаємин, руйнуючи особистісно кожного з учасників процесу. Тривале емоційне напруження провокує пошук деструктивних виходів з психотравмуючої ситуації.

Обмеження можливостей самореалізації особистості, що виникає при відсутності умов безпеки, призводить до специфічного зміни особистості, спонукає виробляти комплекс установок на навколишній світ і себе в ньому, виходячи з переживань роз'єднаності значущих зав'язків і відносин, відчуття незахищеності.

Більш того, на думку ряду дослідників, неадекватні уявлення про безпеку можуть привести до глобальних катастрофічних наслідків. Зокрема, японський дослідник К. Мушакодзі прийшов до висновку, що в основі загальнопланетарної надзвичайної ситуації, «що робить глибоко проблематичним продовження життя в колишньому її вигляді», лежить саме «криза нашого визначення безпеки і наших уявлень про неї».

Необхідність розробки соціально-психологічних критеріїв та індикаторів безпеки особистості обумовлена завданнями вироблення підходів до визначення та оцінки рівнів соціально-психологічної безпеки особистості і сприйняття особистістю своєї психологічної захищеності. Крім того, якісний аналіз психологічних параметрів, складових структуру психологічної безпеки особистості, може бути використаний для розробки способів оцінки стану її суб'єктів.

І нарешті, не можна не відзначити, що в психологічних дослідженнях в основному розглядаються окремі параметри психологічної безпеки, тому поза аналізом залишається цілісне уявлення про соціально-психологічну безпеку як складному інтегральному психологічному утворенню.

Аналіз наукових досліджень в області безпеки показав, що розуміння сутності безпеки багатьма авторами розглядається через призму уявлень про людину. Особистісний підхід розглядає різні компоненти психологічної безпеки з точки зору суб'єктів взаємодії. Критерії безпеки трактуються виходячи з тих структур, з якими психологи ідентифікують людину. У переважній більшості уявлень про безпеку в якості її критерію мається на увазі цілісність фізичної структури людини, відповідна нормам стабільного функціонування організму, а також стан середовища, що створює умови для адаптивності функціонування індивіда.

Висновки. Дослідження проблеми психологічної безпеки особистості здійснено на основі системного розгляду, який передбачає, що безпека особистості, групи і соціуму тісно взаємопов'язані як змістовно, так і функціонально. Показано, що наявні соціально-психологічні підходи до безпеки розглядають соціально-психологічну безпеку в парадигмах захищеності. Досліджено безпеку особистості як феномен, заснований на предметно-перетворюючій активності особистості в парадигмі самоствердження і самореалізації.

Література

1. Баева И. А. Психология безопасности как направление психологической науки и практики. *Национальный психологический журнал*. 2006. № 1. С. 66-68.
2. Волянюк Н.Ю. Безпека і надійність суб'єкта праці. *Психологія праці*. Хмельницький: ХНУ, 2013. С. 87-116.
3. Ефимова Н.С. Основы психологической безопасности. М.: Форум, 2010. 192 с.
4. Соломин В.П., Михайлов Л.А., Маликова Т.В., Шатровой О.В. Психологическая безопасность. Учебн. пособие М.: Дрофа, 2008. 288 с.

References

1. Baeva Y. A. (2006). Psykholohyia bezopasnosty kak napravlenye psykholohycheskoi nauky u praktyky. *Natsyonalnyi psykholohycheskyi zhurnal*. 1. S. 66-68. [in Russian].
2. Volianuk N.Iu. (2013). Bezpeka i nadiinist subiekta pratsi. *Psykholohiia pratsi*. - Khmelnytskyi: KhNU. S. 87-116. [in Ukrainian].
3. Efymova N.S.(2010). Osnovy psykholohycheskoi bezopasnosty. M.:

Forum. 192 s. [in Russian].

4. Solomyn V.P., Mykhailov L.A., Malykova T.V., Shatrovoi O.V. (2008). Psykholohycheskaia bezopasnost. Uchebn. Posobyе. M.: Drofa. 288 s. [in Russian].

Dyatchenko D.O.

ANALYSIS IN THE FLOW OF SOCIAL-PSYCHOLOGICAL REASONS FOR SAFETY CONDUCT

The analysis of theoretical significance for the social and psychological reasons for the non-custodial and the unsafe behavior of people in the most lively situations allows me to transfer the benefits of the lack of security and the choice of the factors.

Also, the psychological nature of the different types of activity, specialties, and the directions for the protection of their own bezpeka are insufficiently understood. Zrosta is the number of people who are characterized by a deformed consumption in social welfare, who need to bring to low maintenance, to free and to relax in May, to lose their ability to pay, and to reduce their anxiety. The furnishings are given to consider the need for development of models and mechanisms of social and psychological safety features.

In the science plan, it has become obvious that there is a need for the new theoretical approaches and methods for social and psychological activity, especially for social reasons, and for new and regular reasons. I must come to the problem of psychological safety without specialties, without superlatives one to one, I'm imagining the sides of this phenomenon, which are not integrally psychological in concept.

The relevance of the present warfare to social and psychological problems without any special needs can also be seen as a logical development of psychological science and the necessary access to an additional psychological and social psychological knowledge. It's not possible to save people from the threat, collateral and stressful situations, which has led to the need for rethinking the rosy psychological psychology of the bespeka. The dynamics of the social mood in the image are in store all more and more outwardly in a suspension of hopelessness, a high level of unintentional ochukuvan.

Key words: *special behavior, special behavior, safe behavior, special behavior, social and psychological reason for behavior.*

Дятченко Діана Олександрівна – аспірант кафедри практичної психології та соціальної роботи Східноукраїнського національного університету імені Володимира Даля, м. Северодонецьк.

GENDER-ROLE FEATURES OF PROFESSIONALISM IN THE WORK OF SOCIO-INDIVIDUAL PROFESSIONALS*ORCID: 0000-0002-8059-3920*

The article provides an analysis of various aspects of professional activity and professional growth of specialists in the socio-economic sector, in particular civil servants, and ways to improve it. The main directions of the study of professionalism in public administration are defined. The characteristics and professionalism of the civil servants' professionalism are highlighted. At the same time, attention was paid to the study of gender differences within the framework of philosophy, psychology, pedagogy, sociology, public administration, both in our country and abroad. An analysis of studies on gender issues in the professionalism of civil servants was carried out, which showed that the main attention is paid to: studies of differences in the profile of professional interests of men and women; the study of the effectiveness of leadership by men and women; research on gender aspects of career development; identifying differences in professional motivation; the study of professional self-determination, professional adaptation; comparison of business and personal qualities of men and women, etc. It is emphasized that the main general psychological requirements for the professional activity of civil servants are: social competence; emotional and psychological culture, which in turn require qualities such as the ability to integrate emotional evaluations and intuitive ideas in decision-making; the degree of psychological and emotional stability; ability to establish effective interaction; ability to understand the interests of both their own and those of colleagues and subordinates; ability to work in a team; ability to manage oneself, understanding of personal values and goals, ability to influence the environment, to manage, to teach; ingenuity, creativity, pursuit of professional and personal growth and more. It is shown that on the basis of interdisciplinary base of knowledge about professionalism a scientific vision is formed concerning: social and psychological bases of formation of professionalism, its dynamics in the context of professional life cycle and career and professional development of professional, acmeological bases of professionalism; various characteristics of professionalism of employees ("portraits", morphological descriptions, models of subjects as a management activity in general, and special types of activity in public administration); professionalism as an object of assessment in the context of personnel management; components of professionalism (knowledge, skills, skills), which are formed in the course of professional training of

employees, etc. Therefore, it is important to determine how the gender characteristics of civil servants affect the professional development, as the above-mentioned requirements for professional activity require both feminine and masculine manifestations of personality.

Keywords: *professionalism, psychological requirements for professional activity, gender-role traits of professionalism, specialists in the socio-economic field.*

Formulation of the problem. The changing social situation in our country places particular demands on the level of professionalism of civil servants, which should ensure the quality of performance of official duties, stability of the civil service, constant readiness for preparation and implementation of decisions on difficult tasks, the possibility of further training.

A lot of attention has been paid to the study of the professional activity of civil servants recently. Today, the problem of professional development of civil servants with the purpose of creating internal potential for the implementation of public policy is urgent. In the state administration bodies, the key task at the current stage of state development is to significantly update the management elite, as highly qualified specialists must come to the system of governance at all levels. At the same time, it is especially important to prevent manifestations of unprofessionalism and incompetence in the formation of human resources. Civil service professional activity should be constantly analyzed, verified and re-evaluated in order to systematically analyze the performance of civil servants, identify problem areas and design programs for their improvement. Therefore, at the present stage, the study of the peculiarities of the professional activity of civil servants, the factors that influence its effectiveness and the means of improving the professionalism of civil servants has become relevant.

It should be noted that in modern science, along with the factors influencing professional growth, the impact of gender differences on work, professionalism and career is explored. This area of research is so vast and varied that some theoretical and practical issues have not yet been sufficiently covered. Especially when it comes to the professional activities of civil servants.

Analysis of recent research and publications. The basis of modern scientific ideas about professional activity, professional growth of civil servants and ways of their improvement at different times are laid by such thinkers as N. Machiavelli, T. Hobbs, J. Locke, I. Kant, M. Weber, V. Pareto, F. Taylor, E. Mayo, A. Maslow, D. McGregor, F. Herzberg, D. Bossart, K. Demmke, et al.

Also important are the works of such national scientists as: S. Bandura, D. Bogin, V. Danyuk, O. Grishnova, M. Dolishny, S. Doroguntsov, A. Kolot, E. Borodin, L. Gordienko, S. Dubenko, V. Troshchinsky, V. Skuratovsky, E. Libanova and others.

The question of increasing the efficiency of civil servants' activity is raised in the works of modern domestic and foreign scientists, such as A. Butenko, G. Atamanchuk, V. Bondar, N. Nizhnik, V. Mayboroda, I. Nadolny, S. Seryogin, M. Pirin, etc.

It should be noted that gender studies today in the world and in our country include an analysis of the many problems associated with gender inequality in the family, business, politics, and the labor market.

This problem is investigated in the framework of philosophy, psychology, pedagogy, sociology, public administration, etc.

In philosophical and ethical aspect E. Fromm, W. Frankl considered a woman in the structure of social relations.

In psychology, gender issues were studied mainly by foreign scientists, who studied in particular socio-cultural determinants of gender, the impact of gender on managerial activity, leadership qualities and manifestations, features of gender stereotypes, etc. (J. Mani, A. Erhard, E. Makobob Henning et al).

Scientists focused their attention on the features of gender identification and differentiation, psychological characteristics of women leaders and women entrepreneurs, the role of women in politics, etc. (O. Voronin, O. Zdravomyslova, T. Klimenkova, M. Malysheva, N. Abubikorova, S. Aivazova, O. Avdenko, O. Ivanenko, N. Vlasenko, M. Pirin and others).

The purpose of the article is to investigate the influence of gender characteristics on professional formation and professional growth of personality and to analyze the state of the problem in public administration.

Outline of the main research material. The relevance of the problem of the study of professionalism of civil servants has been repeatedly noted by researchers. Its consideration focused on various aspects of understanding professionalism in public administration. The analysis of scientific publications gives grounds for claiming that today, on the basis of an interdisciplinary base of knowledge about professionalism, a scientific vision is formed concerning:

- social and psychological principles of professionalism formation, its dynamics in the context of the cycle of professional life and career development of an employee, acmeological principles of professionalism;
- various characteristics of professionalism of employees ("portraits", morphological descriptions, models of subjects as a management activity in general, and special types of activity in public administration);
- professionalism as an object of assessment in the context of personnel management;
- components of professionalism (knowledge, skills, skills), which are formed in the course of professional training of employees, etc.

Considering the components of professionalism of civil servants, the researchers distinguished various features of professionalism.

Thus, analyzing the components of professionalism of a civil servant, S. Zinchenko distinguishes such characteristic features of professionalism as knowledge, ability, ethics, morality.

Investigating the potential of career growth as having civil servants with professional and personal characteristics that contribute to improving their formal position, O. Fuller integrates the selected criteria-indicators by their essential content in the main blocks: professional unit; personal block; individual block; acmeological unit [9].

In the professional block, the author emphasizes professional competence and professional creativity; in the personal block - purposefulness, initiative, will, organization and responsibility, honesty and honesty; in the individual block - peculiarities of motivation and need for achievements, characteristics of self-esteem, characteristics of value orientations and interests, evaluation of self-realization; in acmeological - stands out for the strength of the individual, the level of anticipation, the level of self-regulation, the ability to make and implement decisions, the level of efficiency.

In addition, a variety of aspects of the professionalism of civil servants is devoted to the type of work in public administration. Thus, in particular, A. Turchinov investigated the problems of theory and practice of the state personnel policy for ensuring the professionalism of employees. O. Obolensky reveals the essence of the notion of professionalism of the civil service personnel, examines the mechanisms of implementation in practice of the principle of professionalism of the civil service. V. Tsvetkov examines the notion of professionalism in connection with improving the efficiency of public administration. A. Rachinsky considered professionalism as the basis of employee activity. H. Goncharuk thoroughly studied the management of senior civil service personnel; professional competence of civil servants, issues of modernization of the system of professional training of civil servants. S. Zagorodniuk and O. Kondratenko dedicated a joint study of the relationship between professionalism, discipline and management culture.

It should be borne in mind that the main general psychological requirements for the professional activity of civil servants are: social competence; emotional and psychological culture [8]. Which in turn need such qualities as the ability to integrate emotional evaluations and intuitive ideas in decision-making; the degree of psychological and emotional stability; ability to establish effective interaction; ability to understand the interests of both their own and those of colleagues and subordinates; ability to work in a team; ability to manage oneself, understanding of personal values and goals, ability to influence the environment, to manage, to teach; ingenuity,

creativity, pursuit of professional and personal growth and more. Therefore, it is important to determine how the gender characteristics of civil servants affect the professional development. Because the above requirements for professional activity require both feminine and masculine manifestations of personality.

It should be noted that the degree of elaboration of the gender impact on the professionalism of civil servants is rather small.

The analysis of the scientific literature has shown that recently the problems of women politicians, women managers, women mothers in Ukraine and the post-Soviet space have been mainly investigated, and comparisons of the enumerated statuses of women with foreign analogues, etc.

Another area of research concerns the identification of differences in the profile of professional interests of men and women, in professional efficiency, career, leadership. There is a need to deepen ideas about how gender types and processes are interrelated and interrelated, and the process of professional self-determination and professional growth.

For example, in the studies of T. Avdulova points out that in the course of professional self-determination, the socio-psychological aspect comes to the fore in women, while the professional-activity aspect of men. Even while pursuing the same professional activity, men and women are treated differently. In planning their own careers, women are more often focused on the current state of affairs than on the prospect of development.

Therefore, given that every year more serious requirements are placed on the professional competence of civil servants, the study of the peculiarities of the activities of civil servants of women and civil servants of men is of great necessity and interest.

Since the professional activity of civil servants includes a management component, it is interesting to study the gender features of managerial activity.

Comparison of the data obtained in the analysis of the effectiveness of leadership by men and women, suggests that when comparing the success of men are more "effective" in setting the goals of the organization and the parameter leadership qualities.

On the other hand, women are more "effective" in staff motivation, communication and decision-making - they are more likely to use the knowledge and potential of staff to analyze alternatives. With regard to control, men and women have been implementing it equally successfully.

Scientific research also focuses on the study of gender aspects of career development. It has been observed that the main gender stereotypes related to career building are related to gender-role socialization, social stereotypes and social structure.

Socio-psychological studies have shown that women, just like men, are interested in career advancement and educational attainment; also focused on prestige, wages; have no less sense of responsibility. The realization of a woman's career is objectively hindered by the natural biological role of a woman, linked to the need for a combination of service, spouse and parental functions. Therefore, women who manage to make a career and achieve leadership positions, as usual, remain lonely and experience intense physical and mental stress and guilt.

When choosing a career, men are more likely to seek entrepreneurial activity, management, competition, and feel the need to create a new product, service or organization.

Women are more likely to perceive careers as personal growth than self-fulfillment, while men view careers as a promising and prestigious position. Men correlate work with career advancement, while women share two concepts: work and career.

The following socio-psychological factors that impede women's career growth are noted: gender distribution in career guidance and career areas; extremely high motivation; increased emotionality, vulnerability, heightened experience of misses and setbacks; fear of success and self-doubt.

Most of the factors that inhibit a woman's career development are related to organizational, professional behavior: women are more passive in their career planning, less focused on competition and competition, due to the nature of socialization.

The specificity of a woman's career is that a woman combines a career in the active fulfillment of the roles of mother, wife, housewife, which serves as a source of role stress, stress, so professional and family roles are equally important.

There are also differences in motivation between men and women. Studies show that women are characterized by a large differentiation of motives, and men - the desire to meet higher needs (the pyramid of A. Maslow). Difficulties in meeting the need for self-fulfillment in women lead to frequent internal frustration and, as a consequence, to failure to work due to illness and for other good reasons. This is due to the controversial orientation of women on professional and family success.

In the professional self-determination of women, first of all, they are attracted by the possibility of communication, social interaction, and relationships forming within the organization. Focusing on personal, comfortable relationships in the workplace can compensate for dissatisfaction with wages or poor family relationships.

Women are more often oriented towards independence, stability, security and professional competence. An important motive for choosing a job for women is working conditions, hygienic characteristics of the activity, organization of work.

In the assessment of women's own work, along with the assessment of professional competence, is an assessment of their personal qualities. For men, the determining factor is their professional performance.

Occupational success often causes women anxiety, doubts about their own femininity, and the ability to realize the roles of mother and wife. Cultural traditions tend to heighten this anxiety by forming a mutually exclusive choice for women in relation to work and family.

In the course of professional adaptation, the socio-psychological aspect comes to the forefront of women, while the professional is professional. Even while pursuing the same professional activities, men and women treat her differently. For example, E. Ilyin argues that in general, men are at the forefront of responsibility, sense of obligation, restraint, and women have empathy.

A. Chirikova gives a comparative characteristic of the business and personal qualities of men and women.

In women, the first positions (in descending order of importance) are the following qualities and skills: the ability to compromise, to negotiate flexibly, taking into account the positions of other parties; confidence in yourself and your mission; ability to act in a conflict situation and risk; constant readiness for changes, innovations; ability to make choices quickly; ability to effectively use the abilities and skills of others; sober attitude to innovations, sound conservatism; ability to resist pressure and pressure, to defend their position; the ability to live today, "here and now."

Men have the following leading qualities and skills: constant readiness for change, for innovations; ability to impose their position when necessary; the ability to feel free and benefit within the constraints and rules adopted; ability to effectively use the abilities and skills of others; ability to use other people's ideas to achieve their goals; ability to act in a conflict situation and risk; ability to impress, establish and maintain relationships with others; confidence in yourself and your mission; ability to withstand pressure and pressure while defending one's position.

In the civil service, the situation is similar. Men are expected to strive for power and to reach heights, while ambition among women is interpreted as daring.

Such social stereotypes often influence statistics on the number of women and men in public service in general and in leadership positions in particular.

Particularly in this respect is the situation in Ukraine, where among civil servants, 72.8% are women, 27.2 are men, and executive positions are split in half.

But, analyzing the distribution of women and men in managerial positions by category, we see a sharp decrease in the number of women with increasing category of positions (from 65.2% in the sixth category to 9% - the first). Among the specialists in the civil service, the vast majority of women also account for 81.5%.

In interpreting the findings, researchers tend to talk about gender inequality, that it is difficult for a woman to occupy leadership positions because of some external factors. However, researchers say that there are positions in which men are not detained again because of certain external circumstances.

We are of the opinion that professional development is more influenced by subjective factors inherent in men and women and tend to assume that the analysis of requirements for certain professional activities and gender personality traits will identify the "strengths" and "weaknesses" of men and women in the development of this professional activity and to train employees, developing the necessary qualities, taking into account the gender characteristics of the individual.

Conclusions. The analysis of scientific sources showed that the existing studies prove the influence of gender characteristics on professional activity and professional growth of personality. Therefore, in order to increase the level of professionalism, such forms of training should be used, which take into account the gender characteristics of the professional activity of civil servants.

Considering that professional activity imposes high demands on a civil servant's personality and implies certain qualities, then the next stage of our research is to identify gender personality traits that promote effective professional activity and career advancement. Namely, the study of how the professional and managerial component of the professional activity of civil servants relate to the gender manifestations of the individual and what forms of training contribute to the effective acquisition of professional skills by representatives.

Література

1. Блинова, О.Є. Криза ідентичності особистості у нестабільні періоди розвитку суспільства. *Вісник ОНУ ім. І.І. Мечникова. Психологічні науки*. 2013. Т.18. Вип.22. Ч.1. С.30-37.
2. Каргіна Н.В. Основні підходи до вивчення психологічного благополуччя особистості: теоретичний аспект. *«Наука і освіта». Серія «Психологія»*. 2015. №3. С 48-55.
3. Шнейдер, Л.Б. Личностная, гендерная и профессиональная идентичность: теория и методы диагностики. М.: Московский психолого-социальный институт, 2007. 128 с.
4. Ryff C. The structure of psychological well-being revisited. *Journal of Personality and Social Psychology*. 1995. Vol. 69. P. 719–727.

References

1. Blynova, O. Ye. (2013) Kryza identychnosti osobystosti u nestabilni periody rozvytku suspilstva [Crisis of personality identity in unstable periods of social

development]. *Visnyk ONU im. I.I. Mechnykova. Psykholohichni nauky – Bulletin of Odessa National University Mechnikov. Psychological Sciences*, 18(22). 30-37. [in Ukrainian].

2. Karhina, N. V. (2015) Osnovni pidkhody do vyvchennia psykholohichnoho blahopoluchchia osobystosti: teoretychnyi aspect [The basic approaches to the study of the psychological well-being of the individual: theoretical aspect]. *Nauka i osvita. Seriiia «Psykholohiia» – Science and Education. Psychology Series*, 3, 48-55. [in Ukrainian].

3. Shnejder, L. B. (2007) Lichnostnaja, gendernaja i professional'naja identichnost': teoriija i metody diagnostiki [Personal, gender and professional identity: theory and diagnostic methods]. M.: Moscow Psychological and Social Institute [in Russian].

4. Ryff, C. (1995) The structure of psychological well-being revisited. *Journal of Personality and Social Psychology*. Vol. 69. P. 719–727.

Жигаренко І.С.

СТАТЕВО-РОЛЬОВІ ОЗНАКИ ПРОФЕСІОНАЛІЗМУ У РОБОТІ ФАХІВЦІВ СОЦІОНОМІЧНОЇ ГАЛУЗІ

У статті надано аналіз різних аспектів професійної діяльності та професійного зростання фахівців соціономічної галузі, зокрема державних службовців, й шляхів її вдосконалення. Визначено основні напрямки дослідження професіоналізму у державному управлінні. Виокремлені ознаки та розглянуто складові професіоналізму державних службовців. Разом із цим приділено увагу вивченню проблеми гендерних відмінностей в рамках філософії, психології, педагогіки, соціології, державного управління, як в нашій країні так і за кордоном. Проведено аналіз досліджень щодо гендерних питань професіоналізму держслужбовців, який показав, що переважно увага приділяється: дослідженням відмінностей в профілі професійних інтересів чоловіків і жінок; вивченню ефективності керівництва, здійснюваного чоловіками і жінками; дослідженню гендерних аспектів побудови кар'єри; визначенню відмінностей в професійній мотивації; вивченню професійного самовизначення, професійної адаптації; зіставленню ділових і особистісних якостей чоловіків і жінок і т.п. Наголошується, що основними загальними психологічними вимогами до професійної діяльності державних службовців є: соціальна компетентність; емоційна та психологічна культура, котрі в свою чергу потребують таких якостей як здатність інтегрувати емоційні оцінки та інтуїтивні уявлення у процесі прийняття рішень; міру психологічної та емоційної стійкості; вміння налагоджувати ефективну взаємодію; здатність до розуміння інтересів як своїх, так і інтересів колег та підлеглих; здатність

працювати в колективі; здатність керувати собою, розуміння особистісних цінностей та цілей, здатність впливати на оточення, керувати, навчати; винахідливість, креативність, прагнення до професійного та особистісного зростання тощо. Показано, що на основі міждисциплінарної бази знань про професіоналізм формується наукове бачення щодо: соціально-психологічних засад формування професіоналізму, його динаміки в контексті циклу професійного життя та кар'єрно-посадового розвитку фахівця, акмеологічних засад професіоналізму; різноманітних характеристик професіоналізму службовців ("портретів", морфологічних описів, моделей суб'єктів як управлінської діяльності взагалі, так і спеціальних видів діяльності в публічному управлінні); професіоналізму як об'єкта оцінювання в контексті управління персоналом; складових професіоналізму (знань, умінь, навичок), які формуються в процесі професійного навчання службовців тощо. Тому важливо визначити, як впливають на професійне становлення гендерні особливості державних службовців, адже вищезазначені вимоги до професійної діяльності потребують як фемінних, так і маскулічних проявів особистості.

Ключові слова: професіоналізм, психологічні вимоги до професійної діяльності, статево-рольові ознаки професіоналізму, фахівці соціономічної галузі.

Жигаренко Ігор Євгенович – кандидат психологічних наук, доцент, докторант кафедри практичної психології та соціальної роботи Східноукраїнського національного університету імені Володимира Даля, м. Северодонецьк.

UDC 159.9: 378.147 + 316.7

DOI: <https://doi.org/10.33216/2219-2654-2019-50-3-3-84-96>

Zavatska N.E. (ORCID 0000-0001-8148-0998),

Mykhaylyshyn U.B. (ORCID 0000-0002-0225-8115),

Brovender O.O. (ORCID 0000-0001-7431-2208)

Pobokina G.M. (ORCID 0000-0002-5517-6754)

PSYCHOLOGY OF GIFT AND PECULIARITIES OF BUSINESS COMMUNICATIVE CULTURE OF PERSONALITY

The scientific review of literature on the problem of psychology of giftedness and the formation of business communicative culture of personality is made, its structure is determined. The leading factors that contribute to the formation of a communicative culture of a specialist as a business partner are outlined. The importance of having a communicative personality culture during communication and

negotiations is emphasized. The purpose of the study is to identify the components of a communicative culture that contribute to success in business communication. To achieve this goal, the following methods were used: theoretical: theoretical analysis, synthesis, comparison, systematization, generalization of domestic and foreign scientific sources; empirical: observation, use of a psychological survey of university students in order to find out personal characteristics that must be inherent in a specialist with a high level of communicative culture; statistical: methods of descriptive mathematical statistics. It is shown that in the structure of communicative culture the gnostic component is distinguished (the system of knowledge about the essence, structure, functions and peculiarities of communication in general and professional in particular; knowledge about communication styles, in particular, about peculiarities of one's own communicative style; background knowledge, ie general cultural competence, which is non-cultural competence having a direct relation to professional communication, allows to capture, understand the hidden hints, associations, etc., ie to make understanding deeper, more emotional, personal; elicitation, which makes communication a kind of social creativity); connective component (general and specific communication skills that allow you to successfully make contact with another person, to adequately know their internal states, to manage the situation of interaction with him, to apply constructive strategies of behavior in conflict situations; speech culture; expressive skills that express pantomimic accompaniment; perceptual-reflexive skills that allow the partner to know the inner world of communication and self-understanding; domain emotional use of organizing influences in interaction with people (in comparison with evaluators and especially disciplines), emotional component (humanistic setting for communication, interest in another person, readiness to engage with her in personal, dialogical relationships, interest in one's own inner world; developed and high level of identification with professional and social roles performed; positive self-concept; psycho-emotional states adequate to the requirements of professional activity. The conducted study of the components of communicative culture gives grounds for defining the communicative culture of a specialist as a business partner, which is understood as a professionally significant formation, which involves the totality of its general culture, personal properties, emotional-volitional qualities, motivational-need communication, learned communication skills. and skills, features of empathy and reflection, which are manifested in the process of communication, interpersonal and business communication, interaction, interaction understanding and mutual influence.

Keywords: *personality, giftedness, communicative culture, structure of communication, values.*

Formulation of the problem. The problem of clarifying the essence of modern communicative culture, its social functions, peculiarities of formation has not only important theoretical but also extremely important practical significance. The culture of communication, communication is an indispensable part of a civilized society. For Ukraine, which is undergoing a radical transformation of social structures and institutions, the need for coordinated interaction of all subjects of public life, the need for mutual understanding, balanced dialogue, consensus and consent are among the most pressing problems. This is achieved through business communication, which is based on generally accepted ethical requirements for communication that are focused on recognizing the uniqueness and value of each person. These requirements are: courtesy, correctness, tact, modesty, accuracy, precaution. All these concepts are fundamental for full communication, but in the conditions of business communication, the degree of ownership of these qualities depends largely on the success of negotiations, conclusion of contracts, organization of quality and fruitful work of the enterprise and the country. Business communication is a process of interconnection and interaction in which activity, information and experience are exchanged. Business communication differs from communication in a broad sense in that its process sets goals and specific tasks that require their decision. And such communication is inherent in a certain level of communicative culture.

Analysis of recent research and publications. In his writings M.S. Kagan, A.V. Petrovsky emphasize that the process of personality development can not be imagined outside communication. Scientists say that development takes place in the interconnection of personality with other people. Communication is an element of the basic personality culture.

Philosopher K. Levy-Strauss points out that communication is possible with any type of culture, but culture itself does not exist without communication. The link between culture and communication is indisputable.

In the writings of V.V. Falcon communication culture is seen as a set of skills that ensure the friendly interaction of people with each other, the effective solution of various communication problems, is an important means of education and as a result of personal development.

Under the communicative personality culture, A.V. The wise man understands the system of knowledge, norms, values and behaviors adopted in the society in which he lives, and organically, naturally and naturally implements them in both business and emotional communication.

E.I. Passov emphasizes that mastering a language will make a person not only educated but also cultured, not to teach thoughts but to think, not with ready knowledge and their application, but with creativity. The main language acquisition, according to this statement, can be reflected in the formula proposed by E.I. Passov:

culture through language and language through culture, that is, the assimilation of cultural facts in the process of using language as a means of communication and mastering the language as a means of communication based on the assimilation of cultural facts.

L.M. Demchuk, G.V. Saprykin distinguishes such common components of communicative culture as: cognitive, activity, emotional, and N.A. Ignatenko - motivational, cognitive, activity, emotional. In doing so, researchers understand differently the meaningful content of communicative culture components. Yes, G.V. Saprykin into the cognitive component of communicative culture includes knowledge of the rules of communicative behavior acquired in the process of interpersonal communication.

Social psychologist T.K. Chmut emphasizes: «Communication culture is an integral part of human culture as a whole. It, like any other, contains a certain amount of knowledge, in this case, about communication. The researcher notes that the culture of communication is characterized by normativity, which is determined by the state of society, its history, traditions, national originality, universal values. In order to achieve a high level of business communicative culture, one must know the individual and psychological characteristics of his partners, adequately respond to their behavior and psychological state, select for each person in a suitable situation a way of communication that would not contradict the human values, moral of society, and at the same time would have to match the individual characteristics of a particular personality».

Famous Moldovan educator V. Mindican, a pedagogical ethicist, considers knowledge of the ethics of communication as an important element of communicative culture, and argues that communicative culture must have a foundation of communication ethics and ethics of conviction.

In the aspect of communicative culture, M.V. Molokanov, M. Cole, and O. Ya. Goichman point to its global character, including a number of specific and individual characteristics. Thus, the modern scientific concept of communicative culture is regarded as:

- the condition of personality formation;
- a way of self-realization and success;
- a means of affirmation and achievement of goals in interpersonal relationships;
- system of techniques and skills of organic interaction of people, the content of which is the exchange of information, educational influence, the organization of relationships through communicative means;
- a culture of relationships between people, the mastery of which helps a person achieve his goals.

Thus, the concept of "communicative culture" is considered in the context of the general culture of modern society, but the problem of communication and interaction between people is emphasized. The communicative culture of the modern personality is manifested in the formation of the capacity for a fulfilling life in society, the ability to gain understanding and success in society with people, the achievement of vital goals through contacts with the environment and the self-realization of the individual.

Outline of the main research material. The communicative culture ensures the readiness of the individual for self-determination. It is a means of creating the inner world of the individual, the richness of its content, which reflects the ideals of life, the orientation of the individual, the culture, its vital self-determination. The communicative personality culture can be characterized as an expression of maturity and development of the whole system of socially significant qualities, productively realized in individual activity (socio-political, professional, scientific, communicative). It is the result of qualitative development of knowledge, interests, beliefs, norms of activity and behavior, abilities and social feelings.

Recently, culture has become an organic part of psychological research related to the study of complex forms of human behavior, particularly in the process of communication. The study of communication culture means the elucidation of the characteristics and mechanisms of communicative activity and personality behaviors caused by the culture of a particular society. This is the revelation of the psychological content of the culture of communication, that is, determining its constituent parameters of those psychological factors of activity and behavior of the individual, who undergo certain changes at different stages of its development and determine the transformation of the phenomenon under study.

The communicative personality culture manifests itself in the process of interpersonal communication and communication. Considering communication, it should be noted that its main function is to achieve social community while maintaining the individuality of each element.

Communication structure includes:

- 1) two conscientious participants who possess the norms of a semiotic system, such as language;
- 2) the situation (or situations) they seek to understand and understand;
- 3) texts expressing the meaning of the situation in the language or elements of a given semiotic system;
- 4) the motives and goals that make the texts directed, that is, what causes the subjects to turn to each other;

5) the process of material transmission of texts. Thus, texts, actions for their construction and, conversely, actions for the reconstruction of their meaning and meaning, as well as related thinking and understanding that make up the content.

The process of business communication is considered effective if the interlocutors have a high level of communicative culture, which is determined by the presence of the subject of communication a number of personal qualities:

- empathy is the ability to see the world through the eyes of others, to understand it just as they are;

- goodwill, respect, sympathy, ability to understand people without approving their actions;

- authenticity is the ability to be oneself in contact with other people;

- initiative ability to go forward, make contacts, readiness to take up some things in a situation that requires active intervention, and not just wait for others to take action;

- Embracing the feeling of being able to express their feelings and willingness to accept emotional expression from others.

To a lesser extent, business communication depends on social and psychological skills. And if politeness, tact, modesty, correctness of quality are more likely to be innate than acquired, then the psychological aspects of communicative culture can be learned.

If we summarize the views of scientists on the structure of knowledge about communicative culture, we can conclude that it contains the following components:

- knowledge of the evolution of the general theory of communication, the history of the doctrine of communication;

- knowledge of socio-cultural norms and ethics of communication,

- knowledge of psychological and pedagogical regularities of effective communication.

Therefore, from the standpoint of axiological, personal and activity approaches, it should be concluded that business communicative culture is a complex socio-psychological phenomenon that makes up a system of interdependent and complementary elements. To develop and improve the business communication culture, it is necessary to provide:

- full development of each of its elements;

- raising the overall culture;

- certain conditions both external (for example, the positive influence of the surrounding social space) and internal character, in particular, taking into account the individual-psychological characteristics of the person entering into business relations, his experience, etc.

We believe that the above components should be attributed to the structure and business communicative culture, since the presence of gnostic, connective and emotional components help in communication as business partners at all levels: from corporate (between the customer and the contractor or partners of several companies) to the level of signing a mutual agreement between countries and at the level of social institutions and public organizations, etc.

L.A. Petrovska notes the subject-subject relations of business partners as a degree of communicative competence and identifies the following indicators of subject-subject relationships: equality of psychological positions of participants, mutual activity of the parties, in which each experiences action and interacts, mutual penetration into the world of feelings and experiences of each other, readiness to defend the opinion of another; desire for complicity, empathy, acceptance of each other; active mutual humanistic setting of partners. One of the important conditions for self-development of communicative abilities, according to L.A. Petrovskaya, is the awareness of oneself, their capabilities, the disclosure of oneself in contact with other people, the development of abilities for reflection, for introspection.

K. Rogers, one of the founders of humanistic psychology, who proposed a "client-centered" approach, identified four qualities that are necessary for successful and developmental communication, they can be offered as criteria for evaluating the productivity and professional success of communicative activities of business partners: competitiveness, empathy approval of others, empathetic understanding.

Congruence is a term used to denote the exact relevance of an experience and its awareness by a person. According to K. Rogers, it means that one needs to know one's own feelings as well as possible, and not to show some attitude towards one, feeling quite different at a deeper or subconscious level. Honesty also contains a desire to express in words and behavior their different feelings and relationships. As the set of goals and objectives allows you to define the criteria, a person's congruence brings him closer to achieving the goal of successful professional activity - to update the partner's resource.

From the first feature - the congruence necessary for successful communication, directly follows the second, namely: approval of yourself as you are. K. Rogers notes that by accepting ourselves as we are, we are beginning to change. Thus, for the development of a person's communicative qualities, abilities, communicative culture, it is important for him to accept himself as he is in order to be able to develop to perform productive communicative activities.

In order to summarize the criteria for assessing the level of communication performance, it is necessary to clarify the concept of the criterion. A criterion is a trait on the basis of which an assessment, determination, or classification of something is made; measure of assessment. For a business partner, one of these criteria is the ability to

navigate social situations, correctly identify the personal characteristics and emotional states of other people, to choose and implement adequate ways to communicate with them.

The choice of manners and behavior of one partner in relation to the other depends on the formation of moral properties and ethical standards. Moral properties - is formed on the basis of education and experience of the attitude of the individual to social phenomena, to other people and to himself, to the temptations in the life of society, to interpersonal relationships. Morality is manifested in the conscious or subconscious regulation of the attitude of a certain person (business partner) to people and behavior, the identification of a certain course of action in accordance with its internal beliefs and attitudes as a result of assimilation of social-communicative norms and moral values. At the same time, the content of ethical values is valuable for a person in itself, it does not provide an alternative and not only entrenched in the inner conviction, but also becomes a common way of behavior. According to ID Beh, "the psychological nature of personal values is characterized by the fact that they act as self-values, inner content, human needs ... without any conditions". It is moral qualities, according to TP Gavrilova, that shape the culture of interpersonal relationships, reflect the deep layers of social conditions of being, express their essential needs, which contributes to a deeper understanding of the partner and, accordingly, success in business affairs with him.

Professional skills determine the success of practical activities, the ability to apply psychological knowledge to perform their duties: specific actions, techniques, psychological "technique". Productive professional skills are usually fruitful, positive, progressive, formative, effective and efficient.

The skills needed to communicate business partners can be divided into seven groups:

1. Speech skills related to mastering speech activity and communication.
2. Socio-psychological skills related to mastering the processes of interconnection, mutual expression, mutual understanding, mutual relations, mutual manifestations and mutual influence.
3. Psychological skills associated with mastering the processes of self-mobilization, self-adjustment, self-regulation, self-esteem.
4. Ability to use ethical standards, moral principles, harmonizing them with the system of values according to a specific communication situation.
5. Ability to use non-verbal communication.
6. Ability to emotionally-volitional regulation of behavior.
7. The ability to interact.

Another characteristic of the operational component of the communicative culture is communication skills - these are the means and techniques of communication,

internalized, internalized by the personality, which are subconsciously manifested in communication situations.

Thus, communication psychotechnology is a system of social-psychological algorithms that determine for a person social roles and the order of their realization in appropriate communicative situations.

Let us define "productive activity" - "it is a specific kind of human activity, which aims at creative transformation, improvement of reality and himself". This activity, which brings a tangible desired result, has the ultimate purpose of creating a product, such as how a product can act as an acquired ability to actively listen.

A great deal of research is devoted to the problem of studying the peculiarities of the professional activity of a specialist and the portrait of an "ideal" specialist. In particular, OE Smirnova's research emphasizes that it is necessary to determine the personal characteristics of a specialist who ensure the success of his professional activity.

We consider it expedient to determine the communicative abilities, knowledge and skills, taking into account them to build a model of the "ideal" specialist within the communicative culture and to put forward criteria for assessing the level of productivity and success of communication activities of any business partner. Defining the criteria for evaluating the performance and success level of a specialist's communicative activity allows you to offer the desired communicative qualities of a professional to effectively carry out the practical tasks that lie ahead.

An important feature of psychological modeling of personality is the consideration of the main factors that have a formative influence on the communicative personality culture - the nature of activity, the system of relations with other people, and others. The "prospective" specialist model is based on expert judgment.

Such studies are known in which the study of communication and the influence of a particular property (communicative culture) on the effectiveness of a professional, which allows, given the results of the study, to evaluate the components of the properties being studied as desirable or undesirable for a business partner, ie favorable or interfering with the optimal level of functioning of a communicative culture in a specialist, whether or not part of the model of communicative culture of an effective professional.

In our opinion, the structure of the communicative culture of the psychologist is directly dependent on the personal properties of the specialist, that is, the personality of the business partner has an influence on the choice of style and methods of action.

Thus, the set of individual (personal properties, values, attitudes, modes of action, behavior, etc.), motivational (needs for communication, orientation, etc.), volitional (self-control, emotional stability, etc.) and communicative qualities (communicative knowledge, skills and abilities) inherent in a business partner and indicated in numerous studies, contribute to the success of his professional activity and are its criteria.

However, with all the diversity of views on the criteria for the success of professional activity, there is one position that is shared by a large majority of scientists: the main tool in the work of a specialist is himself, his personality. Thus, the criteria for the success of a business partner's professional activity when signing any agreement should, in our opinion, be part of the structure of his or her communicative culture. It should be noted that attempts to systematize and structure the communicative culture have been made repeatedly. In particular, O.V. Kravchenko, exploring the communicative culture of students, identifies such components that contribute to its development: organization of interaction and communication with peers; pedagogical support of the teacher in interpersonal interaction; creating an atmosphere of community; factors that influence correct, expressive speech; system knowledge and communication skills. According to N.O. Mitrova, the communicative culture of a university student consists of the following components: cognitive-motivational, activity and rhetorical. Analyzing the pedagogical communicative culture, S.V. Znamenskaya distinguishes its following structural elements: knowledge of communicative norms and rules; knowledge of individual characteristics of students; knowledge of their own communicative properties.

Based on previous and own research, taking into account the importance of personal traits, values, moral qualities, ethical norms, motivation, emotions, will, communicative knowledge, skills and skills, a three-component model of communicative culture of the future psychologist was created, which unites the individual, individual motivational-volitional and social-communicative components of the communicative culture.

Conclusions. Summarizing the above, we will define the communicative culture of a specialist as a business partner, which is understood as a professionally significant formation, which involves the totality of his general culture, personal properties, emotional-volitional qualities, motivational and needy sphere, learned communicative skills, communicative knowledge, the empathy and reflection that are manifested in the process of communication, interpersonal communication, interaction, understanding and mutual influence.

Література

1. Блинова, О. Є. Особистісна мобільність в контексті професійного розвитку. *Соціокультурні та психологічні вектори становлення особистості: колективна монографія* / відповід. ред. Блинова О.Є. – Херсон : Вид-во ФОП Вишемирський В.С., 2018. С. 6-23.

2. Здібності, творчість, обдарованість: теорія, методика, результати досліджень / За ред. В. О. Моляко, О. Л. Музики. Житомир: Вид-во Рута, 2006. 320 с.

3. Курасов Н. В., Ледовских И. А., Ручкова Н. А. Изучение понятия одаренности в рамках психолого-педагогического знания. *Интеграция образования*. 2015. Т. 19, № 3. С. 52–58. doi: 10.15507/Inted.080.019.201503.052

4. Мешкова Н. В. Зарубежные исследования одаренности: социально-психологический аспект [Электронный ресурс]. *Современная зарубежная психология*. 2015. Т.4. № 1. С. 26–44.

URL: <http://psyjournals.ru/jmfp/2015/n1/76175.shtml>

5. Музика О. Л. Екзистенційні потреби і розвиток обдарованої особистості. *Актуальні проблеми психології*. Національна академія педагогічних наук України, Інститут психології імені Г. С. Костюка. 2015. № 6. Вип.10. С. 63-77.

References

1. Blynova, O. Ye. (2018) Osobystisnamobilnist v kontekstiprofesiinohorozvytku [Personal mobility in the context of professional development]. *Sotsiokulturni ta psykholohichnivektorystanovlenniaosobystosti: kolektyvnamonohrafiia – Sociocultural and psychological vectors of personality formation: a collective monograph*. Kherson :Vyd-vo FOP Vyshemyrskyi. 6-23. [in Ukrainian]

2. Zdibnosti, tvorchist, obdarovanist: teoriia, metodyka, rezultaty doslidzhen [Abilities, creativity, giftedness: theory, methodology, research results] / Za red. V. O. Moliako, O. L. Muzyky. Zhytomyr: Vyd-vo Ruta. 2006. [in Ukrainian]

3. Kurasov, N. V., Ledovskikh, I. A. & Ruchkova, N. A. (2015) Izuchenie poniatiia odarennosti v ramkakh psikhologo-pedagogicheskogo znaniia [The study of the concept of giftedness in the framework of psychological and pedagogical knowledge]. *Integratsiia obrazovaniia – Education Integration*, 19(3). 52-58. doi: 10.15507/Inted.080.019.201503.052 [in Russian]

4. Meshkova, N. V. (2015) Zarubezhnye issledovaniia odarennosti: sotsialno-psikhologicheskii aspekt [Foreign studies of giftedness: socio-psychological aspect.]. *Sovremennaia zarubezhnaia psikhologiia – Modern foreign psychology*, 4(1). 26-44. URL: <http://psyjournals.ru/jmfp/2015/n1/76175.shtml> [in Russian]

5. Muzyka, O. L. (2015) Ekzystentsiini potreby i rozvytok obdarovanoi osobystosti [Existential needs and development of gifted personality]. *Aktualni problemy psikhologii. Natsionalna akademiia pedahohichnykh nauk Ukrainy, Instytut psikhologii imeni H.S. Kostiuksa – Actual problems of psychology. National Academy of Pedagogical Sciences of Ukraine, G.S. Kostyuk Institute of Psychology*, 6(10). 63-77. [in Ukrainian]

Завацька Н.С., Михайлишин У. Б., Бровендер О.О., Побокіна Г.М.

ПСИХОЛОГІЯ ОБДАРОВАНОСТІ ТА ОСОБЛИВОСТІ ДІЛОВОЇ КОМУНІКАТИВНОЇ КУЛЬТУРИ ОСОБИСТОСТІ

Здійснено науковий огляд літератури з проблеми психології обдарованості та формування ділової комунікативної культури особистості, визначено її структуру. Окреслено провідні чинники, які сприяють формуванню комунікативної культури фахівця як ділового партнера. Підкреслено важливість наявності сформованої комунікативної культури особистості під час комунікації та проведення переговорів. Мета дослідження полягає у встановленні складових комунікативної культури, які сприяють успішності у діловій комунікації. Для досягнення мети було використано такі методи: теоретичні: теоретичний аналіз, синтез, порівняння, систематизація, узагальнення вітчизняних та зарубіжних наукових джерел; емпіричні: спостереження, використання психологічного опитування студентів вишу з метою з'ясування особистісних властивостей, які повинні бути притаманні фахівцю з високим рівнем комунікативної культури; статистичні: методи описової математичної статистики. Показано, що у структурі комунікативної культури виокремлюють гностичний компонент (система знань про сутність, структуру, функції та особливості спілкування взагалі та професійного зокрема; знання про стилі спілкування, зокрема, про особливості власного комунікативного стилю; фонове знання, тобто загальнокультурна компетентність, яка, не маючи безпосереднього відношення до професійного спілкування, дозволяє вловити, зрозуміти приховані натяжки, асоціації тощо, тобто зробити розуміння глибшим, більш емоційним, особистісним; творче мислення, внаслідок якого спілкування виступає як різновид соціальної творчості); конативний компонент (загальні та специфічні комунікативні уміння, які дозволяють успішно встановлювати контакт із іншою людиною, адекватно пізнавати її внутрішні стани, керувати ситуацією взаємодії з нею, застосовувати конструктивні стратегії поведінки у конфліктних ситуаціях; культура мовлення; експресивні уміння, які забезпечують адекватний висловлюванням міміко-пантомімічний супровід; перцептивно-рефлексивні уміння, які забезпечують можливість пізнання внутрішнього світу партнера по спілкуванню та розуміння самого себе; домінуюче застосування організуючих впливів у взаємодії з людьми (порівняно з оцінюючими і, особливо, дисциплінуючими); емоційний компонент (гуманістична установка на спілкування, інтерес до іншої людини, готовність вступати з нею в особистісні, діалогічні взаємини, інтерес до власного внутрішнього світу; розвинуті емпатія та рефлексія; високий рівень ідентифікації з виконуваними професійними та соціальними ролями; позитивна Я-концепція; адекватні вимогам професійної діяльності психоемоційні стани). Проведене дослідження складових комунікативної культури дає підстави для визначення комунікативної культури фахівця як ділового партнера, яка розуміється як професійно значуще утворення, яке передбачає сукупність його загальної культури, особистісних властивостей, емоційно-вольових якостей, мотиваційно-потребнісної

сфери, засвоєних комунікативних знань, сформованих комунікативних умінь та навичок, особливості емпатії й рефлексії, які проявляються в процесі комунікації, міжособистісного та ділового спілкування, взаємодії, взаєморозуміння та взаємовпливу.

Ключові слова: *особистість, обдарованість, комунікативна культура, структура комунікації, цінності.*

Завацька Наталія Євгенівна – доктор психологічних наук, професор, завідувач кафедри практичної психології та соціальної роботи Східноукраїнського національного університету імені Володимира Даля, м. Северодонецьк;

Михайлишин Уляна Богданівна – доктор психологічних наук, доцент, завідувач кафедри психології ДВНЗ «Ужгородський національний університет»;

Бровендер Олена Олександрівна – старший викладач кафедри практичної психології та соціальної роботи Східноукраїнського національного університету імені Володимира Даля, м. Северодонецьк.

Побокіна Галина Олександрівна – старший викладач кафедри практичної психології та соціальної роботи Східноукраїнського національного університету імені Володимира Даля, м. Северодонецьк.

UDC 159.9

DOI: <https://doi.org/10.33216/2219-2654-2019-50-3-3-96-107>

Zavatska N.E. (ORCID 0000-0001-8148-0998),

Spytska L.V. (ORCID 0000-0002-9004-727X),

Fedorova O.V. (ORCID 0000-0002-8254-7629,

Gorobets A.I. (ORCID 0000-0002-3784-4907)

REACTIONALIZATION OF MINORS IN SECONDARY EDUCATION INSTITUTIONS

The article shows that the current practice of purposeful re-socialization of minors in closed educational establishments is a tendency to use active didactic and psychological methods. It is emphasized that the re-socialization of such minors is a complex complex of rehabilitation, recreational, re-adaptation and other activities and technologies whose task is to return, involve the teenager in the established norms and models of prosocial life. A differentiated approach to the development of social and psychological measures aimed at the resocialization of minors in the conditions of a closed educational institution is proposed. The most common pole personality traits that determine one or another state of adolescent maladaptation are identified. The following tasks of psychological help in the process of re-socialization of minors are

defined: for hypertensive people - increasing the desire to set and achieve goals; for the stimulating and the exalted - developing emotional restraint along with emotional expressiveness; for the emotional - engaging logical thinking in the predominant solution of problems; for the pedantic - the development of spiritual needs together with the material; for demonstratives, developing a focus on others, not on oneself, developing a desire for cooperation; for exciting and hypertensive - developing an orientation to specific people and circumstances in the pursuit of the goal, security while maintaining the desire to take risks. The peculiarity of psychoprophylactic work in the process of re-socialization of adolescents in the languages of the closed educational institution was the desire to consolidate the achievements in training at the level of personal education, stable relationships, beliefs, motives, behaviors. The formation of the desire for self-development is the result of compatible with the psychologist of developing his self-image adolescent. It is the most reliable means of self-monitoring that protects against the socially undesirable effects of maladaptation until they have become an integral part of the individual.

Keywords: minors, re-socialization, psychological help, closed educational establishments.

Formulation of the problem. The current practice of purposeful re-socialization of minors in the conditions of closed educational establishments is a tendency to use active didactic and psychological methods. The analysis of the current literature reveals a certain gap in the methodological and practical directions of work with such adolescents, namely the lack of a differentiated approach to the development of social and psychological measures aimed at their re-socialization of adolescents in a closed educational institution.

Analysis of recent research and publications. Resocialization as a poly-fundamental process of returning an individual to society has been studied by a number of scientists, in particular: T. Aveltseva, M. Kondratiev, V. Krivusha, Y. Langmeyer, Y. Lobkov, Z. Mateicheck, V. Medvedev, V. Moskalenko, V. Sinyov, V. Pirozhkov, G. Radov, P. Freire, Y. Schwalb, and a number of Polish researchers with whom we work and to whom we refer: Z. Bartkowicz, M. Kalinowski, O. Lipkowski, K. Pospiszyl, Cz. Czapow et al.

The terminological content of re-socialization has different interpretative boundaries, so it is interpreted in a broad semantic field: from philosophical-ontological dimensions of being-non-being in a society to narrow, particular cases of returning a "prodigal son or daughter" to the nucleus of the nuclear family. In addition, according to Ya.O. Goshovsky's re-socialization of the deprived teenager should be carried out through restructuring of his self-consciousness and stimulation to a meaningful "self-movement" (according to G. Kostyuk), which will lead to the

neutralization of the negative layers of the deprived past and the acquisition of new prosocial statuses and roles.

Therefore, the key focus of our study is re-socialization as a complex set of rehabilitation, recreational, re-adaptation and other activities and technologies whose task is to return, to involve the teenager in the established norms and models of prosocial life.

Outline of the main material and results of the study. Among the implemented methods of psychological assistance in the process of re-socialization of adolescents in the conditions of closed educational establishments was effective psycho-correction complex, composed of different methods of psychological action, each of which has its own specific mechanisms. The complex presents methods related to the need to develop optimal behavioral skills of maladapted adolescents (behaviorist approach). Psychoanalytic approach is represented by exercises from K. Jung on "active imagination", K. Horney - on a joint analysis of segments of life without deep emotional processing, E. Berne - on release from the orders of childhood. The psychodramatic block is presented in exercises that simulate in a theatrical form the situations offered by one of the participants in the form of a story about the events of his life or just specific situations, a body-oriented approach is carried out through psycho-gymnastic exercises related to breathing, motor and voice functions. Gestalt approach stemming from the idea of incompleteness of Gestalt (some mental entities) as the causes of various deviations is implemented in the exercises to enhance the sense of presence.

As effective methods in working with adolescents, researchers offer models based on actions, role-playing behaviors, the need for intimacy and cooperation, the desire to realize the anxiety associated with the discovery of the world and the formation of self-image, the reactions of grouping and emancipation (E. Eydemiller).

In psycho-correction we used specially developed techniques and methods of playing lessons for adolescents whose content corresponded to psycho-corrective tasks. Some games were suggested by the teens themselves and entered into a correction procedure. Teenagers were offered story-role-playing games, special play-dramatizations that removed barriers of communication, which is a school of group and social relations, employees as a means of achieving stable positive self-esteem, which contribute to the achievement of emotional decent. The exercise registry includes about 100 different techniques. Together with special game exercises, the non-game techniques were of great importance in psychocorrection. They served the purpose of increasing the cohesion of the training group, the development of adolescents communication skills, the ability to empathize, produce a variety of feelings and develop the skills of adequate expression of emotions in communication. In the controlling conditions of psychodramatic actions there was a "ventilation of

emotions", they were given a way out. One of the methodical techniques introduced by us in psycho-correction work with adults (family and teachers) was the method of "crystallization" of problems, which we applied in both group psycho-correction and in individual counseling. It consists of listening, silence, asking questions, reflecting feelings, joining, structuring. As a result of the procedures applied, the problem is simplified, sometimes brought to the absurd, complete, reduced to all intrapersonal problems, the "destruction" of apperception. At this level, the psychologist, based on the hypothetical self-image of the teenager, must teach him the effective elementary skills of psychological self-monitoring.

The structure of psycho-correction training is game communication training and behavioral training with included personal growth exercises. The psycho-correction complex was carried out in the conditions of consultative work for 5-7 days, for 4 hours daily. In the temporal setting, short-term intensive groups are more preferable for adolescents: because of the small amount of long-term memory, long breaks can distort information; mood swings in the absence of achievable results, which is disappointing in group lessons. An important argument is that continued participation in the group can create artificial recreation, an ecological niche, an alternative to life (E. Eidemiller). Among the features of our variant of training we include teaching adequate communication through the development of listening, vision, feeling; the latter are particularly important because the kinesthetic efforts of another person are often distorted and their own feelings, ie the development of social perception, are misinterpreted. Game correction methods are aimed at achieving the following goals: achieving an understanding of the problem of each member of the group in order to change its status, improving social adaptation: assisting in the manifestation of positive interpretations by expanding the range of "communicative tools", eliminating the negative bases of their "mental rocks". We expected the following effects of psycho-correction work: emotional saturation, emotional self-expression and expression, mastery of empathetic listening skills, increased social sensitivity, improved social adaptation, self-awareness, assimilation of positive interactions, stabilization of self-esteem. Thus, in the process of psychocorrection adolescents learned to effectively solve their problems, better know themselves, their values by included exercises of personal growth. The first unit is intended to form a general psycho-correction program; the second is an installation unit aimed at creating an active placement of adolescents for psycho-corrective work; at the third correction stage there is a real communication between the participants of the psychocorrectional process and with each other and the psychologist; the fourth block of the model provides an assessment of the effectiveness of psychocorrection, an assessment of changes in the mental characteristics of adolescents. The methods of each block vary depending on the tasks of a particular stage of the study: the first block consists of 7

psychodiagnostic techniques, which allowed the results of the study to build a psychological portrait of adolescents as a cognitive basis for their subsequent self-monitoring; the second - provided for individual counseling work with participants in the psychocorrectional process; the third - consisted of specific methods and exercises of the psychocorrection complex; and in the fourth, performance evaluation was performed according to dynamic psychological research. In addition, the evaluation of the effectiveness were indicators of transfer - transferring training skills to the real social sphere of adolescents' life.

In the short-term group psychocorrection, we adhered to the principles recommended by E. Eidemiller: parity of the same type of personality accentuation for the purpose of uniform maturation of the group, better identification of problems; psychological diversity; assistance in request formulation; use of a wide range of attachment techniques (synchronization, calibration, etc.); training two-level feedback; working with changes in adolescents' consciousness; hierarchy of techniques; 8) steadfast adherence to the principle of "here and now" as a rejection of biographical orientation when using discussion means (blocking the future in the teenager and reducing the past); balance in the study and fixation of negative and positive experiences of adolescents; balance of structure and content of training according to the problem of the psychologist's style of activity in psycho-corrective work.

Practical model of psycho-correction work consists of 6 sequentially implemented stages: 1- testing of adolescents who went to the center; 2 - a cycle of lessons for 24 hours in a training form, which used the version of psycho-correction, during which different social situations were necessarily played; Stage 3 of psycho-correction continued the following year, group correction was combined here with the individual. The dynamics of their personal changes that make up individuality were revealed. The trainings were conducted at different intervals and sequences. The four training blocks (diagnostic, adjusting, corrective, evaluating effectiveness) were distributed according to the following structure: 1 stage - 10 days for 6 hours, includes a diagnostic unit - 2 days, instructional - 2 days, corrective - 4 days, evaluation of efficiency - 2 days. The second stage was carried out after 3 months for 5 days for 6 hours. There was one roundtable between the two stages of the training, where psychologists helped adolescents to verbalize the positive or negative changes that have occurred during this time. Stage 3 was conducted not less than six months (one year) after the second training, for 3 days for 4 hours. All methods, techniques, exercises are united by the common, which is the main psycho-corrective lever. This is a general related to the psychological culture of the leading training sessions, his professionalism, the virtuosity of owning a voluminous set of exercises. Psycho-corrective contact is dialogical and political in training, and the success of psycho-correction work is conditioned by group dynamics. For our contingent of adolescents,

psycho-corrective work with anxious adolescents is more effective; and in the case of stubborn, aggressive, delinquent adolescents, more formal, directive, straightforward psychologists seek greater effect, paying more attention not to the internal experiences of adolescents, but to issues related to external ways of controlling behavior. In general, the psychologist himself chooses his style and methods of working with maladapted teens.

The structure of psycho-prophylactic work in the process of re-socialization of adolescents is determined by two main systems of interaction, which are noted in the studies of many psychologists: on the one hand, these are environmental factors and the relationship between them that cause the teenager's disadaptation, on the other - personality factors, personality psychology, that shape teenagers' deviant behavior.

Psycho-correction work is part of psychosocial care provided to a maladapted teenager in a single rehabilitation space. The structure of organizational measures for the prevention and correction of deviance overcomes conflicts in the system teacher-student-parents-peers. Analysis of the interaction of the components of this system suggests their interdependence, which allows us to interpret external factors, especially meaningful for adolescents as psychic ("age environment" according to D. Uznadze).

Analysis of the history of the logic of the development of psychoprophylaxis indicates that the first steps in the prevention of deviations of deviant behavior, was the creation of preventive programs that solve several problems at the same time. This minimized the risk factors for deviant behavior and the positive development of the personality of a maladapted teenager in a peer-to-peer family system, assisting the adolescent in understanding which behaviors are preferred to him. Our preventive psycho-correction model is a group-work cycle combined with individual counseling on communication, personal development, and social adaptation of maladapted adolescents. It contains effective methods of practical psychological work with adolescents and is a holistic cycle of spiritual development of ethical education, focused on the social norm.

The most attractive, in our view, is the broadcasting of psycho-diagnostic examination data on psycho-correction and social adaptation, not due to social "drawing", but due to spiritual, personal growth. The goals and meanings of psycho-correction are substantiated by the context of general perceptions of mental health, they are the formation of a positive self-image, the development of self-esteem and the progress of the personality of the maladapted teenager as a whole. Thus, in our model, the main areas of preventive psychocorrection were work with the personality and "over the personality" of the teenager and with the main institutions of socialization.

Psycho-correction work with a teenager and his peers was carried out in group sessions and was based on psychodiagnosis data. In our understanding of

psychodiagnostic data in our model the idea of self-monitoring as working out of ways of socially acceptable presentation of oneself in social situations (D. Myers, C.R. Snyder, K. Kodilja) was developed. Self-monitoring performs the function of social regulation, helps to adapt to learning, work, relationships. Disadapted teens with low self-monitoring do not care much about what others think of them, they are more driven by internal feelings. Formation of self-monitoring in the process of psycho-correction work with maladapted adolescents includes three components of self-control, which the teenager acquires in psycho-correction training: possession of social skills of self-regulation of emotional reactions; motivational need for social approval, receptivity to social information, peculiarities of the situation; taking into account individual differences in the behavioral manifestations of others. Self-monitoring training was ensured by the inclusion in the repertoire of techniques for the training of adolescent social behavior skills, with a compulsory consideration of cognitive components, in particular, social perception. Social perception skills help the individual to accurately interpret the behavior of others, to correct their own behavior (S. Morley, G. Shepherd). Self-monitoring helps adolescents to develop psycho-hygienic behavioral skills of effective communication and productive interaction with others, overcoming stress, understanding their feelings, solving interpersonal communication problems and realizing their own responsibility for their personal growth. For our experimental sample, the idea of self-monitoring has limitations because maladapted teens have limited capacity for self-directed personality change. The task of the psychologist in this case - to create the conditions in which the teenager would want to move in the direction of growth and actualization, to perform cognitive restructuring, to develop algorithms of self-control, etc.

The cognitive basis of self-monitoring was the self-image of adolescents, which is specific for the accentuation of the character identified in our study.

In our model of preventive psychocorrection, a differentiated analysis of the leading personality symptom complexes that determine maladaptation by each type of character is made. Based on the description of the self-image, the models of the basic types of character described by K. Leonhard, A. Lichko in psychological and clinical interpretation are taken. The information model of the types described includes the following parameters: dominant positive and negative traits, "places of least resistance", the nature of maladaptation manifestations, tactics of psychologists in psycho-correction work. In psychological self-monitoring, the mastery of which is one of the tasks of psycho-corrective action, the emphasis is on everything valuable, positive in character. This approach fits the paradigm of humanistic psychology. I-image of the hypertimous type emphasizes the main motives of life of individuals with hypertimic traits: dominance, independence, leadership, overcoming difficulties; and in maladapted adolescents - adventurism, impulsiveness, "places of least resistance"

adolescent hypertensives are the attempts of others to subordinate them to their will, mental tension, strict disciplinary regime, to which they respond with increased irritability, conflicts. In psycho-correction work, the psychologist draws the attention of adolescents with hypertensive nature to a quiet analysis of the situation, responsible decisions, work in a slow rhythm, development of algorithms of behavior in conditions of failure.

The excitatory type I-image is characterized by the desire to immediately exert tension in behavior by impulsiveness, unpredictability. Control over one's own behavior is weakened, especially under the influence of negative emotions. The situations of accusation, counteraction, moral action are frustrating. In maladapted adolescents with traits of this type of character is irritable, angry, irrepressible, delinquent behaviors. In psychotraining, the psychologist purposefully develops in these adolescents the ability to withstand stressful and frustrating circumstances.

I-image emotional type is marked by the dominance of emotions in the content of motives of behavior, any event is experienced as deep and lasting. Disadapted adolescents with a character of this type (or traits of an emotional character) are characterized by increased vulnerability, the need for a special, carnal style of relationships, inability to see the main thing, delving into details. Frustrating and stressful situations for this type of character are the problems and illnesses of the family, rough relationships, conflicts, injustice on the part of loved ones and leadership. In psychocorrection, the psychologist draws the attention of this group of adolescents to the development of internality and emotional stability in interpersonal relationships and educational activities.

The self-image of the dysthymic type is characterized mainly by low mood, pessimism, negative event experience; in frustrating and unfavorable situations - anxiety, anxiety, addiction, passivity, pessimism, inability to enjoy everything together, support the group. In psycho-correction work, the psychologist works out the moments related to the need to respond quickly to the changing situation, to change ways of activity, to learn to express positive emotions, to communicate, to get to know people.

The self-image of the anxiety type is characterized by an increased number of symptoms of the anxiety series: dependence, anxiety and guilt, indecision. Disappointed teens are characterized by anxious incredulity, a combination of anxiety and aggression. The "place of least resistance" of this type of character is the situation of increased responsibility. In psychocorrection developed such aspects of adaptation as adequate perception of others and themselves, the variability of behavior in relation to the requirements of the environment, circumstances, confidence in yourself.

I-image of the exalted type is full of emotions and feelings, excessive expressiveness and emotionality of relationships, evaluations and actions. In

maladapted adolescents, this characterization is complicated by marked incontinence, laxity, anger, and selfishness. Frustrating and stressful situations for this type of character are monotonous work, the requirement to be objective and carefully evaluate the environment, limitation of instructions, rejection of their feelings and plunge into the depth of the situation. In training, the psychologist draws the attention of these adolescents to the irrational intensive use of body reserves through increased emotionality. In such situations, it is obvious that the compensatory mechanisms work actively, resulting in the appearance and intense increase of mental fatigue.

Cycloid-type I-image is affected by the change of mood phases from hypertension to dysthymia and back, constant mood instability. Psychogenic and stressful situations for maladapted adolescents are situations of deprivation of the usual situation, breaking of stereotypes, work on a task and on time, the need for wide communication. In psycho-correction work, the psychologist seeks to develop an idea of the right to be sociable to the extent it is necessary, of the right to any condition, to stabilize self-esteem, trains sensitivity to reproaches, accusations.

The self-image of a stuck-up type in maladapted adolescents is more often characterized by imbalance, suspicion, paranoid tendencies, offensiveness, vulnerability, vindictiveness, overconfidence, and increased demands on others. Frustrating and psychogenic situations that exacerbate the character traits of this type are situations of mistrust, doubt about their capabilities, deeds, actions, values, feelings and attitudes. In the training, these teenagers were given exercises to increase resilience in interpersonal relationships, a sense of personal safety, autonomy, adaptability.

I-image of the pedantic type is characterized by rigidity, difficulty in switching from one activity to another, lack of plasticity in interpersonal relationships. Frustrating situations for this typology are the requirements of manifestation of independence, self-control and responsibility, uncertainty of the situation. In adolescent group work, these adolescents were offered exercises to awaken social sensitivity and creativity. The self-image of the demonstrative type in maladapted adolescents was characterized by such traits as increased self-centeredness, insincerity, mood variability, attitudes, a constant tendency to be the focus of others. Psychogenic, stressful situations are cases of disclosure of the basis of their life, play and deception, underestimation, indifference to them. In psycho-corrective training sessions the task was to increase the level of personal realization, sensitivity in interpersonal relationships.

Conclusions. Summarizing the data on psychological portraiture, we can conclude about the most common pole personality traits that cause this or that state of adolescent maladaptation. The following tasks of psychological assistance in the process of re-socialization of minors are defined: for hypertensive people - increasing

the desire to set and achieve goals; for the stimulating and the exalted - developing emotional restraint along with emotional expressiveness; for the emotional - engaging logical thinking in the predominant solution of problems; for the pedantic - the development of spiritual needs together with the material; for demonstratives, developing a focus on others, not on oneself, developing a desire for cooperation; for exciting and hypertensive - developing an orientation to specific people and circumstances in the pursuit of the goal, security while maintaining the desire to take risks.

The peculiarity of psychoprophylactic work in the process of re-socialization of adolescents in the languages of the closed educational institution was the desire to consolidate the achievements in training at the level of personal education, stable relationships, beliefs, motives, behaviors. The formation of the desire for self-development is the result of compatible with the psychologist of developing his self-image adolescent. It is the most reliable means of self-monitoring that protects against the socially undesirable effects of maladaptation until they have become an integral part of the individual.

Література

1. Гупаловська В., Левус Н. Психологічні особливості мотиваційного інтелекту. *Вісник Київського національного університету імені Тараса Шевченка. Психологія*. 2014. Вип. 1. С. 31–35.
2. Данильченко Т. В. Психологічна структура соціального благополуччя та неблагополуччя. *Український психологічний журнал: збірник наукових праць*. КНУ імені Тараса Шевченка. К., 2017. № 2(4). С. 7-22.
3. Комарова А. Культурно-психологіческие особенности взаимосвязи ценностей и эмоционального интеллекта. URL: <http://nauka-pedagogika.com/psihologiya-19-00-05/dissertaciya-kulturno-psihologicheskie-osobennosti-vzaimosvyazi-tsennostey-i-emotsionalnogo-intellekta> (дата звернення: 20.08.2019)
4. Рубинштейн С. Основы общей психологии. Санкт-Петербург : Питер, 2002. 720 с.
5. Філоненко Г., Яворська Л. Соціальний інтелект як чинник психологічного благополуччя особистості. *Вісник Харківського національного університету. Серія «Психологія»*. 2015. Вип. 58. С. 41–45.

References

1. Hupalovska V., Levus N. (2014). Psykhologichni osoblyvosti motyvatsiinoho intelektu [Psychological features of motivational intelligence]. *Visnyk Kyivskoho natsionalnoho universytetu imeni Tarasa Shevchenka. Psykhologhiia* –

Bulletin Kyiv Taras Shevchenko National University of Psychology, 1, 31-35 [in Ukrainian].

2. Danylchenko, T. V. (2017) Psykholohichna struktura sotsialnoho blahopoluchchia ta neblahopoluchchia [Psychological structure of social well-being and disadvantage.]. *Ukrainskyi psykholohichnyi zhurnal: zbirnyk naukovykh prats. KNU imeni Tarasa Shevchenka – Ukrainian Psychological Journal: a collection of scientific works. Taras Shevchenko National University*, 2(4). 7-22. [in Ukrainian]

3. Komarova A. Kulturno-psikhologicheskie osobennosti vzaimosviasi tcennosti i emotsionalnogo intellekta [Cultural and psychological features of the relationship of values and emotional intelligence]. URL: <http://nauka-pedagogika.com/psihologiya-19-00-05/dissertaciya-kulturno-psihologicheskie-osobennosti-vzaimosvyazi-tsennoyey-i-emotsionalnogo-intellekta> (date of access: 20.08.2019)

4. Rubinshtein S. (2002). *Osnovy obshchei psikhologii [Fundamentals of General Psychology]*. Sankt-Peterburg: Piter.

5. Filonenko H., Yavorska L. (2015). Sotsialnyi intelekt yak chynnyk psykholohichnoho blahopoluchchia osobystosti [Social intelligence as a factor of psychological well-being of the individual]. *Visnyk Kharkivskoho natsionalnoho universytetu. Seriya «Psykholohiia» – Bulletin of Kharkiv National University. Series of «Psychology»*, 58, 41-45.

Завацька Н.Є., Спицька Л.В., Федорова О.В., Горобець А.І.

РЕСОЦІАЛІЗАЦІЯ НЕПОВНОЛІТНІХ У НАВЧАЛЬНИХ ЗАКЛАДАХ ЗАКРИТОГО ТИПУ

В статті показано, що сучасна практика цілеспрямованої ресоціалізації неповнолітніх в умовах навчальних закладів закритого типу є тенденцією до використання активних дидактичних і психологічних методів. Наголошується на тому, що ресоціалізація таких неповнолітніх - це складний комплекс реабілітаційних, рекреаційних, реадaptaційних та інших заходів і технологій, завданням яких є повернення, залучення підлітка до усталених повноцінних норм і моделей просоціальної життєдіяльності. Запропоновано диференційований підхід до розробки соціально-психологічних заходів, спрямованих на ресоціалізацію неповнолітніх в умовах закритого навчального закладу. Визначено найтипівіші полюсні особистісні особливості, які обумовлюють той або інший стан дезадаптації підлітка. Визначено такі завдання психологічної допомоги в процесі ресоціалізації неповнолітніх: для гіпертимних - підвищення прагнення ставити і досягати мети; для збудливих і екзальтованих - вироблення емоційної стриманості разом з емоційною експресивністю; для емотивних - залучення логічного мислення до переважного рішення проблем; для

педантичних - вироблення духовних потреб разом з матеріальними; для демонстративних - розвиток орієнтації на оточуючих, а не на самого себе, розвиток прагнення до співпраці; для збудливих і гіпертимних - вироблення орієнтованості на конкретних людей і обставини при прагненні до мети, безпеці при збереженні бажання ризикувати. Особливістю психопрофілактичної роботи в процесі ресоціалізації підлітків у мовах закритого навчального закладу з'явилося прагнення закріпити досягнення в тренінгу на рівні особистісних утворень, стійких відносин, переконань, мотивів, способів поведінки. Формування прагнення до саморозвитку є результатом сумісного з психологом вироблення підлітком свого Я-образу. Це є найнадійнішим засобом самомоніторингу, що застерігає від соціально небажаних наслідків дезадаптації, поки вони не стали інтегральною частиною особистості.

Ключові слова: *неповнолітні, ресоціалізація, психологічна допомога, навчальні заклади закритого типу.*

Завацька Наталія Євгенівна – доктор психологічних наук, професор, завідувач кафедри практичної психології та соціальної роботи Східноукраїнського національного університету імені Володимира Даля, м. Северодонецьк;

Спицька Ліана Вікторівна – доктор психологічних наук, доцент, професор кафедри практичної психології та соціальної роботи Східноукраїнського національного університету імені Володимира Даля, м. Северодонецьк;

Федорова Олена Вікторівна – кандидат економічних наук, доцент, доцент кафедри практичної психології та соціальної роботи Східноукраїнського національного університету імені Володимира Даля, м. Северодонецьк;

Горобець Аліса Ігорівна – старший викладач кафедри практичної психології та соціальної роботи Східноукраїнського національного університету імені Володимира Даля, м. Северодонецьк.

*Zavatska N.E. (ORCID 0000-0001-8148-0998),
Toba M.V. (ORCID 0000-0001-5978-2930),
Kashirina Ye.V. (ORCID 0000-0003-4683-3270),
Boiaryn L.V. (ORCID ID 0000-0003-4636-5577)*

PSYCHOLOGICAL CORRECTION OF PRESCHOOL CHILDREN WITH ADAPTATION DISORDERS

The article deals with the psychological peculiarities of the personality of preschool children with adaptation disorders and the means of their correction. It is shown that the study of socio-psychological factors of adaptation disorders in preschool children and their correction is due to the need to understand the problems associated with the presence of preschool children who have difficulties in the process of social adaptation. This category includes children who have adaptive reactions with disturbances in the emotional sphere (with complaints of parents on anxiety, fearfulness, tearfulness, daily fluctuations of activity, mood), in the behavioral sphere (with complaints of parents on irritability, aggressiveness, negativity, negativity relations with others), with mixed disorders (children whose parents have sought help in connection with anxiety, anxiety, fearfulness of the child - on the one hand, and its aggressiveness, irritability, conflict - on the other). Given that adaptation disorders among preschoolers are included in the structure of neuroses, neurodevelopmental disorders, they are the correlate of pre-morbid conditions, the issues of their effective correction are especially acute in the face of modern psychological science and practice. The particular importance of adaptation disorders in preschool children is one of the main conscious reasons for parents seeking the help of psychologists and other professionals. Adaptation disorders affect the whole structure of the child's personality and often develop into persistent forms of mental pathology. The focus of the study was the system of psychological correction of preschool children with adaptation disorders. This system was considered as a set of components: individual psychocorrection (for the purpose of psychological processing, resolution of intrapersonal conflict); group psycho-correction (with the aim of increasing social adaptation, correction of interpersonal plan of functioning of personality); family counseling (to create acceptable conditions for a microsocial plan for personality functioning).

Keywords: *preschool children, adaptation disorders, psychological correction, social adaptation.*

Formulation of the problem. The study of socio-psychological factors of adaptation disorders in preschool children and their correction is due to the need to understand the problems associated with the presence of preschool children, who have difficulties in the process of social adaptation associated with the presence of socio-psychological adaptation disorders. This category includes children who have adaptive reactions with disturbances in the emotional sphere (with complaints of parents on anxiety, fearfulness, tearfulness, daily fluctuations of activity, mood), in the behavioral sphere (with complaints of parents on irritability, aggressiveness, negativity, negativity relations with others), with mixed disorders (children whose parents have sought help in connection with anxiety, anxiety, fearfulness of the child - on the one hand, and its aggressiveness, irritability, conflict - on the other). Given that adaptation disorders among preschoolers are included in the structure of neuroses, neurodevelopmental disorders, they are the correlate of pre-morbid conditions, the issues of their effective correction are especially acute in the face of modern psychological science and practice. The particular importance of adaptive disorder in preschool children is one of the main conscious reasons for parents seeking the help of psychologists and other professionals. Adaptation disorders affect the whole structure of the child's personality and often develop into persistent forms of mental pathology.

Theoretical analysis has shown that the problems of social adaptation of preschool children with adaptation disorders are fragmentary in nature and performed within the framework of medical, social-pedagogical and psychological profiles. The main work in this direction is to determine the levels of adaptive capacity of the organism, in the socialization of personality in preschool childhood, in the views on the nature of personal deviations from the problems of psychological correction and social adaptation, in the patterns of development of the emotional sphere of preschool children, in socially pedagogical conditions parents with preschool children. However, the socio-psychological factors of adaptation disorders in preschool children as a specific social group and their correction remain out of the limelight of researchers.

Analysis of research and publications. Understanding the etiology of adaptive disorders as a result of actions of a complex of factors is to use complex methods of assistance. One of the main types of help in this complex is psycho-correction.

Despite the fact that all major areas of child psychotherapy have developed on the basis of adult psychotherapy, it is an independent discipline with some specific features. According to the theory of M. Tramer, they come from differences in cognition of reality (up to 9 years the child does not evaluate reality), in rational adaptation (the child is limited in the awareness of the causes of his illness), in the immaturity of social adaptation, sociability (the child is much more dependent on the adult rather than limited experience, the estimates complicate her status report). Finally, child psychotherapy has a special atmosphere of safety, a positive emotional

attitude on the part of the psychotherapist, since the child did not seek help but was brought by her parents. In addition to professional knowledge of the child psychologist, the psychotherapist needs to remobilize his ontogenetic experience, see the conflict through the eyes of the child.

Representatives of the psychoanalytic school made a significant contribution to the practice of psychotherapy of adaptation disorders in the field of individual, group use of the method of game psychotherapy. Use 3. Freud's symbolic meaning of the game stimulated the spread of psychoanalysis of children. The practical use of the game arose from two grounds: first, the game replaced the classic technique of psychoanalysis in the hands of a psychotherapist - an associative experiment and interpretation of dreams; second, the free re-enactment of the traumatic situation should lead to a gradual recovery of the unbearable experience. Thus, "game procedures contain attempts to create situations that allow to identify those relationships around family members who are affected by the affair".

In M. Klein's individual therapy, the play of children can be more fully appreciated if it is recognized as a means of communication for them. Preschoolers express themselves more directly in spontaneous, self-initiated play than in words, because they feel more comfortable playing. Playing for the child is also one form of self-therapy through which various conflicts and problems can be addressed. Thus, the child is freed from fear and anxiety.

The greatest services in the development of group psychotherapy of preschool children with adaptation disorders based on the theory of psychoanalysis belong to S. Slavson. According to him, group psychotherapy is a necessary part of a wide range of emotional disorders of children in the latent phase of psychosexual development, it allows to express in the group internal conflicts and aggressive tendencies. Group catharsis opens the way to more friendly relationships, eliminates anxiety, guilt and fear. Group psychotherapy creates a unique therapeutic situation associated with the involvement of the child in real interaction with other people, which creates the conditions of intense psychological impact on all planes of personal functioning.

A significant contribution to the therapeutic use of the game was made by E. Ericsson, who considers spontaneous play a means of solving life's difficulties in creating model situations and mastering reality through experimentation and planning. Therefore, the game looks like the most natural self-correction measure that childhood is capable of.

The founder of non-directive game therapy - as an opportunity to respond to their tensions, insecurity, aggression, fears - is considered V. Exline. Playing these feelings, children translate them outward, open them. When confronted with them, they learn to control their feelings and behavior in general.

The practice of Gestalt therapists has undoubtedly contributed to the development of art therapy as a method of correcting adaptive disorders in preschool children. Specialist in this field V. Oaklander emphasizes the auto-therapeutic function of children's imagination: "... the act of drawing, even without therapeutic intervention, is a powerful expression of oneself, which promotes self-identification and expression of feelings". Representatives of this area consider personality as a single structural unit. Problem children (V. Oaklander refers to them as anxious, cowardly, aggressive, negative children) have one unifying boundary - "some disturbance, the extinction of their means of communication with the outside world".

N.M. Zakharova cited the qualitative characteristic of the game as an effective means of adjusting the preschooler to the new social environment. It proved the feasibility of using different kinds of play activities (story-role, theatrical, motion, play exercises, etudes, game training) as an effective means of adaptation of preschool children.

In "Model of internal dynamics of the psyche", created by Academician of the National Academy of Pedagogical Sciences of Ukraine Yatsenko, the psychocorrection process has its own laws, always unique, aimed at studying the individual experience of the subject, the peculiarities of the psyche of which allow, according to T. Yatsenko, to monitor the basic defenses of the subject, which to some extent may hinder the whole course of psycho-corrective work.

Summarizing all the discussed literature data on psychotherapy of preschool children with adaptive disorders, it should be noted that much of this information comes from the general strategies of psychotherapy for children with various neurotic disorders. This was reflected in the absence of indications for the optimal correlation of forms, methods of correction, specificity of the mechanisms of the process of psychotherapy of children with adaptation disorders.

The purpose of the article is to characterize the personality of preschool children with adaptation disorders, on the basis of which a complex system of psychocorrection was concluded.

The system of our psycho-correction work is eclectic. We proceed from the assumption that adopting a certain theoretical concept, the use of techniques of one orientation would greatly limit the possibilities of psycho-corrective influence. It should be noted that all components of the system of psychocorrection in the process of work were closely interdependent, that is, the dynamics (positive or negative) in one respect influenced the choice of psychological strategy in others and vice versa.

The system of psychocorrection of preschool children with adaptation disorders in our study was a combination of the following components:

1. Individual psychocorrection (for the purpose of psychological processing, resolution of intrapersonal conflict).

2. Group psychocorrection (in order to improve social adaptation, correction of interpersonal plan of functioning of personality).

3. Family counseling (in order to create acceptable conditions for a microsocal plan of personality functioning).

In addition, an auxiliary factor in psychocorrection was the work of the tutor of the psychotherapy group. Caregivers did not participate in direct psycho-correction, but spent most of their time in the group with children and were able to regulate their behavior through the organization of activities. This purely pedagogical work took on a specific form and content after consulting with a psychologist who informed the caregiver about the child's main problems, the purpose of psycho-correction.

Each child had an average of 27 individual psychocorrection sessions (2 times a week) for an average of 100 days. The principles we followed when planning our individual work were as follows:

1. Classes of the first stage of individual psychocorrection in all, without exception, were ahead of group psychocorrection (it was regarded as a preparatory stage for it). In general, individual psychocorrection was performed in parallel with group, family counseling. Its purpose was to form the prerequisites for the correction of problems of the interpersonal plan in the form of the initial resolution of internal conflict, the achievement of a certain level of self-expression of the personality, a sense of self-confidence.

2. The psychological specificity of the adaptation disorders determined the high dynamism of the individual psychocorrection process. Preschool-age children with adaptation disorders generally lacked a long-term chronic illness, and their emotional sphere underwent relatively short-lived transformations. The component of spontaneity, dynamism of individual psychocorrection imposed on the psychologist the responsibility to be plastic in the choice of taking individual influence, to meet the actual emotional needs of the child.

3. The principle of observing the psychological value of the child's experiences, regardless of their content, meant that the progress in the process was determined by the child's internal state, the duration of each stage depended on the ability to achieve the goal of the previous one (the stages of the process are outlined below). The psychologist "waited" for the intrapersonal changes, contributing to the successful resolution of the personality conflict.

4. The principle of consistency and consistency in adhering to the stages of individual psychocorrection was based on the laws of the dynamics of the emotional sphere of the child. Plasticity with respect to the duration of the stage was combined with the mandatory observation of the sequence of the process.

The goals of individual psycho-correction were to achieve intrapersonal equilibrium through the resolution of personality conflicts, to achieve self-confidence,

acceptance of a holistic "image-I", the ability to express emotions fully. In individual work with children mainly used techniques: a) game; b) artherapy.

Turning to the generalization, it can be stated that the dynamics of the process of individual psycho-correction of children with adaptation disorders is achieved through a peculiar experience of the relationship between the child and the psychologist, arising during the three stages of work. They were determined by the personality traits of children with adaptation disorders, their actual emotional needs. The specificity of the diagnostic category of adaptation disorders that arise after relatively short-lived psychotropic factors (in preschool children) determined the high dynamicity of individual psychocorrection. Thus, given the high degree of anxiety and insecurity of children, the aim of the first stage was to achieve a sense of security, which further revealed the essence of internal conflict as the goal of the second stage of the process. The semantic emphasis at this stage was placed on the maximum disclosure of experiences in children with adaptation disorders, characterized by high emotional saturation, internal conflict, feelings of hostility, along with feelings of inferiority (especially in children diagnosed with "adaptive reactions with disorders in the disorder. The purpose of the decisive stage - specifically psychocorrection - was to achieve acceptable intrapersonal equilibrium, the initial resolution of personality conflicts before the child's entry into the process of parallel group psychocorrection. Corrective emotional experience is achieved in the process of role play through the role of role repositioning, imitation of reactions, repetition of successful options for the child's actions.

The second, psychocorrectional, unit of research was aimed at overcoming the problem of the child formulated by her parents in the form of affirmation (individual in each case). For example, complaints about timidity, fears of the child, her inability to communicate satisfactorily, parents have reduced to affirmative desire to achieve that the child becomes more confident, courageous and open in communication. In doing so, we wanted to emphasize for parents their responsibility in overcoming the problem of the child. At the end of the psychocorrection, the achievement of the goal was assessed by both parents and the psychologist, educator on a ten-point scale.

The psycho-correction unit consisted of individual and group psycho-correction with the children of the experimental group and family counseling of their parents. We have made mandatory parental involvement a prerequisite for the beginning of psycho-correction.

On average, no less than 20 group psychocorrection sessions (ranging from 20 to 38) were performed with each child of the experimental group at a frequency of 2 times a week. The duration of each session was 40 minutes.

The principles we followed in planning the work of a group of children with adaptation disorders:

1. Clear structure, detailed thoughtfulness of the program of each class, directivity of the therapist. This was necessary because of the age-specific characteristics of preschool children (labile concentration of attention, slight aversion to external stimuli, a relatively short period of productive emotional presence). The directivity of the psychologist did not mean an inert scheme of employment, strict adherence to a pre-conceived scenario - in order to maintain a constant interest in children, the psychologist worked out several variants of content. The desire for unity of the group, the formation of centrifugal forces, taking into account the age characteristics of children, required the constant presence of the effect of novelty and interest in employment. Therefore, with the exception of response techniques, the games were not repeated frequently, and their repertoire was constantly updated.

2. Diagnostic specificity (the presence of problems of intense emotional component) shortened the duration of the initial stage of work of the group, placed the main emphasis on the second, related to the acquisition of corrective emotional experience for children.

At the beginning of the group's previous individual psycho-correction, it was possible to unite participants on the basis of (often positive) feelings of transfer to a psychologist. In addition, a sense of security in the classroom in the context of individual lessons motivated the child to embark on another form of training, the next stage. The purpose of group psycho-correction as part of the system was to consolidate on the interpersonal plan the results of resolving a personal conflict, to adopt an image of the self in the personality structure, to develop effective communication skills with peers, which contribute to a sense of satisfaction from a full-fledged social adaptation.

The group was closed, at the same time it contained 5-8 children. We maintained a balanced structure of the group on the basis of diagnosis (in one group there were no more than 2 children diagnosed with "adaptive reactions with disorders in the sphere of behavior"), as well as homogeneity of the group on the basis of age (children 3-4 years and 5-6 years attended different groups) because of the desire for maximum productivity.

Methodologically, the structure of each session was planned depending on a particular stage of group work, so that it did not have a single sequence (each specific stage is discussed below). The unifying quality was the emphasis on games, techniques, adequate to the age and problems of children, that is, dominated by motion games, non-verbal techniques, reproduction of emotionally meaningful, projective themes of fairy tales. The obligatory discussion at the end of each session served as a feedback function, the formation of which made the children aware of the consequences of their actions. Two psychologists took part in each class - one

conducted classes, the other monitored the technical side of the work (adherence to rules, further logging).

The sequence of games within each session of this stage was very simple - 1-2 games were played, then there was, though minimal, discussion of what was happening. This is what we wanted from the very beginning of the group to teach children to be observant and to be observed, and strictly following the rules of behavior (not to offend, not to smile). If necessary, at this stage we made a stabilizing contribution to the discussion - if the children noticed that someone did not show themselves in the classroom (for example, watched the game), we emphasized the positive aspects of the events - "he warned us", "did not interfere with others" , "Watched very closely." In doing so, we demonstrated a broader, more diverse view of what was happening.

Thus, group psychocorrection of children with adaptation disorders is an important component of the overall psychocorrection process. It forms the interactions that lead to the action of the corrective factors of new emotional experience, imitative behavior. Due to age peculiarities (labile concentration of attention, relatively small period of constructive emotional presence), our classes were characterized by a clear structure, detailed thoughtfulness, directivity of the psychologist (in the initial stages). Due to the diagnostic features of adaptation disorders (the presence of intense emotional problems), the main focus of the process was placed on the second stage of the group, aimed at specific correction of the emotional sphere (developing the ability to learn, differentiate, express their experiences, respond to negative emotional experiences).

A positive factor in psychocorrection was the response of negative emotions, unmet emotional needs in the safety atmosphere, acceptance of the child's internal states. The feedback mechanism outlined the framework for more successful social adaptation.

Family counseling for children with adaptive disorders as a component of the intensity of psycho-correction work was inferior to individual and group psycho-correction with the child. The principles we used to plan our work with our parents were as follows:

1. Systematic family counseling was applied only to those parents whose motivation to work with a psychologist was real.

Despite the fact that the prerequisite for adopting a child with adaptation disorders in psychotherapy groups was the consent of the parents to participate in the psycho-corrective process, later some (43%, ie 42 families) were only formally motivated to work together. This was revealed during the first 3-5 meetings with parents, during which they discussed the development of the problem of the child, ways to solve it. These parents moved the discussion of the child's problem to a

superficial, protective level, avoiding their responsibility for the child's difficulties. The typical formulation of the question was the shift of responsibility for the symptomatology to the psychologist's shoulders (formulas like "You are specialists, you know your own business", "How can I help - I work a lot, I get tired", "He was influenced only by the environment, nothing else", etc.). If after presentation of the position of psychologist absolutely always emotional issues of preschool children should be considered in the context of family - parents did not engage in constructive dialogue, family counseling was not conducted, and contacts with parents were limited only by information on both sides about the course of the process of psycho-correction. Thus, we conducted systematic family counseling with half (56% or 51 cases) of families really motivated to cooperate. In 19 cases, both parents participated in the work, in 13 cases only the mother of the full family was motivated to cooperate, in 19 cases family counseling was applied to the divorced mother. Counseling was conducted on average once every 2 weeks, ie approximately 7-8 consultations during psycho-correction work.

2. Family counseling did not have an independent structure and content, they were completely determined by the dynamics of individual, group psycho-correction with the child. This was also reflected in the formulation of the goal that we set in working with parents - the desire to improve the family conditions of the psychological state of the child, to identify and eliminate the possible cause of adaptation disorders. The universal approach was to disclose the child's problems to the parents in terms of their needs. This meant that the psychologist thoroughly and openly introduced parents to the process of psycho-correction, discussed the possible causes of its dynamics. In the vast majority of cases, this meant jointly reformulating the parents of the formulated problem, shifting the semantic emphasis of the child's difficulties from the consequences of internal conflict (symptoms of adaptation disorder) to the circumstances of its occurrence. Certainly, in doing so, we tried not to touch the personal problems of the parents, it was jointly discussed only to such an extent as was acceptable to the parents, and only to the extent that stopped (direct or indirect) use of the child to solve the parents' personal difficulties. In other words, in family counseling, we did not seek to identify and address the individual problems of parents.

In order to successfully achieve the goals of psycho-correction, working with parents of children with adaptation disorders in the framework of family counseling is a necessary additional factor, the structure and content of which is determined by the dynamics of individual and group psycho-correction of the child. The lowest number of really motivated parents is observed among families whose children have been diagnosed with behavioral impairment (29% of these parents are really motivated to

cooperate), and the highest (80%) among families whose children have violent reactions sphere.

Conclusions. The use of a complex system of psychocorrection with comparison with the use of one form of action has the advantage that minimizes the effects of side variables of the process, allows comprehensive control of the dynamics of work, which throughout psychocorrection had a high affective saturation due to the response of negative emotions, unmet emotional needs.

Завацька Н.С., Тоба М.В., Каширіна Є.В., Боярин Л.В.

ПСИХОЛОГІЧНА КОРЕКЦІЯ ДІТЕЙ ДОШКІЛЬНОГО ВІКУ З АДАПТАЦІЙНИМИ РОЗЛАДАМИ

У статті розглядаються психологічні особливості особистості дітей дошкільного віку з адаптаційними розладами та засоби їх корекції. Показано, що вивчення соціально-психологічних чинників адаптаційних розладів у дітей дошкільного віку та їх корекції зумовлено потребою у осмисленні проблем, пов'язаних з наявністю дітей дошкільного віку, які мають труднощі в процесі соціальної адаптації. У цю категорію входять діти, що мають адаптаційні реакції з порушеннями в емоційній сфері (зі скаргами батьків на тривожність, боязкість, плаксивість, добові коливання діяльності, настрою), в поведінковій сфері (зі скаргами батьків на дратівливість, агресивність, негативізм, тривожність, конфліктні відносини з оточуючими), зі змішаними порушеннями (діти, батьки яких звернулися за допомогою у зв'язку з тривожністю, занепокоєністю, боязкістю дитини – з одного боку, і її агресивністю, дратівливістю, конфліктністю – з іншого). Враховуючи те, що розлади адаптації серед дошкільників входять в структуру неврозів, неврозоподібних розладів, є корелятом передхворобливих станів, питання їх ефективної корекції особливо гостро встають перед сучасною психологічною наукою і практикою. Особливе значення адаптаційних розладів у дітей дошкільного віку є одним з основних усвідомлених причин звернення батьків по допомогу психологів та інших фахівців. Адаптаційні розлади впливають на всю структуру особистості дитини і досить часто переростають у стійкі форми психічної патології. У центрі уваги дослідження була система психологічної корекції дітей дошкільного віку з адаптаційними розладами. Ця система розглядалася як сукупність складових: індивідуальної психокорекції (з метою психологічної переробки, вирішення внутрішньоособистісного конфлікту); групової психокорекції (з метою підвищення соціальної адаптації, корекції міжособистісного плану функціонування особистості); сімейного консультування (з метою створення прийнятних умов мікросоціального плану функціонування особистості).

Ключові слова: діти дошкільного віку, адаптаційні розлади, психологічна корекція, соціальна адаптація.

Література

1. Данильченко Т. В. Психологічна структура соціального благополуччя та неблагополуччя. *Український психологічний журнал: збірник наукових праць*. КНУ імені Тараса Шевченка. К., 2017. № 2(4). С. 7-22.

2. Здібності, творчість, обдарованість: теорія, методика, результати досліджень / За ред. В. О. Моляко, О. Л. Музики. Житомир: Вид-во Рута, 2006. 320 с.

References

1. Danylchenko, T. V. (2017) Psykhoholichna struktura sotsialnoho blahopoluchchia ta neblahopoluchchia [Psychological structure of social well-being and disadvantage.]. *Ukrainskyi psykhoholichnyi zhurnal: zbirnyk naukovykh prats. KNU imeni Tarasa Shevchenka – Ukrainian Psychological Journal: a collection of scientific works. Taras Shevchenko National University, 2(4)*. 7-22. [in Ukrainian]

2. Zdibnosti, tvorchist, obdarovanist: teoriia, metodyka, rezultaty doslidzhen [Abilities, creativity, giftedness: theory, methodology, research results] / Za red. V. O. Moliako, O. L. Muzyky. Zhytomyr: Vyd-vo Ruta. 2006. [in Ukrainian]

Завацька Наталія Євгенівна – доктор психологічних наук, професор, завідувач кафедри практичної психології та соціальної роботи Східноукраїнського національного університету імені Володимира Даля, м. Северодонецьк;

Тоба Маріанна Василівна – доктор психологічних наук, професор, професор кафедри практичної психології та соціальної роботи Східноукраїнського національного університету імені Володимира Даля, м. Северодонецьк;

Каширіна Євгенія Володимирівна – кандидат психологічних наук, доцент кафедри практичної психології та соціальної роботи Східноукраїнського національного університету імені Володимира Даля, м. Северодонецьк;

Боярин Лілія Володимирівна – кандидат психологічних наук, доцент кафедри педагогіки, психології та теорії управління освітою Інституту післядипломної педагогічної освіти Чернівецької області.

**SYSTEM APPROACH TO STRUCTURE
ENTREPRENEURSHIP AND MANAGEMENT IN THE ASPECT OF
SOCIAL MOBILITY OF THE PERSON**

ORCID 0000-0003-1860-9503

The article deals with the substantive aspects of the phenomenology of the systemic contradiction of family business. The latter is the need to choose family or entrepreneurship as the primate for the interaction of spouses. The inability of the couple to effectively resolve the controversy leads to the destruction of the family business. The concept of satisfaction with family business, which is defined as the ratio of the degree of satisfaction of the needs of the subject in the system of family-marital relations, on the one hand, and in the system of joint business activity of spouses on the other, is described. Based on this concept, a classification of family business types has been developed that reflects the degree of effectiveness of solving the systemic contradiction. Groups of operational criteria are distinguished, each of which describes a separate class of relations: self-subject relations of the subject of family business, subject-object relations of the subject of family business, subject-subject relations of the subject of family business. Factors such as comparative self-efficacy, attribution were included in this set; relationship motivation and motivation to achieve, the desire and ability to plan joint activities, the ability to constructively overcome difficult situations, the characteristics of the distribution of powers and work functions. This list is complemented by factors such as participants' age and length of service. According to the results of the study, the factors that determine the content of the phenomenon of systemic contradiction in family business are indicated.

Keywords: *personality, social mobility, entrepreneurship.*

Formulation of the problem. Like in its infancy, today, family business symbolizes an attempt to unite opposites or resolve a key contradiction: the importance of marital relationships, with the role and other characteristics inherent in this system, or the importance of business relationships and business goals. In this case, it is not about gender principles of engagement. The Institute of Family Business sets itself the task of its participants, the solution of which is a daily test for couples engaged in joint business activities. It must be acknowledged that because of the cultural changes that pervade modern society, finding a balance between family and

business development priorities in the family business structure becomes more complex from decade to decade.

If the family, as a system, seeks to stabilize relationships and a state of calm and predictability, then the business is forced to constantly change to develop its own system of relationships, reflecting current market trends. Thus, a family business formed by two subsystems is doomed to eternal search for balance. Loss of balance between family and business will inevitably lead to the loss of the priority subsystem and, subsequently, to the destruction of the systemic basis of family business.

The systemic contradiction of family business is the need to choose family or entrepreneurship as the primacy of spouse interaction.

There are inevitably questions about the ways and mechanisms of maintaining a family business, the search for factors that help to optimize relationships within the family business, and, as a consequence, a balanced relationship between family and business interests in the relationship of spouses.

Theoretical modeling makes it possible to form the necessary prerequisites for considering family business as a permanent contradiction of such systemic entities as family and business. In the theoretical model, this problem is marked as a systemic contradiction of family business, characteristic of the structure of joint activity of spouses, when they for a while choose one of the systems as the leader. This contradiction may also manifest itself in the structure of the subjective space of each spouse. Therefore, family business can be modeled and researched primarily at the level of a single entity. Only then can the modeling / research context be extended to the boundaries of the couple's joint activity.

The solution to the systemic contradiction is to maintain after the choice of parity that eliminates the leveling or absorption of one of the subsystems (family or business) by the other subsystem.

The lack of mechanisms to resolve (contain) the selected contradiction inevitably leads to the destruction of the family business as a whole, or of individual subsystems (business or family). It should be noted that such mechanisms can be involved at the level of joint activity as well as at the individual level. Finding the factors and mechanisms for effective containment and resolution of a key systemic contradiction is one of the priorities in the creation of a system of psychological support for family businesses.

Relying on the active paradigm of research in social psychology, we can say that family business is represented as a system in which two subsystems are simultaneously implemented, each represented by a system-forming factor and governed by its own extreme principle.

The first subsystem is the family (the system of marital relations). The system-forming factor of family, as systemic formation, is satisfaction with marriage.

It is in this phenomenon that the outcome, motives and goals of the couple in relation to marriage are integrated. Taking into account the leading role of relationships in the family, the principle of maximum qualitative certainty was adopted as an extreme principle of this subsystem.

The second subsystem is business. The system-forming factor of this subsystem is the satisfaction with entrepreneurial activity. Taking into account the active-transformative nature of this subsystem, the principle of maximum efficiency is an extreme principle.

Due to the discrepancy highlighted, the family business system is already at its origin creating a fundamental contradiction that can contribute to the development of conflict in a married couple. Such a contradiction is the polarity of the principles of development of business and family subsystems within the framework of a single family business system. The family, as a system, is more focused on stabilizing, securing and maintaining the system of relationships; Family business as a system is more focused on constant change, challenges and situational modifications.

Addressing the key contradiction of family business is an invariable attribute of any family business and is carried on throughout its existence.

A more detailed analysis has highlighted a number of contexts in which resolving a key contradiction is related to fundamentally different groups of mechanisms and factors. The first such context is the joint activity of family business entities, in which the positions of spouses / partners are correlated. The second context is the individual - subjective space of each participant in the family business system, in which the systemic contradiction is presented as the internal contradiction of the subject - the family man or the entrepreneur. It is the study of the specificity of the resolution of the contradiction within the individual subjective space of the subject of family business that is devoted to this study.

Purpose of the article: to identify the factors that determine the optimal ratio of successful implementation of the functions of entrepreneurship and the functions of interpersonal family relationships in the family business system.

Outline of the main material and results of the study. The research strategy was to identify the factors that determine the changing nature of the systemic contradiction of family businesses. To this end, a two-factor author's classification of family business types was developed. Each type of classification determined the structural aspects of the implementation of the systemic contradiction. The following were accepted as classification factors: "satisfaction with business activity" and "satisfaction with marriage". Both factors are integral / systemic characteristics of such subsystems of family business as business and family. The selection of system-forming factors in the subsystems of the family and entrepreneurship made it possible to take the next step in the construction of a theoretical model of family business - the formulation of an integral criterion of satisfaction with family business. In describing this criterion, we start from a synthesis of the concepts of marriage satisfaction and job satisfaction. Satisfaction with family business can be defined as follows: the ratio of the degree of satisfaction of the needs of the subject in the system of family-marital

relations on the one hand, and in the system of joint business activity of spouses on the other.

This criterion does not require separate measuring instruments. His assessment is based on the subject's satisfaction with marriage and work. The combination of criteria of satisfaction with marriage and business activity in the system of relationships of spouses running a family business, sets the field of possible types of such relationships. In fact, it is only a matter of developing a methodology (rule) for fixing the degree of satisfaction with marriage or business activity in the values of "relatively satisfied" and "relatively dissatisfied".

Satisfaction with the family business is an indicator of the effectiveness of resolving the family contradiction.

The second stage of the study is to identify the factors of family business efficiency. The choice of performance factors is determined by a group of methodological conditions:

1. Updating the systemic contradiction as a system-forming factor in the family business system. The operationalization of the model involves the selection of criteria inherent in both the subsystem of the family and the subsystem of business. The basis for class selection is its potential contribution to solving the systemic contradiction.

2. Unification of methodological basis of operationalization of subsystems of family and business. In other words, the selection of criteria for describing individual relationships in the subsystems of family and business can be carried out within the framework of a single theoretical model proposed above. A suitable approach recognizing criteria that are universal to both subsystems is recognized as appropriate. If necessary, these criteria can be divided into contexts of family subsystems and business.

1. Based on the formulated conditions, we distinguish three groups of operational criteria, each of which describes a separate class of relations: self-subject relations of the subject of family business, subject-object relations of the subject of family business, subject-subject relations of the subject of family business. Factors such as: comparative self-efficacy, attribution; the motivation ratio of the motivation of achievement, desire and ability to plan joint activities, the ability to constructively overcome difficult situations, and the characteristics of the distribution of authority and work functions. This list is complemented by factors such as participants' age and length of service.

In the empirical phase of the study, 102 married couples engaged in family business participated. The total number of participants in the study was 204 entrepreneurs (102 women and 102 men). Age of the study participants is 31 to 56 years. Marriage - 6 to 38 years. Duration of family business from one year to 18 years.

In the course of the research, the empirical material was collected through the method of questioning: Marriage satisfaction questionnaire (methodology – V.V. Stolin, T.L. Romanov, G.P. Butenko), the method "Constructivity of motivation".

At this stage of the survey, questionnaire data were collected. Based on the data obtained after completing the Marriage Satisfaction Questionnaire and the Family Business Questionnaire, a variable "Family Business Satisfaction", which expresses the type of family business, was determined for each participant.

The researcher was asked to answer one key question of the research: "What factors determine the differences between the values of family business types inherent in individual study participants?". In other words, how does the phenomenology of systemic contradiction differ in the situation of effective and ineffective resolution.

A similar question can be answered by discriminatory analysis. Discriminant analysis allows you to classify objects based on a set of values of independent variables and interpret the differences between types of family business (comparing average). The main task of discriminant analysis is the study of group differences - discrimination (discrimination) of objects on certain grounds. In other words, discriminant analysis allows us to distinguish the variables on which the attribution of family business to one of four types (groups) of authoritative classification of family business depends.

The discriminant analysis procedure was the second stage of the study. First and foremost, the canonical functions were highlighted in the analysis.

From the obtained table it follows that the most significant are the 2 canonical functions. Another important indicator in this table is the intrinsic value of the discriminant function. The high eigenvalue indicates the high accuracy of the discriminant function selected. Based on these indicators, two of the most significant features were selected from the selected features (functions 1 and 2).

Before proceeding to interpret the canonical discriminant function, one must make sure that it is statistically significant. To this end, the null hypothesis of centroid equality in all groups was tested (for the canonical function to be statistically significant, this hypothesis should be rejected). This hypothesis is tested using Wilks's lambda (λ) coefficient.

In addition, to estimate the significance of the difference, we relied on the eigenvalues of the canonical functions (a large eigenvalue indicates the high quality of the function) and a canonical correlation whose square indicates what proportion of variation of the dependent variable is explained by the model.

In our case, the statistical significance for the entire set of canonical functions is less than 0.05 (Sig. = 0.035), which indicates significant differences between the mean values of the discriminant functions in the groups of the dependent variable. The second line contains data for the rest of the discriminant ability of the set after turning off the first function. In the second case, the statistical significance of the group in the second and third canonical functions (actually only for the second one) is less than 0.5 (Sig. = 0.359). The high statistical significance of the first and second canonical functions means that their interpretation of the general population is quite effective.

Based on the visual analysis, we can conclude that the greater the value of function 1, the lower the probability of satisfaction with the family business.

To assess the relative importance of the variables in establishing differences between groups, standardized (normalized) coefficients of the canonical discriminant function were isolated. The eigenvalues of the coefficients made it possible to determine the contributions of the independent variables to each of the canonical functions.

In fact, we can say that about 60% of the contribution to the first canonical function is represented by three variables. And these variables reflect different aspects of the relationship between the motivation to achieve and the motivation of the relationship. Thus, in the process of classifying different cases of family business, the problem of resolving the key contradiction of family business comes to the fore. It is possible to paraphrase this idea as follows: the key role in shaping satisfaction with family business is the fact that the key contradiction of family business in the internal subjective plan of each spouse is effectively resolved.

The variables that mediate the selected canonical functions were then highlighted. According to the results of the research, a group of factors, their significance and intensity of influence on satisfaction with family business were identified. In other words, the factors that determine the effectiveness of resolving the systemic contradiction of family businesses are highlighted.

Such factors are:

- a rational start in planning and running a business;
- availability of natural conditions for division of labor in the structure of family business;
- having a common purpose, idea and rules of engagement in the family business;
- lack of tendencies towards self-affirmation and self-perception based on the desire for "rivalry" with husband / wife.
- striving for joint creativity in all major activities;
- the desire to overcome differences;
- the tendency for the self-esteem of the family business entity to be independent from its comparison with other social objects;
- experience of being married;
- the existence of the goal and the scenario for its achievement;
- lability in planning and achieving goals;
- the perception of emerging difficulties as an integral element of current activities.

Factors Impeding Family Business Performance:

- the desire for "rivalry" and building on this basis self-education and self-affirmation of the subject of family business;
- short marriage;
- The age of a family business participant goes beyond the optimal range of 27-30 and 38-40.

The initial interpretation allows us to reformulate the hypotheses advanced in planning the study in terms of null and alternative hypotheses.

Thus, with regard to Hypothesis # 1, hypothesis H1 should be accepted that the most important factors that positively affect a spouse's relationship are: joint activity, provided that it is effectively planned; clear division of responsibilities; mechanisms for overcoming conflict situations.

Conclusions. Summarizing the study, it is worth paying particular attention to two observations. The first is the involuntary parallel of the principles of family business efficiency with the principles of teamwork efficiency. This is not surprising, since the subsystem of business in the practice of marital interaction can be considered as a separate case of teamwork. Even more interesting is the second observation, which highlights the age range of family business performance. It must be acknowledged that the boundaries of a mid-life crisis are a natural threshold for family business efficiency. Taking into account the effectiveness of the family business, the relationship between the phenomena of satisfaction with marriage and business has to state that after the reassessment of the mid-life crisis, the chances of correlation of these phenomena can decrease sharply.

Speaking of professional psychological support for the family business, there are two main areas of work of the psychologist. The first area should be dedicated to developing the practice of effective (team) interaction within the family business and include the skills of joint planning, load sharing, conflict resolution, etc. The second direction may be to prevent a mid-life crisis and to mitigate its effects on family businesses. In this case, it is about maintaining the efficiency of the family business and preventing it from collapsing in the post-crisis period. This trend is innovative in the psychology of family business and deserves close attention from the professional community.

Література

1. Балахтар В. В. Рефлексія як чинник професійно-особистісного становлення фахівців у сфері соціальної роботи. *Психологічний часопис*. № 8, Вип. 18. С. Д. Максименко (Ред.). Київ : Інститут психології імені Г. С. Костюка НАПН України, 2018а. С. 9-23.

2. Кісарчук З. Г. Соціокультурні чинники становлення сучасної парадигми психотерапевтичної допомоги особистості : монографія. З. Г. Кісарчук, Л. О. Гребінь, Т. С. Гурлева та ін. НАПН України, Ін-т психології ім. Г. С. Костюка. К. : Імекс, 2012. 275 с.

References

1. Balakhtar V. V. (2018a). Refleksiiia yak chynnyk profesiino-osobystisnoho stanovlennia fakhivtsiv u sferi sotsialnoi roboty [Reflection as a factor of professional and personal placement of workers in the framework of social work]. *Psykhologichnyi chasopys*. № 8, Vyp. 18. S. D. Maksymenko (Red.). S. 9-23. Kyiv : Instytut psykhologhii imeni H. S. Kostiuka NAPN Ukrainy [in Ukrainian].

2. Kisarchuk Z. H., Hrebin L. O., Hurlieva T. S., Danylevskiy I. A., & Demydiuk N. P. (2012). *Sotsiokulturni chynnyky stanovlennia suchasnoi paradyhmy psykhoterapevtychnoi dopomohy osobystosti* [Socio-cultural factors of formation of the modern paradigm of psychotherapeutic assistance to the individual].

(Monohrafiia). Z. H. Kisarchuk (Red.). S. 98-102. Kirovohrad : Imeks-LTD [in Russian].

Завацький Ю.А.

СИСТЕМНИЙ ПІДХІД ДО СТРУКТУРИ ПІДПРИЄМНИЦТВА ТА УПРАВЛІННЯ В АСПЕКТІ СОЦІАЛЬНОЇ МОБІЛЬНОСТІ ОСОБИСТОСТІ

У статті розглянуті змістовні аспекти феноменології системного протиріччя сімейного бізнесу. Останнє полягає в необхідності вибору сім'ї або підприємництва в якості примату взаємодії подружжя. Нездатність подружжя ефективно вирішити протиріччя призводить до руйнування сімейного бізнесу. Описано концепт задоволеності сімейним бізнесом, який визначено як співвідношення ступеня задоволення потреб суб'єкта в системі сімейно-подружніх відносин, з одного боку, і в системі спільної підприємницької діяльності подружжя з іншого. На базі цього концепту розроблена класифікація типів сімейного бізнесу, яка відображає ступінь ефективності розв'язання системного протиріччя. Виокремлено групи операціональних критеріїв, кожна з яких описує окремих клас відносин: самосуб'єктні відносини суб'єкта сімейного бізнесу, суб'єкт-об'єктні відносини суб'єкта сімейного бізнесу, суб'єктно-суб'єктні відносини суб'єкта сімейного бізнесу. У цей набір були включені такі фактори, як порівняльна самоефективність, атрибуція; співвідношення мотивації відносин і мотивації досягнення, бажання і вміння планувати спільну діяльність, вміння конструктивно долати важкі ситуації, характеристики розподілу владних повноважень і робочих функцій. Цей перелік доповнюють такі фактори як вік учасників та стаж перебування в шлюбі. За підсумками дослідження позначені фактори, що визначають зміст феномену системного протиріччя в сімейному бізнесі.

Ключові слова: особистість, соціальна мобільність, підприємництво.

Завацький Юрій Анатолійович – кандидат психологічних наук, доцент, завідувач кафедри практичної психології та соціальної роботи Східноукраїнського національного університету імені Володимира Даля, м. Северодонецьк.

РЕПРЕЗЕНТАЦІЯ АКСІОЛОГІЧНОГО ПОТЕНЦІАЛУ ЕМОЦІЙНОГО ІНТЕЛЕКТУ В ПРАЦЯХ УКРАЇНСЬКИХ УЧЕНИХ

ORCID: 0000-0002-4046-0410

Статтю присвячено аналізу сучасних поглядів українських учених на феномен емоційного інтелекту. Вони функціонують у руслі окреслених моделей його дослідження (модель здібностей, змішана модель та модель характеристик) і відзначаються різною предметною спрямованістю. Однак більшості з них притаманне розуміння емоційного інтелекту як здатності особистості до інтелектуального, свідомого, розумового контролю над власною афективною сферою і підпорядкування емоцій досягненню мети у площині міжособистісної взаємодії, а також особистісного і професійного розвитку. Зазначається, що проаналізовані наукові підходи тією чи іншою мірою містять у собі латентні можливості для з'ясування змісту аксіологічного потенціалу емоційного інтелекту в процесі персонального життєздійснення. Втім він досі належним чином не висвітлений у наявних наукових дослідженнях.

У статті також розкрито зміст суміжних понять, а саме – соціального, професійного, мотиваційного та екзистенційного інтелектів. Вказано, що перший переважно розглядається крізь призму досягнення успіху в міжособистісній взаємодії, другий – підвищення ефективності у сфері діяльності, третій – орієнтує на досягнення персональних цілей, а четвертий – відповідає за ставлення індивіда до трансцендентних питань. Разом вони виявляються пов'язаними з такими компонентами емоційного інтелекту, як організмичне чуття та емоційна компетентність. При цьому перше виступає внутрішньоособистісним механізмом ідентифікації і розуміння закладеного в емоціях смислу, а друга – за його прикладне втілення у просторі міжособистісної взаємодії. Відтак обидва механізми позитивно позначаються на якості та внутрішній узгодженості процесу життєздійснення особистості.

Ключові слова: інтелект, емоційний інтелект, соціальний інтелект, екзистенційний інтелект, мотиваційний інтелект, професійний інтелект, розуміння, життєздійснення, організмичне чуття, емоційна компетентність.

Постановка проблеми. Сучасному стану розвитку психологічної науки, серед іншого, притаманне значне зростання інтересу дослідників до феномену емоційного інтелекту (ЕІ), який пов'язується із фізичним, емоційним, соціальним та навіть духовним благополуччям особи. Виникли і розвиваються такі суміжні поняття, як «емоційна компетентність», «соціальний інтелект», «мотиваційний інтелект», «професійний інтелект» та навіть «екзистенційний інтелект». Створюється безліч програм діагностики і розвитку ЕІ за допомогою індивідуальної та групової роботи.

Така популярність, з одного боку, сприяє всебічному дослідженню і розкриттю змісту даного феномену, а з іншого, – нагромадження теоретичного та емпіричного матеріалу утруднює його систематизацію. А популяризація предмету за межами науки не тільки сприяє інтеграції її здобутків у практику, але й створює ризики для його профанації. Зрештою, як і завжди в науковому знанні, дослідження тих чи інших явищ не тільки дає відповіді на певні питання, але й ставить нові, тим самим розширюючи і розчищаючи поле для майбутніх наукових пошуків. До таких питань належить, у тому числі, з'ясування аксіологічного потенціалу ЕІ у персональному життєздійсненні. Відповідь на нього неможлива без аналізу внеску вітчизняних та зарубіжних науковців у дослідження феномену ЕІ та суміжних психічних явищ. Він сприяє окресленню значущих для конкретного дослідження результатів та кристалізації авторських концептуальних побудов. Тому на першому етапі я спробував проаналізувати здебільшого ті напрацювання українських вчених у даній галузі, які прямо чи опосередковано сприятимуть відповіді на поставлене питання.

Аналіз наукових досліджень та публікацій. Сучасні дослідження феномену емоційного інтелекту значною мірою ґрунтуються на зарубіжних та вітчизняних вченнях про емоції. Їх витоки беруть початок ще з часів Античності, зокрема уявлень Аристотеля про взаємозв'язок когніцій та емоцій. Л.О. Колісник проводить ґрунтовний аналіз історії дослідження емоцій загалом та емоційного інтелекту зокрема з часів Античності до сучасності. Він засвідчує полярність поглядів на зазначений феномен, які простягаються від когнітивної детермінації емоційних процесів до діаметрально протилежних. Тому логічним виглядає висновок про наявність взаємозв'язку між мисленнєвими і емоційними процесами.

Що ж до когнітивної детермінації емоційних процесів, яка простежується в працях М. Арнольда, Х. Хекхаузена та ін., представників когнітивно-поведінкового підходу в психології, то вона ґрунтується на уявленні про первинність інтерпретації та когнітивної оцінки інтра- та інтерперсональних факторів, які своєю чергою зумовлюють емоційні реакції. Таким чином «емоції

виступають результатом когнітивної переробки певної інформації» (Колісник, 2013: 84).

У дослідженні емоційного мислення доречно буде виокремити внесок Г. Майєра, який на початку ХХ століття «вперше запропонував детальну психологічну класифікацію основних видів мислення, систематизував їх суттєві характеристики. Автор виділяє поряд із «розмірковувальним» (власне логічним) мисленням, такі види інтелектуальної діяльності людини, які тісно пов'язані з її емоційною та мотиваційною сферами («емоційне» мислення, «афективне» та ін.)» (Колісник, 2013: 82–83).

У радянській науковій традиції варто відзначити внесок Л.С. Виготського, О.М. Леонтьєва та С.Л. Рубінштейна. Перший висуває тезу про єдність афекту та інтелекту. Він вважає, що афекти та емоції є одними з детермінант мислення (Геранюшкіна, 2001). Другий «у своїх дослідженнях демонструє емоційність (афективність) регуляції мислення» (Носенко, Четверик-Бурчак, 2014). Своєю чергою, С.Л. Рубінштейн пише: «Розрізняючи вольові процеси, ми не протиставляємо їх інтелектуальним та емоційним; ми не встановлюємо жодної взаємовиключної протилежності між інтелектом, почуттям і волею. Один і той же процес може бути і зазвичай буває і інтелектуальним, і емоційним, і вольовим» (Рубінштейн, 2002: 562).

Однак термін «емоційний інтелект» сформувався та розвинувся, в першу чергу, завдяки зарубіжним вченим: Г. Гарднеру, Дж. Мейєру, П. Селовею і Д. Гоулману. З тих пір виникло три провідні моделі дослідження даного феномену: модель здібностей (Дж. Мейєр, П. Селовеї, Д. Карузо...), змішана модель (Р. Бар-Он, Д. Гоулман, І. Мещерякова, Д. Люсін та ін.) та модель характеристик (диспозиційна або модель особистісних рис – К. Петрідес, Е. Фернхем та ін.). Спробу їх інтегрувати робить І. Андрєєва, яка пропонує ієрархічну структуру ЕІ (Темрук, Колісник, 2014).

У вітчизняній науці вагому роль зіграли дослідження Е.Л. Носенко та її послідовників. Учена розглядає ЕІ крізь призму поняття «розумність», а також виокремлює ієрархічну структуру рівнів його сформованості (Носенко, Четверик-Бурчак, 2014). Також вона доводить, що провідним компонентом ЕІ є система позитивних смисложиттєвих орієнтацій людини (Носенко, 2012: 122). Це в чергове експлікує аксіологічний зміст досліджуваного феномену та стимулює науковий інтерес до всебічного вивчення вказаної теми.

Метою статті є аналіз сучасних українських досліджень феномену емоційного інтелекту, висвітлених у фаховій науковій періодиці, та його взаємозв'язку з іншими суміжними поняттями задля експлікації його аксіологічного потенціалу.

Виклад основного матеріалу і результатів дослідження. Положення С.Л. Рубінштейна про єдність інтелектуального, емоційного і вольового компонентів у психіці й поведінці особистості відкриває нові можливості для дослідження як інтелекту загалом, так і емоційного інтелекту зокрема. Узагальнюючи погляди М.Л. Смульсон, С. Єфіменко вказує, що основними когнітивними компонентами структури інтелекту за М.Л. Смульсон є «мислення, мова, мовлення, уява, а також інтелектуальні стратегії, інтуїція, рефлексія, психологічні захисти» (Єфіменко, 2013: 94]. При цьому мова як метакогніція надає засоби для створення ментальних моделей, а також засоби для маніпулювання ними, тим самим сприяючи розвитку інтелекту особистості (Смульсон, 2013: 12). Таким чином, ці ментальні моделі мають емоційне забарвлення і експлікують (у тому числі за допомогою мовлення) ставлення особистості до самої себе, зовнішнього світу, життя загалом, а отже і систему її ціннісно-смыслових орієнтирів. Тому розвиток організмичного чуття як засобу підвищення чутливості особистості до персонально значущого матеріалу відбувається у формі внутрішнього чи зовнішнього, свідомого чи неусвідомленого діалогу, який орієнтований на розуміння (власних) емоцій, що вказують на латентний аксіологічний потенціал. «Сукупність людських почуттів – це, по суті, сукупність ставлень людини до світу і перш за все до інших людей в живій і безпосередній формі особистого (а краще – особистісного – Є.В.) переживання» (Рубінштейн, 2002: 544). Таке особистісне переживання спонукає розібратися не тільки в його причинах, а й цільовому спрямуванні, тим самим зумовлюючи розвиток суб'єктності індивіда, а відтак його авторства у власному житті. Цьому сприятиме, в тому числі, високий рівень емоційного інтелекту.

Однак такий акцент у дослідженні ЕІ вкрай рідко простежується як у зарубіжних, так і вітчизняних науковців, що не тільки зумовлює мій інтерес до цієї теми, але й стимулює більш детально зупинитися на дослідженнях учених, зокрема українських.

Оглядаючи зарубіжні напрями вивчення емоційного інтелекту особистості О.П. Лящ констатує, що він «вивчається в аспекті успішності життєдіяльності людини, ефективної комунікації та соціальної інтеракції, його взаємозв'язку з показниками психічного і фізичного здоров'я» (Лящ, 2013: 326). При цьому більшість представників цих напрямів оминає дослідження ціннісної складника ЕІ, концентруючи увагу на його соціально-адаптаційному, професійно-реалізаційному, регуляційному, психофізичному та, максимум, мотиваційному потенціалі. Так, аналізуючи науковий доробок Г.Г. Гарскової, вчена узагальнює, що «емоційний інтелект продукує неочевидні способи активності для досягнення цілей і задоволення потреб» (Лящ, 2013: 328). Утім, незважаючи на вербалізацію телеологічного спрямування досліджуваного

феномену, жодна з дослідниць не акцентує достатньо уваги на його аксіологічному потенціалі в контексті життєздійснення особистості. На мій погляд, саме він дає змогу найкраще зрозуміти роль ЕІ в цьому процесі. Адже цей потенціал передбачає не тільки складання і реалізацію ефективної життєвої стратегії, але й перевірку її на конгруентність власним ціннісно-смысловим орієнтирам (як індивідуальним, так і колективним) і подальше втілення в життя, керуючись логікою балансу зовнішнього і внутрішнього. Це передбачає вміння окреслювати межі власного Я, наповнювати їх персонально значущим особистісним смыслом, знаходити баланс між Я та Інший, ввічливістю і щирістю, любов'ю і справедливістю.

У цьому контексті доречним також постає питання диференціації власних ціннісних пріоритетів від інтродюкованих сценаріїв, що досягається не в останню чергу завдяки актуалізації організмичного чуття – засобу реалізації аксіологічного потенціалу ЕІ, що полягає в чутливості до своїх автентичних потреб, бажань та відокремленні їх від сценарних програм само- і життєздійснення, що функціонують завдяки механізмам психологічного захисту. Останні тут постають автоматизованими й індивідуально неповторними блокаторами контакту особистості з собою, а емоційний інтелект – засобом його відновлення і розвитку. При цьому «антонімом поняття розвитку є не деградація, а саме функціонування, тобто циклічне відтворення постійної системи функцій (Смульсон, 2013: 9–10.). Таким чином некритичне, засноване на чужих ціннісних пріоритетах репродукування неконгруентних Я життєвих сценаріїв свідчить про відсутність особистісного розвитку, якому з-поміж іншого притаманні безперервність, антиципація і суб'єктність. «Суб'єктність – це принцип авторства власного розвитку, невизначеності й унікальності шляхів розвитку психіки» (Смульсон, 2013: 10). Під таким ракурсом ЕІ постає не тільки засобом налагодження і посилення контакту з собою та Іншим, але й невід'ємним атрибутом розвитку, що запобігає стагнації особистості й посиленню блокувального впливу механізмів психологічного захисту. Він сприяє розвитку суб'єктності, а відтак і фасилітує Авторську позицію в життєздійсненні. І це відбувається не тільки прямо, – завдяки конструюванню і втіленню конгруентних Я життєвих сценаріїв, – але й опосередковано – через розвиток позиції Читача, що вловлює як інтра-, так і інтерперсональні сигнали і правильно розуміє та коректно реалізовує їх іманентні смысли.

В.В. Зарицька проводить аналіз соціально-психологічних чинників емоційного інтелекту. На думку вченої, ЕІ являє собою «здатність людини усвідомлювати свої емоції та емоції інших людей, контролювати їх і діяти згідно з рівнем усвідомленості та контрольованості ними для досягнення певної мети» (Зарицька, 2012: 20). Подібний погляд зустрічається і в інших сучасних учених,

однак я вважаю, що він не достатньо чутливий до диференціації понять «розуміння» і «усвідомлення». Адже перше є дорефлексивним процесом (Всемирная энциклопедия: философия, 2001), що апіорі суперечить другому. З одного боку, розуміння і усвідомлення безумовно взаємопов'язані, а з іншого – взаємно детерміновані з розвитком емоційного інтелекту. Однак нерідко вчені не диференціюють ці поняття (один із найвідоміших прикладів – Д. Гоулман) і роблять акцент на усвідомленні. Так, В.В. Зарицька висновує, що «рівень розвитку самосвідомості виступає як передумова управління власними емоціями» і є одним із соціально-психологічних чинників розвитку ЕІ (Зарицька, 2012: 21). З цією думкою важко не погодитися, однак її слід доповнити з'ясуванням ролі саме розуміння, що є вкрай суттєвим для визначення функцій ЕІ в процесі життєздійснення.

О. Темрук і Л. Колісник аналізують наявні моделі ЕІ, об'єднуючи їх у три групи: моделі здібностей, моделі характеристик і змішані моделі. На підставі здійсненого аналізу вчені приходять до висновку, що «загальною рисою всіх існуючих підходів до розуміння емоційного інтелекту є визначення його, перш за все, як здатності до пізнання, розуміння та управління емоціями, як власними, так і емоціями інших людей» (Темрук, Колісник, 2014: 217). Однак і тут не знаходимо місця аксіологічному потенціалу ЕІ.

Спроби поєднання дослідження ЕІ та цінностей є вкрай поодинокими не тільки в українському науковому дискурсі, але й закордоном. Одну з таких спроб робить російська вчена А.І. Комарова, яка досліджує культурно-психологічні особливості взаємозв'язку цінностей та емоційного інтелекту. Однак основна увага акцентується на дослідженні особливостей ЕІ у представників різних етнічних груп (росіяни, калмики, китайці) (Комарова, 2019).

М.М. Шпак займається дослідженням розвитку ЕІ молодших школярів, що, безумовно, має значну теоретико-прикладну цінність для розуміння механізмів та засобів його формування у підростаючого покоління (Шпак, 2016). Однак у цьому віці ще рано говорити про вибір життєвого шляху особистістю, адже не сформованим ще є суб'єкт цього вибору. А тому розмова про аксіологічну складову ЕІ у цьому віці є передчасною. Втім важливим є засіб формування ЕІ в єдності його когнітивного, емоційного і поведінкового компонентів – соціально-психологічний тренінг. Таким чином, можна дійти висновку, що з віком функції ЕІ розширюються і поглиблюються, охоплюючи не тільки можливість ідентифікувати емоцію, пояснити її причини і управляти нею, але й завдяки фіксації первинної емоції, що допомагає диференціювати своє від чужого, справжнє Я від інтроєктів, дає змогу зрозуміти власну сутність та втілити її в життя. Отже, завдяки соціально-психологічному тренінгу в

молодшому шкільному віці не тільки відбувається інтенсифікація розвитку ЕІ, але й закладаються надійні підвалини для формування його ціннісного вектору.

Аналізуючи погляди Е.Л. Носенко і С.Л. Рубінштейна, С. Павельчук пише: «Фактично, емоційний інтелект і є тим самим механізмом «креативної активності» людини, тією творчою силою, завдяки якій особистість сама створює ієрархію власних потреб і є творцем власної долі...Якщо говорити про прогностичну цінність емоційного інтелекту, то такого роду твердження видаються перебільшеними й необґрунтованими» (Павельчук, 2014: 157). Втім ідея авторства особистості у творенні свого життєвого шляху видається мені обґрунтованою, незважаючи на його слабку прогностичну спроможність. Адже у психології постмодерну розвиток має нелінійний, ризомний характер і напевно чи можливо точно його передбачити. Зрештою, у концепції позитивної психотерапії виокремлюються обумовлена і визначена долі. Перша реалізується завдяки творчій, суб'єктній активності Автора, а друга передбачає прийняття того, що від нього не залежить, і зайняття позиції Читача. У зв'язку з цим психотерапія розвиває вміння диференціювати ці «долі» і повною мірою реалізовувати потенціал особистості. З цієї точки зору ЕІ не повинен володіти особливою «прогностичною цінністю», що є наріжним каменем класичного погляду в психології, а радше допомогти людині орієнтуватися в складних перипетіях інтра- та інтерперсональної реальності, здійснювати конгруентний Я вибір та втілювати його в життя.

Вельми цікавим виглядає дослідження довіри й ЕІ як предикторів особистісного благополуччя студентів-психологів, проведене І.В. Кряж та Н.В. Гранкіною-Сазоною. Вчені емпіричним шляхом доводять наявність зв'язку довіри з психологічним благополуччям особистості, який опосередкований життєстійкістю, а відтак і вплив емоційного інтелекту (зокрема, ідентифікації та розуміння емоцій) на змінні позитивного функціонування особистості здійснюється через довіру до себе (Кряж, Гранкіна-Сазонова, 2017: 137). Такі дані становлять значний інтерес для дослідження ролі ЕІ в процесі життєздійснення з огляду на те, що організмичне чуття виступає внутрішньоособистісним механізмом ідентифікації і розуміння закладеного в емоціях смислу. Таким чином мимоволі доводиться не тільки факт його існування, але й опосередкований довірою до себе вплив на психологічне благополуччя і життєстійкість. Також допускаю, що перше може бути показником конгруентності життєздійснення, а друга – одним із його наслідків. Хоча можливий і зворотний вплив. Однак така гіпотеза потребує емпіричного підтвердження.

Надзвичайно цікавим і перспективним є також емпіричне дослідження ролі механізмів психологічного захисту в структурі емоційного інтелекту,

проведене Т. Циганчук. Учена з'ясувала, що інтегральний показник емоційного інтелекту негативно корелює з витісненням, регресією, запереченням, проекцією, компенсацією та гіперкомпенсацією. Водночас здатність до розуміння своїх емоцій як один із показників ЕІ позитивно корелює з механізмом проекції (Циганчук, 2018: 65). На перший погляд такі результати суперечать раніше висловленому припущенню про те, що розвинений ЕІ загалом та організмичне чуття як його компонент зокрема сприяють кращому саморозумінню та диференціації автентичних потреб і бажань особистості від інтроєктованих, сценарних. Адже, на думку Ф. Перлза, особистість сприймає свої інтроєкти як саму себе, а ті риси, які є частиною її Я і яких вона хотіла б позбутися, проектує на інших людей (Перлз, 1995). Отже, що краще вона розуміє себе, а насправді власні інтроєкти, то активніше проектує їх назовні. Тут, до речі, дуже явно есплікується відмінність між усвідомленням і розумінням. Досвідоме саморозуміння позитивно пов'язане з несвідомою проекцією. Однак автор вказує, що рівень розвитку інтегрального показника емоційного інтелекту – показника здатності до розуміння своїх і чужих емоцій та управління ними – серед респондентів перебуває на низькому рівні розвитку (Циганчук, 2018: 65). Отже, можна говорити про те, що у вибірці осіб із низьким ЕІ вище висловлена, як мінімум, не спростовується, а низький ЕІ та відповідно низький рівень розуміння своїх емоцій не дають особі можливості осягнути зміст своїх справжніх бажань, потреб, цінностей тощо. Однак такі висновки все ж потребують обов'язкової емпіричної верифікації.

На думку М. Шпак, «емоційний інтелект – це інтегративна особистісна властивість, яка зумовлюється динамічною єдністю афекту та інтелекту через взаємодію емоційних, когнітивних, конативних і мотиваційних особливостей і спрямована на розуміння власних емоцій та емоційних переживань інших, забезпечує управління емоційним станом, підпорядкування емоцій розуму, сприяє самопізнанню і самореалізації через збагачення емоційного і соціального досвіду» (Шпак, 2011: 284). В цілому погоджуючись із таким визначенням, вважаю за необхідне звернути увагу на аспект «підпорядкування емоцій розуму». «Розум є конструктивним, рефлексивним, орієнтованим на соціальні цілі вищого рівня» (Шапар, 2007: 437). А оскільки емоції далеко не завжди рефлексуються особистістю і тим більше використовуються нею для досягнення «цілей вищого рівня», то йдеться про контроль свідомої частини психіки (розуму) над її несвідомими репрезентаціями. Така точка зору резонує не тільки з більшістю поглядів учених на природу і функції ЕІ, але й психодинамічним чи когнітивно-поведінковим напрямками в психології. Однак вона доречна тільки тоді, коли йдеться про руйнівну силу афекту чи в разі необхідності підвищення рівня самосвідомості особистості. Коли ж мова йде про розуміння цільової

спрямованості емоцій, дешифрування закладеного в них іманентного смислу, що вказує на характер життєздійснення, то така точка зору демонструє свою обмеженість. Адже людина не завжди усвідомлює зміст, причини і наслідки своїх переживань, але якщо вона розуміє їх смисл, то здатна робити більш конгруентний вибір. Таким чином якість (дореклексивного) розуміння не завжди тотожна усвідомленню. Розуміння часом передреусвідомленню, виступаючи його необхідною передумовою. Тому вважаю, що в цьому контексті доречніше оперувати не стільки логікою підпорядкування, скільки логікою взаємозв'язку і взаємодетермінації.

За допомогою аналізу наукової літератури з теми ЕІ М. Шпак виокремлює такі механізми його розвитку, як ідентифікація, наслідування, емоційне зараження. Своєю чергою рефлексія постає основним психологічним механізмом внутрішньоособистісного ЕІ, а емпатія – міжособистісного (Шпак, 2014). Ці механізми, з одного боку, соціально-психологічні, а з іншого – інтрапсихічні за своєю природою, що окреслює відповідні модули функціонування і становлення ЕІ.

Вчена пише, що «механізм ідентифікації полягає в постановці суб'єкта на місце іншої людини через заглиблення у її внутрішній світ, її переживання і відчуття» (Шпак, 2014: 105). Зазначене дозволяє провести паралелі з організмичним чуттям як засобом самоідентифікації, завдяки якому особистість може краще розуміти себе та смисловий вектор своїх емоцій.

Тлумачення автором рефлексії як механізму ЕІ теж становить інтерес в контексті дослідження його аксіологічного потенціалу. Так, стверджується, що «основне завдання рефлексії в структурі емоційного інтелекту – емоційні переживання повинні бути осмислені, а на основі цього рефлексія допомагає сформулювати (а за необхідності і скоригувати) мету діяльності, вибрати раціональні способи досягнення цієї мети, спрогнозувати результати і т. д.» (Шпак, 2014: 106). З огляду на взаємозв'язок рефлексії і розуміння як операцій ЕІ важливого значення набуває аналіз функцій останнього в контексті життєздійснення особистості. За аналогією до рефлексії, основне завдання саморозуміння – це експлікація смислу емоційних переживань шляхом самоідентифікації суб'єкта з конгруентною Я метою життєздійснення. Звідси можна зробити висновок, що організмичне чуття, будучи компонентом ЕІ, сприяє (само-) ідентифікації та є механізмом налагодження (само-) розуміння. Отже, воно слугує розвитку внутрішньоособистісного ЕІ та позитивно впливає на якість рефлексії, адже та, як було сказано, тісно пов'язана з розумінням.

М.Г. Семенова, посилаючись на Г. Гарднера, досліджує екзистенційний інтелект, який визначає його як «схильність людини ставити й обмірковувати питання про життя, смерть, природу і сенс буття, а також цікавитися

трансцендентними питаннями; здатність вивчати, досліджувати, виявляти й аналізувати природу існування в його різноманітних формах» (Семенова, 2013: 275). Втім, з одного боку, феномен екзистенційного інтелекту є ще малодослідженим, а з іншого – згаданий ракурс є більш споглядальним, філософсько-онтологічним за своєю природою, аніж телеологічним, проте саме він є найбільш цікавим у контексті дослідження функцій ЕІ в процесі конструювання і торування особистістю свого життєвого шляху.

Дослідженням мотиваційного інтелекту вслід за Г. Вечорковською-Нейгардт займаються В. Гупаловська та Н. Левус. Учені визначають його як «уміння вибору цілей та відповідних стратегій поведінки» (Гупаловська, Левус, 2014: 31). Вважаю, що можливість цього вибору та окреслення шляхів його реалізації здійснюється за допомогою організмичного чуття. Своєю чергою емоційна компетентність як ще один компонент ЕІ, задіяний в процесі життєздійснення, відповідатиме за якість втілення цих стратегій в соціальному просторі. У зв'язку з цим можна зробити висновок про взаємозв'язок емоційного та мотиваційного інтелектів та необхідність їх поєднаного розвитку задля успішного і гармонійного функціонування особистості.

Емоційна компетентність також є одним із вагомих чинників досягнення успіху в професійній сфері. Це особливо актуально для професій типу «людина-людина», в яких якість взаємодії з іншими визначає ефективність діяльності. О.Б. Мельничук, досліджуючи професійний інтелект, пише, що він є одним із найважливіших предикторів успішної професійної діяльності особистості, що формується на основі загального інтелекту і визначає успішність виконання професійних завдань (Мельничук, 2015). Отже, емоційна компетентність слугує не тільки розгортанню особистісного потенціалу в соціальному просторі, але й пов'язана з професійним інтелектом, а відтак всебічно позначається на якості персонального життєздійснення.

Значний інтерес дослідників становить і феномен соціального інтелекту. «Соціальний інтелект виступає як суб'єктно-особистісний конструкт, що визначає успішність соціальної взаємодії, обумовлює прогнозування розвитку міжособистісних ситуацій спілкування, інтерпретацію інформації та поведінки, готовність до соціальної взаємодії та прийняття рішень» (Філоненко, Яворська, 2015: 44). На думку Г.С. Філоненко і Л.М. Яворської, він являє собою поєднання когнітивного, емоційного і поведінкового компонентів, спрямованих у простір міжособистісної взаємодії. Саме таке спрямування відрізняє його від ЕІ, який реалізовується як у зовнішній, так і у внутрішній реальності індивіда. Отже, розуміння та інтерпретація як герменевтичні операції ЕІ, а також організмичне чуття і емоційна компетентність як його компоненти в контексті дослідження соціального інтелекту сприяють соціалізації, адаптації і самоактуалізації

особистості в умовах панівного дискурсу. Однак соціальний інтелект не відповідає за налагодження контакту суб'єкта з власним Я, розуміння і усвідомлення ним власних ціннісно-сміслових орієнтирів, а відтак і значно меншою мірою пов'язаний з процесом індивідуації. Щоправда, деякі дослідники соціального інтелекту (Геранюшкіна, 2001; Емельянов, 1990) стверджують, що він орієнтований і на саморозуміння, однак така його функція, з одного боку, виглядає вторинною, а з іншого, – дещо суперечить самій назві цього конструкту. Втім ЕІ забезпечує і саморозуміння, і розгортання процесу індивідуації (як і інших, окреслених вище), забезпечуючи якість життєздійснення особистості.

Висновки. Аналіз сучасних вітчизняних досліджень із теми емоційного інтелекту засвідчив значний інтерес до неї. На ґрунті західних моделей розвиваються сучасні погляди українських учених, більшість з яких розглядає ЕІ з точки зору «емоційної розумності», раціонального, свідомого контролю особистості над власними емоціями та афектами. При цьому фокус уваги науковців концентрується не тільки на ЕІ, але й на суміжних поняттях – соціального, мотиваційного, екзистенційного і професійного інтелектів, а також емоційної компетентності. При цьому соціальний інтелект здебільшого розглядається крізь призму досягнення успіху в міжособистісній взаємодії, професійний – підвищення ефективності у сфері діяльності, мотиваційний – орієнтує на досягнення персональних цілей, а екзистенційний – відповідає за ставлення індивіда до трансцендентних питань. Однак все ще мало дослідженням залишається аксіологічний потенціал ЕІ, який фрагментарно окреслюється в кожному із зазначених конструктів. За його реалізацію відповідає організмичне чуття, а емоційна компетентність як психосоціальна якість слугує його прикладному втіленню. Відтак обидва компоненти ЕІ задіяні в процесі персонального життєздійснення.

З огляду на сказане, **перспективи подальших досліджень** вбачаються в аналізі найновіших досягнень зарубіжних науковців у вивченні феномену ЕІ, що допоможе чіткіше окреслити власне авторське бачення, яке в подальшому потребуватиме ще й емпіричної верифікації.

Література

1. Всемирная энциклопедия: философия / главн. науч. ред. и сост. А. Грицанов. Москва : АСТ; Минск : Харвест, Современный литератор, 2001. 1312 с.
2. Выготский Л. Собрание сочинений: В 6-ти т. Т. 1. Москва : Педагогика, 1982. 488 с.

3. Геранюшкіна Г. Соціальний інтелект студентів-менеджерів і його розвиток в умовах формуючого експерименту : автореф. дис. ... канд. психол. наук : 19.00.07. Иркутск, 2001. 24 с.
4. Гулаловська В., Левус Н. Психологічні особливості мотиваційного інтелекту. *Вісник Київського національного університету імені Тараса Шевченка. Психологія*. 2014. Вип. 1. С. 31–35.
5. Емельянов Ю. Теорія формування і практика совершенствования комунікативної компетентності : дис. ... д-ра. психол. наук. Ленинград, 1990. 403 с.
6. Єфіменко С. Визначення поняття інтелекту у різних концепціях психолого-педагогічних досліджень. *Наукові записки Кіровоградського державного педагогічного університету імені Володимира Винниченка. Серія: Педагогічні науки*. 2013. Вип. 121(2). С. 90–95.
7. Зарицька В. Соціально-психологічні чинники розвитку емоційного інтелекту. *Теорія і практика сучасної психології*. 2012. Вип. 4. С. 20–23.
8. Колісник Л. Проблема емоційного інтелекту в історії розвитку філософсько-психологічної думки. *Науковий часопис НПУ імені М.П. Драгоманова. Серія 12: Психологічні науки*. 2013. Вип. 42. С. 82–90.
9. Комарова А. Культурно-психологічні особливості взаємозв'язу цінностей і емоціонального інтелекту. URL: <http://nauka-pedagogika.com/psihologiya-19-00-05/dissertaciya-kulturno-psihologicheskije-osobennosti-vzaimosvyazi-tsennostey-i-emotsionalnogo-intellekta> (дата звернення: 20.08.2019)
10. Кряж І., Гранкіна-Сазонова Н. Довіра й емоційний інтелект як предиктори особистісного благополуччя студентів-психологів. *Психологія: реальність і перспективи*. 2017. Вип. 8. С. 137–143.
11. Ляш О. Емоційний інтелект як предмет психологічних досліджень. *Проблеми сучасної психології*. 2013. Вип. 22. С. 324–335.
12. Мельничук О. Професійний інтелект як проблема психології. *Науковий вісник Херсонського державного університету. Серія: Психологічні науки*. 2015. Вип. 1 (2). С. 95–99.
13. Носенко Е. Емоційний інтелект як форма прояву важливої складової особистісного потенціалу – рефлексивної свідомості. *Вісник Дніпропетровського університету. Серія: Педагогіка і психологія*. 2012. Т. 20. Вип. 18. С. 116–123.
14. Носенко Е., Четверик-Бурчак А. Посібник до вивчення курсу «Теорія емоційного інтелекту». Дніпропетровськ : ДНУ ім. О. Гончара, 2014. 73 с.

15. Павельчук С. Емоційний інтелект як феномен сучасної наукової та популярної психології. *Проблеми гуманітарних наук. Психологія*. 2014. Вип. 33. С. 153–163.

16. Перлз Ф. Внутри и вне помойного ведра. Санкт-Петербург : Петербург-XXI век, 1995. 448 с.

17. Рубинштейн С. Основы общей психологии. Санкт-Петербург : Питер, 2002. 720 с.

18. Семенова М. Екзистенційний інтелект студентів-психологів в аспекті теорії множинного інтелекту. *Вісник Чернігівського національного педагогічного університету. Серія: Педагогічні науки*. 2013. Вип. 111. С. 275–278.

19. Смутьсон М. Психологічні засади розвитку інтелекту дорослих. *Проблеми сучасної психології*. 2013. № 1. С. 9–15.

20. Темрук О., Колісник Л. Проблема емоційного інтелекту на сучасному етапі розвитку психологічної думки. [Гуманітарний вісник «Переяслав-Хмельницький державний педагогічний університет імені Григорія Сковороди». Педагогіка. Психологія. Філософія](#). 2014. Вип. 33. С. 207–223.

21. Філоненко Г., Яворська Л. Соціальний інтелект як чинник психологічного благополуччя особистості. *Вісник Харківського національного університету. Серія «Психологія»*. 2015. Вип. 58. С. 41–45.

22. Циганчук Т. Роль механізмів психологічного захисту в структурі емоційного інтелекту. *Педагогічний процес: теорія і практика*. 2018. Вип. 3. С. 63–67.

23. Шапар Б. Сучасний тлумачний психологічний словник. Харків : Прапор, 2007. 640 с.

24. Шпак М. Емоційний інтелект в контексті сучасних психологічних досліджень. *Психологія особистості*. 2011. № 1. С. 282–288.

25. Шпак М. Психологічні механізми розвитку емоційного інтелекту. *Наука і освіта*. 2014. № 5. С. 104–109.

26. Шпак М. Теоретико-методичні аспекти розвитку емоційного інтелекту молодших школярів у процесі соціально-психологічного тренінгу. *Психологія: Реальність і перспективи*. 2016. Вип. 7. С. 231–235.

References

1. Gritcanov A. (Ed.). (2001). *Vsemirnaia enciklopediia: filosofiiia [The World Encyclopedia: Philosophy]*. Moscow: AST; Minsk: Kharvest, Sovremenniy literator [in Russian].

2. Vygotskii L. (1982). *Sobranie sochinenii [Collected works]: In 6 vol.* Vol. 1. Moscow: Pedagogika [in Russian].

3. Geraniushkina G. (2001). Sotsialnyi intellekt studentov-menedzherov i ego razvitie v usloviiakh formiruiushchego eksperimenta [Social intelligence of student managers and its development in the formative experiment]: Extended abstract of candidate's thesis of psychology : 19.00.07. Irkutsk [in Russian].

4. Hupalovska V., Levus N. (2014). Psykholohichni osoblyvosti motyvatsiinoho intelektu [Psychological features of motivational intelligence]. *Visnyk Kyivskoho natsionalnoho universytetu imeni Tarasa Shevchenka. Psykholohiia – Bulletin Kyiv Taras Shevchenko National University of Psychology*, 1, 31-35 [in Ukrainian].

5. Emelianov Yu. (1990). Teoriia formirovaniia i praktika sovershenstvovaniia komunikativnoi kompetentnosti [The theory of formation and practice of improving communicative competence]: Extended abstract of doctor's thesis of psychology. Leningrad [in Russian].

6. Yefimenko S. (2013). Vyznachennia poniattia intelektu u riznykh kontseptsiiakh psykholoho-pedahohichnykh doslidzhen [The understanding of intelligence of the concepts of psychological and pedagogical researches.]. *Naukovi zapysky Kirovohradskoho derzhavnoho pedahohichnoho universytetu imeni Volodymyra Vynnychenka. Serii: Pedahohichni nauk – Scientific notes of the Kirovograd Volodymyr Vynnychenko State Pedagogical University. Series of «Pedagogical sciences», 121(2)*, 90-95 [in Ukrainian].

7. Zarytska V. (2012). Sotsialno-psykholohichni chynnyky rozvytku emotsiinoho intelektu [Social-psychological officials for the development of emotional intelligence]. *Teoriia i praktyka suchasnoi psykholohii – Theory and practice of modern psychology*, 4, 20-23.

8. Kolisnyk L. (2013). Problema emotsiinoho intelektu v istorii rozvytku filozofsko-psykholohichnoi dumky [The problem of emotional intelligence in the history of the development of philosophical and psychological thought]. *Naukovyi chasopys NPU imeni M.P. Drahomanova. Serii 12: Psykholohichni nauky – Scientific journal of National M.P. Dragomanov Pedagogical University. Series 12: Psychological Sciences*, 42, 82-90.

9. Komarova A. Kulturno-psikhologicheskie osobennosti vzaimosvazi tcennosti i emotsionalnogo intelektu [Cultural and psychological features of the relationship of values and emotional intelligence]. URL: <http://nauka-pedagogika.com/psihologiya-19-00-05/dissertaciya-kulturno-psihologicheskie-osobennosti-vzaimosvyazi-tsennoy-i-emotsionalnogo-intellekta> (date of access: 20.08.2019)

10. Kriazh I., Hrankina-Sazonova N. (2017). Dovira y emotsiinyi intellekt yak pre dyktory osobystisnoho blahopoluchchia studentiv-psykholohiv [Trust and emotional intelligence as predictors of the personal well-being of psychology

students]. *Psykhologhiia: realnist i perspektyvy – Psychology: reality and perspectives*, 8, 137-143.

11. Liashch O. (2013). Emotsiinyi intelekt yak predmet psykhologichnykh doslidzhen [Emotional intelligence as a subject of psychological research]. *Problemy suchasnoi psykhologii – Problems of modern psychology*, 22, 324-335.

12. Melnychuk O. (2015). Profesiinyi intelekt yak problema psykhologii [Professional intelligence as a problem of psychology]. *Naukovyi visnyk Khersonskoho derzhavnoho universytetu. Seriya: Psykhologichni nauky – Scientific Bulletin of Kherson State University. Series of «Psychological Sciences»*, 1(2), 95-99.

13. Nosenko E. (2012). Emotsiinyi intelekt yak forma proiavu vazhlyvoi skladovoi osobystisnoho potentsialu – refleksyynoi svidomosti [Emotional intelligence as a form of expression of an important component of personal potential – reflexive consciousness]. *Visnyk Dnipropetrovskoho universytetu. Seriya: Pedagogika i psykhologhiia – Bulletin of Dnipropetrovsk University. Series of «Pedagogy and Psychology»*, 20(18), 116-123.

14. Nosenko E., Chetveryk-Burchak A. (2014). *Posibnyk do vyvchennia kursu «Teoriia emotsiinoho intelektu» [A guide to studying the course «Theory of emotional intelligence»]*. Dnipropetrovsk : DNU im. O. Honchara.

15. Pavelchuk S. (2014). Emotsiinyi intelekt yak fenomen suchasnoi naukovo ta populiarnoi psykhologii [Emotional intelligence as a phenomenon of modern scientific and popular psychology]. *Problemy humanitarnykh nauk. Psykhologhiia – Problems of the humanities. Psychology*, 33, 153-163.

16. Perlz F. (1995). *Vnutri i vne pomoinogo vedra [Inside and outside the garbage can]*. Sankt-Peterburg: Peterburg-XXI vek.

17. Rubinshtein S. (2002). *Osnovy obshchei psikhologii [Fundamentals of General Psychology]*. Sankt-Peterburg: Piter.

18. Semenova M. (2013). Ekzystentsiinyi intelekt studentiv-psykhologiv v aspekti teorii mnozhynnoho intelektu [Existential student-psychologist in aspect of the theory of many-sided intellect]. *Visnyk Chernihivskoho natsionalnoho pedagogichnoho universytetu. Seriya: Pedagogichni nauky – Newsletter of the Chernigiv National Pedagogical University. Seriya: Pedagogical sciences*, 111, 275-278.

19. Smulson M. (2013). Psykhologichni zasady rozvytku intelektu doroslykh [Psychologists plant the development of the Internet]. *Problemy suchasnoi psykhologii – Problems of modern psychology*, 1, 9-15.

20. Temruk O., Kolisnyk L. (2014). Problema emotsiinoho intelektu na suchasnomu etapi rozvytku psykhologichnoi dumky [The problem of emotional intelligence at this moment is the development of psychological thought]. *Humanitarnyi visnyk «Pereiaslav-Khmelnyskyi derzhavnyi pedagogichnyi universytet*

imeni Hryhoriia Skovorody». *Pedahohika. Psykholohiia. Filosofiia – The Humanitarian Newsletter of «Pereiaslav-Khmelnytsky Hryhoriy Skovoroda State Pedagogical University»*. *Pedagogy. Psychology. Philosophy*, 33, 207-223.

21. Filonenko H., Yavorska L. (2015). Sotsialnyi intelekt yak chynnyk psykholohichnoho blahopoluchchia osobystosti [Social intelligence as a factor of psychological well-being of the individual]. *Visnyk Kharkivskoho natsionalnoho universytetu. Seriiia «Psykholohiia» – Bulletin of Kharkiv National University. Series of «Psychology»*, 58, 41-45.

22. Tsyhanchuk T. (2018). Rol mekhanizmv psykholohichnoho zakhystu v strukturi emotsiinoho intelektu [The role of psychological protection mechanisms in the structure of emotional intelligence]. *Pedahohichnyi protses: teoriia i praktyka – The pedagogical process: theory and practice*, 3, 63-67.

23. Shapar B. (2007). Suchasnyi tлумachnyi psykholohichnyi slovnyk [Modern interpretive psychological dictionary]. Kharkiv: Prapor.

24. Shpak M. (2011). Emotsiyni intelekt v konteksti suchasnykh psykholohichnykh doslidzhen [Emotional intelligence in the context of modern psychological research]. *Psykholohiia osobystosti – Psychology of personality*, 1, 282-288.

25. Shpak M. (2014). Psykholohichni mekhanizmy rozvytku emotsiinoho intelektu [Psychological mechanisms of development of emotional intelligence]. *Nauka i osvita – Science and education*, 5, 104-109.

26. Shpak M. (2016). Teoretyko-metodychni aspekty rozvytku emotsiinoho intelektu molodshykh shkoliariv u protsesi sotsialno-psykholohichnoho treninhu [Theoretical and methodological aspects of the development of emotional intelligence of younger students in the process of social and psychological training]. *Psykholohiia: Realnist i perspektyvy – Psychology: Reality and perspectives*, 7, 231-235.

Karpenko Ye.V.

REPRESENTATION OF THE AXIOLOGICAL POTENTIAL OF EMOTIONAL INTELLIGENCE IN THE WORKS OF UKRAINIAN SCHOLARS

The article is concerned with the analysis of contemporary Ukrainian scholars' views on the phenomenon of emotional intelligence. They function within certain outlined models of its study (the ability model, the mixed model and the performance model) and are marked by different subject orientations. However, most of them view emotional intelligence as an individual's ability to intellectually, consciously, mentally control his or her own affective domain and subordinate emotions to the goal of interpersonal interaction as well as personal and professional development. It has been noted that the analysed scientific approaches more or less

suggest latent possibilities for elucidating the content of the axiological potential of emotional intelligence in the process of personal life fulfilment. However, it has not yet been adequately covered in the available scholarly studies.

The article also outlines the content of related concepts such as social, professional, motivational and existential intelligence. It has been stated that the first is mainly viewed through the lens of success in interpersonal interaction, the second is focused on improving efficiency in the field of activity, the third is oriented toward the achievement of personal goals, and the fourth is responsible for an individual's attitude to transcendental issues. Together, they are linked to such components of emotional intelligence as the organismic sense and emotional competence. The former is an intrapersonal mechanism of identification and understanding of the meaning embedded in emotions while the latter accounts for its application in interpersonal interaction. Therefore, both mechanisms have a positive effect on the quality and internal consistency of personal life fulfilment.

Keywords: *intelligence, emotional intelligence, social intelligence, existential intelligence, motivational intelligence, professional intelligence, understanding, life fulfilment, organismic sense, emotional competence.*

Карпенко Євген Володимирович – доцент, кандидат психологічних наук, доцент кафедри психології Львівського державного університету внутрішніх справ; докторант кафедри соціальної психології і психології розвитку Прикарпатського національного університету імені Василя Стефаника.

УДК 316.628-042.3 DOI: <https://doi.org/10.33216/2219-2654-2019-50-3-3-143-153>

Ковальчук З.Я.

ВПЛИВ СОЦІАЛЬНО-ПСИХОЛОГІЧНИХ ЧИННИКІВ НА САМОРЕАЛІЗАЦІЮ ОСОБИСТОСТІ В ОСВІТНЬОМУ СЕРЕДОВИЩІ ЗАКЛАДУ ВИЩОЇ ОСВІТИ

ORCID ID: 0000-0002-2355-2129

У статті розкрито соціально-психологічний вплив стажу роботи на деякі аспекти самореалізації викладача ЗВО з внутрішньою мотивацією. Емпірично доводить, що потреба в креативності найбільш характерна для групи викладачів із внутрішньою мотивацією зі стажем роботи від 10 до 20 років. А потреба в значущості результатів найбільш виражена в групі викладачів з внутрішньою мотивацією та з невеликим стажем, і дещо меншою мірою в групі зі стажем роботи понад 20 років. Доведено, що зі збільшенням

стажу роботи роль підтримки знижується, хоч для викладачів-початківців вона має вагоме значення. Автор емпірично переконує, що потреба в креативності найбільшого значення має для групи викладачів зі стажем роботи до 20 років, коли зростає впевненість у власних діях та ще немає емоційного вигорання.

За допомогою порівняльного аналізу за t -критерієм Стьюдента у статті встановленні її відмінності у внутрішньо мотивованих викладачів, що проживають у містах та невеликих містечках. Так, для досліджуваних, які проживають в невеличких містечках, більшого значення мають такі показники як потреба в матеріальному забезпеченні, мотив самоповаги та оцінка свого потенціалу. А для осіб, які проживають в місті, – потреба в структурованості роботи, потреба у владі, потреба у самовдосконаленні, потреба в цікавій суспільно корисній роботі, мотив зміни діяльності та особисті досягнення.

У статті автор здійснила факторний аналіз, що дозволив встановити групи чинників, що впливають на роботу викладачів з внутрішньою мотивацією. Рішення про кількість факторів приймалося на основі аналізу точкової діаграми і власних значень. Визначено сім латентних факторів, що пояснюють 56, 053% сукупної дисперсії даних: «Самореалізація», «Спілкування з близькими», «Потреба у змінах», «Потреба у структурованості роботи», «Рівень домагань», «Самоконтроль», «Потреба у визнанні».

***Ключові слова:** викладач, самореалізація, внутрішня мотивація, стаж роботи, потреба.*

Постановка проблеми. Увага до проблеми самореалізації особистості в сучасній психології зумовлена актуальністю питань, які пов'язані з дослідженням внутрішньої активності особистості, максимального використання ресурсів для повного розкриття людини у процесі розвитку та діяльності. Реалізація себе розглядається як необхідна умова розвитку окремої особистості та розвитку суспільства в цілому.

Позаяк викладачі мають пряму приналежність до становлення зрілої особистості, а також майбутнього суспільства зокрема, цікавим вважаємо проаналізувати та емпірично довести вплив стажу роботи на їхнє бажання реалізуватися. При цьому цікавим є дослідження ролі мотивації в процесі самореалізації особистості викладача.

Аналіз останніх досліджень та публікацій. Визначальну роль при вивченні даної проблематики як з теоретичного, так і практичного боку, стали праці Ф. Тейлора, експерименти Е. Мейо, теорії А. Маслоу, Д. Макклелланда, Ф. Герцберга, Л. Портера, Е. Лоулера, Д. Макгрегора, В. Врума, Д. Пінка та

інших. Розробки вчених відобразилися практично у різних галузях людської діяльності. Однак, освітньому середовищу приділялося не так багато уваги, адже більшість розробок були спрямовані на комерційну сферу діяльності з метою отримання якомога більшого прибутку. Знаємо, що вища освіта займається вирішенням інших завдань, тому отримані тут напрацювання вчених неможливо застосувати безпосередньо для неї чи проблеми управління у цій галузі.

Мета статті – показати вплив стажу роботи на самоактуалізацію викладача з внутрішньою мотивацією.

Виклад основного матеріалу та результатів дослідження. У нашому емпіричному дослідженні брало участь 85 досліджуваних. З них 45 викладачів, які проживають в місті Львові, та 40 викладачів, які проживають в невеликих містечках. Так, зокрема, це Дрогобич, Трускавець, Стрий.

1. Методологія дослідження.

У психологічному дослідженні було використано такі методики:

1. діагностика самоактуалізації особистості А.В. Лазуркін в адаптації Н.Ф. Каліна (СМОАЛ);
2. вивчення мотиваційного профілю особистості (Ш. Річі та П. Мартін);
3. мотивація професійної діяльності (методика К. Земфіра в модифікації А. Реана);
4. методика оцінки рівня домагань (В.К. Горбачевського);
5. шкала оцінки якості життя Н.Є. Водоп'янова.

У першій методиці, що досліджує самореалізацію працівників ЗВО (А.В. Лазуркін в адаптації Н.Ф. Каліна (СМОАЛ)), нас цікавили шкали орієнтації в часі, цінностей, погляд на природу людини, висока потреба в пізнанні прагнення до творчості або креативність автономність, спонтанність, саморозуміння, аутосимпатія, шкала контактності, гнучкості в спілкуванні.

Для з'ясування типів мотивації викладачів використано методики вивчення мотиваційного профілю особистості (Ш. Річі та П. Мартін), методика мотивації професійної діяльності (К. Земфір в модифікації А. Реана) та «Оцінка рівня домагань» В.К. Горбачевського.

Так, методика вивчення мотиваційного профілю особистості (Ш. Річі та П. Мартін) містить 33 твердження, кожне питання містить чотири варіанти відповідей (а,б,в,г) між якими, після уважного прочитання, слід розподілити 11 балів. За допомогою спеціальної таблиці обраховується бал для кожної шкали. Методика містить 12 шкал, які теж активно використані у нашому дослідженні.

В основу методики мотивації професійної діяльності (К. Земфір в модифікації А. Реана) покладена концепція про внутрішню та зовнішню мотивацію. У цьому тесті зовнішня мотивація диференціюється на зовнішню

позитивну та зовнішню негативну. Відповідно, методика містить 3 оціночні шкали.

Методика «Оцінка рівня домагань» В.К. Горбачевського застосовується для діагностики компонентів мотиваційної структури, яка пов'язана з рівнем домагань. У ній містяться 42 твердження, в яких потрібно оцінити ступінь згоди або незгоди з ним. Виокремлені компоненти є потенційною мотиваційною структурою, яка виникає в ході виконання завдання. Оцінки кожного компоненту мотиваційної структури особистості дають змогу сформувати особистісний профіль респондента, де вказані кількісні показники та співвідношення щодо запропонованих компонентів.

II. Аналіз результатів дослідження.

Для порівняння отриманих даних, з допомогою показників проведений порівняльний однофакторний дисперсійний аналіз (тест Шеффе) при $p < 0,05$. Для цього ми виокремили три групи: перша – зі стажем роботи до 10 років, друга – до 20 та третя група зі стажем від 20 років і вище.

Так, для другої групи потреба в креативності найбільш характерна ($M = 32,375$). На другому місці потреба в креативності відіграє важливу роль для першої групи, тобто для викладачів, які мають стаж до 20 років ($M = 28,118$). Та найменшу роль потреба в креативності відіграє в осіб, які мають стаж від 20 років і більше, тобто 3 групи ($M = 30,313$) (див. табл. 1).

Таблиця 1

ScheffeTest для шкали «потреба в креативності»

Порівняння стажу	{1} - $M=28,118$	{2} - $M=32,375$	{3} - $M=30,313$
0 {1}		0,012367	0,150665
1 {2}	0,012367		0,331407
2 {3}	0,150665	0,331407	

Потреба в значущості результатів найбільш виражена в першій групі ($M = 13,471$), і найменш важливою є потреба в значущості результатів для третьої групи ($M= 10,563$) (див. табл. 2).

Таблиця 2

ScheffeTest для шкали «потреба в значущості результатів»

Порівняння стажу	{1} - $M=13,471$	{2} - $M=11,875$	{3} - $M=10,563$
0 {1}		0,393209	0,013680

1 {2}	0,393209		0,535640
2 {3}	0,013680	0,535640	

Також встановлено, що підтримка є дуже важливою для першої групи, тобто для досліджуваних зі стажем до 10 років ($M=26,000$), для досліджуваних зі стажем до 20 років підтримка відіграє меншу роль ($M= 22,813$) та найменшу роль вона відіграє для досліджуваних зі стажем від 20 років ($M= 20,250$) (див. табл. 3).

Таблиця 3

ScheffeTest для шкали «підтримка»

Порівняння стажу	{1} - $M=26,000$	{2} - $M=20,250$	{3} - $M=22,813$
0 {1}		0,028771	0,176430
1 {2}	0,028771		0,474807
2 {3}	0,176430	0,474807	

Відтак, потреба в креативності найбільшого значення має для другої групи, тобто для викладачів зі стажем до 20 років. Дана група осіб має творче ставлення до життя та роботи. Не бояться педагоги експериментувати на своїх заняттях, адже це і є, на їхню думку, запорукою вдалого запам'ятовування матеріалу здобувачами.

Для першої групи викладачів, тобто для тих, в кого робочий стаж досягає 10 років, важливого значення набуває значущість результатів. Для них важливим є те, наскільки результати власної роботи будуть корисними їм самим. Також для викладачів, які входять у нашому розподілі в першу групу, велику роль відіграє підтримка їх особисто, їхньої роботи.

Таким чином, у викладачів із внутрішнім типом мотивації потреба в креативності буде переважати в групі зі стажем до 20 років, а потреба в підтримці буде притаманною педагогам зі стажем до 10 років.

III. Порівняльний аналіз даних за місцем проживання досліджуваних.

Разом з цим, за допомогою порівняльного аналізу за t-критерієм Стьюдента встановленні й відмінності у внутрішньомотивованих викладачів, що проживають у місті та невеликих містечках.

Для порівняння отриманих даних, з допомогою показників t-критерію Стьюдента ми виокремили дві групи: перша – особи, що проживають у невеликих містах, друга – особи, що проживають у місті (див. табл.4, рис.1).

Так, для досліджуваних, які проживають у невеликих містах більшого значення мають такі показники, як потреба в матеріальному забезпеченні, мотив самоповаги та оцінка свого потенціалу. А для осіб, які проживають в місті – потреба в структурованості роботи, потреба у владі, потреба у самовдосконаленні, потреба в цікавій суспільно корисній роботі, мотив зміни діяльності та особисті досягнення.

Таблиця 4

Результати порівняльного аналізу за місцем проживання викладачів

Показники	Середнє значення для осіб, що проживають у невеликому місті	Середнє значення для осіб, що проживають в місті	t-value	p
Потреба в матеріальному забезпеченні	33,21053	29,86364	2,04814	0,047321
Потреба в структурованості роботи	28,47368	30,54545	-1,36334	0,180595
Потреба у владі	28,57895	30,00000	-0,78390	0,437833
Потреба у самовдосконаленні	30,84211	32,00000	-0,80116	0,427892
Потреба в цікавій суспільно корисній роботі	28,42105	30,40909	-1,53846	0,132012
Мотив зміни діяльності	9,68421	11,36364	-1,73349	0,090910
Мотив самоповаги	11,10526	9,50000	1,87548	0,068228
Оцінка свого потенціалу	12,63158	10,90909	2,51680	0,016065
Особисті досягнення	22,68421	26,27273	-2,15117	0,037717

Аналізуючи результати порівняльного аналізу за місцем проживання, можна сказати, що викладачі, які проживають у невеликому місті, більшого значення надають матеріальному забезпеченню. Також для них характерне прагнення ставити перед собою все більш важчу мету в однотипній діяльності.

Для осіб, які проживають в місті, більшого значення набуває потреба в структурованості роботи.

Ще однією характерною рисою для працівників, які проживають в місті, є потреба у самовдосконаленні, рості та розвитку педагога як особистості. Це показник незалежності та прагнення до самостійності. Характерним для них є прагнення керувати іншими, і це свідчить про конкурентну завзятість педагогів.

Таким чином, для осіб із внутрішньою мотивацією потреба у самовдосконаленні буде більшою для педагогів, що проживають в місті, а потреба в матеріальному забезпеченні – для педагогів, що проживають у невеликих містах.

IV. Факторний аналіз даних.

Факторний аналіз дозволяє встановити групи чинників, що впливають на роботу викладачів з внутрішньою мотивацією. Для дослідження факторної структури отриманих результатів та вагомості окремих показників було застосовано факторний аналіз використанням методу головних компонент (обертання осей Varimax). Рішення про кількість факторів приймалося на основі аналізу точкової діаграми і власних значень.

Так, встановлено сім латентних факторів, що пояснюють 56,053% сукупної дисперсії даних.

Перший фактор охоплює наступні шкали: «гнучкість у спілкуванні» (0,808), «спонтанність» (0,758), «аутосимпатія» (0,891) та «погляд на природу людини» (0,855). Він отримав назву «Самореалізація». Чинник пояснював 12,6% дисперсії.

Інтерпретуючи отриманий результат можна засвідчити, що для самореалізації викладачів із внутрішнім типом мотивації важливою є гнучкість у спілкуванні, спонтанність, вже усвідомлена Я-концепція та спроможність до адекватного самовираження у спілкуванні та відсутність соціальних стереотипів, яка виражається через погляди на природу людини.

Другий фактор «Спілкування з близькими» включає: «робота» (0,719), здоров'я (0,679), спілкування з близькими (0,735) та підтримку (0,670). Даний чинник описує 10,585% дисперсії.

Отримані дані свідчать про те, що спілкування з близькими відіграє важливу роль в досліджуваних осіб і повинне бути присутнім під час роботи, виражатися через підтримку та впливає на здоров'я.

Третій фактор охоплює наступні показники: «потреба у змінах (0,727), спрямований рівень мобілізації зусиль (0,653) та ініціативність (0,695). Він отримав назву «Потреба у змінах». Фактором висвітлено 7,891% дисперсії.

Даний фактор показує нам, що у викладача за рахунок власної ініціативності та мобілізації зусиль може зрости потреба у змінах.

Четвертий фактор «Потреба у структурованості роботи» містить наступні шкали: «потреба в хороших умовах праці» (-0,738), «потреби в структурованості роботи» (0,626) та потреба в креативності (-0,767). Фактор пояснював 7,578% дисперсії.

Даний результат можна проінтерпретувати як потребу в структурованості роботи осіб з внутрішнім типом мотивації. Такі люди прагнуть до високої організованості в роботі, хочуть знати чітко, що від них вимагають. Для них не є важливим вираження своєї креативності та потреба в хороших умовах праці.

П'ятий фактор «Рівень домагань» охоплює наступні шкали: «цінність самореалізації» (0,599), «змагальний мотив» (0,688) та «мотив зміни діяльності» (0,588), що пояснює 6,232 % дисперсії.

Інтерпретуючи даний чинник бачимо, що для тих осіб характерним є значення високих результатів в діяльності інших людей, що і має вагоме значення в самореалізації.

Шостий фактор отримав назву «Самоконтроль», який охоплює лише шкалу «самоконтроль» (0,634). Цей чинник описав 5,868 % дисперсії.

Для осіб із внутрішнім типом мотивації характерним є самоконтроль. Вони легко приймають рішення, однак їм притаманно брати на себе більше зобов'язань, ніж вони повинні виконувати. Такі особи дуже легко пристосовуються до нових ситуацій.

Сьомий фактор «Потреба у визнанні» охоплює лише шкалу «потреба у визнанні» (0,659). Він описав 5,254 % дисперсії.

Потреба у визнанні досліджуваними особами буде прийматись тільки тоді, коли похвала буде звучати щиро та невимушено, в іншому ж випадку вона може демотивувати викладача.

Висновки. Отже, під час проведення порівняльного однофакторного дисперсійного аналізу (тест Шеффе) було виокремлено три групи досліджуваних: перша – зі стажем роботи до 10-ти років, друга – до 20-ти та третя група зі стажем від 20 років і вище.

Для другої групи із внутрішньою мотивацією потреба в креативності найбільш характерна. А потреба в значущості результатів найбільш виражена в першій групі та меншою мірою в третій групі. Зі збільшенням стажу роботи роль підтримки знижується, хоч у першій групі вона має вагоме значення. Також, потреба в креативності найбільшого значення має для другої групи, тобто для викладачів зі стажем до 20 років, коли зростає впевненість у власних діях та ще немає емоційного вигорання.

Перспективою наступних досліджень стане аналіз результатів емпіричного дослідження самореалізації педагогів вищої школи із зовнішньою мотивацією та порівняння результатів обидвох досліджень.

Література

1. Артемова О.І. Професійна самореалізація особистості в сучасних умовах [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://social-science.com.ua/article/186>.
2. Водопьянова Н.Е. Оценка уровня удовлетворенности качеством жизни. *Психология здоровья*. СПб.: Питер, 2005. С. 148–155.
3. Горбачевський В.К. Методика «Оцінка рівня домагань» [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://studcon.org/metodyka-vyvchennya-rivnya-domagan?page=1>
4. Замфир К. Методика изучения мотивации профессиональной деятельности [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://azps.ru/tests/tests2_zamfir.html
5. Ричи Ш. Методика: Изучение мотивационного профиля личности [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.hr-portal.ru/tool/metodika-izuchenie-motivacionnogo-profilya-lichnosti-sh-richi-i-p-martin>
6. Коростылева Л.А. Психологические проблемы самореализации личности [Електронний ресурс] / Л.А.Коростылева, Г.С Никифорова – Режим доступу: http://www.studmed.ru/nikiforova-gs-korostyleva-la-red-psiologicheskie-problemy-samorealizacii-lichnosti-vyp-5_7cc47c56fd6.html
7. Лазукин А.В. Диагностика самоактуализации личности [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://vsetesti.ru/195/>
8. Максименко С. Д. Субъектный подход в изучении профессиональной самореализации [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://psyjournals.ru/files/39330/psyandlaw_2011_1_Maksimenko.pdf

References

1. Artemova O.I. Profesiina samorealizatsiia osobystosti v suchasnykh umovakh [Elektronnyi resurs]. – Rezhym dostupu: <http://social-science.com.ua/article/186>. 5 [in Ukrainian].
2. Vodopianova N.E. Otsenka urovnia udovletvorennosti kachestvom zhizni. *Psikhologiya zdorovia*. SPb.: Piter, 2005. S. 148–155. [in Russian].
3. Gorbachevskii V.K. Metodika «Otsinka rivnia domagan» [Elektronni resurs]. – Rezhim dostupu:

<http://studcon.org/metodyka-vyvchennya-rivnuya-domagan?page=1> [in Russian].

4. Zamfir K. Metodika izucheniiia motivatsii professionalnoi deiatelnosti [Elektronni resurs]. – Rezhim dostupu:

http://azps.ru/tests/tests2_zamfir.html [in Russian].

5. Richi Sh. Metodika: Izuchenie motivatsionnogo profilia lichnosti [Elektronni resurs]. – Rezhim dostupu:

<http://www.hr-portal.ru/tool/metodika-izuchenie-motivacionnogo-profilya-lichnosti-sh-richi-i-p-martin> [in Russian].

6. Korostyleva L.A. Psikhologicheskie problemy samorealizatsii lichnosti [Elektronni resurs] / L.A.Korostileva, G.S Nikiforova – Rezhim dostupu:http://www.studmed.ru/nikiforova-gs-korostyleva-la-red-psihologicheskie-problemy-samorealizatsii-lichnosti-vyp-5_7cc47c56fd6.html [in Russian].

7. Lazukin A.V. Diagnostika samoaktualizatsii lichnosti [Elektronni resurs]. – Rezhim dostupu: <http://vsetesti.ru/195/> [in Russian].

8. Maksimenko S. D. Subieektnyi podkhod v izuchenii professionalnoi samorealizatsii [Elektronni resurs. – Rezhim dostupu:

http://psyjournals.ru/files/39330/psyandlaw_2011_1_Maksimenko.pdf [in Russian].

Kovalchuk Z.Y.

THE INFLUENCE OF SOCIO-PSYCHOLOGICAL FACTORS ON THE SELF-REALIZATION OF THE PERSON IN THE EDUCATIONAL ENVIRONMENT OF THE HIGHER EDUCATION INSTITUTION

The article describes the socio-psychological impact of work experience on some aspects of self-realization of the teacher with internal motivation. Empirically, it proves that the need for creativity is most characteristic of a group of teachers with intrinsic motivation with work experience of 10 to 20 years. And the need for the significance of the results is most pronounced in the group of teachers with intrinsic motivation and little experience, and to a lesser extent in the group with more than 20 years of experience. It is proved that with increasing work experience, the role of support decreases, although it is important for beginner teachers. The author empirically argues that the need for creativity is of paramount importance for a group of teachers with up to 20 years of experience, with increased confidence in their own actions and no emotional burnout.

Using Student's t-test benchmarking in the article, finding and differences in internally motivated teachers living in cities and small towns. Thus, for those living in small towns, indicators such as the need for financial support are more important. self-esteem and evaluation of your potential. And for people living in the city - the

need for structured work, the need for power, the need for self-improvement, the need for interesting socially useful work, the motive for changing activities and personal achievements.

In the article the author made factor analysis, which allowed to identify groups of factors that influence the work of teachers with intrinsic motivation. The decision on the number of factors was made on the basis of the analysis of the point diagram and the eigenvalues. Seven latent factors were identified, which explain 56, 053% of the total variance of data: "Self-realization", "Communication with loved ones", "Need for change", "Need for structured work", "Level of claims", "Self-control", "Need for recognition. "

Keywords: *teacher, self-realization, intrinsic motivation, work experience, need.*

Ковальчук Зоряна Ярославівна – доктор психологічних наук, професор, заступник декана факультету психології Львівського державного університету внутрішніх справ.

УДК-159.923

DOI: <https://doi.org/10.33216/2219-2654-2019-50-3-3-153-164>

Коверзисва Г. П.

ЗАГАЛЬНОТЕОРЕТИЧНІ ЗАСАДИ ДОСЛІДЖЕННЯ САМОСВІДОМОСТІ В ЗАРУБІЖНІЙ ПСИХОЛОГІЧНІЙ НАУЦІ

[ORCID: 0000-0003-4379-3090](https://orcid.org/0000-0003-4379-3090)

Показано, що самосвідомість визначається як здатність людини виділяти себе із середовища, брати участь у рефлексивному усвідомленні, тобто здатність переживати суб'єктність власних дій, співвідносити власну активність з її результатами. Таким чином, самосвідомість це процес поєднання власної діяльності та її наслідків. На думку більшості теоретиків, для успішності такого поєднання людина має оволодіти певними видами пізнавальних здібностей. Навіть у своїй найпримітивнішій формі (візуальне самопізнання, здатність розпізнавати себе у дзеркалі), самосвідомість, напевно, обмежена лише невеликою підмножиною тварин, включаючи людей, шимпанзе, орангутанів та дельфінів. У людини ця здатність відсутня при народженні і починає проявлятися лише у віці від 12 до 18 місяців. Діти виступають різноманітними патернами розвитку, які визначають те, для чого нам дорослим надана самосвідомість. Яскравим прикладом розвитку самосвідомості також виступає так звана «криза 3 років», коли дитина

починає відділяти свої бажання, прагнення від волі її батьків. Завдяки свідомості ми вбачаємо причину «за для чого вона розвивалася» - можливість складання складних несвідомих навичок. Одним з припущень в теорії самосвідомості є те, що протиставлення автоматичних та свідомих процесів в сучасній соціальній психології, призводить до розвитку свідомості щодо ускладнення несвідомих процесів.

Мета статті полягає у представленні різних способів розуміння концепції самосвідомості як стану самоконцентрації, диспозиції особистості, процесу обробки інформації про себе та психічні метафункції, висвітлення теоретичних та методологічних труднощів в існуючих концепціях, пов'язаних з неоднозначною роллю самосвідомості в процесах психосоціального функціонування.

Методами дослідження виступили загальнонауковий системний підхід, всебічний аналіз розгляду проблеми дослідження в її розвитку. Більшість наукових доробок сучасності базуються на теорії об'єктивної самосвідомості: свідомо увага розглядається як дихотомічна, тобто вона має властивість бути спрямована або на себе, або на навколишнє середовище. Напряму уваги керується подіями, що примушують увагу перейти всередину - як відображення самості та події, які витягають увагу назовні, наприклад, відволікаючими стимулами поза себе. За об'єктивної самосвідомості людина зазнає або негативного, або позитивного впливу, залежно від того, спрямована увага на негативну чи позитивну невідповідність.

Наголошується, що перспективи дослідження самосвідомості полягають в тому, що в окреслених концепціях, окрім наголосу на ролі самосвідомості в самопізнанні і розвитку власної суб'єктності, не було здійснено, на жаль, аналіз окремих функцій самосвідомості і механізмів її впливу на добробут людини. Разом із тим, бракує досліджень, в яких було проведено емпірична верифікація отриманих результатів наукових досліджень с цієї проблеми.

Ключові слова: свідомість, самосвідомість, самоконцентрація, особистісна диспозиція, емоційні та вольові процеси, емоційна саморегуляція.

Постановка проблеми. Самосвідомість належать до найскладніших питань, що лежать в основі багатьох психологічних явищ і що пов'язані з людською поведінкою. Еволюція нагородила єдину істоту – людину, таким складним механізмом, завдяки якому вона є здатною зробити власні почуття предметом спостереження вищого порядку та концептуально відрізнити себе та своє тіло від усіх інших об'єктів. Тому так важливо людині знати свої можливість з усвідомлення і розуміння себе, тобто відчувати рефлексію.

У багаточисленних дослідженнях зарубіжних вчених визнається, що самосвідомість є «найбільш фундаментальним питанням психології з еволюційного погляду», є важливою та складною темою дослідження психології людини. Емпіричні, теоретичні дослідження самосвідомості особистості неможливі без ґрунтового розгляду цієї сфери в дослідженнях міжнародної наукової спільноти.

Дослідження самосвідомості надзвичайно багатоаспектний процес. Особлива риса самосвідомості – це не вродженою властивістю її у людині, а її поступове, поетапне формування. І що саме в цьому процесі сприяє її гармонійному розвитку – одне з найцікавіших питань теоретичної психології сьогодення.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Засновники наукової психології Вільгельм Вундт та Вільям Джеймс за ключову концепцію для розуміння сутності людства вважали свідомість. Представники інших психологічних шкіл, починаючи від асоціалізму, структуралізму та функціоналізму, через психоаналіз і неопсихоаналіз, в рамках яких пізніше було введено поняття несвідомого (Whyte, 1967), передсвідомого (Фрейд, 1999), підсвідомого (Юнг) та надсвідомого (Assagioli, 2012), аж до гуманістичної психології, когнітивної, нейропсихології, психології гештальту, трансперсональної психології, свідомість також визнавали за ключовий для функціонування людини аспект. Тільки одна психологічна школа – біхевіоризм – постулювала усунення проблематики свідомості з сфери цієї науки.

На цей час проблеми самосвідомості викликають широке поширення інтересу як теоретиків, так і дослідників у різних галузях і все ще залишаються місцем жвавих дискусій та полеміки. Незважаючи на багаточисленні теоретичні та емпіричні дослідження у цій сфері, результатами яких є багато детальних питань, основні проблеми дискутуються до цього часу. Серед них викликають найбільш жваве масове обговорення і, навіть, суперечки, зміст та обсяг поняття самосвідомості, проблеми її психосоціального функціонування. Ця стаття є спробою окреслити наявні неоднозначності та наголосити на відкритість цієї проблеми.

Мета статті полягає у представленні різних способів розуміння концепції самосвідомості як стану самоконцентрації, диспозиції особистості, процесу обробки інформації про себе та психічні метафункції, висвітлення теоретичних та методологічних труднощів в існуючих концепціях, пов'язаних з неоднозначною роллю самосвідомості в процесах психосоціального функціонування.

Виклад основного матеріалу дослідження. Коренем слова «самосвідомість» є *conscientia*, або «свідомість» слово, яке етимологічно

походить від латинського *con* – разом і *scientia* – знання і означає спільні знання, тобто отримані із загальної інформаційної сфери, до якої ми отримуємо доступ через рефлексію над життєвим досвідом.

Психологічне вивчення самосвідомості в зарубіжній науковій психології було започатковано в 70-роках минулого століття. Психологи Шеллі Дюваль та Роберт Віклунд внесли досить суттєвий вклад в розробку теорії самосвідомості. Вони запропонували таке розуміння самосвідомості: «Коли ми концентруємо свою увагу на собі, ми оцінюємо та порівнюємо свою поточну поведінку з нашими внутрішніми стандартами та цінностями. Ми стаємо самосвідомими як об'єктивні оцінювачі самих себе» (Duval & Silvia, 2001). Таким чином, вчені вважають, що в даний момент часу людина може зосередити увагу на самій собі або на зовнішньому середовищі. Зосередження уваги в такий спосіб дозволяє їй самоконцентруватися, зосереджуватися на власних силах, порівнювати себе зі стандартами певних правил, які визначають, яким чином людина має думати, відчувати та поводити себе. В такий спосіб відбувається певна самооцінка. Процес порівняння «Я» зі стандартами дозволяє людині змінити свою поведінку і відчути гордість, задоволення чи незадоволення собою. Тенденція зміни власного «Я» до певних стандартів залежить від інших факторів, особливо від уявлення про те, наскільки важко буде досягти стандарту. Треба зазначити, що багаточисленні емпіричні дослідження доводять, що коли люди не зосереджені на власних силах, їх дії часто не пов'язані з їхніми особистими стандартами – людині потрібна самосвідомість, щоб зменшити розбіжність між своїми діями та ідеалами. Таким чином, самосвідомість є головним механізмом самоконцентрації (*self-concentration*).

Самоконцентрація людини означає для людини бути свідомою собі. Процес самоконцентрації, в якому людина, будучи суб'єктом, одночасно перетворюється в предмет власної перцепції і самопізнання. Концентрація уваги на собі та об'єктивна оцінка людиною самої себе дає підстави, перш за все, розуміти власне свідомість як основний психічний стан людини, в якому вона обізнана і може реагувати соматично або вегетативно щодо обох зовнішніх явищ, що відбуваються в її оточенні. Те саме стосується і внутрішніх явищ, таких як власні психічні, емоційні та вольові процеси.

В стані самоконцентрації людина усвідомлює різні аспекти проявів «Я», включаючи риси характеру, поведінку та почуття. По суті, це психологічний стан, в якому «Я» стає центром уваги людини (Crisp & Turner, 2010). Концентрацію уваги на власній особі Дюваль і Віклунд називають предметною самосвідомістю. Згідно з їх припущеннями, увага людини може бути зосереджена або на якомусь фрагменті зовнішнього світу, або на самій собі, а точніше на тому істотному аспекті власної особи, в якому перебуває на той час

людина. Ототоження (ідентифікація) самосвідомості з самоконцентрацією пов'язане з застосуванням в дослідженнях самосвідомості експериментальних процедур, в яких за допомогою дзеркала чи відео у людини викликається стан самосвідомості.

Багато хто з дослідників дотримуються думки, що самоконцепція не є статичним об'єктом, який просто може бути сприйнятий і досліджений, а є неперервною, складною і контекстуальною. Адже в процесі індивідуального життя самоконцентрація підлягає змінам – добудовується до власного розуміння себе чи інших, людина збільшує концентрацію уваги на собі, знаходячись у новій ситуації, і навпаки, раптові стимули скеровують увагу людини на предмети з навколишнього середовища. Важливим є те, що людина в стані самоконцентрації неперервно на індивідуальному рівні самосвідомості перебуває в стані певних коливань, починаючи від власних мрій, під час сну до високого усвідомлення суспільного життя, життєвих обставинах. На індивідуальному рівні самосвідомості людина усвідомлює саму себе в якості суб'єкта в системі предметних відносин. Отже, самосвідомість не є певним статичним явищем, а є мінливим, динамічним процесом.

Концепція самосвідомості Carvera і Scheiera також пов'язують з самоконцентрацією. Їх підхід має технологічний зміст. Концепція цих авторів заснована на кібернетичних припущеннях, згідно яких самосвідомість пов'язують з механізмом зворотного зв'язку (Carvera & Scheiera, 2002). Механізм зворотного зв'язку сприяє зменшенню розбіжностей між станом особистості та її стандартами та відповідає за саморегуляцію поведінки людини. Для аналізу процесів самосвідомості автори також вводять поняття схем «Я», які збільшують швидкість точності кодування інформації про себе (Fleckhammer, 2004).

Б. Скот Русс узагальнив виділені компоненти і акцентував увагу на тому, що самосвідомість передбачає наявність: (а) практичного саморозуміння, яке пов'язане з (б) індивідуальним набором здібностей та захоплень, зважаючи на що (с) людина усвідомлює яким чином необхідно реагувати в її поточній ситуації (Rousse, 2019).

Наступною особливістю самосвідомості є її багаторівнева структура. Причому, кожен рівень передбачає різні конструкти у вигляді фізичного, соціального і особистісного Я. Деякі автори вважають, що виокремлення рівнів самосвідомості може бути засноване згідно інших критеріїв. Так наприклад, Р. Rochat кожен з цих коливальних станів **самосвідомості** трактує як постійний перехід між 5 рівнями, що виникають на початку життя. Ці рівні формують ступінь свободи самосвідомості як постійно змінюваного процесу (Rochat, 2003).

Змісти самосвідомості можна розділити на внутрішній і зовнішній. Внутрішній зміст включає думки, судження, емоції, бажання, що інтроспективно сприймаються людиною, і не доступний іншим особам, і про які вони можуть дізнаватися лише від самої людини через її розповіді, поведінку чи спосіб життя. Зовнішній зміст - це поведінка людини, її суспільні відносини та ролі, які вона виконує. Вони сприймаються екстраспективно і можуть бути визначені та вивчені інтерсуб'єктивно.

Самосвідомість – це здатність сприймати себе як предмет думки. Тому самосвідомість має інтенціональний характер і фокусується на конкретних предметах і змістах. Люди можуть думати, діяти та переживати, а також можуть думати про те, що вони думають, роблять і переживають. Даніель Канеман пояснює різницю між «людиною, переживаючою себе» та «пам'яттю, що запам'ятовує себе», і яким чином це впливає на наше прийняття рішень. Він пояснює, як ми ставимося до досвіду в даний момент і як ми пам'ятаємо цей досвід може бути дуже різним і поділяти лише 50% співвідношення. Ця різниця може мати суттєвий вплив на історію, яку ми розповідаємо самі, і на те, як ми ставимося до себе та інших людей, а також на рішення, які ми приймаємо, хоча ми можемо не помітити таку різницю протягом певного часу (Kahneman, 1973).

Ситуаційна самосвідомість може приймати дві форми - приватну, пов'язану з спрямуванням уваги на внутрішні стани людини та публічну, що характеризується концентрацією на тих речах власної особи, які представлені іншими. Обидва типи самосвідомості поєднують з іншими поведінковими проявами, в основі яких лежать різні психологічні механізми. Що це таке і в чому специфіка цих психологічних механізмів - цього прихильників двофакторної моделі, на жаль, вони не вказують (Wicklund, 1975).

Даніель Големан, визнаний як один із засновників вчення про емоційну саморегуляцію, запропонував визначення самосвідомості як особистісна диспозиція (схильність) до пізнання внутрішніх станів, уподобань, ресурсів та відчуттів. Самосвідомість передбачає моніторинг людиною власних внутрішніх світів, думок, емоцій та переконань. За такого підходу вчений визначає самосвідомість за головний механізм, що впливає на особистісний розвиток (Goleman, 1995).

Самосвідомість розглядається як дихотомічний елемент, тобто має властивість бути спрямованою або на себе, або на навколишнє середовище. Напрямок уваги керується подіями, що примушують увагу всередину, такими як відображення самості та подіями, які витягують увагу назовні, наприклад, відволікаючими стимулами поза себе (Wicklund, 1975).

Джу G. Hull і Alan S. Levy є прибічниками протилежної думки. Вчені схилиються до визначення самосвідомості як певного процесу, який не залежить

від концентрації процесів уваги і процесів порівняння. Самосвідомість, за таких умов, вони визначають специфічною формою кодування, яка з'являється при наявності подразників, пов'язаних із «Я». Самовідповідальність певного "Я" відповідає за кодування інформації про себе. За кодування інформації про себе несе відповідальність реактивність «Я» на певні аспекти зовнішнього середовища, запускається воно автоматично і без участі свідомості. Важлива роль у моделі Jay G. Hull і Alan S. Levy пов'язана з необхідністю позитивної самопрезентації, що виражається в особливій чутливості «Я» щодо можливих аспектів інформації (Hull & Levy, 1979).

Інший спосіб розуміння самосвідомості, хоча також акцент наголошувався на процесуальності і динамічності, презентує. Він визначає самосвідомість як процес кодування (основою є увага), переробки (стосується пам'яті та сприйняття), і ґрунтується на абстрактно-понятійному інтегруванні інформації про себе в когнітивному уявленні про себе. Такий процес може, однак, не має бути викликаний концентрацією уваги на собі.

Концептуалізація самоусвідомлення людиною самої себе деякі автори визначають як метафункція, що є найвищою інстанцією її психічного життя. Така функція відповідає за інтеграцію внутрішньої цілісності людини та регулювання її відносин з навколишнім оточенням. Одним з таких вчених є D. Armstrong, в концепції якого постає отождолення самосвідомості з поняттям інтроспективної свідомості. Армстронг розрізняє два її типи –інтроспективна рефлексорна свідомість та інтенціональна навмисна (цільова) свідомість. Самосвідомість автор пов'язує з свідомістю «Я» - вона опосередковує інтерпретацію отриманої інформації як належності до себе «Я». Крім того, інтроспективна свідомість опосередковує процеси пам'яті, забезпечуючи людині відчуття неперервності у часі (Armstrong, 1994).

На зв'язку самосвідомості з почуттям цілісності та ідентичності також наголошував Е. Фромм, коли писав про гуманістичну свідомість та позитивну свободу, тобто свідомість власного «Я» і її ствердження в контексті всього життя особистості. Гуманістична свідомість пов'язана із прийняттям власного життєвого шляху, вільної активністю «Я» та моральною автономією. Гуманістична свідомість характеризує людину, яка творчо реалізує свої бажання, керуючись цінностями, що яких самостійно вона дійшла в результатів самостійних роздумів над своїм досвідом. Згідно поглядів Е. Фромма, цінності є продуктом спонтанної діяльності «Я» і складають основу цілісності особистості (Фромм, 2006).

Подібно до цього, Роджерс використовує метафору піраміди життєвих процесів для опису самосвідомості, в якій свідомість знаходиться на вищому рівні (на піку). В такому руслі формуються нові напрямки розвитку людини,

відбуваються вибори і творяться спонтанні форми (Rogers, 1980). Самосвідомість у концепції Роджерса є найвищою функцією людини, що уможливорює їй досягти повної самостійності та суб'єктності. Така людина прагне до внутрішньої інтеграції, узгодженості, не вдаючись до механізмів захисту, здійснюючи творчі зусилля для реалізації власного, індивідуального життя. Почуття власної вартості, внутрішній зміст, витримка та наступність - це результати процесів, що відбуваються на основі самосвідомості, накопичення, переробки та інтеграції власних змістів.

Важливість самосвідомості для добробуту людини, зокрема для процесу формування ідентичності, підкреслювали психологи майже всіх напрямків. Теоретики-гуманісти, від Роджерса та Фромма на перший план ставили самосвідомість, яка є основою саморефлексії.

Висновки. Наведені вище теоретичні та емпіричні результати дослідження самосвідомості в зарубіжній психологічній літературі приводять до висновку, що дефілювання в сфері свідомості і самосвідомості існують важливі суперечки у в'ясненні питання про вплив самосвідомості на психосоціальне функціонування людини. Багато проблем залишаються відкритими відносно постульованої багатовимірності самосвідомості, а також щодо характеру її впливу на функціонування особистості.

Багато суперечливих досліджень спонукають вчених до пошуку нових концептуалізацій, які їм дозволять вирішити поточну дилему. Спроба верифікації та інтеграції існуючих результатів домовленостей у цілісну концепцію є певним викликом для сучасних теоретиків та дослідників. Цей виклик важко ігнорувати, адже, розмірковуючи над людиною, її сутністю та стосунками зі світом є найголовнішим для самопізнання людиною самої себе.

Перспективи дослідження самосвідомості полягають в тому, що в окреслених концепціях, окрім наголосу на ролі самосвідомості в самопізнанні і розвитку власної суб'єктності, не було здійснено, на жаль, аналіз окремих функцій самосвідомості і механізмів її впливу на добробут людини. Разом із тим, бракує досліджень, в яких було проведено емпірична верифікація отриманих результатів наукових досліджень с цієї проблеми.

Література

1. Зигмунд Фрейд. Введение в психоанализ. Перевод Г.В.Барышниковой. Литературная редакция Е.Е.Соколовой и Т.В.Родионовой
З.Фрейд. Введение в психоанализ. Лекции 1-15. СПб., Алетейя СПб, 1999

2. Фромм Э. Бегство от свободы. Человек для себя; пер. с англ. М.: АСТ, 2006. 571с.

3. Юнг К. Воспоминания, сновидения, размышления [https://www.gumer.info/bibliotek Buks/Psihol/vosp_snov/index.php](https://www.gumer.info/bibliotek_Buks/Psihol/vosp_snov/index.php)
4. Armstrong, D. (1994). *A Materialist Theory of the Mind*, London: Routledge. 400 p.
5. [Assagioli](#) R. (2012). *Psychosynthesis: A Manual of Principles and Techniques* Publisher: Amhurst, MA : Synthesis Centre, 2000 p.
6. Carver, C.S. & Scheier, M.F. (2002). Optimism. In C. R. Snyder, S. J. Lopez (ed.) *Handbook of Positive Psychology*. New York: Oxford University Press.
7. [Crisp](#) Richard J., [Turner](#) Rhiannon N. (2017). *Essential social psychology* / Richard J. Crisp and Rhiannon N. Turner Los Angeles: Los Angeles; London: SAGE. – 440 p.
8. Duval, Thomas Shelley, and Paul J. Silvia (2001). *Self-Awareness and Causal Attribution: A Dual Systems Theory*. [New York](#): Kluwer Academic Press.
9. Fenigstein, A., Scheier, M. F., & Buss, A. H. (1975). Public and Private Self-Consciousness: Assessment and Theory. *Journal of Consulting and Clinical Psychology*, 43, 522-527. <https://doi.org/10.1037/h0076760>
10. Fleckhammer L. (2004). Insight into the self-absorption paradox: The development of a multi-faceted model of self-conscious ruminative and reflective thought, Faculty of Life and Social Sciences Swinburne University of Technology.
11. Goleman, D. (1995). *Emotional intelligence*. New York, NY: Bantam Books, Inc.
12. [Hull, Jay G.](#) Levy, Alan S (1979).The organizational functions of the self: An alternative to the Duval and Wicklund Model of self-awareness. *Journal of Personality and Social Psychology*.
13. Kahneman, D. (1973) *Attention and Effort*. Englewood Cliffs, NJ: [Prentice-Hall](#).
14. Rochat, P. (2003). Five levels of self-awareness as they unfold early in life. *Consciousness and Cognition*;
15. Rogers, Carl R. A. (1980). *Way of Being*. Boston: Houghton-Mifflin,. Also published in 1995 with a new introduction by Irvin Yalom, M.D.
16. Rouse BS. (2019). Self-awareness and self-understanding. *Eur J Philos.*;27:162–186.
17. Silvia, Paul J., and Guido H. E. Gendolla. 2001. On Introspection and Self-Perception: Does Self-Focused Attention Enable Accurate Self-Knowledge? *Review of General Psychology* 5: 241–269.
18. Whyte, L.L. (1967). *The Unconscious Before Freud*. New York: Basic Books.

19. [Wicklund](#) Robert A. (1975). Objective Self-Awareness / [Advances in Experimental Social Psychology Volume 8](#), Pages 233-275.

Referenses

1. Zigmund Frejd. Vvedenie v psihoanaliz Perevod G.V.Baryshnikovoj. Literaturnaya redakciya E.E.Sokolovoj i T.V.Rodionovoj Z.Frejd. Vvedenie v psihoanaliz. Lekcii 1-15. SPb., Aletejya SPb, 1999

2. Fromm E. Begstvo ot svobody. Chelovek dlya sebya; per. s angl. M.: ACT, 2006. 571s.

3. Yung K. Vospominaniya, snovideniya, razmyshleniya https://www.gumer.info/bibliotek_Buks/Psihol/vosp_snov/index.php

4. Armstrong, D., (1994). A Materialist Theory of the Mind, London: Routledge. 400 p.

5. Assagioli R. (2012). Psychosynthesis: A Manual of Principles and Techniques Publisher: Amhurst, MA : Synthesis Centre, 2000 p.

6. Carver, C.S. & Scheier, M.F. (2002). Optimism. In C. R. Snyder, S. J. Lopez (ed.) Handbook of Positive Psychology. New York: Oxford University Press.

7. Crisp Richard J., Turner Rhiannon N. (2017). Essential social psychology / Richard J. Crisp and Rhiannon N. Turner Los Angeles: Los Angeles; London: SAGE. 440 p.

8. Duval, Thomas Shelley, and Paul J. Silvia (2001). Self-Awareness and Causal Attribution: A Dual Systems Theory. New York: Kluwer Academic Press.

9. Fenigstein, A., Scheier, M. F., & Buss, A. H. (1975). Public and Private Self-Consciousness: Assessment and Theory. Journal of Consulting and Clinical Psychology, 43, 522-527 p.

10. Fleckhammer L. (2004). Insight into the self-absorption paradox: The development of a multi-faceted model of self-conscious ruminative and reflective thought, Faculty of Life and Social Sciences Swinburne University of Technology.

11. Goleman, D. (1995). Emotional intelligence. New York, NY: Bantam Books, Inc.

12. Hull, Jay G. Levy, Alan S (1979).The organizational functions of the self: An alternative to the Duval and Wicklund Model of self-awareness. Journal of Personality and Social Psychology.

13. Kahneman, D. (1973) Attention and Effort. Englewood Cliffs, NJ: Prentice-Hall.

14. Rochat, P. (2003). Five levels of self-awareness as they unfold early in life. Consciousness and Cognition.;

15. Rogers, Carl R. A. (1980). Way of Being. Boston: Houghton-Mifflin,. Also published in 1995 with a new introduction by Irvin Yalom, M.D.

16. Rouse BS. (2019). Self-awareness and self-understanding. *Eur J Philos.*;27:162–186.
17. Silvia, Paul J., and Guido H. E. Gendolla. 2001. On Introspection and Self-Perception: Does Self-Focused Attention Enable Accurate Self-Knowledge? *Review of General Psychology* 5: 241–269 p.
18. Whyte, L.L. (1967). *The Unconscious Before Freud*. New York: Basic Books.
19. Wicklund Robert A. (1975). *Objective Self-Awareness / Advances in Experimental Social Psychology Volume 8*, Pages 233-275 p.

Koverznieva H.P.

GENERAL-THEORETICAL BASES OF RESEARCH OF CONSCIOUSNESS IN FOREIGN PSYCHOLOGICAL SCIENCE

The main purpose of the article is to present different ways of understanding the concept of consciousness as a state of self-concentration, personality disposition, the process of adapting information about oneself and psychic metafunctions, highlighting theoretical and methodological difficulties in existing concepts related to the ambiguous role of consciousness in the processes of psychosocial. According to self-consciousness were interested since the ancient Greeks – «Who am I? Know yourself» Particular attention has been paid to this issue in the last 100 years, and it is interesting that huge number of scientists - from psychologists, philosophers, neuroscientists to criminologists, poets, medical professionals, etc. - have been investigating this issue.

Self-consciousness is the ability of a person to distinguish himself from the environment. It is often defined as the ability to participate in reflective awareness, that is, the ability to experience the subjectivity of one's own actions, the ability to relate one's own activity to one's results, to relate to one another - one's own actions and their consequences.

Methods. General scientific systematic approach, comprehensive analysis of consideration of research problem in its development.

Most theorists, this requires certain kinds of cognitive abilities. Even in its most primitive form (visual self-knowledge and ability to recognize itself in the mirror), self-consciousness is probably limited to a small subset of animals, including humans, chimpanzees, orangutans and dolphins. In humans, this ability is absent at birth and begins to manifest only at the age of 12 to 18 months. Children act in numerous, repetitive growth patterns that determine what adults are given to us for.

Brilliant example of the development of self-awareness is also called «crisis of 3 years old», when the child begins to separate his desires, desire from the will of his parents.

Results. For the purpose of consciousness, autor sees the reason «for what it evolved» - the possibility of developing complex unconscious skills. One of the assumptions in the theory of self-consciousness is that the juxtaposition of automatic and conscious processes in modern social psychology leads to the development of consciousness about the complication of unconscious processes.

Conclusions. Outlined concepts, apart from the emphasis on the role of consciousness in self-knowledge and the development of one's own personality, did not take into account, unfortunately, the analysis of individual functions of self-consciousness and the mechanisms of its influence on human well-being. The prospect of self-awareness research is also an empirical verification of the results, which, unfortunately, is rarely found in scientific works.

Keywords: *consciousness, self-awareness, self-concentration, personal disposition, emotional and volitional processes, emotional self-regulation.*

Коверзньєва Ганна Павлівна – кандидат юридичних наук, доцент, Мелітопольський інститут державного та муніципального управління Класичного приватного університету, м. Запоріжжя.

УДК 159.923:373.542

DOI: <https://doi.org/10.33216/2219-2654-2019-50-3-3-164-174>

Кондєс Т.В.

ПСИХОЛОГІЧНИЙ СУПРОВІД ПРОФЕСІЙНОГО СТАНОВЛЕННЯ МАЙБУТНІХ ФАХІВЦІВ ХАРЧОВОЇ ПРОМИСЛОВОСТІ

ORCID: 0000-0001-8514-9389

У статті проводиться теоретико-методологічний аналіз поняття «професіоналізм», описуються психологічні особливості розвитку професіоналізму. Розглянуто психологічний супровід формування професійно важливих якостей студентів, які отримують професії в галузі харчової промисловості. Описано механізм реалізації психологічного супроводу студентів, який реалізуються в навчально-професійному та професійно-орієнтованому середовищі закладів вищої освіти.

У статті приділяється увага процесу формування готовності до професійної діяльності та професійного становлення фахівців харчової промисловості та його складових. Автором зазначається що професійне становлення особистості знаходиться під значним впливом особливостей та специфіки певної сфери діяльності. Встановлення складових професійної

компетентності автор пов'язує із з'ясуванням особливостей цієї галузі та специфіки діяльності працівників харчової промисловості.

Автор розглядає підходи науковців до визначення сутності професійного становлення фахівців різних галузей, змісту праці робітників галузі харчової промисловості. У статті розкриваються психологічні особливості професійного становлення спеціаліста, що дозволяє розглядати і характеризувати цей феномен у статичній і динамічній.

Визначено, що професійне становлення фахівця спирається на систему ціннісних орієнтирів та мотивів.

Ключові слова: професійна підготовка; професіоналізм; професіонал; професійно важливі якості; професійне становлення фахівців харчової промисловості.

Постановка проблеми. Інтенсивні зміни, які відбуваються в соціально-економічному розвитку України обумовлюють потребу суспільства у формуванні нового типу особистості професіонала із глибокими фаховими знаннями, сформованими професійними цінностями, позитивним емоційним ставленням до професії та професійної спільноти, розвиненою внутрішньою мотивацією до саморозвитку і творчої самореалізації. Таким чином, підвищуються вимоги до розвитку особистості в процесі її професійного становлення. Саме тому, одним з першочергових державних завдань стає підготовка в вищих навчальних закладах висококваліфікованого фахівця, який відповідає викликам часу. Суспільство ставить якісно нові завдання у сфері освіти й розвитку особистості. Глобальною метою освіти сьогодні є підготовка людини до життєдіяльності у складному й суперечливому світі, надання майбутньому фахівцеві можливості активно й творчо використовувати знання.

Саме тому наявна система вищої професійної освіти має бути спрямована на реалізацію в процесі професійної підготовки фахівців умов формування їх психологічної готовності до професійної діяльності.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Дослідження психологічних аспектів професійної діяльності зустрічаються в наукових роботах: Ф. Тейлора (зробив спробу провести її аналіз в умовах конкретного виробництва і виявити основні напрямки по оптимізації трудового процесу); С.М. Богословського (виділив варіанти активного (професійного) і пасивного (непрофесійного) ставлення до праці); Е. Мейо (досліджував професійну поведінку людей, взаємозв'язок міжособистісних відносин і ефективності трудової діяльності); І.І. Ріхтера, Н.А. Шевальова (позначили важливість особистісних якостей і здібностей працівників в процесі праці); Л.С. Виготського, О.М. Леонтьєва, С.Л. Рубінштейна (визначили значимість формування складних психологічних

систем регуляції соціальної поведінки в професійному розвитку особистості) і ін.

Більшість вчених, що займаються проблемою професійного розвитку, визнають, що розвиток особистості професіонала здійснюється шляхом систематичного удосконалення, розширення та підкріплення спектра знань; розвитку особистісних якостей, необхідних для освоєння нових професійних знань, навичок і умінь. Питання професіоналізму та професійного становлення в останнє десятиліття стали предметом пильної уваги психологічної науки (С. Клімов, А. Маркова). Але в більшості випадків дослідники обмежуються вивченням набору професійно важливих якостей, їх формування та оцінки.

В даний час у вітчизняній і зарубіжній літературі немає єдиного, цілісного розуміння професійного розвитку особистості та особистісного розвитку фахівця до рівня високого професіоналізму і майстерності. Дослідники наповнюють його різним змістом залежно від об'єкта і мети дослідження.

Мета статті – адаптація відомих теоретичних підходів до сучасних умов розвитку системи психологічного супроводу майбутніх фахівців харчової промисловості на етапі професійного становлення.

Виклад основного матеріалу дослідження. Людина залишається включеною в професійну діяльність протягом більшої частини життя. Всі зміни, що відбуваються в цій сфері, роблять значний вплив на розвиток особистості. Успішна професійна реалізація в більшості випадків призводить до творчого саморозкриття і актуалізації професійного потенціалу особистості.

Рушійні сили розвитку особистості, основні напрямки її розвитку, цілі розвитку тісно пов'язані з соціальними умовами, в яких відбувається цей процес. Неможливо розглядати розвиток особистості без урахування особливостей її провідної діяльності, статусу і ін. Професійна діяльність виступає в цьому випадку як сфера, в якій основні закономірності особистісного розвитку проявляються в повній мірі.

Динамічні зміни останніх десятиліть у всіх сферах життя сучасного суспільства сприяють формуванню і розвитку сильної особистості, перетворюючої соціальну дійсність.

Серед областей широкої сфери розвитку людських ресурсів багато фахівців головну роль віддають професійному розвитку особистості. Професійний розвиток зазвичай ототожнюють з прогресивним розвитком людини: формуванням, саморозвитком, самовдосконаленням.

Існують різні визначення даного поняття, які доповнюють один одного. «Професійний розвиток» включає в себе напрямок професійного вибору, лінію побудови кар'єри, особливості професійної поведінки на роботі, наявність професійних досягнень, задоволеність від процесу і результатів праці,

ефективність освітнього поведінки особистості, зміна або стабільність робочого місяця, професії.

В своїй монографії А. Вербицький вказує, що традиційні системи освіти індустріального суспільства XIX – XX ст. задовольняли запити суспільства, оскільки забезпечували випускників вищих навчальних закладів достатнім обсягом знань, умінь і навичок на весь період їх подальшої професійної діяльності. Однак в кінці XX – початку XXI ст. зростають темпи змін у всіх сферах життя людини. Виробничі підприємства стають все більш складними і наукомісткими. Обсяг виконавчих елементів зменшується, натомість відбувається збільшення частки творчих елементів професійної діяльності. «Людський капітал» став головним ресурсом планети, а не гроші або природні ресурси. (Вербицький, 2011)

В даний час випускники системи вищої професійної освіти під час вибору та планування результатів освіти увагу акцентують не на обсязі засвоєних знань і алгоритми їх відтворення, а компетенції, на здатності випускника до адаптації в професійному середовищі, готовність творчо вирішувати професійні та життєві проблеми, вміння самостійно здобувати й оновлювати знання, застосовувати їх в ситуаціях, близьких до майбутньої професійної діяльності і т.п.

Поняття «професіонал», «професіоналізація» і «професіоналізм» є провідними в теорії професійного становлення особистості.

Під професіоналізмом розуміють особливу властивість людей систематично, ефективно і надійно виконувати складну діяльність в найрізноманітніших умовах. У понятті «професіоналізм» відбивається такий ступінь оволодіння людиною психологічною структурою професійної діяльності, яка відповідає існуючим в суспільстві стандартам і об'єктивним вимогам. Для придбання професіоналізму потрібні відповідні здібності, бажання і характер, готовність постійно вчитися і вдосконалювати свою майстерність. Поняття професіоналізму не обмежується характеристиками висококваліфікованої праці; це і особливий світогляд людини. (Маркова, 1996)

Е.А. Клімов акцентував увагу на тому, що професіонал має свій певний специфічний образ навколишнього світу, своє ставлення до себе, до людей, до природи, професійної діяльності. Дана точка зору знайшла відображення в дослідженнях А.А. Реана. Автор підкреслює, що саме становлення професіонала пов'язане з цілим комплексом особистісно-професійних змін. Ці зміни простежуються за чотирма напрямками (особистісно-професійному, професійно-кваліфікаційному, професійно-посадовому, моральному) і виражаються в зміні спрямованості (розширення кола інтересів, переважання мотивів досягнення, орієнтації на саморозвиток і ін.), Розширенні досвіду,

підвищення кваліфікації, розвитку професійно важливі якості та ін. Сам процес професійного становлення робить професіоналів винятковими особистостями, так як при прагненні до високого професіоналізму у людини змінюються рівень домагань, самооцінка, ціннісні орієнтації, формуються креативні погляди на вирішення питань, що розглядаються раніше як алгоритмічно (Климов, 1996).

Включення студентів у активну діяльність, спрямовану на отримання нових знань в процесі навчально-дослідницької та наукової роботи, використання джерел наукової інформації дає можливість проводити викладення теоретичних знань у вигляді презентацій – публічних уявлень, що сприяють розвитку не тільки інтелектуальної, а й емоційно-ціннісної та вольової сфер особистості. Це можуть бути лекції-діалоги, навчальні конференції, навчальні конференції, навчальні дискусії, рольові ігри.

Навчальний процес повинен відбуватися в умовах мотивованого включення студента в пізнавальну діяльність, яка стає бажаною, привабливою, що приносить задоволення від участі в ній. Студент повинен сам оперувати навчальним змістом, і тільки в цьому випадку воно засвоюється усвідомлено і міцно при цьому розвивається інтелект, формується здатність до самонавчання, самоосвіти, самоорганізації, тобто формується пізнавальна активність.

Разом з тим для майбутнього техника-технолога професійно важливими є і такі якості, як наявність індивідуальних особливостей, що сприяють формуванню позитивного ставлення до своєї професії і до людей, з якими доводиться працювати; прагнення до особистісного зростання, професійного вдосконалення.

Основу внутрішніх механізмів формування професійно важливих якостей становить процес самовдосконалення, інтенсивність якого визначається рівнем сформованості у студентів компонентів пізнавальної активності, професійного інтересу, мотивації до професійної діяльності.

Становлення особистості студента в цілому, його професійно важливих якостей визначається ще й характером суспільних процесів, а також особливостями самої інженерної діяльності, яка в сучасних умовах набуває все більш інноваційну спрямованість, що в свою чергу обумовлює зміну професійних цінностей, інтересів і потреб техніко-технологічного фахівця.

Результати нашого дослідження дозволяють зробити висновок про те, що навчально-виховний процес в сучасному закладі вищої освіти недостатньо стимулює розвиток пізнавальної активності студентів, а це, в кінцевому рахунку, знижує ефективність і якість вищої технологічної освіти. Можна припустити, що орієнтація на діагностику соціально-демографічних, психологічних і когнітивних особливостей студентів дозволить реалізувати

особистісно орієнтований підхід до підготовки майбутнього фахівця з розвиненою пізнавальною активністю.

У той же час, теоретичні розробки, накопичений традиційний, і інноваційний досвід дозволяють на сучасному етапі освітніх реформ висунути об'єктивні вимоги до системи вищої професійної підготовки в руслі реалізації стратегічного завдання формування особистості, адекватної існуючим соціально-історичним обставинам, яка усвідомлює себе елементом відповідної історичної культури та членом сучасного суспільства.

Для професіонала властивий певний рівень розвитку професійно важливих якостей, що відповідають вимогам професії і представляють собою відносно стійку структуру. Кожна група професій вимагає свого набору компетентностей, виявлення яких передбачає аналіз діяльності представників цих професій з метою визначення ключових і конкретних професійних компетентностей.

Професія технік-технолог харчової промисловості відноситься одночасно до двох типів: «Людина – Техніка» і «Людина – Знакова система». Крім знання предметної області професій типу «Людина – Техніка» пред'являють до фахівця наступні вимоги: розвинене технічне і творче мислення і уява, уміння переключати і концентрувати увагу, спостережливість, хороша координація рухів, точне зорове, слухове, вібраційне та кінестетичне сприйняття. Професії на кшталт «Людина – Знакова система» пов'язані з переробкою інформації. Тому фахівець повинен мати гарну оперативну і механічну пам'яттю, здатність до тривалої концентрації уваги на знаковому матеріалі, точність сприйняття, уміння поєднувати умовні знаки з реальними об'єктами, старанність, терпіння, логічне мисленням. Таким чином, техніку-технологу необхідно мати досить розвинені технічні здібності, які дозволять успішно проектувати, виготовляти, експлуатувати.

Значною мірою конкурентоспроможність підприємств харчової промисловості залежить від професіоналізму техніків-технологів харчової галузі. До їх компетенцій входить широкий спектр завдань: дослідження та систематизація напрямків розвитку сучасної кулінарії; впровадження нових, науково обґрунтованих технологій приготування кулінарних страв; вдосконалення виробничої програми; розширення видів послуг; розробка інноваційних продуктів та страв; формування меню та його дизайну.

В зв'язку з цим підготовка майбутніх фахівців харчової галузі вимагає створення особливих психолого-педагогічних умов розвитку їх професіонального потенціалу.

Професійне становлення – це процес і результат активного освоєння вимог професії, формування професійної самосвідомості при взаємодії суб'єктивних і об'єктивних факторів.

Психологічні та соціально-психологічні аспекти професійної підготовки, психологічне забезпечення навчально-виховного процесу, психолого-педагогічна корекція станів і методологічні аспекти психодіагностики і пізнання особистості – основні напрямки аналізу професійної діяльності майбутніх фахівців харчової промисловості.

Важливою психологічною складовою, яка визначає ефективність діяльності підприємств харчової промисловості, може бути розглянута психологічна компетентність його фахівців. Саме вона є однією з підструктур психічного ресурсу особистості. Спеціаліст, який не володіє психологічною компетентністю, не зможе дати адекватну самооцінку, визначити рівень особистісного і професійного розвитку, а також здійснити самодіагностику, самокорекцію, самомотивування і самопроектування.

Психологічний супровід професійної діяльності – це складний, системний і інтегративний процес, що включає сукупність заходів формуючого, розвиваючого та корекційного характеру. Основним завданням є створення психологічних передумов ефективного функціонування фахівців харчової промисловості; підбір кадрів, їх оцінка, навчання, адаптація, кар'єрне просування, розвиток, мотивація, вирішення конфліктів; корекція професійного розвитку та консультивання.

Соціально-психологічний супровід здійснюється в інтересах оптимізації праці, і передбачає оволодіння інноваційними технологіями, конструктивними стратегіями реалізації завдань діяльності, особистісного та професійного розвитку її суб'єктів.

Мета системи психологічного супроводу професійної підготовки – формування професійно важливих якостей фахівців харчової промисловості та формування стійкої мотивації до майбутньої професійної діяльності.

Зміст психологічного супроводу складають напрямки, методи, форми і умови психологічного супроводу.

Напрямки психологічного супроводу включають: модулі супроводу і стадії становлення професіонала, формування професійно важливих якостей фахівців харчової промисловості.

Психологічний супровід здійснюється на кожній стадії становлення професіонала та включає наступні модулі: діагностика, проектування, реалізація і рефлексія.

Діагностичний модуль психологічного супроводу передбачає діагностику професійно важливих якостей, діагностику готовності до здійснення

професійної діяльності, діагностику індивідуальних стилів професійної діяльності, визначення можливих форм психологічної допомоги.

В ході психологічного супроводу використовувався семінар-практикум, що включає взаємопов'язані і взаємодоповнюючі методи (проблемна мікролекція – лекційна форма, в якій процес навчання студентів наближений до пошукової, дослідницької діяльності; аналіз конкретних ситуацій (case study), що передбачає визначення проблеми, її колективне обговорення, що дозволяє познайомити студентів з варіантами вирішення конкретної проблемної ситуації задачі; дискусія, що включає елементи мозкового штурму, який будується на основі діалогічного спілкування учасників в процесі обговорення і вирішення теоретичних і практичних проблем; круглий стіл, орієнтований на вироблення умінь обговорювати проблеми, доводити передбачувані рішення і відстоювати свої переконання та ін.)

Експериментальна вибірка дослідження становила 76 студентів I – IV курсів, що опановують спеціальності в галузі харчової промисловості.

Нами використовувалися методи спостереження і експертної оцінки, аналіз документації, методи анкетування, інтерв'ювання та опитування. На етапі пілотажного експерименту проводилося вивчення професійно важливих якостей з використанням «Психографічного опитувальника» Т.П. Зінченко. На основі отриманих результатів нами виділено три групи якостей: необхідні, значущі і неприпустимі. Необхідні професійно важливі якості є визначальними, вони визначають саму суть професійної діяльності. Значні професійно важливі якості доповнюють необхідні і дозволяють виконувати професійну діяльність на досить високому рівні. Неприпустимі якості не дозволяють виконувати професійну діяльність, перекручують її суть.

При дослідженні особливостей розвитку професійного інтересу нами була проведена методика аналізу мотиваційних чинників вибору професії і майбутньої професійної діяльності «Вибір професії». Анкетування студентів дозволило зробити наступні висновки: на питання «Чи свідомо Ви вибрали професію, за якою зараз навчаєтеся?» 80% відповіли, що вибрали професію технолога харчової промисловості свідомо; на питання «Чи був страх при виборі професії?» тільки 35% відповіли, що відчували страх; відповідаючи на питання «Хто вплинув на вибір Вашої професії?» 50% вказали, що на вибір вплинули друзі і родичі 25%, вказали, що на їх вибір вплинули батьки; 25% вказали, що на їх вибір вплинула профорієнтаційна робота. Результати анкетування показали, що більше 80% опитаних студентів свідомо вибрали професію, за якою в даний час навчаються. Профорієнтація при цьому вплинула приблизно на 20% студентів при виборі професії. Однак за перший рік навчання лише невелика частина студентів 49% дізналася багато нового про професії і поліпшила своє

ставлення до неї. Такі результати свідчать про те, що необхідне здійснення спеціальної діяльності з розвитку професійної мотивації та інтересу до освоєння майбутньої професії.

За допомогою тесту-опитувальника А. Мехрабіана (модифікація М. Ш. Магамед-Емінова) ми визначили рівень мотивації досягнення успіху у студентів. З огляду на отримані результати можна стверджувати, що в експериментальній групі зросли показники високого рівня з 5% до 7,5%, та середнього рівня з 42,5% до 57,5%. Також діагностовано зниження показників низького рівня з 47,3% до 32,5% та початкового рівня з 5% до 2,5%, що доводить ефективність психолого-педагогічного впливу на розвиток творчого потенціалу техніків-технологів харчової галузі. Суттєвих змін у показниках мотивації досягнення успіху серед досліджуваних контрольної групи не виявлено.

Висновки. Основними підструктурами професіоналізму є теоретичні знання і практичні вміння, професійний досвід, професійно важливі якості, професійна мотивація, ціннісні орієнтації та психофізіологічні особливості.

Мотиваційно-ціннісний компонент професійного становлення фахівця харчової промисловості відображає свідомий вибір особистості реалізувати свої здібності та переваги в харчовій індустрії, оволодіти для цього обраною професією, яка усвідомлюється в особистісному та соціальному плані як цінність; відповідально та творчо здійснювати професійну діяльність на морально-етичним підґрунті, постійно спрямовуючи свій професійний та особистісний розвиток.

Література

1. Вербицкий А.А., Ильязова М.Д. Инварианты профессионализма: проблемы формирования: монография. М.: Логос, 2011. 288 с.
2. Деркач А.А. Акмеологические основы развития профессионала. М. : МГУ, Воронеж : НПО "МОДЭК", 2000. 752 с.
3. Дружилов С.А. Профессионализм человека как психологический синдром. *Гуманитарные научные исследования*. 2014. № 8(36). С. 65-71.
4. Дружилов С.А. Смысл и ценности жизни и деятельности человека в структуре профессионализма. *Международный журнал прикладных и фундаментальных исследований*. 2014. № 9-3. С. 149-153.
5. Климов Е. А. Психология профессионала. – М.: ИПП; Воронеж: МОДЭК, 1996. 400 с.
6. Кокун О. М. Психология професійного становлення сучасного фахівця : монографія. – К. : ДП Інформаційно-аналітичне агентство, 2012. 200 с.
7. Пілецька Л. С. Професійна мобільність особистості: соціально-психологічний аспект : монографія. Луганськ : Вид-во «Ноулідж», 2014. 220 с.

8. Попович І. С. Роль соціальних очікувань у формуванні професійної культури особистості. *Професійна культура фахівця: сутність, реалії, перспективи* : Матеріали II Міжнар. наук.-практ. конф., 23–24 лист. 2016 р. Суми : ФОП Цьома С. П., 2016. С. 34–37.

9. Попович І. С. Роль соціально-психологічних очікувань у професійному становленні та розвитку особистості. *Зб. наук. праць : філософія, соціологія, психологія.* – Івано-Франківськ : Вид-во ДВНЗ «Прикарпатський національний університет імені Василя Стефаника», 2015. Вип. 20, ч. 2. С. 213–220.

10. Шадриков В. Д. Психология деятельности человека : монография. – М. : Изд-во «Институт психологии РАН», 2013. 464 с.

11. Examining Motivation Theory in Higher Education : An Expectancy Theory Analysis of Tenured Faculty Productivity. *International Journal of Management, Business, and Administration.* 2012. № 1. Vol. 15. P. 13–19.

References

1. Verbitskii A.A., Iliazova M.D. (2011). Invarianty professionalizma: problemy formirovaniia: monografiia. M.: Logos. 288 s. [in Russian].

2. Derkach A.A. (2000). Akmeologicheskie osnovy razvitiia professionala. M. : Izdatelstvo Moskovskogo psikhosotsialnogo instituta; Voronezh : NPO “MODEK”. 752 s. [in Russian].

3. Druzhilov S.A. (2014). Professionalizm cheloveka kak psikhologicheskii sindrom. *Gumanitarnye nauchnye issledovaniia.* № 8(36). S. 65-71. [in Russian].

4. Druzhilov S.A. (2014). Smysl i tsennosti zhizni i deiatelnosti cheloveka v strukture professionalizma. *Mezhdunarodnyi zhurnal prikladnykh i fundamentalnykh issledovani.* № 9-3. S. 149-153. [in Russian].

5. Klimov E. A. (1996). Psikhologiiia professionala. M.: IPP; Voronezh: MODEK. 400 s. [in Russian].

6. Kokun O. M. (2012). Psykholohiia profesiinoho stanovlennia suchasnoho fakhivtsia : monografiia. K. : DP Informatsiino-analitychne ahentstvo. 200 s.

7. Piletska L. S. (2014). Profesiina mobilnist osobystosti: sotsialnopsykholohichnyi aspekt : monografiia. Luhansk : Vydvo «Noulidzh». 220 s. [in Ukrainian].

8. Popovych I. S. (2016). Rol sotsialnykh ochikuvan u formuvanni profesiinoi kultury osobystosti. *Profesiina kultura fakhivtsia: sutnist, realii, perspektvyv* : *Materialy II Mizhnar. nauk.-prakt. konf., 23–24 lyst. 2016 r., m. Sumy.* – Sumy : FOP Tsoma S. P. S. 34–37. [in Ukrainian].

9. Popovych I. S. (2015). Rol sotsialno-psykholohichnykh ochikuvan u profesiinomu stanovlenni ta rozvytku osobystosti. *Zb. nauk. prats : filofosiia,*

sotsiologhiia, psykholohiia. IvanoFrankivsk : Vyd-vo DVNZ «Prykarpatskyi natsionalnyi universytet imeni Vasylia Stefanyka». Vyp. 20, ch. 2. S. 213–220.

10. Shadrikov V. D. (2013). Psikhologiiia deiatelnosti cheloveka : monografiia. M. : Izd-vo «Institut psikhologii RAN». 464 s. [in Russian].

11. Examining Motivation Theory in Higher Education : An Expectancy Theory Analysis of Tenured Faculty Productivity (2012). B. Estes and B. Polnick. *International Journal of Management, Business, and Administration*. № 1. Vol. 15. P. 13–19.

Kondes T.

PSYCHOLOGICAL SUPPORT OF THE PROFESSIONAL ESTABLISHMENT OF FUTURE FOOD PROFESSIONALS

The article provides a theoretical and methodological analysis of the concept of "professionalism", describes the psychological features of the development of professionalism. The psychological support of formation of professionally important qualities of students receiving professions in the food industry is considered. The mechanism of realization of psychological support of students, which are realized in educational-professional and vocationally oriented environment of higher education institutions, is described.

The article focuses on the process of forming readiness for professional activity and professional formation of food industry professionals and its components. The author notes that the professional development of a person is significantly influenced by the peculiarities and specificity of a certain field of activity. Establishing the components of professional competence, the author connects with the elucidation of the peculiarities of this field and the specific activity of food industry workers.

The author examines the approaches of scientists to determine the essence of professional formation of specialists in different industries, the content of the work of workers in the food industry. The psychological characteristics of professional formation of a specialist are revealed in the article, which allows to consider and characterize this phenomenon in statics and dynamics.

It is determined that the professional development of a specialist is based on a system of values and motives.

Key words: vocational training; professionalism; professional; professionally important qualities; professional formation of food industry professionals.

Кондес Тетяна Василівна – кандидат психологічних наук, доцент кафедри іноземних мов та загально-освітніх дисциплін ВНЗ «Університет економіки та права «КРОК», м. Київ.

РОЗВИТОК ЕМОЦІЙНО-ВОЛЬОВОГО КОМПОНЕНТУ КОМУНІКАТИВНОЇ КОМПЕТЕНТНОСТІ МАЙБУТНІХ ПЕДАГОГІВ

В статті проаналізовано складові комунікативної компетентності педагога, а саме, – мотиваційний, когнітивний, поведінковий, ціннісно-смысловий, емоційно-вольовий компонент, їх специфіка. Мета статті – теоретичний аналіз структури комунікативної компетентності педагогів та дослідження особливостей розвитку емоційно-вольового компоненту визначеної компетентності у майбутніх вчителів. Завдання дослідження полягали у теоретичному аналізі наукової літератури з виділених проблем та проведенні експериментального дослідження з метою визначення рівня розвитку вольової саморегуляції та виявлення «перешкод» у встановленні емоційних контактів студентів і магістрантів – майбутніх педагогів, аналізі результатів та формулюванні узагальнюючих висновків. Дослідження ґрунтувалось на методах комплексного теоретичного аналізу. В експериментальній складовій використовувались психологічні методики «Дослідження вольової саморегуляції» (А. В. Зверков, Е. В. Ейдман); «Методика діагностики перешкод у встановленні «емоційних контактів» (В. В. Бойко); «Оцінка комунікативного контролю у спілкуванні» (адаптований варіант тесту М. Снайдера). Результати. Представлено, що комунікативна компетентність є однією з умов ефективності виконання майбутнім педагогом своїх професійних функцій. У результаті проведеного експериментального дослідження, визначено, що магістранти закладу вищої освіти демонструють високий рівень самовладання, низький рівень виявлених «перешкод» у встановленні емоційних контактів та високий комунікативний контроль у порівнянні з даними результатів студентів I та II курсів. Висновки. Визначено, що формування комунікативної компетентності студентів – майбутніх педагогів, – це тривалий динамічний процес, який залежить від оволодіння молодою людиною системи комунікативних знань, формуванні вмінь та навичок ефективної взаємодії під час навчання у закладі вищої освіти. Представлено, що визначені складові емоційно-вольового компоненту комунікативної компетентності відіграють значну роль у виникненні комунікативних бар'єрів в ході виконання завдань педагогічної діяльності. Показано, що необхідними умовами розвитку комунікативної компетентності студентів є активізація психологічної просвіти, робота студентських наукових гуртків, проведення соціально-психологічних тренінгів,

впровадження інтерактивних форм роботи, створення сприятливої психологічної атмосфери співпраці.

Ключові слова: компетентність, комунікативна компетентність, мотиваційний, когнітивний, поведінковий, ціннісно-смісловий, емоційно-вольовий компоненти комунікативної компетентності педагога.

Постановка проблеми. Комунікативна компетентність є на сьогодні базовою компетентністю особистості, що забезпечує якісне виконання завдань професійної діяльності. Структурні компоненти комунікативної компетентності майбутніх фахівців, зокрема, – педагогів, особливості їх формування під час навчання у закладі вищої освіти, значення для виконання завдань професійної діяльності та особистісного розвитку людини, – коло пріоритетних проблемних питань сучасних дослідників.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Сучасні дослідники розглядають поняття «компетенція» як систему загальних здібностей, що ґрунтується на знанні, досвіді, особистісних цінностях, здібностях, сформованих в процесі навчання, складові компетенції забезпечують здатність людини виконувати завдання професійної діяльності. Загалом, формування комунікативної компетентності постає проблемою сучасної світової освіти (Veronica Boix Mansilla & Anthony Jackson, 2011: 39–45). Згідно науковим розвідкам О. Максимової, за А. Хуторським, «компетенція» – це сукупність взаємопов'язаних якостей особистості (знань, умінь, навичок), необхідних для її продуктивної діяльності; компетенція, за К. Крутії, є інтегральною якістю особистості, що виявляється в її загальній здатності та готовності до виконання діяльності, яка ґрунтується на знаннях і особистісному досвіді, здобутих в процесі навчання і соціалізації, орієнтованих на самостійне та ефективне виконання завдань визначеної діяльності (Максимова, 2016). Відповідно до теоретичних пошуків О. Корніяко, компетентність розглядається у трьох основних аспектах: коло питань, у яких людина добре обізнана, має знання та досвід; результативність та ефективність дій суб'єкта діяльності; набута у процесі навчання здатність особистості, яка складається із знань, досвіду, цінностей і ставлення, що можуть використовуватися для виконання практичних і теоретичних завдань (Корніяко, с. 83). Саме третя складова поняття «компетентність», – здатність до розв'язання завдань, тобто спроможність (або стан готовності) особистості здійснювати діяльність, використовувати набуті знання і вміння на практиці, повною мірою відображає її зміст (Корніяко, 2016: 82–83). Комунікативна компетентність аналізується сучасними дослідниками в загальній структурі професійно-педагогічної компетентності майбутнього вчителя, що являє собою інтегративне особистісне утворення як результат

сформованості професійних компетенцій та особистісних якостей майбутнього вчителя (Когут, 2015: 39-40). Формування професійно-педагогічної комунікативної компетентності майбутнього вчителя відбувається в процесі оволодіння комунікативними знаннями, розвитком комунікативних умінь і навичок, загалом, – формування певного професійного ставлення по педагогічній комунікації, здатності передбачити і врахувати її важливість та наслідки у навчальному процесі (Когут, 2015: 39-40).

Мета статті полягає у теоретичному аналізі структури комунікативної компетентності педагогів та дослідженні особливостей розвитку емоційно-вольового компоненту комунікативної компетентності майбутніх вчителів – студентів СумДПУ імені А. С.Макаренка. До завдань дослідження відносяться: теоретичний аналіз наукової літератури з проблем комунікативної компетентності як складової професійної діяльності педагогів; організація і проведення експериментального дослідження щодо визначення рівня розвитку вольової саморегуляції та виявлення «перешкод» у встановленні емоційних контактів як складових емоційно-вольового компоненту комунікативної компетентності студентів – майбутніх педагогів; аналіз результатів та формулювання узагальнюючих висновків і виділення перспектив подальших наукових досліджень.

Методи дослідження. Для досягнення мети та реалізації завдань дослідження використані методи комплексного теоретичного аналізу; в експериментальній складовій дослідження використовувались психологічні методики «Дослідження вольової саморегуляції» (А. В. Зверков, Е. В. Ейдман); «Методика діагностики перешкод у встановленні «емоційних контактів» (В. В. Бойко); «Оцінка комунікативного контролю у спілкуванні» (адаптований варіант тесту М. Снайдера).

Виклад основного матеріалу дослідження. Професійна компетентність – це інтегрована здатність особистості, пов'язана з результативністю та якістю її професійної діяльності (Корніяко, 2016: 83–85). Комунікативна компетентність фахівця полягає у системі знань, вмінь і навичок, які забезпечують ефективність спілкування і передбачає володіння всіма видами комунікативно-мовленнєвої діяльності: здатність встановлювати і підтримувати необхідні контакти з людьми, вміння та навички раціональної поведінки в конфліктах, співробітництва та взаємодії в групі, тощо (Корніяко, 2016: 83–85). Комунікативна компетентність вчителя полягає, насамперед, у високому рівні володіння мовою, оскільки одна з основних функцій вчителя – інформаційна. Знакова система, в свою чергу, може бути вербальною чи невербальною, тому і комунікативна компетентність передбачає наявність відповідних визначеним знаковим системам знань, вмінь та навичок. Вербальна компетентність характеризується лексичною та синтаксичною вправністю, невербальна – передбачає знання та уміння доцільно використовувати

можливості міміки, пантоміміки, інтонації, дистанції під час взаємодії. Необхідними складовими комунікативної компетентності дослідники вважають високий рівень розвитку певних особистісних характеристик (рефлексії, емпатії, установок, показників емоційно-вольового самоконтролю, тощо); готовність до конструктивної взаємодії; наявність вмінь та навичок встановлювати і підтримувати різноманітні контакти з людьми, регуляції процесу комунікації в цілому. Відповідно, комунікативну компетентність можна розглядати як певну сукупність знань, умінь і навичок, що проявляються у комунікативних діях та забезпечують ефективність взаємодії (Максимова, 2016).

До компонентів комунікативної компетентності, згідно теоретичного конструкту І. Зимньої, дослідники відносять наступні. Мотиваційний аспект – бажання та готовність людини вступати у взаємодію, встановлювати та підтримувати контакти з метою виконання завдань професійної діяльності. Когнітивна складова – володіння засобами спілкування, як вербальними, так і невербальними, наявність високого рівня професійної ерудиції – знань та вмінь використовувати різні комунікативні стратегії, методи психологічного впливу. Ця складова передбачає наявність знань і вмінь риторики, полеміки, рефлексивного слухання (Стеценко, 2016: 185-186). Когнітивний компонент, виявляється у психічних процесах, пов'язаних із пізнанням людиною оточення і самої себе; представляє систему знань про сутність, структуру, функції та особливості спілкування взагалі та професійного, зокрема, гуманістичній настанові на спілкування та особистість іншої людини (Когут, 2015). Поведінковий аспект передбачає вміння реалізовувати комунікативні компетенції безпосередньо в умовах спілкування; визначає вчинки, способи та стилі оволодіння простором, проявляється у невербальній та вербальній комунікації; включає загальні та професійно-специфічні комунікативні уміння, які дозволяють успішно встановлювати контакт із співрозмовником, адекватно пізнавати його внутрішні стани, керувати ситуацією взаємодії з ним, застосовувати конструктивні стратегії поведінки у конфліктних ситуаціях. Ціннісно-смысловий компонент, як наступна складова визначеної компетентності, – це готовність до реалізації завдань спілкування, усвідомлення значення цього процесу в цілому, етичні норми й правила педагогічної взаємодії. Емоційно-вольова складова забезпечує здійснення впливу на учасників комунікації та процес в цілому, передбачає розвиток вольових якостей людини та уміння керувати власними емоціями у процесі спілкування. Таким чином, комунікативна компетентність фахівця безпосередньо пов'язана з його особистісними якостями (індивідуально-психологічними, емоційно-вольовими, особистісними), наявністю комунікативних знань, вмінь і навичок. Аналіз сучасних досліджень дає підстави для виділення наступних комунікативних знань, вмінь і навичок, що обумовлюють відповідну компетентність фахівця: знання норм і правил ділового спілкування; розуміння та доцільне використання невербальних засобів комунікації;

вміння налагоджувати взаємодію з врахуванням гендерних, вікових, соціально-культурних особливостей учасників комунікації; володіння різними комунікативними стратегіями з метою досягнення визначених цілей спілкування; вміннями аргументованого впливу на учасників взаємодії; здатності викликати у співрозмовника позитивне сприйняття власної особистості.

Комунікативна компетентність педагога розглядається сучасними дослідниками як результат сформованості професійних компетенцій та певних особистісних якостей, що дозволяє встановлювати психологічний контакт з учнями, батьками, колегами, представниками адміністрації та різних громадських об'єднань; логічно та доступно передавати інформацію; керувати процесом спілкування та організації педагогічно-доцільної взаємодії; творчо вирішувати педагогічні завдання, що виникають у навчально-виховному процесі (Когут, 2015: 39-40). Визначене неможливо без розвитку всіх представлених вище компонентів комунікативної компетентності. Відповідно, формування комунікативних навичок вербальної та невербальної взаємодії, розвиток вольової саморегуляції, міжособистісної рефлексії, педагогічної емпатії (емоційно-вольова складова комунікативної компетентності) студентів – майбутніх педагогів є пріоритетним завданням організації навчально-виховного процесу закладу вищої освіти.

З метою визначення особливостей вольової саморегуляції та «перешкод» у встановленні емоційних контактів майбутніх педагогів, протягом першого семестру 2019-2020 н. р. на базі СумДПУ імені А. С. Макаренка було проведено дослідження, в якому приймали участь студенти I-II курсу та магістранти першого року навчання фізико-математичного факультету – майбутні вчителі інформатики, математики, фізики.

На першому етапі дослідження визначались показники рівня вольової саморегуляції за допомогою методики «Дослідження вольової саморегуляції» (А. В. Зверков, Е. В. Ейдман), на другому, – вивчались «перешкоди» у встановленні емоційних контактів (методика діагностики «перешкод» у встановленні емоційних контактів (за В. В. Бойко), на третьому – досліджувались особливості комунікативного контролю майбутніх педагогів за методикою «Оцінка комунікативного контролю у спілкуванні» (адаптований варіант тесту М. Снайдера). В дослідженні приймали участь 30 студентів I-II курсу та 30 магістрантів першого року навчання фізико-математичного факультету СумДПУ імені А. С. Макаренка.

Відповідно до результатів аналізу першої частини дослідження, визначено рівень розвитку складових вольової саморегуляції, а саме: загального рівня вольової саморегуляції, показниках наполегливості та самовладання майбутніх педагогів. Встановлено, що у 83,3% студентів високі і 16,6% низькі показники рівня вольової саморегуляції. 100% магістрантів першого року

навчання демонструють високі показники за цією шкалою. Людина з високим рівнем вольової саморегуляції характеризується емоційною зрілістю, активністю, незалежністю, самостійністю. Загальними характеристиками є: впевненість в собі, стійкість намірів і їх планомірне втілення в життя, розподіл зусиль та здатність контролю власних дій, реалістичність поглядів, розвинене почуття особистого обов'язку. У межових випадках у людини спостерігається нарощування внутрішньої напруги, пов'язаної з прагненням постійного контролю поведінки і тривожності з приводу найменшої її спонтанності. Особливостями людини з низькими показниками за визначеною шкалою є емоційна нестійкість, чутливість, вразливість, невпевненість в собі. До характеристик також відносяться низька рефлексивність та занижений загальний фон активності, імпульсивність та нестійкість намірів, низький рівень самоконтролю (Пашукова, Допіра, Дьяконов, 2000). За результатами дослідження встановлено, що у 80% студентів і у 93,3% магістрантів високі, у 20% студентів і у 6,7% магістрантів низькі показники наполегливості. Для студентів з високими показниками за цією шкалою характерним є працездатність, активність у досягненні мети, повага до соціальних норм, намагання їх дотримуватися. Характеристикою студентів з низькими показниками є занижений фон активності, підвищена лабільність, невпевненість, імпульсивність, непослідовність в поведінці. Вказані особливості компенсуються підвищеною чутливістю, гнучкістю, вільністю трактовки соціальних норм. Субшкала самовладання відображає рівень довільного контролю емоційних реакцій і станів. В результаті аналізу отриманих даних встановлено, що у 63,3% студентів і у 86,6% магістрантів високий показник за цією субшкалою, що свідчить про емоційну стійкість, самовладання, впевненість. Проте, постійний емоційний самоконтроль, як правило, призводить до нарощування внутрішньої напруги, перевтоми. Низькі показники, які продемонстрували 36,7% студентів і 13,4% магістрантів, свідчать про їх схильність до проявів спонтанності, імпульсивності. Це своєрідний захист людини від інтенсивності переживань і внутрішніх конфліктів. Результати цієї частини дослідження представлено у таблиці 1.

Мета другої серії експерименту полягала у виявленні «перешкод» у встановленні емоційних контактів майбутніх педагогів. Згідно методики В. В. Бойко, до таких перешкод відносяться: невміння керувати емоціями, дозувати їх; неадекватне емоційне вираження; домінування негативних емоцій; негнучкість, нерозвиненість, невиразність емоцій; небажання зближуватися з людьми на емоційній основі. В результаті проведеного дослідження визначено, що 66,7% студентів і 36,7% магістрантів переживають проблеми в керуванні емоціями та їх дозуванні; неадекватне емоційне вираження визначено у 46,6% студентів і 16,6% магістрантів; «перешкоди» у спілкуванні, пов'язані з домінуванням негативних емоцій визначені у 6,6% студентів; 73,3% студентів і

40% магістрантів виділяють у себе труднощі у вигляді негнучкості, нерозвиненості, невиразності емоцій, а у 16,6% студентів виділено небажання зближуватися з людьми на емоційній основі.

Таблиця 1

Вольова саморегуляція студентів I-II курсу та магістрантів першого року навчання майбутніх педагогів

Учасники експерименту	вольова саморегуляція					
	загальний рівень вольової саморегуляції		наполегливість		самовладання	
	високий рівень	низький рівень	високий рівень	низький рівень	високий рівень	низький рівень
студенти I-II курсу	83%	16,6%	80%	20%	63,3%	36,7%
магістранти першого року навчання	100%		93,%	16,7%	86,6%	13,4%

Результати цієї частини дослідження представлено у таблиці 2.

Таблиця 2

«Перешкоди» у встановленні емоційних контактів студентів I-II курсу та магістрантів першого року навчання – майбутніх педагогів

«Перешкоди» у встановленні емоційних контактів	
студенти I-II курсу	магістранти першого року навчання
невміння керувати емоціями	
66,7%	36,7%%
неадекватне емоційне вираження	
46,6%	16,6%
домінування негативних емоцій	
6,6%	-
негнучкість, нерозвиненість, невиразність емоцій	
73,7%	40%
небажання зближуватися з людьми на емоційній основі	
16,6%	-

В результаті третьої складової експерименту визначено, що 43,3% студентів і 6,7% магістрантів мають низький комунікативний контроль, що

характеризує людину зі стійкістю певної поведінки, негнучкістю, прямолінійністю, що не вбачає потреб у змінах, і, як правило, не враховує особливостей партнерів по спілкуванню і особливостей певної ситуації взаємодії. 56,7% студентів і 60% магістрантів продемонстрували середній комунікативний контроль, що свідчить про схильність в своїй поведінці враховувати інтереси оточуючих, проте, вона характеризується низькою саморегуляцією, певною спонтанністю поведінки, схильністю до конфліктів. У 33,3% магістрантів – високий комунікативний контроль. Ці студенти з легкістю входять в спілкування, характеризуються гнучкістю реагування на різні зміни ситуації, мають розвинені прогностичні функції, високий емоційний самоконтроль, проте, вони переживають труднощі зі спонтанністю самовираження. Визначені особливості впливають на вміння встановлення психологічно сприятливої атмосфери під час розв'язання дискусійних питань, вміння ставати на позицію партнера по спілкуванню, здійснювати контроль процесу спілкування, прогнозувати розвиток конфліктних ситуацій. Результати цієї частини дослідження представлено у таблиці 3.

Таблиця 3

Особливості комунікативного контролю студентів I-II курсу та магістрантів першого року навчання – майбутніх педагогів

особливості комунікативного контролю студентів I-II курсу		
низький комунікативний контроль	середній комунікативний контроль	високий комунікативний контроль
43,3%	56,7%	–
особливості комунікативного контролю магістрантів першого року навчання		
низький комунікативний контроль	середній комунікативний контроль	високий комунікативний контроль
6,7%	60%	33,3%

Виділені перешкоди у встановленні емоційних контактів майбутніх педагогів та визначений високий рівень вольової саморегуляції та самоконтролю більшості учасників експерименту, позначається на прагненні майбутніх педагогів до постійного емоційного самоконтролю, обмеженні спонтанності та постійній внутрішній напрузі і певних ускладнень спілкування. Як наслідок, – низький рівень рефлексії, проблеми з ефективністю організації та підтримки зворотного зв'язку під час безпосередньої взаємодії з іншими, що пов'язане з недостатністю комунікативних вмінь і навичок. Фактично, в процесі виконання професійної

педагогічної діяльності, педагог зосереджений, передусім, на викладанні навчального матеріалу, а не на особливостях сприймання та розуміння його учнем, крім того, як правило, у педагогів з визначеними особливостями, прогностичні педагогічні здібності знаходяться на низькому рівні розвитку. Отримані результати комунікативного контролю учасників експерименту свідчать про домінування у магістрантів високого рівня комунікативного контролю. Відповідно до загальних результатів, визначено певну динаміку розвитку емоційно-вольової складової комунікативної компетентності майбутніх педагогів. Таким чином, за результатами даних дослідження емоційно-вольової складової комунікативної компетентності, у відсотковому визначенні магістранти демонструють високий рівень самовладання, низький рівень виявлених «перешкод» у встановленні емоційних контактів та високий комунікативний контроль у порівнянні з даними результатів студентів I та II курсів. Серед чинників визначеної особливості потрібно виділити те, що магістранти в ході роботи над вивченням таких навчальних дисциплін, як «Психологія», «Педагогіка», були включені до роботи наукових гуртків та проблемних груп, відвідували психологічні тренінги, приймали участь у різнорівневих конференціях, організованих та проведених науковими лабораторіями СумДПУ імені А. С. Макаренка, дискусійних проблемних групах, «круглих столах», виконували завдання педагогічної практики, приймали участь у підсумкових конференціях, де відбувалось обговорення основних проблемних та дискусійних питань, обмін професійним педагогічним досвідом.

Висновки та перспективи подальших досліджень. Комунікативна компетентність є однією з умов ефективності виконання майбутнім педагогом своїх професійних функцій. Розвиток складових комунікативної компетентності – це складний динамічний процес, який передбачає набуття студентами базових знань, вмінь та навичок, трансформацію особистісних складових майбутніх фахівців, і вимагає безперервного розвитку. Вважаємо, що активізація психологічної просвіти, зокрема, в ході роботи студентських наукових гуртків (проведення міні-лекцій, організація групових диспутів, аналіз проблемних ситуацій), а також впровадження в навчальний процес закладів вищої освіти інтерактивних методів навчання, зокрема, – соціально-психологічних тренінгів (самопрезентації особистісних і професійних якостей, комунікативних та конфліктологічних тренінгів), включення в практичні заняття з психолого-педагогічних дисциплін комунікативних вправ, рольових та ділових ігор, творчих завдань з проблем комунікації, та, загалом, – створення сприятливої психологічної атмосфери співпраці, є на сьогодні необхідними умовами розвитку комунікативної компетентності студентів. Згідно дослідження І. В. Когут, наявність перешкод у встановленні емоційних контактів в процесі спілкування; відіграють значну роль у виникненні комунікативних бар'єрів та ускладнюють життя студентів. Перспективи подальшого дослідження вбачаємо у

розробці програм, що містять просвітницькі заходи та психологічне консультування студентів з проблем подолання ускладнень у процесі спілкування, а також – надання психологічної допомоги представниками психологічної служби щодо подолання комунікативних бар'єрів як у студентської молоді, так і представників професорсько-викладацького складу закладів вищої освіти.

Література

1. Когут І. В. Формування професійно-педагогічної комунікативної компетентності майбутнього вчителя : дис. ... кандидата педагогічних наук : 13.00.04 / Когут Ірина Вікторівна – Полтава : Полтавський національний педагогічний університет імені В. Г. Короленка, 2015. – 250 с.
2. Корніяка О. М. Комунікативна компетентність як визначальний чинник професійного самоздійснення викладача вищої школи. *Актуальні проблеми психології: Збірник наукових праць Інституту психології імені Г. С. Костюка НАПН України. Том V. Психофізіологія. Психологія праці. Експериментальна психологія*, 2016. Випуск 16. С. 82-92.
3. Максимова О. О. Комунікативна компетентність вчителя початкової школи. *Молодь і ринок: щомісячний науково-педагогічний журнал*, 2016. № 5 (136). С. 59-63.
4. Стеценко Н. М. Комунікативна компетентність як складова професійної підготовки сучасного фахівця. *Педагогічний альманах*, 2016. Випуск 29. С. 185-191.
5. Пашукова Т. І., Допіра А. І., Дьяконов Г. В. Практикум із загальної психології. К.: Т-во «Знання», КОО, 2000. 204 с.
6. Veronica Boix Mansilla & Anthony Jackson. Educating for Global Competence: Preparing Our Youth to Engage the World. Council of Chief State School Officers' Ed Steps Initiative & Asia Society Partnership for Global Learning, 2011. Available at: <http://www.edsteps.org/CCSSO/SampleWorks/EducatingforGlobalCompetence.pdf>. <https://asiasociety.org/files/book-globalcompetence.pdf>

References

1. Kohut, I.V. (2015) Formuvannia profesiino-pedahohichnoi komunikativnoi kompetentnosti maibutnoho vchytelia [Future teacher's professional-pedagogical communicative competence formation]. *Candidate's thesis*. Poltava: Korolenko National Pedagogical University [in Ukrainian].
2. Korniiaka O. M. (2016) Komunikativna kompetentnist yak vyznachalnyi chynnyk profesiinoho samozdiisnennia vykladacha vyshchoi shkoly [Communicative competence as a determining factor in the professional self-fulfillment of a high school teacher]. *Aktualni problemy psykholohii: Zbirnyk naukovykh prats Instytutu*

psykholohii imeni H. S. Kostiuka NAPN Ukrainy. Tom V. Psykhofiziolohiia. Psykholohiia pratsi. Eksperymentalna psykholohiia. Vypusk 16. S. 82-92 [in Ukrainian].

3. Maksymova O. O. (2016). Komunikatyvna kompetentnist vchytelia pochatkovoï shkoly [Primary school teacher's communicative competence]. *Molod i rynek: shchomisiachnyi naukoivo-pedahohichnyi zhurnal*. № 5 (136). S. 59-63 [in Ukrainian].

4. Stetsenko N. M. (2016). Komunikatyvna kompetentnist yak skladova profesiinoï pidhotovky suchasnoho fakhivtsia [Communicative competence as a component of professional training of a modern specialist]. *Pedahohichnyi almanakh*. Vypusk 29. S. 185-191 [in Ukrainian].

5. Pashukova, T.I., Dopira, A.I., & D'yakonov, G.V. (2000) *Praktikum iz zagal'noi psihologii* [General Psychology Workbook]. T.I. Pashukova (Ed.). Kiev: T-vo «Znannya», KOO, [in Ukrainian].

6. Veronica Boix Mansilla & Anthony Jackson (2011). *Educating for Global Competence: Preparing Our Youth to Engage the World*. Council of Chief State School Officers' Ed Steps Initiative & Asia Society Partnership for Global Learning. [in English]. Available at: <http://www.edsteps.org/CCSSO/SampleWorks/EducatingforGlobalCompetence.pdf>. <https://asiasociety.org/files/book-globalcompetence.pdf>

Kuzikova S.B., Pukhno S.V.

Development of future teacher's emotional-volitional communicative competence component

The article analyzes the components of the teacher's communicative competence, namely, motivational, cognitive, behavioral, value-semantic, emotional-volitional component, their specificity were analyzed in the article. The purpose of the article is a theoretical analysis of the teachers' communicative competence structure and emotional-volitional component development peculiarities of the future teachers identified competence.

The objectives of the study were to analyze the scientific literature on selected issues and to conduct an experimental research to determine the level of development of volitional self-regulation and identify "obstacles" in establishing emotional contacts of students and magisters - future teachers, analysis of results and formulation of generalizing conclusions.

The research was based on the methods of complex theoretical analysis. Psychological methodologies of "The study of volitional self-regulation" (A.V. Zverkov, E.V. Eidman); "Methodology of obstacles diagnostics in "emotional contacts" establishment" (V.V. Boyko); "Communication control assessment in communication" (adapted version of M. Snyder's test) were used in the experimental component.

Results. It is presented that communicative competence is a condition for effective future teacher's fulfillment of his professional functions. As a result of the experimental research, it was determined that the magisters of higher education institution show a high level of self-control, low level of detected "obstacles" in establishing emotional contacts and high communicative control in comparison with the results of students of I and II courses.

Conclusions. It is determined that the formation of students' - future educators – communicative competence is a long-term dynamic process, which depends on the young man's mastery of the communicative knowledge system, the formation of skills and practice of effective interaction while studying in the high school institution. It is presented that certain components of the communicative competence's emotional-volitional component play a significant role in the communicative barriers emergence in the course of fulfilling the pedagogical activity tasks. It is shown that the necessary conditions for the development of students' communicative competence are: activation of psychological education, work in student scientific groups, conducting of social-psychological trainings, introduction of interactive forms of work, creation of favorable psychological atmosphere of cooperation.

Keywords: *competence, communicative competence, motivational, cognitive, behavioral, value-semantic, emotional-volitional component of teacher's communicative competence component.*

Кузікова Світлана Борисівна – доктор психологічних наук, професор, завідувач кафедри психології Навчально-наукового інституту педагогіки і психології Сумського державного педагогічного університету імені А.С.Макаренка;

Пухно Світлана Валеріївна – доцент кафедри психології Навчально-наукового інституту педагогіки і психології Сумського державного педагогічного університету імені А.С.Макаренка.

ЦІННІСНО-СМИСЛОВІ ОСОБЛИВОСТІ НА РІЗНИХ ЕТАПАХ ЖИТТЄВОГО ШЛЯХУ

ORCID 0000-0002-8111-9657

Проаналізовано погляди вчених на визначення цінностей, їх смислову природу та види. Ціннісно-смислові орієнтації розглянуто як індивідуальна система ціннісно-смислових координат життєвого шляху особистості. Мета дослідження - теоретично проаналізувати та емпірично виявити ціннісно-смислові орієнтації чоловіків різного віку. Методи дослідження теоретичний аналіз наукових першоджерел, психодіагностичний метод, що включав тест смисложиттєвих орієнтацій, морфологічний тест життєвих цінностей, методи математичної статистики. Результати. Вивчено індивідуальну систему цінностей людини з метою кращого розуміння сенсу його дії. Встановлено, що чоловіки 30 – 40 років серед життєвих цінностей орієнтовані на власний престиж, високе матеріальне становище. Для чоловіків в віці ранньої дорослості серед життєвих цінностей важливими є розвиток себе, збереження власної ідентичності, креативність. Продемонстровано особливості життєвих сфер у чоловіків різного віку: сфера захоплення грає важливу роль в житті чоловіків ранньої дорослості, а сфера сімейного і суспільного життя важливі для чоловіків віком до 40 років. Показано, що у юнаків показники по всіх шкалах актуальних смислових орієнтацій нижче середнього (СЖО), у чоловіків в віці середньої дорослості актуальні смислові орієнтації характеризуються високими показниками усвідомлення минулого і теперішнього і низьким усвідомленням майбутнього, середніми показниками за субшкалами локусу контролю -Я і локусу контролю - життя. Заключення. Продемонстровано, що система особистісних смислів у чоловіків в середньої дорослості спрямована на те, щоб жити, але низька усвідомленість цілей в житті орієнтує систему особистісних смислів на адаптаційні форми взаємодії з об'єктивною реальністю. У юнаків низький рівень усвідомлення майбутнього є руйнівним для особистості, оскільки перспектива майбутнього дозволяє людині усвідомлено і реалістично підійти до побудови свого життя.

Ключові слова: ціннісно-смислові орієнтації, чоловіки, рання та середня дорослість, усвідомлення майбутнього.

Постановка проблеми. Спектр досліджень ціннісної проблематики на сьогодні є досить широким. Перехід від розуміння цінностей як філософської категорії, до психологічного тлумачення природи цінностей зумовив появу багатьох напрямів та психологічних концепцій ціннісної сфери. Проблемою вивчення цінностей та сенсу життя в сучасній психології займалися багато вчених, але досліджень ціннісно-сислової сфери чоловіків - сучасних українців не достатньо представлені в науковій періодиці, що і зумовило вибір теми нашого дослідження.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Відомо, що сьогодні немає єдиної теорії, яка би повністю представила й висвітлила усі ціннісні аспекти життєдіяльності людини.

Психологи по-різному трактують цінності як: значущість чого-небудь; абстрактні ідеї, не пов'язані з відповідним об'єктом чи ситуацією, що виражають людські думки про поведінку та власні переконання; регулятор самоактивності індивіда; „духовною трапезою людини”; щось важливе, що є предметом мрій, прагнень, смыслом життя.

У словнику-довіднику „цінність” визначено як важливе значення, що відповідає актуальним потребам людини, ідеалам, її особистісним смыслом (Горностай, 2001). Цінності – не просто об'єкт потреб, а опосередкований культурою еталон у їх досягненні, що має трансцендентний характер. Цінності є «величезною складовою внутрішнього світу людини» і кожна людина володіє одними й тими ж цінностями, але різною мірою; цінності організовані в системи, їх витoki простежуються в культурі, суспільстві, а вплив відчутний майже в усіх соціальних феноменах (Леонт'єв, 2007). Цінності є основою поведінки людини, динамічним утворенням; їх потрібно набувати й реалізовувати, інакше вони поступово втрачатимуться. Цінності є універсальними смыслом, що кристалізуються в типових ситуаціях, з якими стикається суспільство та людство (Піскоппель). Отже, на думку вченого, між смыслом та цінностями існує генетичне спільне як наслідок перетворення індивідуальних смыслом у групові й тим самим – в універсальні смыслом-цінності. У зв'язку з вищезазначеним низка вчених тісно пов'язують поняття цінностей зі смыслом. Наприклад, О. Генісарецький, посилаючись на думку О. Леонт'єва про існування своєрідних смысломвих „вузлів”, що сполучають різні види діяльності в цілісні особистісні структури, ототожнює ці „вузли” з ціннісними утвореннями, які є фундаментом розвитку особистості. А. Ленгле стверджує, що людина завжди перебуває у просторі вибору існуючих та віднайдених цінностей. Важливе завдання – відшукати фундаментальну життєву їх категорію, тобто сенс власного існування. Жити усвідомлено – означає робити те, що відчувається та визнається цінним, інакше особа страждатиме від пустки свого

буття. Г. Оллпорт взагалі називає цінності особистісним смислом. Вчений вважає, що навіть дитина усвідомлює цінність у той момент, коли певний смисл для неї принципово важливий. Тому цінність є категорією значущості, а не категорією знання. Ті ж самі властивості предмета в одній функції та відношенні виступають цінностями, тоді як в іншій функції чи відношенні вони отримують значення смислу. Процес смислоутворення (смислопобудови) зумовлює напрямок і стимулює поведінку людини, тобто є функцією мотиву, тоді як система цінностей особистості виступає критерієм вимірювання його значущості (Ф. Василюк). Визначаючи взаємозв'язок між цінностями і смислами, виокремлено категорію смислової сфери свідомості – ціннісно-смислові орієнтації як індивідуальна система ціннісно-смислових координат життєвого шляху особистості (О. Двойнін). Вони є основою ціннісних уявлень свідомості, навкруги якої перебувають почуття людини. Ціннісно-смислові орієнтації можуть широко взаємодіяти, утворюючи певну ієрархію.

Цінності презентують три універсальні людські потреби, значущі для життя: біологічну потребу організму, потребу в координованих соціальних інтеракціях та потребу у виживанні (Шварц, 1990). Щоб вижити, людина повинна ідентифікувати оточуючі об'єкти та спланувати відповіді на зовнішні стимули, які допоможуть їй задовільнити зазначені базові потреби. Із цього приводу цінності впливають на формування здатності людини проектувати своє майбутнє і можуть бути основою для прийняття нею рішень. Саме цінності та смислоутворювальні мотиви, роблять життя людини структурованим, впорядкованим, а також вони – важливі компоненти спрямованості її особистості.

У концепції особистості ціннісні орієнтації – це система диспозицій, пов'язана з вищими цілями індивіда (Ядов, 2013). Вони є орієнтацією особистості на цінності матеріальної та духовної культури суспільства, з точки зору яких вирішуються складні життєві питання. Як зазначає вчений, у простих ситуаціях людина керується елементарними настановами; в більш складних, де діють певні правила, її поведінка будується на основі фундаментальних настанов; а у різних соціальних контактах вчинки регулюються ще вищими диспозиціями – значущими ціннісними нормами. Автор теорії вказує на те, що система ціннісних орієнтацій формується на основі вищих соціальних потреб людини у відповідності зі стилем її життя.

Узагальнюючи види цінностей спочатку їх було розподілено на два класи: термінальні – втілюють переконання у тому, що певна мета існування варта того, щоб до неї прагнути; інструментальні – коли певний спосіб дій з особистістю та суспільної точок зору є переважаючим у будь-якій ситуації (М.Рокич). На думку вченого, усі цінності характеризуються наступними

ознаками: загальна їх сума, що є власністю людини, порівняно невелика; усі люди володіють одними й тими ж цінностями, хоч і в різній мірі; цінності організовані в системи; витоки цінностей прослідковуються в культурі, суспільстві; ціннісний вплив спостерігається практично в усіх соціальних феноменах.

В інших дослідженнях їх розподіляли на три і більше груп. Так, В.Франкл до базових груп цінностей відніс: цінності творчості (на його думку, найбільш природні та важливі), цінності переживання та цінності ставлення. Цінності, які реалізуються у творчих діях, автор називає „продуктивними”; інші, які проявляються в переживаннях, – „цінностями переживання”; ще одні, які визначають відношення людини до оточуючих її факторів, – відповідно, „цінностями ставлення”. Він зазначає, що не можна недооцінювати усю повноту смислу, який віднаходить наше буття завдяки цінностям, адже в даному випадку людина може регулювати власні зусилля відповідно до можливостей.

П’ять видів загальнолюдських цінностей, важливих для благополуччя суспільства віділяли Г. Балл та Р. Трач: „турбота та співчуття”, „самовизначення”, „людська різноманітність”, „співпраця”, „демократичне втручання та справедливість”.

Цінності які визначають спрямованість життєвої активності було сгруповано у 10 типів, наступним чином: „Влада” як домінування над людьми; „Досягнення” як власний успіх у співвідношенні із соціальними стандартами; „Гедонізм” як насолода чи почуттєве задоволення; „Стимуляція” як відображення потягу до чогось; „Самостійність” особливо думок та дій; „Універсалізм” – розуміння і захист людей та світу; „Доброта” як бажання отримати певні блага; „Традиції” – відповідальність за збереження культурних звичаїв; „Конформність” – тримання поривів, що можуть нашкодити іншим; „Безпечність” як стабільність суспільства та самого себе (Шварц, 2000).

Таким чином, ціннісні орієнтації та смислові структури свідомості у своєму нерозривному взаємозв’язку утворюють ціннісно-смислову сферу особистості..

Виклад основного матеріалу дослідження. Згідно з метою дослідження - теоретично проаналізувати та емпірично виявити ціннісно-смислові орієнтації чоловіків різного віку ми використовували наступні методи психологічного дослідження: метод теоретичного аналізу наукових першоджерел з досліджуваної проблематики, психодіагностичний метод, що включав тест смисложиттєвих орієнтацій (СЖО) Д.О. Леонтєва, морфологічний тест життєвих цінностей (МТЖЦ) В.Ф. Сопов, Л.В. Карпушина, метод математичної обробки даних.

В дослідженні приймали участь чоловіки в віці ранньої і середньої дорослості.

Морфологічний тест життєвих цінностей (МТЖЦ) спрямований на вивчення індивідуальної системи цінностей людини з метою кращого розуміння сенсу його дії або вчинку. Основним діагностичним конструктом МТЖЦ є термінальні цінності. Під терміном «цінність» ми розуміємо ставлення суб'єкта до явища, життєвого факту, об'єкту і суб'єкту, що має життєву важливість і представляє собою ціннісно-смыслову координату життєвого шляху особистості. Згідно методиці перелік життєвих цінностей включає: розвиток себе, тобто пізнання своїх індивідуальних особливостей, постійний розвиток своїх здібностей та інших особистісних характеристик; духовне задоволення, тобто керівництво морально-етичними принципами, перевага духовних потреб над матеріальними; креативність, тобто реалізація своїх творчих можливостей, прагнення змінювати навколишню дійсність; активні соціальні контакти, тобто встановлення сприятливих відносин у різних сферах соціальної взаємодії, розширення своїх міжособистісних зв'язків, реалізація своєї соціальної ролі; власний престиж, тобто завоювання свого визнання в суспільстві шляхом прямування певним соціальним вимогам; високе матеріальне становище, тобто звернення до факторів матеріального благополуччя як головному сенсу існування; досягнення, тобто постановка і вирішення певних життєвих завдань як головних життєвих чинників; збереження власної індивідуальності, тобто переважання власних думок, поглядів, переконань над загальноприйнятими, захист своєї неповторності та незалежності.

Термінальні цінності реалізуються по-різному, в різних життєвих сферах. Під життєвою сферою розуміється соціальна сфера, де здійснюється діяльність людини. Значимість тієї чи іншої життєвої сфери для різних людей неоднакова. До життєвих сфер автори методики відносять: сферу професійного життя, сферу освіти, сферу сімейного життя, сферу громадської активності, сферу захоплень, сферу фізичної активності.

Отримані результати морфологічного тесту життєвих цінностей відображені у рис. 1.

Згідно рис. 1 ми бачимо, що чоловіки 30 – 40 років серед життєвих цінностей орієнтовані на власний престиж, високе матеріальне становище.

Виявлені середні показники (68%) за шкалою активні соціальні контакти, що говорить про прагнення чоловіків до встановлення сприятливих взаємовідносин з іншими людьми. Для таких людей, як правило, значимі всі аспекти людських взаємин. Вони прагнуть мати велике коло друзів, спілкуватися з новими людьми. Часто є доброзичливими, товариськими, невимушеними в спілкуванні, соціально активними.

Також виявлено середні показники у 54% за шкалою досягнення. Це може говорити про бажання чоловіків досягти конкретних і відчутних результатів у цьому періоду життя.

Дані результати відрізняються за більшістю шкал від результатів чоловіків періоду ранньої дорослості на $p < 0,05$. Так, для студентів серед життєвих цінностей важливими є розвиток себе, збереження власної ідентичності, креативність.

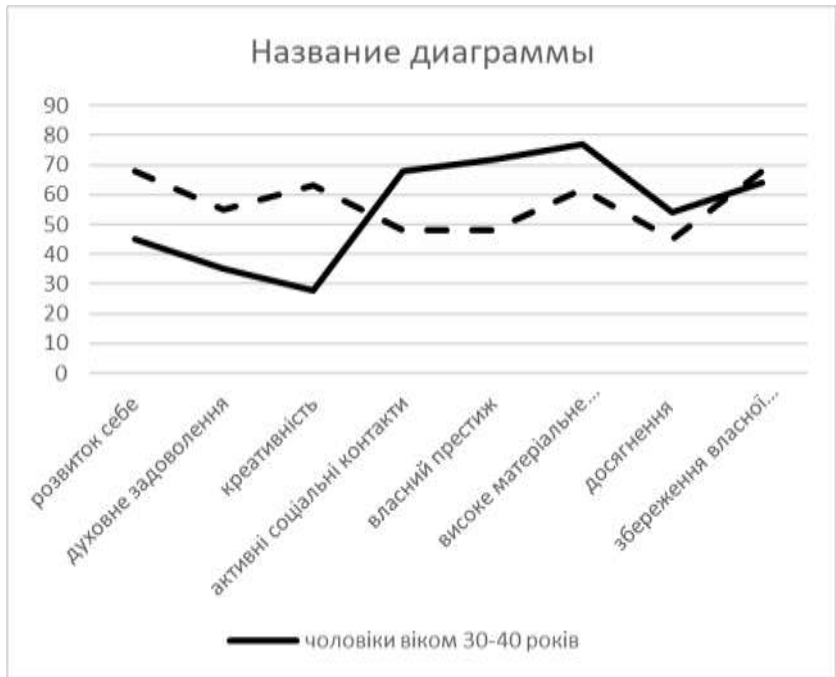

Рис. 1. Показники життєвих цінностей чоловіків різного віку

Згідно методики МТЖЦ другою її частиною є показ життєвих сфер. Далі ми вивчали особливості життєвих сфер у чоловіків різного віку.

Згідно табл. 1 сфера захоплення грає важливу роль в житті юнаків. Дана шкала свідчить про те, що молоді люди вважають захоплення, хобі важливою складовою повноцінного та насиченого життя. Прагнення людини використовувати своє хобі для кращої реалізації своїх потенційних

можливостей. Такі люди не обмежуються, як правило, лише одним видом захоплення і намагаються спробувати свої сили в різних заняттях.

Таблиця 1

Показники життєвих сфер у чоловіків різного віку

Життєві сфери	Чоловіки в віці	
	ранньої дорослості в %	середньої дорослості в %
Професійне життя	37	87
Навчання та освіта	54	32
Сімейне життя	8	67
Суспільне життя	43	74
Сфера захоплення	82	54
Сфера фізичної активності	37	45

Згідно з табл. 1 ми бачимо, що серед сфер життя для чоловіків віком до 40 років є важливими сфера сімейного і суспільного життя. Це може говорити про високу значимість для людини всього того, що пов'язано з життям його сім'ї та суспільства. Чоловіки віддають багато сил і часу вирішенню проблем в даних сферах, вони прагнуть глибокого взаєморозуміння з усіма членами сім'ї. Проблеми життя суспільства та соціальна спрямованість реалізується через активне громадське життя, участь в розмовах на суспільно політичні теми та висловлювання і власної думки і думок своїх авторитетів.

Згідно з результатами методики СЖО, у юнаків показники по всіх шкалах актуальних смислових орієнтацій нижче середнього. Так, усвідомлення минулого (результативність життя), усвідомлення теперішнього (задоволеність процесом) і майбутнього (наявність цілей) представлено у 27% юнаків. Для респондентів характерні незадоволеність прожитою частиною життя, низька осмисленість свого життя в сьогодні, відсутність цілей в майбутньому і, отже, дискретне сприйняття свого життя в цілому. Особистісні смисли людини в подібному випадку позбавлені спрямованості і часової перспективи. Крім того, випробовувані цієї групи демонструють невіру в свої сили контролювати події власного життя, фаталізм і переконаність в тому, що життя людини непідвладне свідомому контролю, свобода вибору ілюзорна, і безглуздо що-небудь

загадувати на майбутнє (низькі бали по субшкалам "Локус контролю - Я і" Локус контролю життя").

Згідно з результатами методики СЖО у чоловіків в віці середньої дорослості актуальні смислові орієнтації характеризуються високими показниками усвідомлення минулого (72%) і теперішнього (68%), і низькою свідомістю майбутнього. Подібний стан властивий людям, які живуть сьогоднішнім і вчорашнім днем. Можна сказати, що система особистісних смислів в даному випадку спрямована на те, щоб жити. При цьому стані спостерігаються середні показники за субшкалами локусу контролю Я і життя. Однак низька усвідомленість цілей в житті орієнтує систему особистісних смислів на адаптаційні форми взаємодії з об'єктивною реальністю, які проявляються в завищеній самооцінці і високому рівні досягнень і одночасно в потребі бути причетним до інтересів групи, в оптимізмі і яскравості емоційних проявів при деякій поверховості переживань і недолугості, в прагненні заперечити існуючі проблеми, раціоналізувати і витіснити явища, що викликають тривогу.

Висновки. Продемонстровано, що система особистісних смислів у чоловіків в середньої дорослості спрямована на те, щоб жити, але низька усвідомленість цілей в житті орієнтує систему особистісних смислів на адаптаційні форми взаємодії з об'єктивною реальністю. У юнаків низький рівень усвідомлення майбутнього є руйнівним для особистості, оскільки перспектива майбутнього дозволяє людині усвідомлено і реалістично підійти до побудови свого життя.

Перспективами подальших досліджень є вивчення ціннісно-сміслову серу чоловіків-військослужбовців, що мають досвід бойових дій.

Література

1. Горностаєв П.П. Психологія особистості: словник-довідник. К. : Рута, 2001. 320 с.
2. Леонтьєв Д.А. Психологія смысла: природа, строение и динамика смысловой реальности. М., Смысл, 2007. 511 с.
3. Помиткін Е.О. Психологічна діагностика духовного потенціалу особистості : посібник. Кіровоград : Імекс-ЛТД, 2013. 144 с.
4. Пископель А.А. От традиционных ценностей к уникальным смыслам *Вопросы психологии*. 2001. №6. С.103.
5. Саморегуляция и прогнозирование социального поведения личности : Диспозиционная концепция. 2-е расширенное изд. М. : ЦСПиМ, 2013. 376с.

6. Schwartz S., Sagie G. Value consensus and importance. A Cross National Study [Электронный ресурс] // Journal of cross cultural psychology. – 2000. – Vol. 31. – № 4. – Режим доступа: <http://jcc.sagepub.com>

References

1. Hornostai P.P.(2001).Slovník-dovídník Psycholohiia osobnosti: slovník-dovídník [Handbook of Psychology of Personality]. K. : Ruta. [in Russian].
2. Leontev D.A.(2007) Psicholohiia smisla: pryroda, stroenie y dynamika smyslovoi realnoy [Psychology of meaning: nature, structure and dynamics of semantic reality]. M., Smysl [in Russian]
3. Pomytkin E.O.(2013) Psicholohichna diahnozyka dukhovnoho potentsialu osobnosti: posibnyk . tkin. [Psychological diagnosis of the spiritual potential of the individual: a guide]. Kirovohrad : Imeks-LTD. [in Ukrainian]
4. Pyskoppel A.A (2001). Ot tradytsyonnykh tsennostei k unikalnym smyslam[From traditional values to unique meanings] *Voprosy psicholohyy– Psychology issues.* 6, 103-108. [in Russian].
5. Samorehuliatsiya y prohnozyrovanye sotsyalnoho povedeniya lychnosty : Dyspozytsyonnaia kontseptsiya. M. : TsSPyM, 2013[in Russian].
6. Schwartz S., Sagie G.(2000) Value consensus and importance. A Cross National Study *Journal of cross cultural psychology.* Vol. 31. № 4. [<http://jcc.sagepub.com>]

Kushnarev V.A.

The value-semantic particularities at different stages of life path

The scientists' views on the definition of values, their semantic nature and types were analyzed. The value-semantic orientations are considered as an individual system of value-semantic coordinates of the personality's life path. The purpose of the research is to theoretically analyze and empirically identify the value-meaning orientations of men of different age. The methods of the research used were: theoretical analysis of scientific sources, psychodiagnostic method, the test of life-orientation, morphological test of vital values, methods of mathematical statistics. The results of the research are: the individual system of personality's values is studied in order to better understand the meaning of his actions. It is established that men at the age of 30-40 years are oriented on their own prestige, high financial status among their vital values. For men of early adulthood, the development of themselves, the preservation of their identity, and creativity are important among the values of life. The particularities of life's spheres among men of different ages have been demonstrated: the sphere of admiration plays an important role in the life of men of

early adulthood, and the sphere of family and social life is important for men under 40 years old. It is shown that the indicators on all scales of current value orientations are below average among young men, the actual value orientations are characterized by high rates of awareness of the past and the present and low awareness of the future, average rate on subscales of self-control locus and life-control locus among men in the middle adulthood.

Conclusions. It has been shown that the system of personal meanings among men in the middle adulthood is aimed at living, but low awareness of goals in life guides the system of personal meanings to adaptive forms of interaction with objective reality. Young people's low level of awareness of the future is destructive for the individuality, since the perspective of the future allows a person to consciously and realistically approach to the construction of their lives.

Key words: value orientations, men, early and middle adulthood, awareness of the future.

Кушнеров В'ячеслав Анатолійович – здобувач кафедри загальної психології і психології розвитку особистості Одеського національного університету імені І.І. Мечникова.

УДК 159.923:378 DOI: <https://doi.org/10.33216/2219-2654-2019-50-3-3-196-207>

Левченко В.В.

ПСИХОЛОГІЧНИЙ СУПРОВІД ФОРМУВАННЯ ПРОФЕСІЙНОЇ ІДЕНТИЧНОСТІ В УМОВАХ ЗМІН

ORCID ID: 0000-0003-4691-9445

Стаття присвячена вивченню особливостей становлення професійної ідентичності в умовах змін. Дослідження проблеми ідентичності має декілька методологічних підходів: системний, феноменологічний, синергетичний. Виявлено соціально-психологічні складові, які сприяють формуванню професійної ідентичності в складних ситуаціях невизначеності та визначено детермінанти, які заважають досягненню професійної ідентичності в умовах змін. Доведено потреба вивчення суб'єктивного фактору сприйняття змін особистістю та його вплив на формування професійної ідентичності. Важливою особливістю становлення професійної ідентичності в умовах змін є включення минулих професійних та особистісних самовизначень, які вже реалізувалися та майбутніх виборів, що прогнозуються особистістю в нових обставинах буття. Виявлено рівні формування професійної ідентичності

залежно від складності умов формування «Я» та способу функціонування психічного апарату людини. Доведено необхідність психологічної підтримки та психологічного супроводу становлення професійної ідентичності в кризові періоди змін, що сприяє розвитку позитивного емоційного ставлення до професійного майбутнього й розглядається як емоційний ресурс і фактор конструктивного виходу з професійної кризи та успішного самовизначення.

Ефективність формування професійної ідентичності залежить від наявності наступних процесів: суб'єктивна визначеність особистості та суб'єктивне позитивне ставлення до професії; усвідомлення онтологічного та екзистенційного смислу професійного майбутнього; сформованість цілісного «Я», що встановлює індивідуальну професійну траєкторію на основі самопроектування, самопрогнозування та рефлексії суб'єктивного образу професійного «Я».

Змістовна наповненість професійної ідентичності містить якісні характеристики професійної діяльності, професійного спілкування та особливості особистості фахівця. Функціональна складова професійної ідентичності визначається рівнем усвідомлення себе як професіонала, здатністю визначити власні професійні ресурси й можливості, передбачити перспективи професійного, кар'єрного зростання, вміння самопрезентувати себе як фахівця та здійснювати самопрогнозування професійної діяльності. Дослідження виявило, що формування професійної ідентичності носить інтегративний характер і багато в чому залежить від психологічних чинників: особистісних чинників; соціальних чинників, що сприяє ефективності супроводу становлення професійної ідентичності.

Ключові слова: ідентичність, професійна ідентичність, психологічний супровід, умови змін, самовизначення.

Постановка проблеми. Дослідження проблеми професійної ідентичності завжди набуває актуальності в умовах змін, де людина опиняється перед вибором, який вимагає самовизначення, самоорганізації та персоналізації. Це потребує від особистості розуміння власного «Я», визначення своїх сильних та слабких властивостей та можливостей. Невизначеність, яка супроводжує процеси змін, з точки зору соціологів, культурологів, складає сам «дух епохи постмодерну» з її деструктивними ідеалами, міфологемами, маніпулятивними медіа технологіями та ідеями «деконструкції». При цьому стан особистості характеризується як «безсилля, неспроможність, хаотичні дії та терор повної свободи – симптоми постмодерністської хвороби, що ранить особистість в її спробах «набуття власного обличчя» (З. Бауман, 2002). Водночас, ситуація змін – це ситуація зміни фактичних і гіпотетичних структур, ідентичності людини,

«зміни якості її присутності в полі нездійснених можливостей» (Виготський, 1982).

В професійній сфері людина стикається з різними контекстами застосування знань, необхідністю діяти та приймати рішення у короткий час, що посилює стан напруження, збільшує адаптаційний період та потребує використання комплексного підходу вирішення професійних завдань. У зв'язку з цим, важливим питанням є створення умов, пошук адекватних засобів для формування професійної самосвідомості та професійної ідентичності.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Поняття «ідентичність», яке виявляє сутність «Я» особистості, вперше зустрічається у Сократа у вигляді: «пізнай себе». У філософській практиці ідею ідентичності знаходимо в наукових творах філософів різних епох: від античності (Аристотель, Платон) до вчених різних наукових традицій XIX – XXI століття – екзистенціалізму, феноменології, герменевтики (Гайдеггер, Гуссерль, Ясперс). У складному світі буття особистість потребує систему цінностей, професійно-життєвих орієнтацій, світоглядних спрямувань для відчуття цілісності, ототожнення себе з загальноприйнятим зразком. Але в становлення ідентичності в ситуації змін означає й досвід вибору, самовизначення, що ґрунтується на знання про «відповідність смислів часу».

Проблема ідентичності не нова та має декілька методологічних підходів (Шнейдер, 2001): 1. Системний підхід – дозволяє досягнути цілісність і складність психіки через знаходження смислів, сутностей і динамічних зв'язків. Тому основною складовою процесу становлення ідентичності є пошук онтологічного й екзистенційного сенсу життя, результатом цих процесів є життєвий вибір людини. 2. Феноменологічний підхід – зумовлює розуміння інтенцій суб'єкта, досягнення істини через знаходження правильних і точних слів, що є результатом неусвідомленого прагнення до цілісності. 3. Синергетичний підхід – надає можливість досліджувати проблему ідентичності за допомогою міждисциплінарного напряму: від еволюційного до соціокультурного контексту.

Поняття «ідентичності» в психологічній науці пов'язується з проблемами цілісності: цілісність буття (Гайдеггер, К'еркегор) цілісність особистості (Максименко, 2010); цілісність підходу до вивчення особистості (Завацька, 2017); індивідуальна траєкторія розвитку особистості (Лушин, 2018). Вивчення проблеми ідентичності пов'язується з особливостями соціалізації особистості (Еріксон, 1996) й розглядають як багатомірний, інтегративний психологічний феномен, який реалізується в просторі самовизначення та самоорганізації життя особистості (Шнейдер, 2001).

Проблематика професійної ідентичності в умовах змін потребує вивчення суб'єктивного фактору сприйняття змін особистістю (Соколова, 2016) та можливі реакції на невизначеність залежно від особливостей особистості, які впливають на життєву та професійну сфери. Авторка виокремлює п'ять типів особистостей, залежно від суб'єктивних реакцій та переживань невизначеності у ситуаціях змін:

Перший тип – характеризується всепоглинаючим негативним афектом, нестерпною персекуторною тривогою. Суб'єктивна невизначеність максимальна: неясність, розмитість, безформність, безмежність, незв'язність викликають до життя параноїдальні фантазійні репрезентації чужості, ворожості, що загрожує психологічному виживанню й цілісності «Я».

Другий тип – проявляє негативний спектр емоційних станів, двозначність, амбівалентність, багатозначність, непередбачуваність, суперечливість, заплутаність, складність. Страх новизни веде до спрощення, впорядкованості, рутинності, обмеженості та передбачуваності, що є захистом від очікуваної катастрофічності нового, переживання шоку, розгубленості, агорофобії й паніки перед обличчям втрати (само) контролю та сталості «Я».

Третій тип – виявляє повну непереносимість невизначеності, як ситуації відсутності доступу до внутрішніх ресурсів; залежність від соціального оточення; відмову від власної системи еталонів й перевагу соціального конформізму; повну підпорядкованість авторитету, режиму, владі; нівелювання власного «Я», злиття з ситуацією.

Четвертий тип переживань невизначеності – маніакальна проєкція «сп'яніння» від трансгресії і хаосу, відсутність всіляких кордонів, будь-яких стримувальних нормативів і правил, перевага вседоступності та вседозволеності.

П'ятий тип – розкриває переживання, які пов'язані з позитивним емоційним тоном: цікавість, пошукова надситуативна активність, гра фантазії, породження нових смислів, радість, азарт, пов'язані із задоволенням від досліджень та інсайтів, творче осмислення й перетворення ситуації невизначеності.

Таким чином, певний тип переживання особистістю невизначеності накладає відбиток на професійну сферу, усвідомлення нових можливостей, розширення репертуару професійних завдань або спрощення та збіднення власної професійної діяльності, що впливає на процес формування професійної ідентичності в умовах змін, зокрема призводить до формування дифузної ідентичності особистості.

Серед критеріїв ефективності становлення професійної ідентичності найважливішим визначається рівень сформованості антиципаційної компетентності (Мельнік, 2013), яка складається з компонентів: 1) спрямованість

часової децентрації; 2) емоційна налаштованість на своє майбутнє; 3) часова орієнтація рефлексія відношення до часу та майбутньої діяльності; 4) осмисленість життя, відчуття відповідальності за рішення, що приймаються. Особливої актуальності розвиток антиципаційної компетентності набуває саме в умовах змін, адже сприяє збагаченню індивідуального досвіду завдяки інтеграції минулого професійного досвіду з професійними перспективами в нових умовах й усвідомленню власних ресурсів, можливостей та обмежень.

Таким чином, для покращення процесу становлення професійної ідентичності особистості в умовах змін необхідно вивчення та створення оптимальних умов, застосування засобів психологічного супроводу формування професійної ідентичності особистості в сучасному суспільстві.

Метою статті є визначення особливостей психологічного супроводу формування професійної ідентичності в умовах змін на основі проведення порівняльного аналізу різних методологічних підходів.

Відповідно до зазначеної мети у статті поставлено завдання: розкрити основні акценти щодо психологічного супроводу становлення професійної ідентичності в умовах змін.

Для вирішення поставленої мети використано теоретичні методи наукового дослідження: аналіз та порівняння досліджуваної проблеми, вивчення та узагальнення основних підходів щодо проблеми ідентичності особистості, методи теоретичного узагальнення, які сприяли визначенню основних умов та чинників ефективного психологічного супроводу становлення професійної ідентичності в умовах змін.

Виклад основного матеріалу дослідження. Важливою особливістю становлення професійної ідентичності в умовах змін є включення минулих професійних та особистісних самовизначень, які вже реалізувалися та майбутніх виборів, які прогноуються особистістю в нових обставинах буття (Л. Шнейдер).

Проблематика формування професійної ідентичності може розглядатися на декількох рівнях залежно від складності умов формування «Я» та способу функціонування психічного апарату людини (Русійон, 2015). Це спонукає розглянути становлення професійної ідентичності в «контексті логіки», у відповідності з якою функціонує психіка людини в умовах змін. Виокремимо різні принципи функціонування та типи логіки.

Перший принцип функціонування психіки або перша логіка («логіка Всього») – це перша модель, яка домінує в ранньому дитинстві, коли немовля отримує все й відразу, це те, що З. Фройд називав «океанічним почуттям» (в роботі «Майбутнє однієї ілюзії», 1927 р). Ця логіка ніколи повністю не зникає, вона зустрічається й в іншому віці, зокрема в умовах змін, в кризові періоди дорослих людей, у яких в дитинстві не було можливості отримати цей ранній

досвід «всього і відразу». Без наявності такого досвіду з'являється внутрішній примус, що не дозволяє розслабитися, змушує людину завжди знаходитися у пошуках, бути в русі, завжди намагатися щось знайти, досягти, зробити. Так, причиною гіперактивності дітей і дорослих часто є те, що «логіка Всього» в ранньому дитинстві не була здійснена.

Логіку «всього» часто доповнюють «все або нічого», «все й негайно», що вказує на контрастний спосіб функціонування людини, тобто, якщо «немає всього – значить, немає нічого». Тому часто така поведінка призводить до руйнування та тоталітаризму. Отже, перша модель – це пошук ідентичності перцепції, або сприйняття, при якому все має реалізуватися, повністю відповідати й збігатися відповідно до уявлень та бажання особистості. В контексті теми дослідження, людині з такою логікою досягти рівня професійної ідентичності складно, навіть, в стабільних умовах, а в періоди швидких змін у людини повністю або частково руйнуються уявлення про професію та місце людини в ній. Це може призвести до стану безпомічності, деструктивних, депресивних, паранояльних проявів у поведінці.

Другий спосіб функціонування й друга логіка «не-все» – можливо все, але не негайно, не «я сам», не все разом, не все до кінця, не без зусиль, але символічно можливе отримання всього. Отже, у другому способі функціонування людина починає знаходити місце для процесу диференціації і символізації. Другий спосіб – це пошук ідентичності мислення, яке не потребує точної копії предмету бажання, достатньо того, щоб предмет був подібний. Ці два способи функціонування перетинаються, не існують окремо, проте один з двох завжди домінує. Таким чином, людина формує власну професійну ідентичність, яка відповідає загальним вимогам професії, але не потребує тотальності у досягненні професійної ідентичності.

Третій спосіб функціонування – «логіка Вибору»: дочекатися вдалого моменту й слушного часу, обрати оптимальний предмет і способи дії, створювати у сприятливих обставинах з відповідними людьми. Таким чином, людина не тільки здатна символізувати, але й робити вибір, розвивати життя, розвиватися у професії, володіти здатністю задовольняти свої бажання відповідно до певних умов, в яких опинилася. Тому за С. К'єркегором, перед людиною стоїть не питання вибору – «або-або», а питання об'єднання «і-і». Визнання обмежень, законів і необхідності перешкоджає тому, щоб полинути в нескінченне і лише «борсатися в можливому».

Ситуації змін призводить до невизначеності, водночас вимагає вибору та самовизначення у найважливіших сферах буття людини: особистісної, соціальної комунікації і взаємодії, професійної діяльності. Цікавими є дослідження Д. Леонтєва щодо психології вибору в ситуації змін, зокрема

вивчення впливу на вибір особистісних змінних, задоволеності виборами, якості сприйняття вибору тощо. Автор виокремлює: а) повсякденні вибори, які визначаються особистісними змінними, тобто особистість проявляє себе через повсякденні вибори; б) доленосні вибори, які не корелюють з особливостями особистості, винятком є – здатність до толерантності до невизначеності, що свідчить про досягнення індивідуальної зрілості, константності й цілісності «Я», здатного справлятися з тривогами. Проте, саме в доленосних виборах відбувається трансформація особистості – «особистість оновлюється» (С. К'еркегор). Тому можемо вважати, що усвідомлений вибір професії або її зміна, як доленосний вибір призводять до самовизначення особистості, відповідальності за свій вибір, професійної комунікації у спільноті, що сприяє формуванню певного типу мислення, світогляду та професійної ідентичності. Але в умовах постійних змін цей процес ускладнюється, що може спричинити формування дифузної ідентичності особистості.

Формування професійної ідентичності в кризові періоди, періоди змін потребують психологічної підтримки, адже психологічний стан людини часто супроводжується різними емоційними переживаннями, важкими обставинами, розв'язання яких є основою для змін: 1) зміна загального психоемоційного стану (пригнічення, депресія; тривожність; невпевненість; невмотивоване почуття занепокоєння); 2) зміна емоційно-вольової сфери (нестриманість, замкнутість; дратівливість; прояви агресії, конфліктність); 3) соматичні прояви (погіршення загального самопочуття; загострення й виникнення захворювань); 4) зміна світогляду (тривалі роздуми про життя, його якості; критична оцінка своїх досягнень); 5) переосмислення свого місця, призначення та картини світу; бажання або страх перед змінами); 6) зміни в мотиваційній сфері (переоцінка цінностей, перевірка мотивів діяльності, критичний аналіз стосунків з іншими; розрив або зміна партнера, розлучення; аналіз професійних досягнень; зміна професійної діяльності; зниження професійної активності). Позитивне емоційне ставлення до професійного майбутнього може розглядатися як емоційний ресурс і фактор конструктивного виходу з професійної кризи та успішного самовизначення.

Професійну ідентичність варто розглядати як інтегративне поняття, в якому можна виокремити змістовні й функціональні складові (Мельнік, 2011). Змістова наповненість професійної ідентичності містить якісні характеристики професійної діяльності, професійного спілкування та особливості особистості фахівця. Для реалізації змістовної складової професійної ідентичності необхідно враховувати: 1) організацію професійного досвіду; ресурси та можливості професійного розвитку, усвідомлення обмежень у професійній сфері, створення професійного образу «Я»; 2) організацію взаємодії, професійної комунікації,

підтримки в професійній спільноті; 3) розвиток цілісності професійного Я, особистісних якостей фахівця.

Функціональна складова професійної ідентичності визначається рівнем усвідомлення себе як професіонала, здатністю визначити власні професійні ресурси й можливості, передбачити перспективи професійного, кар'єрного зростання, вміння самопрезентувати себе як фахівця та здійснювати самопрогнозування професійної діяльності. Важливого значення в цих процесах набуває антиципація та корекція професійних планів і перспектив.

Ефективність формування професійної ідентичності залежить від наявності наступних процесів: суб'єктивна визначеність особистості в контексті життєвого й професійного часу та перспектив; усвідомлення онтологічного та екзистенційного смислу професійного майбутнього; сформованість цілісного «Я», що встановлює індивідуальну професійну траєкторію на основі самопроєктування, самопрогнозування та рефлексії суб'єктивного образу професійного «Я».

Враховуючи «інтегративний характер» професійної ідентичності, можна виокремити наступні кроки у наданні психологічного супроводу:

Таблиця 1

Психологічний супровід процесу становлення професійної ідентичності

Зміст психологічного супроводу	Функції психологічного супроводу
<p>1. Якісні професійної діяльності: організація професійного досвіду.</p> <p>2. Особливості професійного спілкування: організація взаємодії, спілкування, підтримки в професійній спільноті.</p> <p>3. Особливості особистості фахівця: розвиток цілісності професійного «Я», особистісних якостей фахівця (етика, резилієнс, суб'єктивне ставлення до професії тощо).</p> <p>4. Професійний інформаційно-наповнений, безпечний психологічний простір.</p>	<p>1. Рефлексія й усвідомлення себе як фахівця.</p> <p>2. Визначення професійних можливостей, ресурсів, перспектив, самопрогнозування професійного зростання.</p> <p>3. Антиципація професійних спрямувань та мобільна, гнучка система професійного й життєвого коригування особистісно-професійних перспектив.</p> <p>4. Наратив, як безпечне психологічне місце.</p>

Періоди змін часто приводять до кризи, що впливає на всі екзистенційні виміри та фундаментальні мотивації особистості, які зазнають руйнівного впливу. В результаті невідповідності, напруження або жаху, пережитих людиною, блокується процесуальна здатність «Я» до опрацювання та інтеграції отриманих вражень. Тому для забезпечення умов формування професійної ідентичності в період криз пропонуємо наступне:

- супровід від пасивного буття до активного формування власної екзистенції;

- визначити та усвідомити життєву задачу – криза, як завдання може мати свій сенс;

- побачити більш широкий контекст (онтологічний сенс) та індивідуальний (екзистенційний сенс);

- розуміння руху життя, більш широких перспектив та досягнень;

- формулювання відновлення плану, цілей, ресурсів.

Для дослідження професійної ідентичності було обрано наступні методики: методика «Дослідження статусів професійної ідентичності» (А. Азбель, Л. Шнейдер); тест Дж. Голланда на визначення професійної спрямованості особистості; методика дослідження рефлексивності (А. Карпов); тест опитувальник «Тест смисложиттєвих орієнтацій» (Д. Леонт'єв); методика «Особистий професійний план» (Є. Клімов в адаптації Л. Шнейдер); методика діагностики рівня емпатійних здібностей (В. Бойко). За результатами дослідження визначено особистісні риси, які сприяють формуванню статусу «досягнена ідентичність»: здатність до рефлексії (зокрема до професійної рефлексії), здатність до самопізнання й саморозуміння, уміння ставити цілі, адекватні потребам, уміння досягати, здійснювати вольовий акт, активне прагнення до усвідомленості та керованості життям, розвинута толерантність до невизначеності.

Висновки. Дослідження виявило, що важливу роль для формування професійної ідентичності має мотиваційна складова, а також зрілість інтересів. Формування професійної ідентичності має інтегративний характер і багато в чому залежить від: 1) психологічних чинників: рівень та структура інтелекту, відповідний спосіб мислення, здатність відновлюватися в умовах криз; 2) особистісних чинників: особливості особистісного розвитку; індивідуальна швидкість особистісного зростання, зрілість особистості, як здатність робити вибір; 3) соціальних чинників: супровід процесу становлення професійної ідентичності, якості освітніх програм, наявності соціально-психологічної підтримки та допомоги в ситуації змін; можливість допомагати іншим.

Знання цих чинників, визначення їх ролі у становленні професійної

ідентичності дозволить розробити та реалізувати корекційно-розвивальні програми психологічної підтримки процесу формування професійної ідентичності в умовах змін.

Література

1. Бауман З. Индивидуализированное общество. М.: Логос, 2002. 390 с.
2. Василюк Ф. Е. Психология переживания: анализ преодоления критических ситуаций. М.: МГУ, 1984. 200 с.
3. Гришина Н. В. Психология социальных ситуаций. *Психология социальных ситуаций: хрестоматия*. СПб.: АСТ, 2001. С. 19-23.
4. Гуревич П. С. Проблема идентичности человека в философской антропологии. [Электронный ресурс]. Доступно: <https://iphras.ru/uplfile/root/biblio/vst/2010/04.pdf>
5. Левченко В. В. Особистісна ідентичність у процесі адаптації в ситуації життєвих змін. *Духовність особистості: методологія, теорія і практика: збірник наукових праць*. 2016. Вип. 1 (70). С. 78-86.
6. Малахов В. С. Неудобства с идентичностью. *Вопросы философии*. 1998. №2. С.43-53.
7. Мельнік Н. Ю. Антиципаційна компетентність як фактор становлення професійної ідентичності. *Проблеми сучасної психології*. 2013. Вип. 20. С. 385-395.
8. Шнейдер Л. Б. Профессиональная идентичность: монография. М.: МОСУ, 2001. 272 с.
9. Эриксон Е. Идентичность, юность и кризис. М.: Знание, 1996. 634 с.
10. Baumeister R. Identity. Cultural Change and Struggle for Self. N. Y., Oxford, 1986.
11. Roussillon. An introduction to the work on primary symbolization. *Int J Psychoanal* (2015) 96:583–594.

References

1. Bauman Z. Yndyvydualyzyrovannoe obshchestvo [An individualized society]. М.: Lohos, 2002. 390 s. [in Russian].
2. Vasylyuk F. E. Psykholohyya perezhivany ya: analiz preodolenyya krytycheskykh sytuatsiy [Psychology of experience: analysis of overcoming critical situations]. М.: MHU, 1984. 200 s. [in Russian].
3. Hryshyna N. V. Psykholohyya sotsyal'nykh sytuatsiy [Psychology of social situations]. *Psykholohyya sotsyal'nykh sytuatsyy: khrestomatyya*. St. Petersburg: AST, 2001. S. 19-23 [in Russian].

4. Hurevych P. S. Problema ydentychnosti cheloveka v fylosofskoy antropolohyy [The Problem of Human Identity in Philosophical Anthropology]. [Elektronnyy resurs]. Dostupno: <https://iphras.ru/uplfile/root/biblio/vst/2010/04.pdf> [in Russian].

5. Levchenko V. V. Osobystisna identychnist' u protsesi adaptatsiyi v sytuatsiyi zhytlyevykh zmin [Personal identity in the process of adaptation in the situation of life changes]. Dukhovnist' osobystosti: metodolohiya, teoriya i praktyka: zbirnyk naukovykh prats'. 2016. Vyp. 1 (70). S. 78-86 [in Ukrainian].

6. Malakhov V. S. Neudobstva s ydentychnost'yu [Discomforts with identity]. Voprosy fylosofyy. 1998. №2. S.43-53 [in Ukrainian].

7. Mel'nik N. YU. Antytsypatsiyina kompetentnist' yak faktor stanovlennya profesiyanoi identychnosti [Antitrust competence as a factor of professional identity formation]. Problemy suchasnoyi psykholohiyi. 2013. Vyp. 20. S. 385-395 [in Ukrainian].

8. Shneyder L. B. Profesional'naya ydentychnost': monohrafiya [Professional identity: a monograph]. M.: MOSU, 2001. 272 s.

9. Erykson E. Ydenychnost', yunost' y kryzys [Identity, youth and crisis]. M.: Znanye, 1996. 634 s.

10. Baumeister R. Identity. Cultural Change and Struggle for Self. N. Y., Oxford, 1986.

11. Roussillon. An introduction to the work on primary symbolization. Int J Psychoanal (2015) 96:583–594.

Levchenko V. V.

PSYCHOLOGICAL SUPPORT OF FORMATION OF PROFESSIONAL IDENTITY IN THE CHANGES OF CHANGE

The article is devoted to the study of the peculiarities of becoming a professional identity in the face of change. Identity problem research has several methodological approaches: systemic, phenomenological, synergistic. An important feature of becoming a professional identity in the face of change is the incorporation of past professional and personal self-determinations that have already taken place and future choices that a person predicts in new circumstances of being. The levels of formation of professional identity are revealed depending on the complexity of the conditions of formation of "I" and the way of functioning of the mental apparatus of the person. The necessity of psychological support and psychological support for the development of professional identity during the crisis periods of change has been proved, which promotes the development of a positive emotional attitude to the professional future and is considered as an emotional resource and a factor of constructive exit from the professional crisis and successful self-determination.

The effectiveness of professional identity formation depends on the presence of the following processes: subjective personality and subjective positive attitude to the profession; awareness of the ontological and existential meaning of a professional future; the formation of an integral "I" that establishes an individual professional trajectory based on self-projection, self-forecasting and reflection of the subjective image of the professional "I".

The rich content of professional identity contains qualitative characteristics of professional activity, professional communication and personality of a specialist. The functional component of professional identity is determined by the level of awareness of oneself as a professional, the ability to identify their own professional resources and opportunities, to anticipate prospects for professional, career growth, the ability to self-present themselves as a specialist and to carry out self-forecasting of professional activity.

Keywords: *identity, professional identity, psychological support, conditions of change, self-determination.*

Левченко Вікторія Володимирівна – кандидат філософських наук, доцент, доцент кафедри філософії і освіти дорослих ДЗВО «Університет менеджменту освіти» Центральний інститут післядипломної освіти, м. Київ.

УДК 159.923:001.5 DOI: <https://doi.org/10.33216/2219-2654-2019-50-3-3-207-217>

Макарова І.В.

ЕМПІРИЧНЕ ДОСЛІДЖЕННЯ ОСОБЛИВОСТЕЙ МІЖСОБИСТІСНИХ ВІДНОСИН СТУДЕНТІВ РІЗНИХ НАПРЯМКІВ НАВЧАННЯ

ORCID: ID 0000-0001-6989-1778

У статті відображені теоретичні підходи до вивчення міжособистісних відносин. Зазначено, що особистість це відкрита система, яка включає поряд з іншими структурними компонентами, спосіб спілкування з оточуючими. Продемонстровано, що на попередніх етапах професіоналізації або стадії «розвідки» (Дж. Сьюпер) складається чи використовується певний тип міжособистісних відносин, що спрямований на адаптацію в студентській групі. Емпірично вивчено індивідуально-особистісні особливості, що мають своє відображення в типі міжособистісних відносин майбутніх моряків і психологів. Встановлено, що у групі психологів домінують наступні типи міжособистісних

відносин: «покірно–сором'язливий» та «відповідально–великодушний». У групі моряків домінують такі типи міжособистісних відносин як «владно–лідуючий» та «відповідально–великодушний». Студенти психологи є невпевненими в собі, з підвищеною схильністю до рефлексії, студенти-моряки, навпроти, є впевненими в собі, можуть бути організаторами, проявляють нетерпимість до критики та переоцінку власних можливостей. Студенти обох груп мають потребу у відповідності соціальним нормам поведінки, схильність до ідеалізації гармонії міжособистісних відносин. Встановлено достовірні відмінності у типах міжособистісних відносин у групах студентів різної спрямованості по трьом змінним: «владно–лідуючий» ($p < 0,005$) та «незалежний–домінуючий» ($p < 0,017$) – у студентів - моряків показники є вищими, а у студентів-психологів вищими є показники за «недовірливо–скептичний» типом ($p < 0,003$). В групах встановлено кореляційні зв'язки між типами міжособистісних відносин.

Ключові слова: внутрішньогрупові відносини, тип міжособистісних відносин, студенти, навчання, студентська група.

Постановка проблеми. Міжособистісні відносини є суттєвою умовою навчання, отримання знань, формування вмій і навичок. У процесі навчання відбувається зіткнення інтересів, думок, поглядів, інколи виникають суперечки, що ускладнюють міжособистісні взаємини у студентській групі. Погляди Г. С. Саллівена щодо розуміння такої складної структури, як особистість, засновані на уявленні про важливість ролі оцінок і думок, цінного оточення, в процесі впливу яких формується його персоналіфікація тобто, особистість. У взаємодії з оточенням, прояви особистості здійснюються через посередництво стилю міжособистісної поведінки. У процесі реалізації потреби у спілкуванні, особистість формує стиль своєї поведінки у взаємозв'язку з оцінками значущих інших на рівні свідомого самоконтролю та несвідомого з символікою ідентифікації. Здатність взаємодіяти у групі, яка включає в себе особистостей з різними стилями міжособистісних відносин є важливою специфічною складовою у життєдіяльності людини, зокрема в процесі навчання та в процесі початкової професіоналізації. Тому тема нашої статті є актуальною.

Виклад основного матеріалу. Особистість є відкритою саморегулюючою системою, що включає в свою структуру як мотиваційну спрямованість, емоційну сферу, стиль мислення так і спосіб спілкування з оточуючими. Взаємовідносини в групі виступають складним багатограним процесом.

Феноменологія міжособистісних відносин опублікована в роботах наступних вчених: Г. С. Абрамова, Г. М. Андрієва, Є. В. Андрієнко, Н. О. Бердяєва, В. М. Куніцина, М. М. Обозова, О. В. Петровського та ін. Феномен «відношення» в роботах О. Л. Журавльова, Б. Ф. Ломова, В. М. М'ясищева, В. Н

Панфьорова, Р. М. Шаміонова. Структура міжособистісних відносин включає в себе: когнітивний, емоційний, конативний (поведінковий) компоненти особистості. У міжособистісних відносинах встановлено типи взаємодії, ступень їх ефективності. Вченими встановлений факт, що на тип формування міжособистісних відносин впливають вимоги життєдіяльності людини, емоційний відтінок, тип темпераменту та інші фактори.

У контексті індивідуально-особистісного підходу, ми встановили співвідношення типів міжособистісних відносин у моряків та психологів. (n=73) (рис.1).

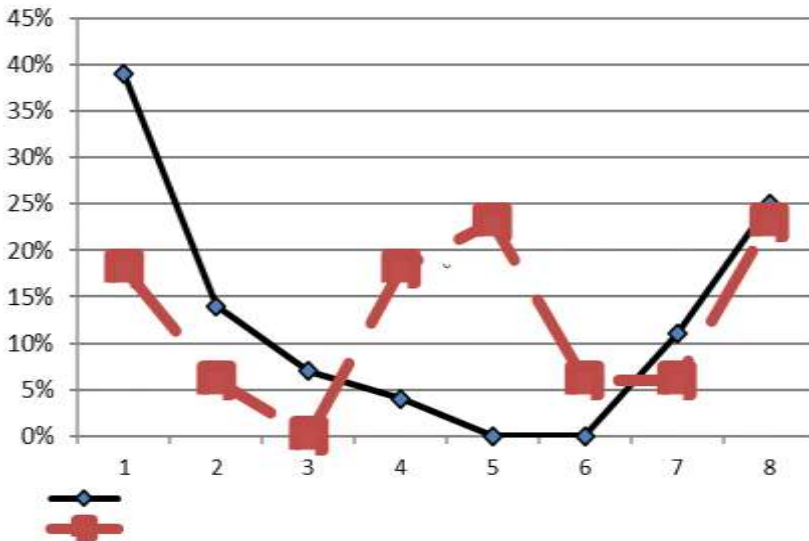

Рис.1. Співвідношення типів міжособистісних стосунків у моряків та психологів

Примітка: Октант 1 – владно-лідуючий, 2 – незалежний-домінуючий, 3 – прямолінійно-агресивний, 4 – недовірливо-скептичний, 5 – покірно-сором'язливий, 6 – залежно-слухняний, 7 – співпрацює-конвенціональний, 8 – відповідально-великодушний; I – моряки, II – психологи.

Відносини в групах студентів вивчали наступні вчені (Є. Козуб, Є. Кіндратієва, Є. Цуканова), особливості виникнення міжособистісних відносин у малих групах досліджували (Н. Анікеєва, А. Лутошкін, Л. Уманський), формування морально-психологічного клімату в групі

(І. Антонова, В. Богданов, Р. Кричевський), урегулювання міжособистісних конфліктів (А. Горбатенко, О. Гориманова, М. Рибаків), лідерство в системі міжособистісних взаємин (А. Видай, В. Каширин, Р. Кричевський), культура відношень між студентами та викладачами (Ю. Астраханцева, Т. Верьовкіна, Т. Черкашина).

Мета статі – обґрунтувати і емпірично дослідити особливості міжособистісних відносин студентів різних напрямків навчання.

З ціллю отримання якісного і кількісного аналізу емпіричного дослідження, нами було використано методiku діагностики міжособистісних відносин Л. М. Собчик. Метод діагностики міжособистісних відносин (ДМВ) Л. М. Собчик є модифікованим варіантом інтерперсональної діагностики Т. Лірі, автор якої є послідовником ідей Саллівена. Метод інтерперсональної діагностики у модифікованому варіанті Л. М. Собчик (ДМВ) є оптимально зручним інструментом для повноцінного вивчення структури міжособистісних і внутрішньо особистісних відносин, а також певних визначених індивідуально-типологічних аспектів, які лежать в основі поведінкового патерну.

У нашому дослідженні приймали участь студенти морехідного навчального закладу у числі 40 респондентів, та психологи, що навчаються в ОНУ імені І. І. Мечникова, які склали вибірку з 33 респондентів.

Як ми бачимо з рис.1 у 39% моряків та 18% психологів переважає «владно-лідуючий» тип міжособистісних відносин. Респонденти, у котрих виражена І октант характеризують впевненість в собі, вміння бути хорощим наставником та організатором, також свідчить про нетерпимість до критики та переоцінку власних можливостей. Якщо дана октанта виражена на екстремальному рівні, то це може свідчити про дидактичний стиль висловлювань, імперативну потребу командувати іншими, риси деспотизму та високий рівень вимогливості. Їх можна віднести за індивідуально-типологічними особливостями до гіпертимного типу і співвідносити з сильним типом вищої нервової діяльності.

У 14% моряків та 6% психологів переважає «незалежний-домінуючий» тип міжособистісних відносин. Респонденти з поміжною виразністю показників, мають риси самовдоволення (або самозакоханості), дистантністю, егоцентричністю, завищеним рівнем вимогливості, вираженим почуттям суперництва, що виявляється у прагненні зайняти відокремлену позицію в групі. Домінантність тут в меншій мірі звернена на загальні з групою інтереси і не проявляється прагненням вести людей за собою, заражаючи їх своїми ідеями. Стиль мислення нешаблонний, творчий. Екстраверсія дещо менше виражена ніж у І варіанті. Високий рівень даного октанту свідчить про те, що думка оточення сприймається критично, власна думка зводиться в ранг догми чи достатньо

категорично відстоюється. Емоціям не дістає тепла, вчинкам – конформності. Висока пошукова активність поєднується з розсудливістю. Екстремальному рівню даного типу властиві: індивідуальність, імпульсивність, відокремленість, неконформність, спонтанність, експансивність, емоційно-динамічний патерн сягає корінням в сильний тип вищої нервової діяльності і такі властивості нервової системи, як динамічність нервових процесів по відношенню до збудження.

У 7% моряків переважає «прямолінійно–агресивний» тип міжособистісних відносин. Це свідчить про виражену близькість до таких особистісних характеристик, як ригідність установок, яка поєднується з високою спонтанністю, завзятістю у досягненні цілі, практицизм при недостатній опорі на накопичений досвід у стані емоційної захопленості, підвищене почуття справедливості, яке поєднується з переконанням у власній правоті, легко займисті почуття ворожості при протидії і критиці на свою адресу, безпосередність і прямолінійність у висловлюваннях і вчинках, підвищена образливість, яка легко загасає в ситуації комфортної, що не утискає престиж особистості випробуваного.

У 4% моряків та 18% психологів переважним є «недовірливо–скептичний» тип міжособистісних відносин. Даний октант проявляється такими особистісними характеристиками, як відокремленість, замкнутість, ригідність установок, критичний настрій до будь-яких думок, окрім власних, невдоволеність власною позицією у мікрогрупі, підозрлівість, зверх чутливість до критичних зауважень на свою адресу, неконформність суджень і вчинків, схильність до побудови ригідних і надцінних висновків, пов'язаних з переконаністю у недоброчисливості оточуючих осіб, випереджальна ворожість у висловах і поведінці, яка виправдовується апріорною впевненістю в людській не доброті; системне мислення, яке спирається на конкретний досвід, практичність, реалістичність, схильність до іронії; висока конфліктність, яка може бути не настільки явним.

У 23% психологів відмічається перевага за типом міжособистісних відносин «покірно–сором'язливий». Це свідчить про перевагу у особистостей болісно–сором'язливих інтровертних, пасивних, вельми педантичних в питаннях моралі і совісті, покірних, невпевнених в собі, з підвищеною схильністю до рефлексії, з помітною перевагою мотивації уникнення неуспіху і низькою мотивацією досягнення, зниженою самооцінкою, тривожних, ананкастних, з підвищеним почуттям відповідальності, незадоволених собою, схильних до того, щоб винити себе у всіх невдачах, які легко впадають у стан смутку, песимістично оцінюють свої перспективи, акуратних та ретельних в роботі, уникаючи широких контактів і соціальних ролей, в яких вони могли би

привернути до себе увагу оточуючих; чуттєвих і вразливих, хворобливу зосередженість на своїх недоліках і проблемах.

У 6% психологів відмічається перевага за типом міжособистісних відносин «залежно–слухняний». Респондентам з даним октантом притаманні такі характерологічні і поведінкові особливості, як: висока тривожність, підвищена чутливість до впливу середовища, тенденція до вираженої залежності мотиваційної направленості від відносин, які складаються з іншими значущими, від власної думки — від думки оточуючих. Потреба у прив'язаності і теплих відносинах є провідною. Невпевненість в собі тісно пов'язана з нестійкою самооцінкою. Старанність і відповідальність в роботі створюють їм позитивну репутацію в колективі, однак, інертність у прийнятті рішень, конформність установок і непевненість в собі не сприяє їх просуванню на роль лідера. Підвищена недовірливість, чуйність до неуваги і грубості оточуючих, підвищена самокритичність, побоювання неуспіху як основа мотиваційної направленості формують канву конформної поведінки.

У 11% моряків та 6% психологів переважним типом міжособистісних відносин є «співпрацюючий–конвенціональний». Даний тип володіє такими індивідуально–особистісними характеристиками, як емоційна нестійкість, значний рівень тривожності і низький — агресивності, підвищена реакція на впливи середовища. Залежність самооцінки від думки значущих інших, прагнення до причетності груповим віянням, співробітництву. Екзальтація, потреба у виливах дружелюбності на оточуючих, пошуки визнання в очах найбільш авторитетних осіб групи. Прагнення знайти спільність з іншими, ентузіазм, сприйнятливність до емоційного настрою групи.

У 25% моряків та 23% психологів переважним типом міжособистісних відносин є «відповідально–великодушний». Даний тип поєднується з такими особистісними особливостями, як виражена потреба відповідності соціальним нормам поведінки, схильність до ідеалізації гармонії міжособистісних відносин, екзальтація у проявах своїх переконань, виражене емоційне залучення, котре може носити більш поверхневий характер ніж це декларується, художній тип сприйняття і переробки інформації, стиль мислення — цілісний, образний. Легке вживання у різні соціальні ролі, гнучкість в контактах, комунікабельність, доброзичливість, жертвовність, прагнення до діяльності, корисної для всіх людей, прояви милосердя, благодійності, місіонерський склад особистості, артистизм. Потреба справляти приємне враження, подобатись оточуючим, проблема пригніченої (або витісненої) ворожості, яка викликає підвищену напругу, соматизацію тривоги, схильність до психосоматичних захворювань, вегетативний дисбаланс як результат блокування поведінкових реакцій.

Таким чином, у вибірці моряків переважаючими стилями в міжособистісних відносинах є «владно–лідуючий» (39%) та «відповідально–великодушний» (25%). У даній вибірці типи «покійно–сором’язливий» та «залежно–слухняний» не виявлено.

У вибірці психологів переважаючим стилем в міжособистісних відносинах є «покійно–сором’язливий» (23%), та «відповідально–великодушний» (23%). У даній вибірці «прямолинійно–агресивний» тип не виявлено.

У ході дослідження ми застосували критерій Манна-Вітні для аналізу відмінностей характеристик в наших групах та відобразили дані у табл. 1.

Таблиця 1

Розбіжності у міжособистісних відносинах між групами моряки та психологи

Типи міжособистісних стосунків	U-критерій Манна-Вітні, p
владно–лідуючий	0,005**
незалежний–домінуючий	0,017**
недовірливо–скептичний	0,003**

*Примітка: ** розбіжностей не виявлено $p < 0.01$ та $p < 0.05$*

Аналіз табл. 1 демонструє наявність статистично значимих розбіжностей між групами «моряки та психологи» за шкалами: «владно–лідуючий» ($p < 0,005$), «незалежний–домінуючий» ($p < 0,017$) та «недовірливо–скептичний» ($p < 0,003$).

Оскільки в нашому дослідженні проходило вивчення не двох, а множини змінних, виміряних у кількісній шкалі на виборці моряків і психологів, ми провели кореляційний аналіз, результати якого відобразились у кореляційній матриці. Як відомо, кореляційна матриця — це квадратна таблиця, в якій на перетині строки і стовпця знаходиться коефіцієнт кореляції між відповідними параметрами. Коефіцієнт кореляції зручний тим, що це стандартизована міра взаємозв’язку, яка не залежить ні від одиниць виміру, ні від діапазону зміни перемінних.

Встановлено наступні двосторонні кореляції в групі моряків.

Згідно кореляційного аналізу, змінна «владно–лідуючий» має прямий зв'язок з «незалежний–домінуючий» ($r = 0,608$ при $p = 0,01$), пряму з «прямолінійно–агресивний» ($r = 0,402$ при $p = 0,01$), пряму з «відповідально–великодушний» ($r = 0,327$ при $p = 0,05$);

Це свідчить про те що цим особистостям притаманно вміння бути хорошим наставником та організатором, нетерпимість до критики та переоцінку власних можливостей, вони мають риси самовдоволеної особистості, дистантність, егоцентричність, завищений рівень вимогливості та виражене почуття суперництва, що виявляється у прагненні зайняти відокремлену позицію в групі, ригідність установок, яка поєднується з високою спонтанністю, завзятість у досягненні цілі, практицизм при недостатній опорі на накопичений досвід у стані емоційної захопленості та схильність до ідеалізації гармонії міжособистісних відносин.

Встановлено наступні двосторонні кореляції в групі психологів.

Встановлено пряму кореляцію між «владно–лідуючий» і «незалежний–домінуючий» ($r = 0,527$ при $p = 0,01$), зворотну з «покірно–сором'язливий» ($r = -0,515$ при $p = 0,01$);

Це свідчить про те що цим особистостям властиво вміння бути хорошим наставником та організатором, нетерпимість до критики та переоцінку власних можливостей, вони можуть критично сприймати думку оточення, але власну думку зводити в ранг догми чи достатньо категорично її відстоювати, у таких особистостей емоціям не дістає тепла, вчинкам – конформності. При явно виражених властивостях особистості представлених вище, не притаманні так характерологічні прояви як інтроверсія, пасивність, педантизм в питаннях моралі і совісті, покірність, невпевненість в собі, перевага мотивації уникнення неуспіху і низька мотивація досягнення.

Висновки. Вміння взаємодіяти у групі з несхожими один на одного особистостями яким властиві різні стилі міжособистісних відносин є однією з найважливіших специфічних складових у життєдіяльності людини, зокрема в процесі навчання та в процесі початкової професіоналізації. На підставі теоретичного аналізу літератури з проблеми міжособистісних відносин нами було використано методика ДМВ Л. М. Собчик.

Як продемонстровано у проведеному емпіричному дослідженні, в групах моряків та психологів, виявлено різницю показників по трьом перемінним «владно–лідуючий» ($p < 0,005$), «незалежний–домінуючий» ($p < 0,017$) та «недовірливо–скептичний» ($p < 0,003$).

Так, у групі досліджуваних моряків домінуючими є наступні шкали: владно–лідуючий та відповідально–великодушний типи міжособистісних

відносин. У групі психологів домінують покірно–сором’язливий та відповідально–великодушний типи.

Виходячи з цього, ми можемо допустити, що у групі досліджуваних моряків домінують наступні характерологічні та поведінкові властивості, які відрізняють їх від іншої групи: нетерпимість до критики та переоцінка власних можливостей, дидактичний стиль висловлювань, імперативна потреба командувати іншими, риси деспотизму та високий рівень домагань, індивідуальність, імпульсивність, відокремленість, неконформність, спонтанність, експансивність, такі властивості нервової системи, як динамічність нервових процесів по відношенню до збудження, надчутливість до критичних зауважень на свою адресу.

У групі психологів домінують наступні поведінкові та характерологічні властивості, які значно відрізняють їх від групи моряків, а саме: перевага болісно–сором’язливих інтровертних, пасивних, вельми педантичних в питаннях моралі і совісті, покірних, невпевнених в собі, з підвищеною схильністю до рефлексії, з помітною перевагою мотивації уникнення неуспіху і низькою мотивацією досягнення, зниженою самооцінкою.

Таким чином, ми можемо констатувати той факт, що досліджувані в групах відрізняються один від одного по вищевказаним характерологічним та поведінковим особливостям.

Література

1. Митина О.В., Михайловская И.Б. Факторный анализ для психологов. Учебное пособие. М., 2001.
2. Собчик Л.Н. Диагностика межличностных отношений. Модифицированный вариант интерперсональной диагностики Т. Лири. Методическое руководство. М.: Кадровый центр при Главном управлении по труду и социальным вопросам. Консультационная фирма, 1990.
3. Собчик Л.Н. Диагностика межличностных отношений. Практическое руководство к традиционному и компьютерному вариантам теста. Боргес, 2010. 52 с.
4. Шевлюкова О.Н. Развитие коммуникативных качеств личности подростков на основе личностно ориентированного подхода. Омский научный вестник, 2006. № 5. С. 272-274.
5. Шевлюкова О.Н. Педагогические условия оптимизации межличностных отношений школьников и педагогов в процессе учебной деятельности. Челябинск: Начальная школа, 2003.

References

1. Mytyna O.V., Mykhailovskaia Y.B. (2001). Faktornyi analiz dlia psykholohov. Uchebnoe posobie. M.
2. Sobchuk L.N. (1990). Dyahnostyka mezhlychnostnykh otnoshenyi. Modyfytsirovanniy varyant ynterpersonalnoi dyahnostyy T. Lyry. Metodicheskoe rukovodstvo. M.: Moskovskiy kadrovyy tsentr pry Hlavnom upravlenyy po trudu y sotsyalnym voprosam Moshoryspolkoma. Konsultatsyonnaia fyрма.
3. Sobchuk L.N. (2010). Dyahnostyka mezhlychnostnykh otnoshenyi. Praktycheskoe rukovodstvo k tradytsyonnomu y kompiuternomu varyantom testa. Borhes. 52 s.
4. Shevliukova O.N. (2006). Razvytye kommunykatyvnykh kachestv lychnosty podrostkov na osnove lychnostno oryentirovannoho podkhoda. Omskiy nauchnyy vestnyk. № 5. С. 272-274.
5. Shevliukova O.N. (2003). Pedagogicheskiye uslovyia optymyzatsyy mezhlychnostnykh otnoshenyi shkolnykov y pedagogov v protsesse uchebnoi deiatelnosti. Cheliabynsk: Nachalnaia shkola.

Makarova I.V.

EMPIRICAL RESEARCH OF PECULIARITIES OF INTERPERSONAL RELATIONS OF STUDENTS OF DIFFERENT AREAS OF STUDY

The article reflects theoretical approaches to the study of interpersonal relationships. It is stated that personality is an open system, which includes, along with other structural components, a way of communicating with others. It has been demonstrated that in the earlier stages of professionalization or the "intelligence" stage (J.Siuper), a certain type of interpersonal relationships is developed or used, aimed at adaptation in the student group. Empirically studied individual-personal characteristics, which are reflected in the type of interpersonal relationships of future sailors and psychologists. The following types of interpersonal relationships are found to be dominated by a group of psychologists: "humble-shy" and "responsibly-generous". The group of sailors is dominated by such types of interpersonal relationships as "power-leading" and "responsible-generous". Students psychologists are unsure of themselves, with a heightened tendency to reflect, sailor students, by contrast, are self-confident, can be organizers, are intolerant of criticism and reassessment of their own capabilities. Students in both groups need to conform to social norms of behavior, a tendency to idealize the harmony of interpersonal relationships. Significant differences in the types of interpersonal relationships were found in the groups of students of different orientation on three variables: "power-leading" ($p < 0.005$) and "independent-dominant" ($p < 0.017$) - in students - sailors the indicators are higher, and in students - Psychologists have higher scores for the

“incredulously skeptical” type ($p < 0.003$). The groups have correlated relationships between types of interpersonal relationships.

Keywords: *intragroup relations, type of interpersonal relations, students, training, student group.*

Макарова Ірина Володимирівна – аспірантка 4 курсу спеціальності загальна психологія, історія психології Одеського національного медичного університету, фахівець центру ОСКІ.

UDK 159.9

DOI: <https://doi.org/10.33216/2219-2654-2019-50-3-3-217-228>

Milushyna M.

ZJAWISKO WSPÓLUZALEŻNIENIA W RODZINIE

ORCID : 0000-0001-7444-3486

Artykuł poświęcony jest problematyce współzależnienia. Wyniki badań na ten temat przedstawione są w światowej nauce bardzo fragmentarycznie. Współzależnienie jako samodzielny fenomen pierwotny wymaga systematycznego badania i analizy istniejących podejść do wyjaśnienia mechanizmów kształtowania się współzależnienia osobowości. Współzależnienie ma poważne skutki negatywne zarówno dla jednostki, jak i dla jej najbliższego otoczenia, stwarzając sprzyjające warunki dla rozwoju zachowania behawioralnego i zaburzeń psychosomatycznych.

Problematyka współzależnienia stanowi przedmiot zainteresowań wielu badaczy. Mimo licznych prób zdefiniowania tego zjawiska oraz jego genezy dotychczas nie udało się ustalić wspólnego stanowiska. Współzależnienie najczęściej jest opisywane w odniesieniu do trzech różnych kategorii, które jednocześnie stanowią próbę jego definicji. Pierwsza kategoria określa je jako chorobę, w której podłoże, analogicznie jak w przypadku uzależnienia, stanowi podstawowy proces nałogowy. Ujęcie drugie opisuje ten problem w kontekście zaburzenia osobowości. Z kolei ujęcie trzecie zyskuje w ostatnich latach największe grono zwolenników. Zgodnie z tym podejściem współzależnienie stanowi swoistą reakcję na trudną i stresującą sytuację wynikającą z funkcjonowania w bliskiej i jednocześnie toksycznej relacji z osobą uzależnioną.

Z punktu widzenia teorii systemów rodzinnych M. Bowena, współzależnienie można interpretować jako niezróżnicowanie «Ja», które kształtuje się we wczesnych relacjach dziecka z rodzicami i powoduje powstawanie wszystkich innych zaburzeń.

Z perspektywy teorii systemowej zachowania współzależnienione czy pewne role psychologiczne jawią się jako część mechanizmów homeostatycznych służących

utrzymywaniu równowagi w systemie rodzinnym. Ogólnie mówiąc, współzależnienia występuje w tych systemach, w których ich członkowie są poddawani długotrwałemu działaniu stresu, a dysfunkcja jednego z członków rodziny powoduje tworzenie się specyficznego rodzaju rodzinnego status quo oraz przyjęcie przez innych uczestników systemu określonych ról wzmacniających współzależnienie.

Słowa kluczowe: *współzależnienie, niezróżnicowanie «Ja», różnicowanie, rodzina, triangulacja, transmisja międzypokoleniowa.*

Postawienie problemu. Temat współzależnienia jest jednym z najbardziej aktualnych problemów we współczesnej praktyce psychologicznej. Uwarunkowane jest to dynamiką zmiany sytuacji socjalno-psychologicznej społeczeństwa w świecie, a także ciągłym zwiększeniem liczby ludzi z różnego rodzaju nałogami. Relacje pomiędzy osobą uzależnioną a jej bliskimi w literaturze określane są jako relacje w układzie «uzależniony-współzależniony». Bardzo ważne jest zrozumienie różnicy pomiędzy pojęciami «współzależnienie» i «uzależnienie». Termin «uzależnienie» oznacza niesamodzielność, skłonność do czegoś i doświadczanie zadowolenia z tego. Uzależnienie może być chemiczne (alkoholizm, narkomania itp.) i niechemiczne (przejadanie się, gry hazardowe itp.). W wyrazie «współzależnienie» można wyodrębnić przedrostek «współ-», który w języku ukraińskim przeważnie używany jest do określenia osób, które razem coś robią, lub działań, skierowanych na to, i osnowę «uzależnienia», zatem ten termin oznacza wspólne, jednoczesne uzależnienie ludzi od czegoś. I w tym znaczeniu on rzeczywiście może być używany tylko w sytuacji, gdy chodzi o uzależnienie jednej osoby od innej. Osoby współzależnione wpływają na innych ludzi (w rodzinie), stwarzając sprzyjające warunki dla rozwoju zachowania behawioralnego. Współzależnienie w systemie rodzinnym ma tendencję do rozszerzenia i autodestrukcji, a także do rujnacji życia innych ludzi.

Należy podkreślić, że współcześni autorzy tylko opisują współzależnienie i podejmują pewne próby nazwać to zjawisko nowym paradygmatem w systemie wiedzy psychologicznej. Oprócz tego, istniejące opisanie sposobów zachowania i kryteria diagnostyki wynikają z praktyk psychoterapeutycznych, a nie z specjalnych badań naukowych, wskutek czego współzależnienie wciąż pozostaje jednym z najmniej zbadanych zjawisk w psychologii.

Wszystko to nadaje zarówno teoretycznego, jak i praktycznego znaczenia badaniom problemu współzależnienia i uwarunkowań jego kształtowania się w procesie życia ludzkiego.

Analiza najnowszych badań i publikacji. Po raz pierwszy definicji «współzależnienie» było użyto w związku z alkoholizmem. Wyraz ten dotyczył kobiet, pozostających w relacjach rodzinnych z alkoholikiem, czyli żon, matek, siostr, narzeczonych. W praktyce leczenia nazywane one są współ-alkoholicy (Weinhold,

Weinhold, 2002). Później zaczęto go używać także do opisanego relacji zachodzących w rodzinach z różnymi postaciami zachowania patologicznego.

W pracach naukowo-praktycznych współzależnienie interpretowane jest jako choroba, reakcja lub fenomen relacji małżeńskich (Litvinenko, 2003; Procenko, 2006; Hurcom, Copello, 2000).

W obowiązującej w Polsce Międzynarodowej Klasyfikacji Chorób ICD-10, jak i stanowiącej płaszczyznę odniesienia amerykańskiej DSM-IV, współzależnienie nie występuje jako jednostka chorobowa (Zaworska-Nikonik, 2000).

We współczesnej psychologii nie istnieje jednolitego określenia zarówno fenomenu współzależnienia, jak i o osobowości współzależnionej. B. Weinhold i J. Weinhold zaznaczają, że współzależnienie to nabyte zachowanie dysfunkcyjne, spowodowane nierozwiązanym problemem lub problemami rozwoju osobowości z okresu wczesnego dzieciństwa (Weinhold, Weinhold, 2002). Osoba współzależna owładnięta jest obsesją kontrolowania zachowania innej osoby i zupełnie nie dba o zaspokojeniu własnych potrzeb życiowych (Beattie, 1997; Moskalenko, 2006). Współzależnienie to chorobliwe pragnienie kierowania zachowaniem, kontrolowania życia, opiekowania się i wychowywania innego dorosłego człowieka. S. Zajcew twierdzi, że współzależnienie to miłość. «Ale miłość ze znakiem „minus”, ślepa miłość macierzyńska, na przykład. Taka miłość gnębi, przeszkadza rozwojowi osobowości zarówno obiektu miłości, jak i osoby, która kocha» (Aivazova, 2003; Zajcew, 2004).

W większości badań definicji «współzależnienie» używano do opisanego szczególnego rodzaju relacji rodzinnych w rodzinach dysfunkcyjnych, wpływających na każdego z ich członków (M. Beattie, W. Boczarow, A. Szyskiwa, I. Karłowska, M. Iwaniec, A. Mejrojan, W. Moskalenko, W. Rożnow, T. Rybakowa, E. Ejdemiller i in.).

Autorzy zagraniczni i krajowi również podkreślają istnienie bezpośredniego związku pomiędzy zaburzeniami w funkcjonowaniu emocjonalnym rodziny i kształtowaniem się współzależnienia osobowości (Beloborodov, Nikolaev, 2013; Beattie, 1997; Bowen, 2005; Emelianova, 2004).

Naszym zdaniem, podstawowe źródła i przyczyny powstawania współzależnienia i wpływu tego fenomenu na stan psychologiczny osobowości mogą być wyjaśnione w ramach podejścia systemowego do rodziny.

Celem artykułu jest zbadanie kwestii kształtowania się współzależnienia w relacjach rodzinnych z punktu widzenia teorii systemów rodzinnych M. Bowena.

Przedstawienie podstawowego materiału badania. Psychologiczne ujęcie współzależnienia jako problemu wewnątrzrodzinnego po raz pierwszy zostało sformułowane przez A.W. Schaefer (Schaefer, 1986). W szerokim rozumieniu, współzależnienie to emocjonalne uzależnienie jednej osoby od ważnej dla niej Innej.

Biorąc powyższe pod uwagę, można dojść do wniosku, że jakiegokolwiek znaczące relacje w pewnym stopniu powodują powstanie współzależnienia emocjonalnego, ponieważ, wpuszczając do swojego życia bliskich ludzi, obowiązkowo reagujemy na ich stan emocjonalny, tak czy owak dostosowujemy się do ich trybu życia, preferencji smakowych, przyzwyczajzeń, potrzeb. Jednak w relacjach «zdrowych» lub dojrzałych zawsze pozostaje dość dużo przestrzeni do zadowolenia własnych potrzeb, osiągnięcia własnych celów i indywidualnego wzrostu osobowości, która zachowuje zdrowie i zdolność do realizacji własnych celów życiowych wyłącznie w procesie rozwoju, podczas gdy w relacjach opartych na współzależnieniu prawie nie pozostaje przestrzeni dla swobodnego rozwoju osobowości. Człowiek ma całą uwagę skupioną na ważnym dla niej Innym. Mówiąc schematycznie, terytorium psychologiczne jednego człowieka, pochłonięty przez terytorium psychologiczne Innego, praktycznie przestaje niezależnie istnieć. O braku uzależnienia świadczy autentyczność własnego bytu, pewność w tym, że człowiek czyni zgodnie z własnymi życzeniami i przekonaniem. To systemowa cecha osobowości, będąca niezbędnym warunkiem prawidłowego funkcjonowania i rozwoju (Kharlamenkova, Kumykova, Rubchenko, 2015: 75-76). Właśnie dlatego na pytanie psychologa «Co chcielibyście mieć zamiast tej sytuacji?», «Co dla Was jest ważne w stosunkach?» klienci współzależnieni odpowiadają: «Chcę, aby on przychodził do domu w porę», «Chcę, aby ona przestała irytować się drobiazgami», «Dla mnie jest ważne, żeby on poświęcał więcej czasu naszym dzieciom» itp. (Emelianova, 2004).

W literaturze naukowej zostały przeanalizowane różne przesłanki powstawania współzależnienia: doświadczenie traumatyczne (Cermak, Hunt, Keene, Thomas, 1984), przemoc w rodzinie (Beattie, 1997), zamieszkanie z osobą bezwłasnowolną lub uzależnioną (Beattie, 1997). Jednak wspólnym jest przekonanie, iż współzależnienie powstaje w systemie dysfunkcyjnym lub w relacjach dysfunkcyjnych, w których człowiek nie dojrzeva umysłowo lub emocjonalnie, dlatego osobom uzależnionym brakuje zasobów fizycznych, psychicznych, emocjonalnych i zachowaniowych, niezbędnych do budowy zdrowych relacji. Oprócz tego, takie podstawowe cechy osób współzależnionych, jak niski poziom samooceny, problemy z utrzymaniem i ustaleniem własnych granic, niezdolność do wzięcia na siebie odpowiedzialności i zaspokojenia osobistych potrzeb, odpowiadają charakterystykom człowieka z niezróżnicowanym «Ja» wg. teorii M. Bowena (Bowen, 1974).

Badacze (Fagan-Pryor, Haber, 1992; Prest, Storm, 1988) wskazują na związek współzależnienia z koncepcjami M. Bowena o zróżnicowaniu «Ja», emocjonalnej triangulacji i transmisji międzypokoleniowej.

K. Van Wormer (Van Wormer, 1989) uważa, że teoria systemu rodzinnego M. Bowena może służyć za odpowiednią konceptualną podstawę traktowania

współzależnienia, ponieważ jego pochodzenie uwarunkowane jest dynamiką rodziny. M. Bowen w swojej teorii skupia się na funkcjonowaniu emocjonalnym rodziny i wprowadza pojęcie systemu emocjonalnego, sprzyjającego zaspokojeniu potrzeb życiowych i dostosowaniu się do otoczenia. W teorii M. Bowena wyrazy «emocjonalne» i «uczucie» mają różne znaczenie (Bowen, 1978). «Uczucie» to coś powierzchownego, dotyczącego stanów duszy, powstających spontanicznie i zazwyczaj charakterystycznych dla poziomu świadomości. Podczas gdy «emocjonalne» opisuje się jako automatyczny system reakcji, kierujący życiem na wszystkich poziomach (od komórkowego do społecznego). Jeśli automatyczny system kierowania przestaje prawidłowo funkcjonować, u człowieka mogą pojawić się objawy psychologiczne, somatyczne lub socjalne, będące przejawem procesu emocjonalnego, występującego w systemie trudnych relacji zachodzących kilku pokoleniach rodziny.

Wyniki badań pozwoliły M. Bowenowi dojść do wniosku, że we wszystkich rodzajach rodzin (od najbardziej zaburzonych do prawidłowo funkcjonujących) uczucia i intelekt zlewają się ze sobą. Różnice polegają jedynie na sposobach i na stopniu ich zlania się ze sobą lub zróżnicowania. Autor wprowadził pojęcie zróżnicowania. Stopień zróżnicowania osoby zależy od tego, w jakim stopniu ona potrafi rozróżniać własne uczucia i myśli. Im niższy stopień zróżnicowania «Ja» ma osoba, tym niższa jest jej zdolność do takiego rozróżniania. Z reguły, człowiek o właściwie zróżnicowanym „Ja” potrafi rozróżnić: «to myślę», a «to odczuwam». Jednak w sytuacjach nasilenia się poczucia niepokoju (na przykład, w sytuacji kryzysowej) system emocjonalny i system intelektualny zlewają się ze sobą, tracąc zdolność do autonomicznego funkcjonowania. Właśnie w takich sytuacjach występuje brak zdolności do jasnego myślenia i działania stają się impulsywne. I zamiast tego, aby «pomyśleć o tym jutro», człowiek dokonuje nieprzemyślanych uczynków pod wpływem impulsu.

M. Bowen uważał, że wszystkich ludzi, w zależności od zdolności rozróżniania pomiędzy uczuciami a intelektem, można umieścić w jednym kontinuum - od niezróżnicowanego do wysoko zróżnicowanego. Stopień zróżnicowania „Ja” jednostki określany jest pojęciem, które M. Bowen nazwał «siłą fuzji» lub zlania się. Im większa jest siła fuzji, tym w większym stopniu myśli, uczucia i zachowanie człowieka ulegają wpływowi innych ludzi, co powoduje niezróżnicowane postrzeganie siebie (Bowen, 1974; Bowen, 1978; Hall, 1983; Papero, 1990).

Należy podkreślić różnicę między zróżnicowaniem i zdystansowaniem. Zróżnicowanie to zdolność osoby do autonomicznego i swobodnego bycia sobą, pozostawając w związku z inną osobą, podczas gdy zdystansowanie to świadoma łagodna forma odsunięcia się od współdziałania społecznego.

Skala oceny stopnia zróżnicowania «Ja» zaczyna się od najniższego stopnia «niezróżnicowania», odpowiadającego wartości zero (0) na kontinuum, i kończy się maksymalnym teoretycznym stopniem «zróżnicowania», odpowiadającym wartości 100.

Im wyższy jest stopień niezróżnicowania (nie-Ja), tym większe jest emocjonalne zlanie się (fuzja) z innymi ludźmi w jedno wspólne «Ja» (niezróżnicowaną ego-masę). Fuzja odbywa się w kontekście relacji interpersonalnych lub innych (biznesowych, sąsiedzkich itp.) i osiąga maksymalny poziom w związku małżeńskim, który zawsze cechuje się wysoką współzależnością emocjonalną. Styl życia, myślenie, stereotypy zachowania emocjonalnego ludzi na różnych stopniach skali na tyle różnią się, że oni zazwyczaj wybierają na męża, żonę i bliskich przyjaciół osób z podobnym stopniem zróżnicowania (Bowen, 1978).

Na jednym biegunie kontinuum znajdują się osoby, które nie rozróżniają emocje i intelekt. Ich życie podporządkowane jest systemowi emocjonalnemu. Przy czym intelekt, bez względu na jego poziom, podporządkowany jest emocjom. Takie osoby mogą być utalentowanymi matematykami, ale w relacjach interpersonalnych, w życiu osobistym na ich zachowanie mają wpływ emocje. Cechuje je mniejsza elastyczność i zdolność do adaptacji, większy stopień emocjonalnej zależności od wszystkich i wszystkiego, one łatwo wpadają w dysfunkcje i trudno wracają do stanu równowagi.

Mimo to że M. Bowen zawsze podkreślał względność, z jaką emocje i intelekt mogą być oddzielone jedno od drugiego, ludzie, których można umieścić na przeciwnym biegunie kontinuum, są bardziej elastyczni i zdolni do adaptacji, bardziej niezależni emocjonalnie i mają mniej problemów. W okresach stresu funkcjonowanie sfery intelektualnej u nich może być stosunkowo autonomiczne.

Osoby o niskim stopniu zróżnicowania (od 0 do 25%) na poziomie indywidualnym charakteryzują się niedojrzałością emocjonalną, niską odpornością na stres, zależnością od opinii innych, nierealistyczną samooceną. Na poziomie rodziny to może mieć takie przejawy, jak nadmierna bliskość lub oddalenie się członków rodziny od siebie, zależność stanu emocjonalnego każdego jej członka od pewnego czynnika, wpływającego na klimat w rodzinie; niska zdolność adaptacji rodziny do zmian. Istnieją także osoby o wysokim poziomie fuzji, utrzymujące zrównoważone stosunki, nie podatne na ostre stresy, nie wykazujące objawów współzależnienia, jednak takie osobowości gorzej radzą sobie w trudnych momentach życia, a dysfunkcje nabierają charakteru przewlekłego. Należy podkreślić, że ludzie o bardziej wysokim stopniu zróżnicowania również mogą ulegać dysfunkcjom, ale oni szybko wracają normy.

W przypadku kolejnego stopnia zróżnicowania (od 25 do 50%) obserwuje się celowe zachowanie, charakteryzujące się poszukiwaniem akceptacji ze strony innych.

Człowiek przejmuje się tym, co pomyślą inni, on pragnie zdobyć przyjaciół i uznanie. Sukces w pracy osiąga się za pomocą statusu w stosunkach, a nie dzięki jakości pracy. Tacy ludzie skłonni są do poszukiwania potwierdzenia swojej słuszności, wyrывая potrzebą informację z kontekstu i odwołując się do wyrażen: «według zasad», «naukowcy udowodnili, że», «powszechnie wiadomo». Oni są mocno emocjonalnie zależni od Innego i bardzo wrażliwi. W sytuacjach łagodnego stresu oni funkcjonują jak w przypadku wysokiego stopnia zróżnicowania «Ja», a przy wysokim poziomie stresu - jak w przypadku niskiego stopnia zróżnicowania «Ja». Zaburzenia emocjonalne w tym zakresie skali obejmują: problemy wewnętrzne na poziomie neurotycznym, depresję, zaburzenia zachowania i zmiany charakteru. Aby pozbyć się uczucia niepokoju człowiek może sięgać po alkohol i narkotyki.

Ludzie z wskaźnikiem poziomu zróżnicowania, znajdującym się w górnej połowie skali, mają wyższy poziom własnego «Ja». Zakres skali zróżnicowania 50-75% charakteryzuje się sformowaniem funkcji intelektualnej. To całkiem nie oznacza że człowiek jest bezduszny. Człowiek o właściwie zróżnicowanym „Ja” potrafi wyrażać i przeżywać własne uczucia w sytuacjach, w których to jest potrzebne. On postrzega emocje jako niezbędną informację o tym, co odbywa się w jego życiu, potrafi żyć pełnym życiem emocjonalnym i dzielić się swoimi emocjami z innymi, wiedząc, że w razie konieczności on potrafi znaleźć wyjście z krytycznej sytuacji, wykorzystując logiczne myślenie. System intelektualny i system emocjonalny u takiego człowieka współpracują. W łagodnych stanach niepokoju on stosuje logiczne myślenie, aby rozwinąć przekonania, poglądy i zasady, wykorzystywane w sytuacjach wysokiego poziomu niepokoju i ataku paniki do kontroli systemu emocjonalnego. Taki człowiek w mniejszym stopniu przejmuje się opinią innych ludzi, jest w mniejszym stopniu uzależniony od relacji; ma własne cele życiowe, potrafi bronić własnych przekonań i akceptować przekonania innych ludzi. Związek małżeński osób o właściwie zróżnicowanym „Ja” to funkcjonalne partnerstwo, one nie tracą własnego «Ja». Rodzice pozwalają dzieciom dorastać i budować własne «Ja», nie podejmując prób «zaprojektować je na swój obraz i podobieństwo». Każdy z małżonków i dzieci odpowiada sam za siebie, nie obarczając siebie nawzajem winą za porażki i nie przypisując swoich zwycięstw innym. Właściwie zróżnicowany człowiek potrafi pomyślnie współdziałać z innymi ludźmi, lecz także nie odczuwa dyskomfortu, zostając sam, dobrze radzi sobie z różnymi sytuacjami życiowymi, a przy rozwiązywaniu problemów widzi kilka wariantów do wyboru.

Ludzie, zróżnicowani więcej niż o 75%, zwykle rozgraniczają intelekt i emocje: intelekt odpowiada za podjęcie decyzji, co nie przeszkadza emocjom dość spontanicznie przejawiać się w sferze bliskich relacji. Zdaniem M. Bowena poziom zróżnicowania ponad 60% spotykany jest dość rzadko. Naukowiec także ustalił, że w momencie tworzenia się nowego związku stopień zróżnicowania partnerów jest w

przybliżeniu jednakowy. Z biegiem czasu stopnie zróżnicowania małżonków nadal będą wzajemnie powiązane. Dlatego w procesie psychoterapeutycznym możliwe jest udzielenie pomocy w podwyższeniu stopnia zróżnicowania nawet jednego członka rodziny, co pozytywnie wpłynie także na jego bliskie otoczenie.

Aby poradzić sobie z niepokojem i lękiem, ludzie mogą włączać do triangulacji inną osobę (substancję chemiczną) w celu utrzymania stabilności w relacjach (Prest, Storm, 1988). Triangulacja zazwyczaj obsługuje funkcję zmniejszenia problemów w diadzie. Na triangulację, czyli włączenie do problematycznej relacji diadycznej, zazwyczaj szczególnie narażone są najmniej zróżnicowani (czyli ci, kogo można włączyć najłatwiej) członkowie rodziny, najczęściej dzieci. Wiele problemów wieku dziecięcego - choroby psychosomatyczne, problemy z nauką itp. - są kanałem wyrażania emocji i tematem komunikacji rodziców. Zresztą ten trójkąt staje się patologiczny, co powoduje obniżenie stopnia zróżnicowania i funkcjonalności w systemie (Bowen, 1974: 45-48).

Należy podkreślić, że pewne bazowe sposoby relacji między matką, ojcem i dzieckiem odtwarzają historię relacji zachodzących między przedstawicielami poprzednich pokoleń i zostaną odtworzone w kolejnych (Prest, Storm, 1988). Proces międzypokoleniowego przekazywania przez rodziców dzieciom różnych poziomów niedojrzałości został przedstawiony w jednej z koncepcji systemu teoretycznego M. Bowena. Zgodnie z ww. koncepcją, w większości rodzin rodzice przekazują część swojej niedojrzałości jednemu lub kilku dzieciom. Ludzie wchodzą w związek małżeński z osobami o stopniu zróżnicowania, przybliżonym do ich własnego. Więc, z pokolenia na pokolenie, dziecko, obciążone projekcjami rodzicielskimi, zawiera małżeństwo i funkcjonuje z większą intensywnością emocjonalną, niż jego rodzice. Ostatecznymi przejawami nieróżnicowania są rozmaite dysfunkcje: różne rodzaje schizofrenii, przewlekły alkoholizm, przewlekłe choroby fizyczne.

Wnioski i perspektywy dalszych badań. Więc, należy stwierdzić, że teoria M. Bowena umożliwia pogłębione opisanie fenomenu współzależnienia na poziomie systemu rodzinnego. Koncepcja nieróżnicowania «Ja» jest bardzo podobna do współzależnienia i tak samo może przejawiać się w nadmiernej bliskości lub zdystansowaniu między członkami rodziny, zależności stanu emocjonalnego każdego jej członka od stanu emocjonalnego innego, niskiej zdolności radzenia sobie z sytuacjami stresującymi. Bazowy poziom kształtowania się współzależnienia osobowości uwarunkowany jest doświadczeniem poprzednich pokoleń.

Naszym zdaniem, duże znaczenie ma analiza rodzinnych podejść systemowych do wyjaśnienia mechanizmów kształtowania się współzależnienia. To pomoże w praktyce pomocy psychologicznej przy relacjach zależnościowych i w tworzeniu programów psychoterapeutycznych, skierowanych na objawy współzależnienia.

BIBLIOGRAFIA

1. Айвазова А.Е. Психологические аспекты зависимости. СПб.: Издательство «Речь», 2003. 120 с.
2. Белобородов В.В., Николаев Е.Л. Семейные эмоциональные коммуникации у больных с психическими расстройствами. Вестник Чувашского университета. 2013. № 4. С. 192-196.
3. Битти М. Алкоголик в семье или преодоление созависимости. М.: Физкультура и спорт, 1997. 331 с.
4. Боуэн М. Взгляд на социальную регрессию с позиции теории семейных систем. Теория семейных систем Мюррея Боуэна: Основные понятия, методы и клиническая практика / под ред. К. Бейкер, А.Я. Варги. М.: Когито- Центр, 2005. С. 125-138.
5. Емельянова Е.В. Кризис в созависимых отношениях. Принципы и алгоритмы консультирования. СПб.: Речь, 2004. 368 с.
6. Зайцев С.Н. Созависимость – умение любить : пособие для родных и близких наркомана, алкоголика. Н.: Новгород, 2004. 90 с.
7. Литвиненко В.И. Парадоксы алкоголизма. Полтава: АСМИ, 2003. 144 с.
8. Москаленко В.Д. Взрослые дети больных алкоголизмом. Психическое здоровье. 2006. №5. С. 62-68.
9. Проценко Е.Н. Наркотики и наркомания: Надежда в беде. М.: Триада, 2006. 240 с.
10. Уайнхолд Б. Освобождение от созависимости / Б. Уайнхолд, Дж. Уайнхолд; пер. с англ. А.Г. Чеславская. М. : Класс, 2002. 224 с.
11. Харламенкова Н.Е., Кумыкова Е.В., Рубченко А.К. Психологическая сепарация. Подходы, проблемы, механизмы. М.: Институт психологии РАН, 2015. 367 с.
12. Bowen M. Bowen on Triangles / Ed. K. Terkelsen. Washington: The Family, 1974. 2 (2). P. 45-48.
13. Bowen M. Family Therapy in Clinical Practice. New York: Jason Aronson, 1978. 588 p.
14. Cermak T.L., Hunt T., Keene B., Thomas W. Codependency: More than a catchword. Patient Care. 1984. August. P.131-150.
15. Fagan-Pryor E.C., Haber L.C. Codependency: Another name for Bowen's undifferentiated self. Perspectives in Psychiatric Care. 1992. 28 (4). P.24-28.
16. Hall C.M. The Bowen family theory its uses. N.Y: Jason Aronson, 1983. 305 p.
17. Hurcom C., Copello A. The family and alcohol: Effects of excessive drinking and conceptualization of spouses over recent decades. Substance Use &

Misuse. 2000. Vol. 35 (4). P. 473-502.

18. Papero D.V. Bowen family systems therapy. Boston : Allyn and Bacon, 1990. 113 p.

19. Prest L.A., Storm C. The codependent relationships of compulsive eaters and drinkers: Drawing parallels. American Journal of Family Therapy. 1988. 16. P. 339-349.

20. Schaefer A.W. Co-dependence: Misunderstood-mistreated. Minneapolis : Winston Press, 1986. 128 p.

21. Van Wormer K. Co-dependency: Implications for women and therapy. Women and Therapy. 1989. 8(4). P. 51-63.

22. Zaworska-Nikoniuk D. Zjawisko współzależnienia w rodzinie. W: A.Margasiński, B.Zajęcka (red.) Psychopatologia i psychoprofilaktyka. Przejawy alkoholizmu, narkomani, przemocy, zaburzeń psychicznych w rodzinie i szkole oraz możliwości ich przeciwdziałania. Kraków: Oficyna Wydawnicza Impuls, 2000.

REFERENCES

1. Aivazova, A.E. (2003). Psihologicheskie aspekty zavisimosti. SPb: Izdatelstvo «Rech». [in Russian].

2. Beloborodov, V.V., Nikolaev E.L. (2013). Semeinye emotsionalnye kommunikatsii u bolnykh s psikhicheskimi rastroistvami. Vestnik Chuvashskogo universiteta, 4, 192-196. [in Russian].

3. Bitti, M. (1997). Alkoholik v seme ili preodolenie sozavisimosti (translated). M: Fizkultura i sport (Original work published 1989)

4. Bouen, M. (2005). Vzgliad na sotcialnuiu regressiiu s pozitcii teorii semeinykh sistem. In: K. Bejker, A.Ja. Vargi (Eds.). Teoriiia semeinykh sistem Miurreia Bouena: Osnovnye poniatia, metody i klinicheskaia praktika. M: Kogito- Centr, 125-138. [in Russian].

5. Emelianova, E.V. (2004). Krizis v sozavisimykh otnosheniakh. Printsipy i algoritmy konsultirovaniia. SPb: Rech. [in Russian].

6. Zaitcev, S.N. (2004). Sozavisimost – umenie liubit: posobie dlia rodneykh i blizkikh narkomana, alkoholika. N: Novgorod. [in Russian].

7. Litvinenko, V.I. (2003). Paradoksy alkoholizma. Poltava: ASMI. [in Russian].

8. Moskalenko, V.D. (2006). Vzroslye deti bolnykh alkoholizmom. Psikhicheskoe zdorove, 5, 62-68. [in Russian].

9. Procenko, E.N. (2006). Narkotiki i narkomaniia: Nadezhda v bede. M: Triada. [in Russian].

10. Uainkhold, B.K., Uainkhold, Dzh. B. (2002). Osvobozhdenie ot sozavisimosti (A.G. Cheslavskaia). M: Klass. (Original work published 1989)
11. Kharlamenkova, N.E. Kumykova E.V., Rubchenko A.K. (2015). Psikhologicheskaiia separatsiia. Podkhody, problemy, mekhanizmy. M: Institut psikhologii RAN. [in Russian].
12. Bowen, M. (1974). Bowen on Triangles. In K. Terkelsen (Eds.), *The Family*, 2 (2), 45-48.
13. Bowen, M. (1978). *Family Therapy in Clinical Practice*. New York: Jason Aronson.
14. Cermak, T.L., Hunt, T., Keene, B., Thomas, W. (1984). Codependency: More than a catchword. *Patient Care*, August, 131-150.
15. Fagan-Pryor, E. C., Haber, L. C. (1992). Codependency: Another name for Bowen's undifferentiated self. *Perspectives in Psychiatric Care*, 28 (4), 24-28.
16. Hall, C.M. (1983). *The Bowen family theory its uses*. New York, N.Y: Jason Aronson.
17. Hurcom, C. Copello, A. (2000). The family and alcohol: Effects of excessive drinking and conceptualization of spouses over recent decades. *Substance Use & Misuse*, 35 (4), 473-502.
18. Papero, D.V. (1990). *Bowen family systems therapy*. Boston: Allyn and Bacon.
19. Prest, L.A., Storm, C. (1988). The codependent relationships of compulsive eaters and drinkers: Drawing parallels. *American Journal of Family Therapy*, 16, 339-349.
20. Schaefer, AW (1986). *Co-dependence: Misunderstood-mistreated*. Minneapolis: Winston Press.
21. Van Wormer, K. (1989). Co-dependency: Implications for women and therapy. *Women and Therapy*, 8(4), 51-63.
22. Zaworska-Nikoniuk, D. (2000). Zjawisko współzależnienia w rodzinie. W: A.Margasiński, B.Zajęcka (red.) *Psychopatologia i psychoprofilaktyka. Przejawy alkoholizmu, narkomani, przemocy, zaburzeń psychicznych w rodzinie i szkole oraz możliwości ich przeciwdziałania*. Kraków: Oficyna Wydawnicza Impuls.

Milushyna M.

THE PHENOMENON OF CODEPENDENCY IN THE FAMILY

Codependency as an independent primary phenomenon calls for the systematic study and analysis of the existing approaches to the explanation of mechanisms for forming codependency. Codependency has severe negative effects for both the persons and their nearest and dearest and creates favorable conditions for the development of addictive behavior and psychosomatic disorders. It is characterized by an excessive

focus or dependence on relationships with others in order to establish personal identity and self-worth. Thus, codependency occurs when an individual is involved in a dysfunctional system or relationship. As a result, the individual fails to become mentally or emotionally.

The purpose of the article is to study the formation of codependent relationship in the family from M. Bowen's family systems theory point of view.

Methods: theoretical analysis, synthesis, systematization and generalization of scientific sources.

Results: The problem of codependency is of interest to many researchers. Despite numerous attempts to determine this phenomenon and its genesis, a common position has not been established yet. Codependency is most often described in relation to three different categories, which at the same time attempt to define it. The first category defines codependency as a disease in which the basis, as in the case of addiction, is the basic addictive process. The second one describes this problem in the context of personality disorder. In turn, the third category has been gaining the largest group of supporters recently. According to this approach, addiction is a kind of reaction to a difficult and stressful situation that occurs from close and toxic relationships with an addict person.

From the perspective of system theory, codependent behavior or certain psychological roles appear as a part of homeostatic mechanisms to maintain balance in the family system. Broadly speaking, codependency occurs in those systems in which their members are exposed to prolonged stress. Dysfunction of one of the family members affects the emergence of a special status quo and the adoption roles by other family members that increase codependency.

Conclusions: M. Bowen's theory allows to describing the phenomenon of codependency at the level of the family system. The concept of undifferentiated Self is very identical to codependency and also manifests itself in excessive proximity or distance between family members.

Key words: *Codependency, Undifferentiated Self, Differentiation of Self, family, Triangles, Multigenerational Transmission Process.*

Мілушина Марина Олександрівна – кандидат психологічних наук, доцент, завідувач кафедри соціальної роботи, Мелітопольського інституту екології і соціальних технологій Відкритого Міжнародного Університету «Україна».

ДІАГНОСТИКА СТРУКТУРНИХ КОМПОНЕНТІВ АСЕРТИВНОСТІ ЗА РЕЗУЛЬТАТИМИ КОНСТАТУВАЛЬНОГО ЕТАПУ ДОСЛІДЖЕННЯ

ORCID: 0000-0001-5565-7059

Стаття присвячена дослідженню розвитку асертивності у студентської молоді та виявленню чинників, які впливають на розвиток асертивної поведінки. Підкреслюється актуальність формування та розвитку асертивності у студентської молоді. У статті розкриваються сучасні підходи в дослідженні питання структури асертивної поведінки. У дослідженні взяли участь 179 студентів I-III курсів з різним професійним спрямуванням.

Представлений діагностичний інструментарій емпіричного дослідження, до якого увійшли: методика діагностики рівня рефлексивності (А. Карпов), методика діагностики «перешкод» у встановленні емоційних контактів (В. Бойко), тест впевненості в собі В. Ромека, методика «Ціннісні орієнтації» (М. Рокіча), тест на визначення рівня самоактуалізації особистості. Продемонстровано результати розвитку показників асертивності у студентів, здійснена інтерпретація отриманих даних.

Теоретичний огляд проблеми та емпіричне дослідження дозволили уточнити чинники які опосередковують формування асертивної поведінки. Теоретичний аналіз літературних джерел дозволив нам виділити особистісні риси, які характеризують асертивність і є компонентами асертивності. За допомогою емпіричного дослідження, узагальнено показники розвитку складових асертивної поведінки, та визначено рівні прояву асертивності у студентської молоді. Аналіз результатів свідчить про те, що в досліджуваній вибірці переважає середній рівень розвитку емоційно-регулятивного і конативного компонентів і низький рівень розвитку когнітивного компонента прояву асертивної поведінки у респондентів.

Ключові слова: асертивність, студентська молодь, структурні компоненти, психодіагностичний інструментарій, показники.

Постановка проблеми. Для студентського віку, який є періодом інтенсивного становлення особистості в цілому, характерна переоцінка цінностей, формування професійних якостей у зв'язку з освоєнням професії і прискорений розвиток соціальної компетентності. У новій для себе соціальній ситуації розвитку студенти прагнуть визначити найважливіші цілі, ідеали, сенс

життя, відповідно до яких формують патерни реалізації планів. З метою успішної самореалізації, професійного становлення та розвитку, сучасні студенти мають бути здатними до застосування асертивної поведінки, вміння виявляти впевненість для досягнення високого соціального статусу.

Асертивність передбачає формування в особистості визначеної якості поведінки, завдяки якій вона може володіти спонтанними реакціями, розумним проявом емоцій, вмінням прямо говорити про свої бажання і вимоги, здатна висловлювати власну точку зору, не боїться заперечувати, використовуючи аргументацію, наполягати на своєму в ситуаціях, коли будь-яка аргументація виявляється зайвою, аби при цьому не порушувалися права інших людей.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Феномен асертивності є відносно новим поняттям в психології, яке використовується для характеристики особистісних властивостей людини. На сьогоднішній день в психологічній науці зміст цього поняття залишається нечітким. У зв'язку з цим, аналіз цього феномена на основі філософських і психологічних підходів і концепцій особистості є вельми актуальним. Аналіз психологічної літератури показав, що поняття «асертивність» набуває певної поведінкової значимості тільки на рівні ідей і цінностей, які і зумовлюють вибір соціальної поведінки людини (М. Мольц, Т. Харріс, К. Тернер, Г. Лінденфілд, Р. Алеберті, М. Еммонс і ін.). Психологічні дослідження асертивності здійснено у наукових працях Б. Анањева, Л. Алексєєвої, Р. Алберті, Г. Балла, Ф. Василюка, І. Дубровіної, С. Ковальова, Є. Нікітіна, Н. Ситнікової, Н. Харламенкової, А. Прихожан, В. Ромека та ін. Було досліджено окремі аспекти проблеми асертивності С. Бішоп, Дж. Вольпе, В. Каппоні, Т. Новак, А. Сальтер, В. Семиченко та ін. У більшості наукових праць асертивність розглядається у взаємозв'язку з впевненістю у собі (В. Ромек, Р. Ентоні, І. Скотнікова); розвитком і формуванням адекватної самооцінки (І. Колчанова, Г. Морєва, О. Мороз, С. Якобсон); повагою, гуманністю та толерантністю (А. Адлер, О. Свешнікова, Е. Фромм); становленням самоповаги та любові до себе Н. Дятленко, Л. Верєйна, Р. Шакуров); гідністю і честю (Г. Балл, В. Блюмкін, В. Рибалка, Р. Шакуров); рівнем домагань (Л. Бороздіна, Л. Гаврищак, Є. Залученова, А. Капустін, К. Левін); у тому числі, виокремлено асертивність як окрему якість, запропоновано методичні розробки з її діагностики та розвитку в побуті й у напружених виробничих ситуаціях.

Науковцями досліджується асертивність у структурі особистості суб'єкта адаптації (Шильцова, 2012), особливості асертивності в підлітковому віці (Попова, 2011), асертивність в структурі особистості суб'єкта адаптації військовослужбовців в екстремальних умовах (Шамієва, 2009), як основа

формування навичок асертивної поведінки студентів вузу в контексті конструктивної агресивності (Хохлова, 2008).

Актуальність формування та розвитку асертивності студентів зумовлена соціальними явищами в суспільстві та вимогами які пред'являються до особистості юнацького віку. Юнацький вік – період, перебіг якого багато в чому визначає подальший життєвий шлях людини, це перехідний етап розвитку людини між дитинством і дорослістю. Саме в цей час формується загальне уявлення про себе, своє місце в світі, про життєві цілі та цінності. Досвід, отриманий в юнацькому віці, впливає на формування і прояв стратегій поведінки, самоствердження особистості, а також на особливості міжособистісної взаємодії, тому вивчення формування та розвитку асертивності саме у юнацькому віці є важливим та актуальним.

Мета статті полягає у визначенні рівня прояву асертивності у студентської молоді та виявленні чинників, які впливають на розвиток асертивної поведінки.

Виклад основного матеріалу та результатів дослідження.

Теоретичний аналіз літературних джерел дозволив нам виділити ті особистісні риси, які характеризують асертивність і є компонентами асертивності. На думку більшості зарубіжних та вітчизняних дослідників, для асертивної особистості характерні: автономність, цілеспрямованість, самостійність, незалежність, ініціативність, наполегливість, рішучість, впевненість в собі, відповідальність, здатність до емпатії, рефлексії.

Спираючись на наші попередні публікації, присвячені дослідженню поняття «асертивність» (Мойсеєнко, 2018), зазначимо, що асертивна поведінка розвивається на підставі самоаналізу, виражається у потребі, у самопізнанні, здатності до самоспостереження, здатності до самообмірковування, аналізу своїх дій та вчинків, здатності контролювати себе, свої думки. Формування асертивності передбачає знання власних прав та обов'язків, адекватне оцінювання себе й оточуючих, розуміння власних цілей та намірів, спроможність укладати компромісні рішення. Асертивна поведінка детермінується особистісними рисами, вплив яких визначається системою мотивації і ціннісними орієнтаціями особистості.

Варто зазначити, що більшість дослідників (В. Лучків, І. Попова, Л. Марчук, О. Хохлова) виділяють структуру асертивності через такі компоненти як: когнітивний, емоційний, та поведінковий. На їх думку, асертивна поведінка забезпечує етичну взаємодію з іншими, впевненість, уміння слухати, позитивне ставлення один до одного, дотримання моральних цінностей, саморегуляцію емоцій та почуттів, повагу до себе та інших.

Так, В. Лучків були виділені основні структурні складові асертивності: світоглядний компонент (активна життєва позиція, творче ставлення до життя, прагнення до саморозвитку, досконалості, зрілості, самореалізація, самоактуалізація, філософія ненасилля, позитивна спрямованість на Світ); когнітивний компонент (здатність до рефлексії, адекватність самооцінки, взаєморозуміння, здатність до антиципації); емоційний компонент (співчуття, милосердя, стриманість, емоційність, емпатія, позитивність); конативні прояви (відстоювання своїх прав, конгруентність мовлення та поведінки, протистояти та атакувати, імпровізація, експресивність, спонтанність, поведінкова репрезентація самоповаги, встановлення контактів, уміння відмовляти, заявляти про власні потреби, бажання, почуття тощо) (Лучків, 2017).

Модель асертивності І. Попової, розкриває структуру асертивності у підлітковому віці в умовах сім'ї та часткової соціальної депривації та складається з таких блоків: когнітивний, емоційно-вольовий, поведінковий (Попова, 2011).

У дисертаційному дослідженні Л. Марчук розглядає структуру асертивності у професійному становленні психолога, де виділяється інформативно-мотиваційний, когнітивний, рефлексивно-оцінний та регулятивний компоненти, зміст яких дає змогу розкрити природу досліджуваної якості (Марчук, 2016).

У своєму науковому дослідженні О. Хохлова виділила наступні компоненти асертивності: когнітивний (формування асертивної установки, життєвої позиції людини), емоційний (вираження своїх емоцій та почуттів, врівноваженість), поведінковий (закріплення нових форм поведінки) та моральний компонент (світоглядно-моральні переконання) (Хохлова, 2008).

Отже, узагальнивши та систематизувавши теоретичні положення розуміння поняття асертивність, дотримуючись думки більшості дослідників щодо структурних компонентів асертивної поведінки, враховуючи особливості студентської молоді, нами була запропонована структура асертивності з такими ключовими компонентами:

- когнітивний;
- емоційно-регулятивний;
- конативний.

На думку деяких дослідників, формування асертивної поведінки опосередковують певні чинники. Зокрема М. Брух, визначає такі чинники, як: знання власних потреб та обов'язків, усвідомлення особистих потреб та інтересів, розуміння власних цілей, спроможність укладати компромісні рішення, встановлювати ділові контакти та партнерські відношення.

Л. Марчук вважає, що безпосереднім чинником поведінкових дій є мотив та система мотивів, які мають вияв у різних ситуаціях діяльності,

спілкуванні, пізнанні. На думку дослідниці, ціннісні орієнтації впливаючи на спрямованість активності людини, визначають поведінку людини і є особистісними детермінантами прояву асертивної поведінки. Тому до значущих соціально-психологічних чинників, які сприяють розвитку асертивної поведінки відносять: високу мотивацію на досягнення успіху, наявність позитивних установок, а також наявність таких цінностей, як терпимість, взаєморозуміння, співчуття (Марчук, 2016).

У своїй авторській моделі до чинників формування асертивної поведінки ми віднесли: особистісну самоактуалізацію, а саме прагненням до виявлення і розвитку своїх особистісних можливостей та ціннісно-мотиваційні чинники, які визначають змістовну сторону спрямованості особистості і складають основу її ставлення до навколишнього світу до інших людей та себе (тому система ціннісних орієнтацій становить особливу сферу якісної характеристики асертивної особистості).

Комплекс методик вивчення рівня розвитку асертивності у студентської молоді включав: методику діагностики рівня рефлексивності (А. Карпов), методику діагностики «перешкод» у встановленні емоційних контактів (В. Бойко), тест впевненості в собі В. Ромека, методику «Ціннісні орієнтації» (М. Рокіча), тест на визначення рівня самоактуалізації особистості.

Ми здійснили ряд діагностичних процедур, спрямованих на виокремлення чинників, які опосередковують або суттєво визначають рівень розвитку асертивності у студентської молоді. Нами було проведено дослідження ціннісно-мотиваційного чинника асертивної поведінки. Ціннісні орієнтації визначають змістовну сторону спрямованості особистості і складають основу її ставлення до навколишнього світу, до інших людей, до себе. Тому система ціннісних орієнтацій становить особливу сферу якісної характеристики асертивної особистості. Отже, ціннісні орієнтації були досліджені нами за допомогою методики М. Рокіча «Ціннісні орієнтації».

В системі термінальних цінностей у досліджуваних, перші рангові місця займають такі цінності, як: здоров'я, активне діяльне життя, любов, життєва мудрість, цікава робота, щасливе сімейне життя. Далі йдуть (в порядку зниження переваг) цінності: матеріально забезпечене життя, наявність хороших і вірних друзів, розвиток, свобода, краса природи і мистецтва, продуктивне життя, пізнання, розвага, суспільне визнання, впевненість в собі, творчість, щастя інших.

Вивчення інструментальних цінностей показало наступні результати, у досліджуваних студентів при ранжируванні інструментальних цінностей на перших позиціях представлені: вихованість, акуратність, життєрадісність, освіченість, чесність, незалежність. Далі по мірі зменшення значущості –

старанність, відповідальність, самоконтроль, чуйність, терпимість, сміливість, тверда воля, раціоналізм, високі запити, широта поглядів, ефективність у справах, нетерпимість до недоліків.

Отже, дослідження показало, що більш високі ранги займають термінальні цінності, пов'язані з професійною самореалізацією (цікава робота, активне діяльне життя), особистим життям (любов, щасливе сімейне життя, життєва мудрість); інструментальні цінності, пов'язані з етичними цінностями (вихованість, акуратність), моральними (чесність), інтелектуальними (освіченість) та цінностями світовідчуття (життєрадісність).

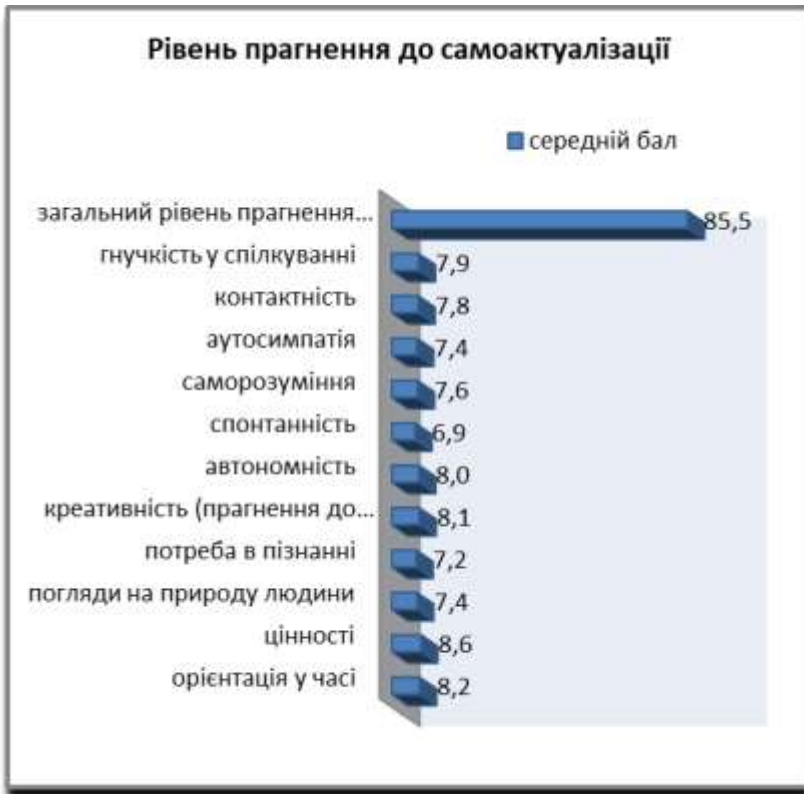

Рис. 1. Результати дослідження за методикою «Діагностика самоактуалізації особистості» (А. Лазукіна, адаптація Н. Каліної)

Таким чином, ціннісні орієнтації, впливаючи на спрямованість активності людини, визначають поведінку людини і є особистісними детермінантами прояву асертивної поведінки та асертивності.

Чинник, який опосередковує рівень асертивної поведінки, характеризується показником самоактуалізації, прагненням до якомога повнішого виявлення і розвитку своїх особистісних можливостей виглядає наступним чином (рис. 1). Отримані результати респондентів, свідчать про те, що більшість досліджуваних студентів демонструють високий рівень прагнення до самоактуалізації (85,5) та середні показники за всіма шкалами.

Аналізуючи розподіл досліджуваних за рівнями кожного показника, слід відмітити, що студентська молодь схильна переживати справжній момент свого життя у всій його повноті, не відкладаючи свого життя «на потім», респонденти здатні насолоджуватися актуальним моментом, не порівнюючи його з минулим і не знецінюючи передчуттям майбутніх успіхів. Середній рівень за шкалою цінності вказує на прагнення до гармонійного буття і здорових відносин з людьми, далеке від бажання маніпулювати ними в своїх інтересах.

Також помірно виражена схильність особистості сприймати природу людини в цілому як позитивну. Позитивні аспекти такого сприйняття можуть служити певною підставою для побудови щирих і гармонійних міжособистісних стосунків, вияву симпатії і довіри до людей, чесності, доброзичливості.

За шкалою потреба в пізнанні, помірно виражена здатність до пізнання нового, інтерес до об'єктів не пов'язаний прямо із задоволенням будь-яких потреб. Досліджувані студенти здатні отримувати задоволення від пізнання істини, породжувати ідеї, відхилятися від традиційних схем мислення.

Середній рівень автономності свідчить про прагнення керувати в житті не тільки власними цілями, переконаннями, установками і принципами, а й враховувати загальноприйняті норми і цінності. Рівень спонтанності поведінки впливає з впевненості в собі і довіри до навколишнього світу, результати свідчать про те, що респонденти не бояться вести себе природно та демонструвати оточуючим свої емоції.

Середній рівень саморозуміння вказує на помірно виражену здатність усвідомлювати свої бажання, потреби і відчуття, добре відчувати їх й рефлексувати. Рівень аутосимпатії свідчить про помірно виражену здатність особистості цінувати свої переваги, позитивні властивості характеру, поважати себе, приймати себе таким як є. Виявлений рівень гнучкості у спілкуванні вказує на помірно виражену здатність до адекватного самовираження в спілкуванні, автентичну взаємодію з оточуючими і саморозкриттю.

У цілому можемо говорити про те, що більшість респондентів проявляють виразне бажання реалізувати свій внутрішній потенціал, тобто самореалізуватися, безперервне прагнення до якомога більш повного виявлення та розвитку своїх особистісних можливостей, оскільки й показники, що відображають бажання до самоактуалізації, мають середню виразність.

Рис. 2. Розподіл результатів досліджуваних за рівнем розвитку показників когнітивного компонента (у %)

Особливості *когнітивного компоненту* вивчалися за методикою діагностики рівня розвитку рефлексивності А. Карпова. В нашому дослідженні ми розглядаємо рефлексивність як властивість особистості, завдяки якій здійснюється аналіз власних дій, адекватне оцінювання ситуації, самоконтроль поведінки. Аналіз відповідей показав переважання низького рівня рефлексивності у 47% респондентів, це свідчить про те, що у досліджуваних студентів низький самоконтроль поведінки в актуальній ситуації, недостатнє осмислення її елементів, не здатність співвіднесення своїх дій з ситуацією і

власним станом. Характерна імпульсивність в обдумуванні своєї поточної діяльності, невміння приймати рішення, відсутність схильності до самоаналізу в конкретних життєвих ситуаціях, не сформованість процесів самопізнання, зазначений відсоток досліджуваної молоді не завжди планує свою діяльність й обмежується розглядом меншої кількості деталей при прийнятті рішення. До основних поведінкових характеристик відносяться несформованість рефлексивної самооцінки, невміння використовувати свій досвід, невпевненість в майбутньому.

46% студентів продемонстрували середній рівень рефлексивності, отже даний відсоток досліджуваних схильний звертатися до аналізу своєї діяльності, аналізувати минуле і себе в ньому, виявляти причини і наслідки своїх дій. До основних поведінкових характеристик відноситься нестійкість рефлексивного когнітивного стилю, планування деталей своєї поведінки, орієнтація на майбутнє.

7% студентської молоді відзначилися високим рівнем рефлексивності, таким чином, зазначений відсоток респондентів забезпечує високий самоконтроль поведінки, аналіз і оцінювання подій, схильність до самоаналізу. Властива функція аналізу майбутньої діяльності, планування та прогнозування ймовірних результатів, ретельність планування деталей своєї поведінки.

Узагальнені результати говорять про те, що більша кількість досліджуваних схильні до аналізу своїх дій, планування своєї поведінки, здатні усвідомлювати свої бажання і потреби, але характерною є нестійкість рефлексивного когнітивного стилю.

Показники розвитку *емоційно-регулятивного компоненту* асертивності були отримані за допомогою методики «перешкод» у встановленні емоційних контактів (В.В. Бойко), зокрема таких її шкал як «Невміння керувати емоціями, дозувати їх», «Неадекватні прояви емоцій». Розподіл результатів представлено у таблиці 1.

Таблиця 1

Розподіл досліджуваних за рівнями розвитку показників емоційно-регулятивного компоненту асертивної поведінки

Показники	Невміння керувати емоціями, дозувати їх		Неадекватні прояви емоцій	
	<i>N</i>	%	<i>N</i>	%
низький рівень	179	8,9%	179	17,9%
середній рівень	179	59,8%	179	50,3%
високий рівень	179	31,3%	179	31,8%
Разом	179	100%	179	100%

Отже, за шкалою «Невміння керувати емоціями, дозувати їх» у 59,8% респондентів виявлено середній рівень прояву показника, 31,3% досліджуваних студентів продемонстрували високий рівень, 8,9% молоді мають низький рівень.

Показники за шкалою «Неадекватні прояви емоцій» 50,3% - середній рівень, 31,8% - високий рівень, 17,9% низький рівень прояву. Результати опитуваних студентів свідчать про те, у що більшості молодізнижений самоконтроль емоційних реакцій, інколи можуть виникати труднощі при необхідності стримувати або дозувати прояви неприємних емоційних переживань. Можливий прояв надмірно виразних емоцій, або слабкий прояв у відповідь на емоційно значущі стимули.

Конативний компонент асертивної поведінки студентів досліджували за шкалами «Впевненість в собі» та «Соціальна сміливість», *емоційно-регулятивний компонент* досліджували за шкалою «Соціальна сміливість - сором'язливість» тесту впевненості у собі В.Г. Ромека. Розподіл результатів досліджуваних за рівнями розвитку показників асертивної поведінки представлено в таблиці 2.

Аналізуючи відсотковий розподіл досліджуваних за рівнями кожного показника, слід відмітити, що більшість студентської молоді демонструють середньостатистичний розподіл результатів: впевненість у собі – 64%, соціальна сміливість – 61%, ініціативна в соціальних контактах – 75%.

Таблиця 2

Розподіл досліджуваних за рівнями розвитку показників емоційно-регулятивного та конативного компонентів асертивної поведінки

<i>Показники</i>	Впевненість у собі		Соціальна сміливість		Ініціатива у соціальних контактах	
	N	%	N	%	N	%
Рівні						
низький рівень	2	1	53	30	35	20
середній рівень	115	64	110	61	135	75
високий рівень	62	35	16	9	9	5
<i>Разом</i>	179	100	179	100	179	100

Отримані результатами свідчать про те, що студенти позитивно оцінюють власні навички і здібності як достатні для досягнення значущих цілей і задоволення власних потреб. Середній рівень соціальної сміливості вказує на те, що студенти в більшій мірі мають позитивний емоційний фон, що супроводжує будь-які, в тому числі і нові соціальні контакти. Середній рівень ініціативи в контактах виражається в готовності до такого роду контактів.

Висновки. Узагальнюючи показники розвитку складових асертивної поведінки, ми визначили рівні прояву асертивності у студентської молоді. Аналіз результатів свідчить про те, що в досліджуваній вибірці переважає середній рівень розвитку емоційно-регулятивного і конативного компонентів і низький рівень розвитку когнітивного компонента прояву асертивної поведінки у респондентів.

Таким чином отримані результати можуть свідчити про те, що у вибірці, яка досліджується, недостатньо розвинена здатність до сформованості асертивної поведінки у опитаних нами студентів. Водночас достатній, тобто середній рівень розвитку решти компонентів та чинники які опосередковують рівень розвитку асертивності створюють позитивні умови для подальшого розвитку асертивної поведінки у студентської молоді.

Література

1. Лучків В.З. Психологічні особливості розвитку асертивності в юнацькому віці: дис. ...канд. психол. наук: 19.00.07. Житомир, 2017. 200 с.
2. Марчук Л.М. Соціально-психологічні особливості формування асертивної поведінки у професійному становленні майбутніх психологів: дис. ... канд. психол. наук: 19.00.05. Київ, 2016. 225 с.
3. Мойсеєнко В.В. Особливості формування асертивної поведінки: науково-теоретичний аналіз. *Соціокультурні та психологічні вектори становлення особистості*: колективна монографія / О.Є. Блинова, С.І. Бабатіна, Т.М. Дудка, А.М. Одінцева та ін. Херсон, 2018. С. 55-80
4. Попова И.В. Особенности асертивности в подростковом возрасте: дис. ... канд. психол. наук: 19.00.13. СПб., 2011. 246 с.
5. Хохлова Е.В. Конструктивная агрессивность в формировании навыков асертивного поведения студентов вуза: автореф. дисс. ... канд. психол. наук: 19.00.07. Нижний Новгород, 2008. 26 с.
6. Шамиева, В. А. Асертивность в структуре личности субъекта адаптации : автореф. дисс. ... канд. психол. наук: спец. 19.00.01. Хабаровск, 2009. 27 с.
7. Шильцова Ю.В. Асертивность как один из психологических механизмов развития социальной адаптации у детей старшего дошкольного возраста: атореф. дисс. ...канд. психол. наук. спец. 19.00.07. Москва, 2012. 22 с.

References

1. Luchkiv, V. Z. (2017) *Psychologichni osoblyvosti rozvytku asertyvnosti v yunatskomu vitsi* [Psychological features of assertiveness development in youth]. *Candidate's thesis*. Zhitomir [in Ukrainian].

2. Marchuk, L. M. (2016) Sotsialno-psykholohichni osoblyvosti formuvannia asertyvnoi povedinky u profesiinomu stanovleni maibutnikh psykholohiv [Socio-psychological peculiarities of formation of assertive behavior in the professional development of future psychologists] *Candidate's thesis*. Kiev [in Ukrainian].

3. Moiseienko, V. V. (2018) Osoblyvosti formuvannia asertyvnoi povedinky: naukovo-teoretychnyi analiz [Features of the formation of assertive behavior: scientific and theoretical analysis] *Sotsiokulturni ta psykholohichni vektory stanovlennia osobystosti: kolektyvna monohrafiia / O.Ye. Blynova, S.I. Babatina, T.M. Dudka, A.M. Odintsova ta in. – Sociocultural and psychological vectors of personality formation. Kherson*. [in Ukrainian].

4. Popova, I. V. (2011) Osobennosti assertivnosti v podrostkovom vozraste [Features of 'assertiveness in adolescence] *Candidate's thesis*. SPb. [in Russian].

5. Hohlova, E. V. (2008) Konstruktivnaja agressivnost' v formirovanii navykov assertivnogo povedenija studentov vuza [Constructive aggressiveness in the formation of assertive behavior skills of University students] *Extended abstract of candidate's thesis*. Nizhny Novgorod [in Russian].

6. Shamieva, V. A. (2009) Assertivnost v strukture lichnosti subieekta adaptatsii [Assertiveness in the personality structure of the subject of adaptation] *Extended abstract of candidate's thesis*. Khabarovsk [in Russian].

7. Shil'cova, Ju.V. (2012) Assertivnost kak odin iz psikhologicheskikh mekhanizmov razvitiia sotsialnoi adaptatsii u detei starshogo doshkolnogo vozrasta [Assertiveness as one of psychological mechanisms of development of social adaptation at children of senior preschool age] *Extended abstract of candidate's thesis*. Moscow [in Russian].

Moyseyenko V. V.

DIAGNOSIS OF STRUCTURAL COMPONENTS OF ASSERTIVENESS BY THE RESULTS OF THE ASCERTAINING STAGE OF THE STUDY

The article is devoted to the study of the development of assertiveness in students and identifying factors that affect the development of assertive behavior. The urgency of formation and development of assertiveness among students is emphasized. The article reveals modern approaches to the study of the structure of assertive behavior. The study involved 179 students of I-III courses with different professional direction.

The article presents the diagnostic tools of empirical research, which included: the method of diagnosis of the level of reflexivity (A. Karpov), the method of diagnosis of "interference" in the establishment of emotional contacts (V. Boyko), the test of self-confidence. Romeka, method "Value orientations" (G. Rokich), test to

determine the level of self-actualization of the individual. Results of development of indicators of assertiveness at students are shown, interpretation of the received data is carried out.

Theoretical review of the problem and empirical research allowed to clarify the factors mediating the formation of assertive behavior. Theoretical analysis of literary sources allowed us to identify personality traits that characterize assertiveness and are components of assertiveness. By means of empirical research, indicators of development of components of assertive behavior are generalized, and levels of manifestation of assertiveness at student youth are defined. The analysis of the results shows that in the studied sample the average level of development of emotional-regulatory and conative components prevails and the low level of development of the cognitive component of the manifestation of assertive behavior in respondents.

Keywords: *assertiveness, student youth, structural components, psychodiagnostic tools, indicators.*

Мойсєнко Вікторія Василівна – аспірант кафедри загальної та соціальної психології Херсонського державного університету.

УДК 159.923.2

DOI: <https://doi.org/10.33216/2219-2654-2019-50-3-3-241-255>

Оверчук В.А.

ОСОБЛИВОСТІ ПІДТРИМУВАНОГО ПРАЦЕВЛАШТУВАННЯ МОЛОДІ ІЗ СИНДРОМОМ ДАУНА: ПСИХОЛОГІЧНИЙ АСПЕКТ

ORCID ID 0000-0002-7744-9346

Стаття присвячена особливостям ранньої профорієнтації та підтримуваного працевлаштування молоді із синдромом Дауна в Україні. Зазначено, що на сьогоднішньому етапі розвитку України проблеми осіб з інвалідністю набувають свого загострення. В статті наголошується, що синдром Дауна – це не хвороба, а описовий термін, який вказує на те, що у даної людини є певна хромосомні порушення. Авторкою відзначається той факт, що вітчизняні автори акцентують напрям своїх досліджень на виявлені слабких сторін психомоторного профілю і спрямовують на них корекційний вплив. В той час, як закордонні фахівці зорієнтовані на розуміння психологічних особливостей людей з синдромом Дауна та фокусують свою увагу на областях, в яких вони проявляють свої сильні сторони, з метою так побудувати їхнє життя, щоб вони активно використовували свої таланти і інтереси, так як

цілеспрямований розвиток сильних сторін полегшить самостійне оволодіння іншими, більш важкими навичками.

Авторкою зауважується, що в останні десятиліття багато уваги приділялося дослідженню та розробці програм раннього розвитку дітей з синдромом Дауна. В сучасних умовах цей акцент зміщується в сторону вивчення їхніх потреб у відповідній роботі, житлі, отриманні можливостей для повноцінного дозвілля, відновлення сил і нормальної діяльності в суспільстві.

Авторка підтримує та доводить думку фахівців, що займаються дослідженням соціально-психологічною інтеграцією осіб з синдромом Дауна, що підготовку молодшої людини до «дорослого життя» у всіх її проявах слід починати досить рано – ще під час шкільного навчання, тобто приблизно з 11-12 років. На її думку, профорієнтація осіб з трисомією повинна починатися в ранньому віці і видозмінюватися в процесі дорослішання дитини. Також, при профорієнтації та навчанні молоді з синдромом Дауна необхідно враховувати особливості їхнього психологічного профіля, які ускладнюють засвоєння знань та вмінь.

В статі проаналізований міжнародний досвід країн світу, в яких існують розроблені програми та відпрацьовані механізми соціально-економічної інтеграції, які постійно удосконалюються. При цьому відзначається, що наразі проблеми організації підтримуючого працевлаштування вкрай складно впроваджується в Україні. Запропоновані можливі заходи для соціальної інтеграції та працевлаштування осіб з ментальною інвалідністю.

Ключові слова: особи з синдромом Дауна, профорієнтація, підтримуване працевлаштування, психомоторний профіль, індивідуальні особливості, соціальна інтеграція.

Постановка проблеми. На сьогоднішньому етапі розвитку України проблеми осіб з інвалідністю набувають свого загострення: погіршення стану здоров'я, різке зниження соціальної активності, психологічний дискомфорт, неприйняття з боку суспільства, неконкурентоспроможність на ринку праці, малозабезпеченість, незатребуваність у сім'ї та суспільстві, тощо. Повноцінна життєдіяльність більшості з них неможлива без надання їм комплексу соціально-психологічних послуг: соціального обслуговування, соціального та психологічного супроводу, інших заходів соціальної підтримки, що відповідають їхнім соціальним потребам. На жаль, в Україні вивчення проблем осіб з інвалідністю, факторів, що перешкоджають їх інтеграції/реінтеграції та реалізація ефективних заходів, направлених на покращення життя цих осіб, залишає бажати кращого. Водночас сучасні процеси євроінтеграції змушують Україну переглянути діючі підходи та існуючі можливості покращення цієї

ситуації. Можливі шляхи покращення становища осіб з інвалідністю відображено в Законах України: «Про освіту», «Про реабілітацію інвалідів в Україні» та ін., у затверджених Постановами Кабінету Міністрів України: Положеннях «Про інклюзивно-ресурсний центр», «Про Порядок організації інклюзивного навчання у загальноосвітніх навчальних закладах», «Про Порядок та умов надання субвенції з державного бюджету місцевим бюджетам на надання державної підтримки особам з особливими освітніми потребами» та ін. З огляду на це актуальними є питання психологічного супроводу осіб з інвалідністю, який повинен забезпечувати створення умов для підвищення адаптаційних можливостей і соціальної активності, сприяти розвитку інтелектуальних процесів, розкриття творчого потенціалу, формування ціннісних установок тощо.

Особи з інвалідністю відносяться до різних груп за рівнем складності їх фізичного чи психофізичного стану, проживають у різних за рівнем розвитку населених пунктах, мають різний соціальний статус. Крім цього, велике значення має рівень розвитку суспільної свідомості щодо місця, ролі та прав осіб з інвалідністю. Ці всі фактори впливають на рівень соціально-психологічної активності осіб із інвалідністю та рівень складності методів, які мають використовуватися для їх інтеграції чи реінтеграції в суспільне життя.

В останні роки в західній науковій літературі з'являється велика кількість публікацій, присвячених дослідженню соціалізації, ранньої профорієнтації та працевлаштуванню, осіб з ментальною недостатністю. Особливо багато подібних матеріалів пов'язано з вивченням найпоширенішого порушення – синдрому Дауна.

Синдром Дауна – одна з найбільш розповсюджених генетичних патологій, що зустрічається приблизно у одного з 700-1000 новонароджених. Причина виникнення синдрому Дауна – поява зайвої хромосоми 21-й пари, яка була виявлена в 1959 році. Історія дослідження синдрому Дауна почалася в середині XIX століття. Від першого опису «монголоїдного» типу розумової відсталості, опублікованого англійським лікарем Джоном Ленгдоном Дауном (John Langdon Down) у 1866 році, до відкриття французьким генетиком Жером Леженом (Jerome Lejeune) генетичної природи виникнення трисомії-21 пройшло майже століття. За цей період багато вчених із різних країн світу внесли свій внесок у вивчення синдрому Дауна, висуваючи різні гіпотези, які вимагали експериментальних доказів і серйозної перевірки часом. Синдром Дауна – це не хвороба. Це описовий термін, який вказує на те, що у даної людини є певна хромосомні порушення.

Інклюзивна освіта вже діє в Україні. Однак нашому суспільству ще необхідно навчитися сприймати інших людей як рівних, давати їм можливості рівних прав і роботи.

Останнім часом суспільство стало більш чуйно та обережно реагувати на термінологію, яка визначає відмінності між людьми. Змінився і мова, якою користуються для опису людей з синдромом Дауна, причому ці зміни продиктовані прагненням визнати право рівних можливостей людей з синдромом Дауна на участь у суспільному житті.

Стратегічним напрямком інтеграції осіб з синдромом Дауна у суспільство є надання можливостей в дитячому віці отримати своєчасну ефективну комплексну медико-соціальну реабілітацію, адекватну інклюзію в освітнє середовище, а також ранню профорієнтацію та подальше працевлаштування. Всі ці заходи в кінцевому підсумку забезпечать молоді із синдромом Дауна максимально допустиму адаптацію в суспільстві.

Стаття має на меті проаналізувати міжнародний та вітчизняний досвід вивчення особливостей ранньої профорієнтації та підтримуваного працевлаштування молоді із синдромом Дауна з урахуванням їх психологічних особливостей.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Результати теоретичного аналізу свідчать, що на сьогодні в науковій літературі представлені результати дослідження осіб із синдромом Дауна: соціального розвитку, становлення позитивної Я-концепції дітей із трисомією, психологічної реабілітації та соціальної адаптації (Dekker, Strydom, et al., 2015). Відповідно до них, у результаті ефективного психологічного супроводу особи з синдромом Дауна можна отримати: здатність самостійно досягати рівноваги у відносинах із собою і оточуючими, соціального пристосування, прийняття соціально схвалюваних зразків поведінки, орієнтації на досягнення життєвих цілей, моральності, цілісності, здатності взаємодіяти у соціумі. Також існує ряд досліджень, які частково охоплюють проблеми соціального досвіду, особистісних та моральних якостей підлітків із синдромом Дауна в процесі соціальної взаємодії, оцінки якості життя сімей, які виховують дітей із синдромом Дауна (Terrone, Di Sarno, et al., 2014).

Аналіз наукової літератури, виступів професіоналів і батьків на міжнародних форумах, конференціях, особистий досвід співпраці з дійовими особами професійної спільноти доводить, що проблема зайнятості людей з синдромом Дауна залишається актуальною та недостатньо розробленою на сьогоднішній час. Вона знаходиться на стадії активного обговорення, починають проводитися дослідження з цього напрямку, апробуються різні підходи до її

вирішення (Іванова, 2018). Однак, підтримуване працевлаштування, як особливо бажана форма – це challenge нашого часу.

Вклад основного матеріалу дослідження. Дослідженню психологічних особливостей осіб з синдромом Дауна присвячено багато праць вітчизняних та зарубіжних науковців. Цікавим є той факт, що вітчизняні автори акцентують напрям своїх досліджень на виявленні слабких сторін психомоторного профілю і спрямовують на них корекційний вплив. Так, за результатами досліджень психологічних особливостей дітей та підлітків із синдромом Дауна, встановлено, що найпоширенішими у них є порушення різних аспектів осмислення соціальної реальності, що спричиняє своєрідність формування соціальної компетентності, а саме: не усвідомлення себе як суб'єкта діяльності; небажання бути «включеним» у нове оточення; низька орієнтація на суспільні функції людей, норми, сенс їхньої поведінки та діяльності; хибне ставлення до соціальних цінностей, нерозуміння своєї належності до дитячого колективу; прихильне ставлення до одних груп дітей та відмова від спілкування з іншими; низький рівень контролю за власними емоціями; позитивне сприйняття себе й оточуючих у знайомих соціальних умовах (Барашнева, 2007; Соколова, 2018). Досліджуючи соціальну адаптацію школярів із синдромом Дауна, науковцями визначено, що формуючись на орієнтовній діяльності в навколишньому світі, соціальна адаптація реалізується в аспекті функціональної грамотності, яка у цих дітей знаходиться на низькому рівні – відображається на рівні умінь, спрямованих на досягнення соціально-індивідуальних цілей, певних бажань та можливостей. Соціальна ідентифікація найбільшою орієнтована на матір, що вказує на несприйняття дитиною з синдромом Дауна стосунків з іншими значимими дорослими; індивідуалізація цих дітей характеризується завищеною оцінкою власного настрою, комунікативних навичок, а також шкільної успішності, хоча й спостерігається позитивне ставлення до однокласників, обговорення шкільних проблем з батьками, але за всіма показниками має низький рівень (Соколова, 2018).

У дослідженнях зарубіжних фахівців, люди з синдромом Дауна часто характеризуються як «сонячні», вони описуються як люди, які перебувають переважно у гарному настрої, які передбачувані в своїй поведінці, але при цьому менш активні, менш наполегливі і легше відволікаються, ніж інші. На їхню думку, багато людей з синдромом Дауна, незважаючи на порушення мови, демонструють порівняно хороший рівень соціальної адаптації. Вони, наприклад, досить добре орієнтуються в питаннях розвитку взаємин з оточуючими. В одній з робіт, на яку посилається Фідлер (Fidler, 2005), повідомляється, що проведене групою вчених дослідження показало, що у більшості дітей з синдромом Дауна були констатовані дружні взаємини з однолітками. Відзначається також, що діти

з синдромом Дауна проявляють більше емпатії, ніж діти з іншими порушеннями розвитку, демонструючи в стресових ситуаціях більш виражені просоціальні реакції.

Результати досліджень свідчать про те, що для психомоторного розвитку людей з синдромом Дауна, характерна істотна асинхронія, яка включає в себе як хороші показники по деяким лініям розвитку (наприклад, здібності, пов'язані з переробкою зорово-просторової інформації, соціально-емоційний розвиток), так і проблемні області, такі як рухова сфера, здатність до переробки вербальної інформації. Головною ж областю дефіциту при синдромі Дауна називають мовну сферу (особливо явно проявляються порушення експресивної мови). Крім цього, у людей з синдромом Дауна виявлено певні особливості особистісної мотивації. У багатьох людей з синдромом Дауна відзначається мінливість мотивації. Досить велика кількість дітей також демонструє знижений рівень наполегливості в роботі над завданнями і більш часто використання поведінки, що відволікає від завдання, що заважає його виконанню (Terrone, Di Sarno, et al., 2014). Людей з синдромом Дауна іноді називають впертими, маючи на увазі якість, яка може бути причиною відмови від виконання завдання і деяким чином обумовлювати мінливість результатів.

В даний час в різних країнах світу існує безліч підходів до створення програм ранньої допомоги дітям з синдромом Дауна. Фідлер (Fidler, 2005) зазначає, що порівняно недавно вчені запропонували ще один підхід, основою якого є результати досліджень профілю психомоторного розвитку. Вони стверджують, що орієнтація на розуміння психологічних особливостей людей з синдромом Дауна, допоможе практикам сфокусуватися на областях, в яких вони проявляють свої сильні сторони, як на «відправній точці» для втручання, яке націлене на потенційно слабкі області. У той час як корекція зазвичай спрямована на слабкі сторони, було б цікаво дослідити фенотип як відображення сильних сторін, як компенсаторний патерн, сконструйований з областей найкращої компетентності. У цьому випадку корекція буде спрямована на сильні сторони не менш, ніж на слабкі. На думку Фідлера (Fidler, 2005), це допоможе людям з синдромом Дауна так побудувати життя, щоб вони активно використовували свої таланти і інтереси. До того ж цілеспрямований розвиток сильних сторін полегшить самостійне оволодіння іншими, більш важкими навичками.

В останні десятиліття багато уваги приділялося дослідженню та розробці програм раннього розвитку дітей з синдромом Дауна. Цей акцент зараз зміщується в сторону вивчення потреб дорослих людей: у відповідній роботі, житлі, отриманні можливостей для повноцінного дозвілля, відновлення сил і нормальної діяльності в суспільстві (Kumin, Schoenbrodt, 2016).

Серед фахівців, що займаються дослідженням соціально-психологічної інтеграцією осіб з синдромом Дауна, переважає думка, що підготовку молодшої людини до «дорослого життя» у всіх її проявах слід починати досить рано – ще під час шкільного навчання, тобто приблизно з 11-12 років. Велика роль в цій підготовці відводиться школі, а також її взаємодії з батьками і різними позашкільними організаціями (Іванова, 2018; Curryer, 2015). Це можуть бути центри професійної підготовки, центри з навчання соціальним навичкам та проведення різних спеціалізованих занять, зокрема зі статевого виховання.

В багатьох країнах світу адаптуються і використовуються програми, розроблені в США. Тому, на нашу думку, для розгляду основних тенденцій і підходів до організації життя молодих і дорослих людей з синдромом Дауна варто звернутися до американського досвіду.

У США в багатьох штатах діють особливі організації – комітети з планування переходу підлітків з особливими потребами зі шкільного життя в життя доросле. Все більш поширеним стає індивідуальне планування (person-centered planning), в якому зазвичай беруть участь батьки і родичі підлітка, друзі сім'ї, педагоги, працівники соціальних служб, інші фахівці – і неодмінно сама особа з синдромом Дауна. Планування будується на оцінці сильних і слабких сторін підлітка, його інтересів, схильностей, соціальних навичок, тощо. При цьому враховуються можливості для його навчання професійним навичкам, загальна ситуація з працевлаштуванням в районі його проживання та існуючі там варіанти життєустрою людей з особливостями розвитку окремо від батьків (Terrone, 2014).

Концепція підтримуваного працевлаштування була розроблена в США в 1980-х роках. Визначення цього поняття дається в керівництві, яке було видано Всесвітньою асоціацією фахівців з підтримуваного працевлаштування (World Association of Supported Employment – WASE) у 2013 році: «Підтримуваний працевлаштування – це отримання людиною з обмеженими можливостями оплачуваної роботи на відкритому ринку праці в інтеграційному робочому середовищі і з постійною підтримкою. Оплачувана робота має на увазі рівноцінну оплату за рівноцінну працю». Деякі країни впровадили програми підтримуваного працевлаштування в практику відповідних відомств. Серед них – США, Ірландія, Нідерланди, Норвегія і Нова Зеландія. Концепція передбачає активне включення в процес працевлаштування людини з інвалідністю, членів його сім'ї, товаришів по службі, інших соціальних служб супроводу.

В Україні після закінчення школи перед молоддю з синдромом Дауна постають проблеми із соціалізацією, адаптацією до життя у суспільстві та життєвим маршрутом. Через відсутність системної підтримки у підлітковому та юнацькому віці молодь з трисомією практично не має шансів знайти роботу та

стати більш-менш незалежними. Причинами такого положення є не тільки обмеження за станом здоров'я, але й психологічна та соціальна неготовність роботодавців, самих осіб з синдромом Дауна, їх сімей до працевлаштування. Вирішенням цієї проблеми може стати ранішня профорієнтація та підтримуюче працевлаштування осіб з ментальними порушеннями.

Можливість навчатися і працювати так само важлива для людей з синдромом Дауна, як і для будь-якої людини, однак для цієї категорії, працевлаштування – це продовження процесу соціалізації, відчуття своєї затребуваності та можливість жити самостійно з певним рівнем необхідної підтримки.

Ми підтримуємо думку про те, що профорієнтацію осіб з трисомією не можна обмежувати тільки роботою зі старшокласниками (Іванова, 2018). Вона повинна починатися в ранньому віці і видозмінюватися в процесі дорослішання дитини. Профорієнтація – це цілий комплекс заходів, які повинні розпочинатися з раннього віку, з урахуванням психологічних особливостей зазначених вище. Якщо починати роботу з підліткового віку, то є ризик втратити можливість розвитку певних компетенцій, які потрібні людині для успішного вибору професії та подальшого працевлаштування.

Звичайно, мова не йде про складання плану працевлаштування в дитячому віці. На думку фахівців, головним завданням на цьому етапі – закласти фундамент для формування самооцінки і навичок, які потрібні для того, щоб отримати професію, працевлаштуватися та втриматися на роботі (Henwood, Dixon, 2002). Незважаючи на те, що такі властивості, як вміння приймати рішення, гнучкість і відповідальність, на перший погляд, носять абстрактний характер, але саме вони сприяють розвитку сили характеру, цілісності та інших важливих якостей особистості. З огляду на це педагоги повинні прикласти зусиль, щоб знайти способи включення згаданих умінь в індивідуальні плани навчання кожного конкретного учня з трисомією.

Ми вважаємо, що учням старших класів необхідно надати можливість оцінити свої сили і схильності, познайомивши їх з безліччю різних професій. Відповідно до програми, яка передбачає поєднання навчання і роботи, учні можуть частину дня проводити в школі, займаючись освоєнням академічних дисциплін, а решту часу за межами школи освоювати трудові навички. В результаті цього підлітки з синдромом Дауна отримують можливість придбати необхідні для постійної роботи звички, навички міжособистісного спілкування, засвоїти моделі поведінки і навчитися правильним взаємовідносинам у трудовому колективі. Таким чином, ще під час шкільного навчання, батьки та вчителі молодшої людини, враховуючи його підготовчий рівень, зможуть разом вирішити, яка програма професійного навчання дасть найкращий результат.

В багатьох країнах світу, де проблемам життєзабезпечення осіб з ментальною інвалідністю почали займатися набагато раніше, існують розроблені програми та відпрацьовані механізми соціально-економічної інтеграції, які постійно удосконалюються. Практично кожна родина може звернутися до Центру денного перебування, навчальних закладів, де дитина може оволодіти професією, соціальних служб, які займаються працевлаштуванням осіб із інвалідністю у конкурентному секторі.

Наразі проблеми організації підтримуючого працевлаштування вкрай складно впроваджується в Україні. Свідчення цього – зовсім невеликі зрушення, яких вдалося досягти за час, що минув після ратифікації багатьма країнами Конвенції ООН про права інвалідів. Конвенція набула чинності в 2008 році. У статті 27, зокрема, йдеться про «наділення інвалідів можливістю ефективного доступу до загальних програм технічної та професійної орієнтації, служб працевлаштування та професійного й безперервного навчання; про розширення на ринку праці можливостей для працевлаштування інвалідів та їх просування по службі, а також наданні допомоги в пошуку, отриманні, збереженні та відновленні роботи» (Конвенція, 2008).

При організації підтримуючого працевлаштування важливе місце займає робота з учасниками інклюзивного середовища. Так в європейських країнах створена спеціалізована служба WorkFit, завданням якої є «знайти правильні можливості для забезпечення зайнятості правильних людей». Шляхи вирішення цих завдань полягають у навчанні роботодавців: розуміти психологічні особливості людей із інвалідністю, вмінню взаємодіяти з ними, використовувати їх потенціал.

Однак, на нашу думку є недоцільним узагальнювати рекомендації для працевлаштування для осіб з ментальною недостатністю всіх типів, адже вони не враховують індивідуальних особливостей тієї чи іншої групи.

Так при профорієнтації та навчанні молоді з синдромом Дауна необхідно враховувати особливості їхнього психологічного профіля, які ускладнюють засвоєння знань та вмінь, а саме:

- Більш короткий період концентрації уваги, ніж у нормотипових однолітків; особи з трісомією легше відволікаються, їм важко зосередитися більше ніж на одному завданні, що пов'язано з труднощами переробки та утримання вербальної інформації.
- Як правило, люди з синдромом Дауна не можуть зосередитися в умовах навколишнього шуму або руху. При інтенсивних індивідуальних заняттях вони можуть швидко втомлюватися, тому потребують регулярних перерв.

- Мовні проблеми негативно впливають на їхню здатність думати і міркувати. Внаслідок цього виникають труднощі з перенесенням навичок з однієї ситуації в іншу, з прийняттям рішень і здійсненням вибору, з розумінням абстрактних понять і вирішенням практичних завдань.

- Особам з синдромом Дауна потрібно більше часу для засвоєння і консолідації нових навичок. Їм необхідно більше повторень і можливостей для їх відпрацювання.

- Вони добре розуміють соціальні ситуації, що робить багатьох із них чутливими до невдач, і це призводить до небажання продовжувати працювати над новим завданням або навчальним матеріалом, якщо вони представляються їм важкими. Допомогти вийти з цієї ситуації може розбиття великих завдань на частини, часті похвали і використання мотиваційних стратегій.

- Деякі особи мають властивості слабко використовувати вже набуті вміння. В цьому випадку важливим є не опускати встановлену планку і пам'ятати, що люди з синдромом Дауна продовжують навчатися протягом усього свого життя.

Як засвідчує міжнародний досвід з працевлаштування осіб із синдромом Дауна, вони гарно зарекомендували себе у різних секторах ринку праці – від роздрібною торгівлі до охорони здоров'я. Молоді люди з синдромом Дауна володіють гарними здатностями до візуальної обробки і зорової пам'яті (Kumin, Schoenbrodt, et al., 2016). Вони можуть демонструвати художні таланти, а розвиток навичок інформаційно-комп'ютерних технологій може допомогти їм використовувати ці таланти (Карпенкова, 2013). Комп'ютерні технології можуть відкрити нові можливості для працевлаштування молодих людей з синдромом Дауна (Scholz, Frederike et al., 2017). Професії, які пов'язані із введенням даних, роботою з цифровими фотографіями, художнім і графічним дизайном, робота з відправленням електронних повідомлень, тощо – все це потенційні можливості для працевлаштування людей з трисомією (Caton et al., 2016).

З наведеного вище, можна зробити наступні **висновки**. Кожна людина з синдромом Дауна має всі характерні для цього синдрому риси, однак навіть при наявності однієї і тієї ж конкретної особливості вона буде відрізнятися від іншої людини з синдромом, так як проявлятися ця особливість може по-різному. Насправді відмінностей між людьми з синдромом Дауна набагато більше, ніж подібностей. Якщо ми маємо намір визнати права людей з синдромом Дауна повністю, ми повинні визнати їх індивідуальні особливості.

Існує ряд психолого-педагогічних проблем, які свідчать про те, що сфера освіти та працевлаштування осіб із синдромом Дауна потребує

оптимізації. Раннє втручання повинно бути направлено в більшій мірі на якість, ніж на кількість наданої допомоги.

Інші важливі аспекти проблеми освіти – це справжня інтеграція учнів з синдромом Дауна в освітній процес і забезпечення плавного переходу від навчання до праці. Школа повинна сприймати кожного учня як повноцінну особистість з індивідуальними рисами і пропонувати йому умови, що сприяють прояву його унікальної особистості, надавати дітям з синдромом Дауна стимулюючий і збагачуючий досвід.

Для багатьох людей з синдромом Дауна формально освіта завершиться в день розставання зі школою. Однак, необхідно створити умови для того, щоб більшість з них мала можливість розпочати трудове життя, або при бажанні – продовжити свою освіту в коледжі. Ефективне планування і розробка відповідної системи психологічної підтримки освітніх програм для випускників шкіл допоможе забезпечити людям з синдромом Дауна можливість для реалізації їх здібностей і досягнення поставлених цілей.

Досвід багатьох країн показує, що при правильному медико-психолого-педагогічному супроводі людей з синдромом Дауна, впровадженні ранньої профорієнтації та підтримуючого працевлаштування можна досягнути гарних показників результатів їхньої праці на робочому місці. Однак стереотипи, хибні припущення, негативне ставлення і відсутність обізнаності суспільства не дозволяє їм бути прийнятими і востребуваними на ринку праці. Міжнародний досвід доводить, що зайнятість покращує якість життя людей із синдромом Дауна, дозволяє їм отримати почуття соціальної включеності, розвивати суспільні відносини, здобувати практичні навички, розвиватись та ставати більш незалежними.

На сьогоднішній день, працевлаштування людей з синдромом Дауна в нашій країні йде з великими труднощами і не має відповідної державної підтримки. Враховуючи міжнародний досвід, за ініціативи ВБО «Даун Синдром», яка заснована батьками дітей з синдромом Дауна, почалися розроблятися проекти з підтриманого працевлаштування, а також проекти соціалізації та інтеграції дітей та молоді з ментальною інвалідністю в українське суспільство, які б сприяли створенню більш якісної допрофесійної підготовки та профорієнтації молоді із синдромом Дауна та іншими ментальними порушеннями в рамках шкільної освіти.

На жаль, ми маємо незначну кількість прикладів, коли українська молодь із синдромом Дауна залучена до роботи в мережі магазинів, кав'ярнях, пекарнях, або готелях. Але ці випадки поодинокі, в сучасних умовах лише 2-5% людей з синдромом Дауна в Україні можуть взяти участь у відкритому ринку праці. Для того, щоб вплинути на такий дискримінаційний стан Міністерство

освіти та науки та Міністерство соціальної політики мають прийняти низку важливих рішень для того, аби люди з синдромом Дауна мали змогу самореалізуватися на робочому місці. Серед таких рішень – покращення якості спеціальної освіти, забезпечення закладів освіти асистентами, які працюють з учнями та студентами, що мають ментальну інвалідність, а також субсидіювання роботодавців, які працевлаштовують таких людей.

Література

1. Барашнева Ю.И. Синдром Дауна. Медикогенетический и социальнопсихологический портрет. Москва: Триада X, 2007. 280 с.
2. Иванова Н. Ю. Как помочь человеку с ментальными особенностями найти работу / Синдром Дауна. XXI век. 2018. № 2 (21). С. 28–50.
3. Карпенкова И. Использование компьютера в развитии и социализации детей с особенностями развития. Москва: Наш Солнечный Мир, 2013.
4. Конвенція про права осіб з інвалідністю (Конвенція про права інвалідів), Конвенція, ООН, 13.12.2006 р., Конвенцію ратифіковано Законом №1767-VI від 16.12.2009 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://zakon5.rada.gov.ua/laws/show/995_g71
5. Соколова Г. Б. Психологічний супровід школярів із синдромом Дауна: Монографія. Чернівці: Букрек, 2018. 344 с.
6. Caton, Sue, and Melanie Chapman. 2016. “The use of social media and people with intellectual disability: A systematic review and thematic analysis.” *Journal of Intellectual and Developmental Disability* 41(2): 125–139.
7. Curryer, Bernadette & Stancliffe, Roger & Dew, Angela. (2015). Self-determination: Adults with intellectual disability and their family. *Journal of Intellectual and Developmental Disability*. 40. 1-6.
8. Dekker A. D., Strydom A., Coppus A. M., Nizetic D., Vermeiren Y., Naude P. J., et al. (2015). Behavioural and psychological symptoms of dementia in Down syndrome: early indicators of clinical Alzheimer’s disease? *Cortex* 73. 36-61.
9. Deborah Fidler. Emerging Down Syndrome Behavioral Phenotype in Early Childhood Implications for Practice, *Infants & Young Children*, Vol. 18, № 2, pp. 86-103
10. Henwood, S, and Dixon, J. (2002) Employing adults with Down syndrome. *Down Syndrome News and Update*, 2 (2), 68-69.
11. Kumin, L., Schoenbrodt, L. Employment in Adults with Down Syndrome in the United States: Results from a National Survey // *Journal of Applied Research in Intellectual Disabilities*. 2016. Vol. 29, № 4. P. 330–345.
12. Scholz, Frederike, Betul Yalcin, and Mark Priestley. 2017. “Internet access for disabled people: Understanding socio-relational factors in

Europe.”Cyberpsychology: Journal of Psychosocial Research on Cyberspace 11(1). DOI: <https://cyberpsychology.eu/article/view/6767>

13. Terrone G., Di Sarno V., Ferry R. & Lucarelli L. (2014). The development of personal and social autonomy in adolescents and young people with Down syndrome: an empirical study of self-representation in family relationships. *Lifespan and Disability*, 17 (2), 223–244.

References

1. Barashneva Iu.I. (2007). *Sindrom Dauna. Medikogeneticheskii i sotsialnopsikhologicheskii portret. [Down Syndrome. Medicogenetic and socio-psychological portrait]*. Moskva : Triada Kh. 280 s. [in Russian].

2. Ivanova N. Iu. (2018). *Kak pomoch cheloveku s mentalnymi osobennostiami naiti rabotu / Sindrom Dauna. [How to help a person with mental characteristics find a job / Down Syndrome]*. XXI vek. № 2 (21). S. 28–50. [in Russian].

3. Karpenkova I. (2013). *Ispolzovanie kompiutera v razvitii i sotsializatsii detei s osobennostiami razvitiia. [Using a computer in the development and socialization of children with developmental disabilities]*. Moskva: Nash Solnechnyi Mir. [in Russian].

4. *Konventsiiia pro prava osib z invalidnistiu (Konventsiiia pro prava invalidiv), Konventsiiia, OON, 13.12.2006 r., [Convention on the Rights of the Invalid (Convention on the Rights of the Invalid), Convention, UN, 13.12.2006 p.]*. Konventsiiu ratifikovano Zakonom No1767-VI vid 16.12.2009 [Elektronni resurs]. – Rezhim dostupu: http://zakon5.rada.gov.ua/laws/show/995_g71. [in Ukrainian].

5. Sokolova G. B. (2018). *Psikhologichnii suprovid shkoliariv iz sindromom Dauna: Monografiia. [Psychological Supervid Schoolchildren's Syndrome: Monograph]*. Chernivtsi: Bukrek. 344 s. [in Ukrainian].

6. Caton, Sue, and Melanie Chapman. 2016. “The use of social media and people with intellectual disability: A systematic review and thematic analysis.” *Journal of Intellectual and Developmental Disability* 41(2): 125–139.

7. Curryer, Bernadette & Stancliffe, Roger & Dew, Angela. (2015). Self-determination: Adults with intellectual disability and their family. *Journal of Intellectual and Developmental Disability*. 40. 1-6.

8. Dekker A. D., Strydom A., Coppus A. M., Nizetic D., Vermeiren Y., Naude P. J., et al. (2015). Behavioural and psychological symptoms of dementia in Down syndrome: early indicators of clinical Alzheimer’s disease? *Cortex* 73. 36-61.

9. Deborah Fidler. *Emerging Down Syndrome Behavioral Phenotype in Early Childhood Implications for Practice, Infants & Young Children*, Vol. 18, № 2, pp. 86-103

10. Henwood, S, and Dixon, J. (2002) Employing adults with Down syndrome. *Down Syndrome News and Update*, 2 (2), 68-69.

11. Kumin, L., Schoenbrodt, L. Employment in Adults with Down Syndrome in the United States: Results from a National Survey // *Journal of Applied Research in Intellectual Disabilities*. 2016. Vol. 29, № 4. P. 330–345.

12. Scholz, Frederike, Betul Yalcin, and Mark Priestley. 2017. "Internet access for disabled people: Understanding socio-relational factors in Europe." *Cyberpsychology: Journal of Psychosocial Research on Cyberspace* 11(1). DOI: <https://cyberpsychology.eu/article/view/6767>

13. Terrone G., Di Sarno V., Ferry R. & Lucarelli L. (2014). The development of personal and social autonomy in adolescents and young people with Down syndrome: an empirical study of self-representation in family relationships. *Lifespan and Disability*, 17 (2), 223–244.

Overchuk V.A.

FEATURES OF THE SUPPORTED EMPLOYMENT OF YOUNG PEOPLE WITH DOWN SYNDROME: PSYCHOLOGICAL ASPECT

The article is devoted to the peculiarities of early vocational guidance and supported employment of young people with Down syndrome in Ukraine. It is pointed out that the problems of persons with disabilities are acute in today's development of Ukraine. The article noted that Down's syndrome is not a disease, but a descriptive term that indicates that there are certain chromosomal abnormalities in this person. The author is noted by the fact that domestic authors emphasize the direction of their researches on discovered weaknesses of the psychomotor profile and direct them to the corrective influence. While foreign experts are focused on understanding the psychological characteristics of people with Down's syndrome and focus their attention on the areas in which they exhibit their strengths, with a view to so build their lives, so that they are actively using their Talents and interests as purposeful development of strengths will facilitate independent mastering by other, more serious skills.

The author noted that in recent decades a lot of attention was paid to research and development of programs for early development of children with Down syndrome. In modern conditions, this accents shifts towards the study of their needs in the appropriate work, housing, gaining opportunities for good leisure, restoring forces and normal activities in society.

The author supports and proves the opinion of specialists engaged in research of social-psychological integration persons with Down syndrome that preparation of a young person to "adult life" in all its manifestations should start early enough – even during school studies, That is about 11-12 years. In her opinion,

career guidance persons with trisomy should begin at an early age and change in the process of growing up of a child. Also, when vocational guidance and training of young people with Down syndrome should take into account the peculiarities of their psychological profile, which complicate the absorption of knowledge and skills.

International experience of countries in which there are developed programs and the worked out mechanisms of socio-economic integration that are constantly improving are analyzed in the gender. At the same time, it is noted that the problems of the organization of supportive employment are extremely difficult implemented in Ukraine. Suggested possible measures for social integration and employment of persons with mental disabilities.

Key words: *persons with Down syndrome, vocational guidance, supportive employment, psychomotor profile, individual characteristics, social integration*

Оверчук Вікторія Анатоліївна – кандидат психологічних наук, доцент, доцент кафедри «Психологія», Донецький національний університет імені Василя Стуса, м. Вінниця, Україна.

УДК 159.9

DOI: <https://doi.org/10.33216/2219-2654-2019-50-3-3-255-266>

Панов М. С.

СОЦІАЛЬНО-ПСИХОЛОГІЧНА АДАПТАЦІЯ ОСОБИСТОСТІ: ДОСЛІДЖЕННЯ ФЕНОМЕНУ

Актуальність: запропонована тема дослідження особливостей соціально-психологічної адаптації особистості є особливо актуальною в умовах сучасного суспільства, коли загальні соціальні перетворення сприяють загостренню питань адаптації для окремих категорій населення, зокрема, для внутрішньопереміщених осіб. Мета дослідження полягає у з'ясуванні впливу соціальної ситуації на особливості соціально-психологічної адаптації особистості (на прикладі внутрішньопереміщених осіб (ВПО)). *Методи:* опитувальник для діагностики соціально-психологічної адаптації (К. Роджерс, Р. Даймонд), тест-опитувальник «Самовідношення» (В.В. Столін, С.Р. Пантелєєв). *Результати:* отримані в результаті проведеного дослідження дані дозволили окреслити основні тенденції за особливостями соціально-психологічної адаптації безробітного населення та з'ясувати специфіку цього процесу у внутрішньопереміщених осіб, які знаходяться в ситуації безробіття. Специфіка процесу соціально-психологічної адаптації для даної категорії досліджуваних безперечним чином взаємопов'язана з певними аспектами їх особистісного самоставлення. Так, безробітні з числа ВПО мають нижчий

рівень інтегрального самоствавлення, а саме більш низький рівень самоповаги, аутосимпатії та очікуваного ставлення оточуючих. В той самий час, вони меншою мірою схильні до самозвинувачення, а також відрізняються вищими показниками за шкалами самокерівництва та самопослідовності, що знову таки вказує на їх вищу готовність до досягнення визначених цілей та завдань. Висновки: отримані дані вказують на наявність певних складнощів в процесі соціально-психологічної адаптації безробітних, які належать до внутрішньопереміщених осіб, що пов'язано з об'єктивною неможливістю впливати на деякі життєві обставини, а також на відповідні утруднення у адаптації до нових умов життя та соціального оточення, що безперечним чином загострює перебіг адаптаційних процесів для даної категорії досліджуваних. Поряд із цим, нижчий рівень ескапізму у безробітних з числа ВПО засвідчує готовність до подолання нагальних труднощів на шляху до досягнення значущих життєвих цілей. Зазначені особливості та закономірності наголошують на необхідності своєчасного надання кваліфікованої психологічної допомоги та підтримки щодо оптимізації соціально-психологічної адаптації безробітних, які належать до внутрішньопереміщених осіб, що є однією з важливих проблем сучасної психологічної практики.

Ключові слова: соціально-психологічна адаптація, внутрішньопереміщені особи, самоствавлення, соціальна ситуація, адаптивність.

Вступ. В умовах постійних соціальних змін дослідження різноманітних аспектів соціальної адаптації особистості набуває особливої актуальності, привертаючи до себе увагу численних науковців та практиків. Зокрема, особливо важливим у даному контексті є аналіз різноманітних психологічних чинників, що забезпечують актуалізацію адаптивного потенціалу особистості та визначають можливості її соціальної самореалізації та самоактуалізації.

А саме, досить актуальним в умовах сучасного суспільства аспектом соціальної адаптації є визначення особливостей адаптивних процесів в залежності від соціальної ситуації життєдіяльності людини, що особливо помітно можна відслідкувати у порівняльному дослідженні внутрішньопереміщених осіб, що знаходяться в ситуації безробіття та місцевих безробітних.

Поряд із визначенням об'єкта безперечною є також необхідність формування відповідних методологічних позицій дослідження соціальної адаптації, що забезпечує обґрунтованість та логічність розробки даної наукової

проблематики. Так, у психологічній літературі дефініція даного наукового феномену безпосереднім чином пов'язана з його аналізом з позицій різних теоретичних підходів та концепцій.

Так, з позиції класичного психоаналізу соціальна адаптація розглядається в контексті застосування окремих захисних механізмів, наприклад, інтелектуалізації, яка може виконувати також адаптаційні функції. А саме, у межах даного напрямку здатність людини до продуктивної адаптації розглядають як поєднання продуктивності, можливості насолоджуватись життям та психологічне благополуччя.

В контексті Женевської психоаналітичної школи соціально-психологічна адаптація розглядається як досягнення певної рівноваги в ситуації взаємодії суб'єкта із суб'єктами оточуючого середовища, а саме досягнення рівноваги між асиміляцією та акомодациєю. На думку вченого, саме інтелектуальні здібності особистості сприяють встановленню цієї рівноваги та надають можливість для успішного розгортання адаптаційних процесів.

У межах необіхевіористичного напрямку соціальна адаптація розглядається як процес фізичних, соціально-економічних або організаційних перетворень, спрямованих на досягнення значущих цілей та покращення умов груп для їх найкращого функціонування. Істотним недоліком даного напрямку є недостатня увага до психічних механізмів адаптації кожного конкретного індивіда.

У межах емотивної концепції адаптації головна роль стосовно адаптаційних механізмів особистості надається емоціям, які певним чином визначають активну або пасивну поведінку людини. Отже, емоції відповідно формують поведінку особистості та є як сигналом про порушення рівноваги між людиною та середовищем так і критерієм щодо оцінки ефективності адаптаційних процесів.

В контексті інтеракціоністської концепції адаптації сутність адаптивного процесу полягає у формуванні адекватних відповідей на певні соціальні очікування, що потребує також відповідної гнучкості в ситуації постійних змін умов зовнішнього середовища. Так, адаптована особистість відрізняється здатністю до успішного використання навколишніх умов для реалізації власних цілей та цінностей.

Отже, процес соціально-психологічної адаптації передбачає успішне оволодіння рольовою поведінкою, що охоплює в собі формування відповідних ціннісних орієнтацій, а також реалізацію різноманітних морально-етичних аспектів рольової взаємодії, що потребує, в свою чергу, емоційно-психологічної адаптації особистості.

Категоріальне визначення поняття соціальної адаптації в контексті різних наукових концепцій

Назва наукової концепції (теорії)	Категоріальне визначення поняття соціальна адаптація
Класичний психоаналіз	Захисні механізми, що виконують адаптаційні функції
Женевська психоаналітична школа (Ж. Піаже)	Рівновага між асиміляцією та акомодациєю
Необіхевіористичний напрям	Процес фізичних, соціально-економічних або організаційних перетворень, спрямованих на досягнення значущих цілей та покращення умов груп для їх найкращого функціонування
Емотивна концепція	Емоції як умова регуляції адаптивних механізмів особистості
Інтеракціоністська концепція	Формування адекватних відповідей на певні соціальні очікування
Соціальна концепція	Визначення та реалізація власної соціальної ролі
Культурологічний підхід	Опанування культурно зумовлених механізмів та засобів адаптивної активності
Системно-діяльнісний підхід	Активна трансформація навколишнього соціального середовища

В контексті соціальної концепції адаптації адаптованість особистості часто пов'язана з втратою індивідуальності та передбачає прийняття людиною особистісної відповідальності за події власного життя, а також здатність

визначати та реалізовувати власну соціальну роль, використовуючи її можливості для саморозвитку та самореалізації.

Дослідники що належать до культурологічного підходу стверджують культурну зумовленість адаптаційних процесів, наголошуючи на необхідності в процесі розвитку культури формування нових механізмів та засобів адаптації, отже, культура є важливим компонентом адаптивної системи, що безпосереднім чином визначає адаптивну активність особистості.

Таким чином, наводячи підсумок представленому огляду можна сказати, що соціальна адаптація є складним багаторівневим процесом, цілісний аналіз якого потребує врахування позицій різних наукових підходів з метою узагальнення різноманітних аспектів та особливостей.

В контексті даного дослідження найбільш перспективним ми вважаємо розгляд соціальної адаптації в контексті суб'єкт-суб'єктної парадигми системно-діяльнісного підходу, коли особлива увага надається розвитку особистісного потенціалу людини з метою активної трансформації навколишнього соціального середовища, відповідно до пріоритетних напрямів її самореалізації та самоактуалізації.

Метою даного дослідження є визначення особливостей соціально-психологічної адаптації особистості в залежності від умов та особливостей соціальної ситуації її розвитку на прикладі внутрішньопереміщених осіб (ВПО).

Головним завданням є з'ясування відмінностей між особливостями соціальної адаптації місцевих безробітних та безробітних, що належать до внутрішньопереміщених осіб.

Методи дослідження. Психодіагностичний комплекс даного дослідження складався з 2 наступних методик: опитувальник для діагностики соціально-психологічної адаптації (К. Роджерс, Р. Даймонд), тест-опитувальник «Самовідношення» (В.В. Столін, С.Р. Пантелеєв).

У дослідженні взяло участь 100 осіб, з яких 43 на даний час не працювали та належали до внутрішньопереміщених осіб, а решта 57 були місцевими безробітними. Вірогідність отриманих результатів було підтверджено за допомогою використання методів математичної статистики із застосуванням коефіцієнту Ст'юдента, отриманого в результаті порівняння середніх величин.

Результати. Отримані результати дослідження засвідчують наявність значущих відмінностей між місцевим безробітними та безробітними, що належить до внутрішньопереміщених осіб за декількома важливими складовими соціально-психологічної адаптації, а саме показниками адаптованості ($t=35,41$; $p\leq 0,01$), емоційного комфорту ($t=32,25$; $p\leq 0,01$), інтернальності ($t=30,21$; $p\leq 0,05$), а також ступенем прийняття інших ($t=33,08$; $p\leq 0,01$), та схильністю до ескапізму ($t=21,05$; $p\leq 0,01$).

Так, місцеві безробітні мають вищий рівень адаптованості, відрізняються більш позитивним емоційним станом, а також схильністю до інтервальних проявів у поведінці. А саме, вони більшою мірою адаптовані до наявного соціального середовища та здатні приймати на себе відповідальність за власні дії та їх наслідки. Значущо вищим у даної категорії досліджуваних є також ступінь прийняття інших, що супроводжується більш гармонійними стосунками з найближчим соціальним оточенням.

В той самий час, місцеві безробітні мають вищі показники за рівнем ескапізму, адже частіше схильні уникати вирішення проблемних ситуацій, тоді як безробітні з числа ВПО більшою мірою налаштовані на нагальне вирішення актуальних життєвих завдань з метою досягнення значущих цілей та результатів (рис.1).

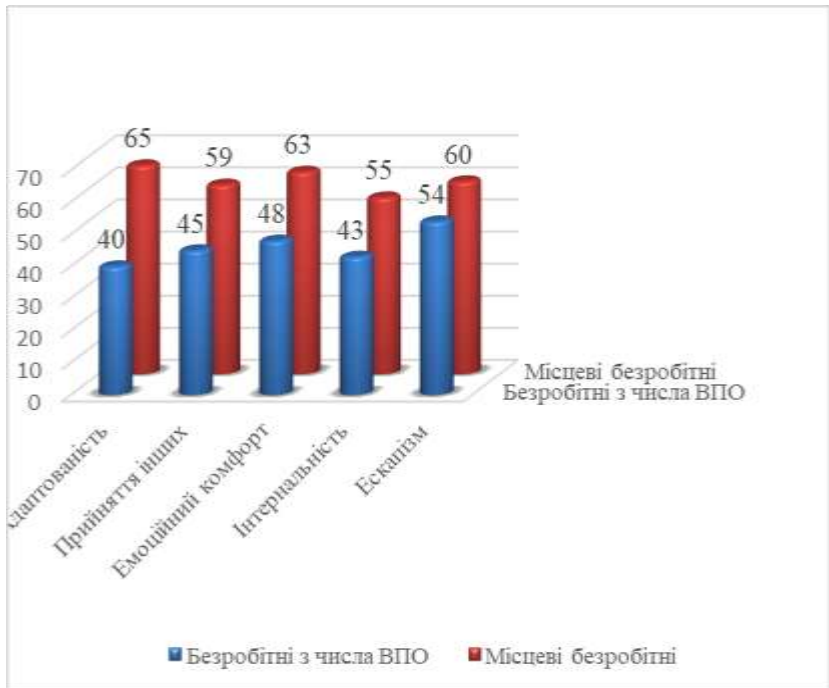

Рис. 1. Відмінності за рівнем соціально-психологічної адаптованості між місцевими безробітними та безробітними з числа ВПО

За результатами отриманими за допомогою опитувальника «Самоставлення» також спостерігається низка значущих відмінностей між місцевими безробітними та безробітних з числа ВПО.

Так, загальний показник інтегрального самоставлення є значущо вищим у місцевих безробітних ($t=34,05$; $p\leq 0,01$), що логічно взаємопов'язано з вищим рівнем самоповаги ($t=35,56$; $p\leq 0,01$), аутосимпатії ($t=37,78$; $p\leq 0,01$) та очікуваного ставлення до себе інших ($t=33,21$; $p\leq 0,01$). Отже, місцеві безробітні відрізняються більш високим ступенем внутрішнього психологічного комфорту, безперечними перевагами чого є вищий рівень їх самооцінки та аутосимпатії. Цілком логічними є вищі показники у даній категорії досліджуваних за рівнем очікування позитивного ставлення інших людей, адже в ситуації внутрішньоособистісної гармонії настанови людини стосовно ставлення до неї найближчого соціального оточення також набувають позитивних рис (рис.2).

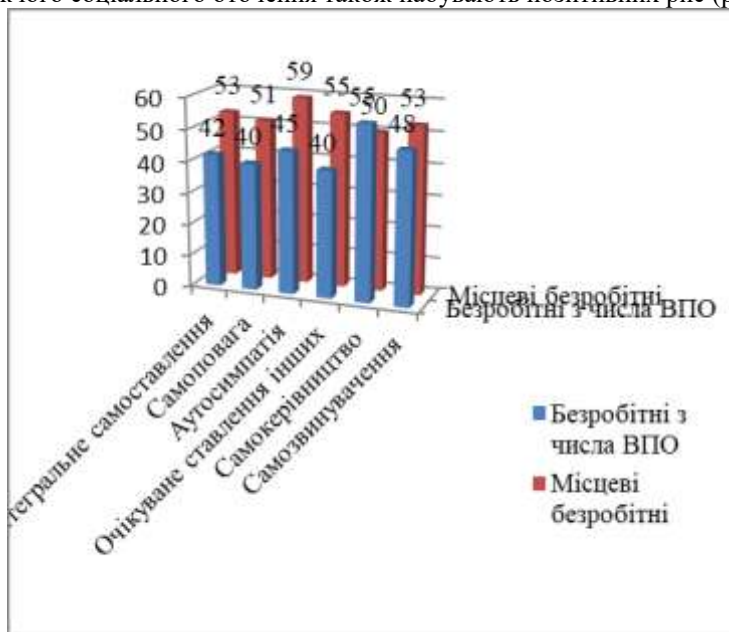

Рис. 2. Відмінності за показниками самоставлення між місцевими безробітними та безробітними з числа ВПО

В той самий час безробітні, що належать до числа ВПО мають вищі показники за шкалами самокерівництва ($t=27,52$; $p\leq 0,05$) та самопослідовності

($t=26,70$; $p \leq 0,05$), проявом чого є їх налаштованість на продуктивне вирішення життєвих завдань та проблемних ситуацій, тоді як місцеві безробітні, навпаки, відрізняються вищим рівнем самозвинувачення, що ймовірно негативним чином впливає на їх здатність до застосування дієвих механізмів подолання кризи безробіття.

Обговорення. Отримані за допомогою тестової методики СПА дані демонструють, що соціальна ситуація розвитку, а саме вимушена зміна місця перебування, соціального оточення та умов професійної самореалізації вимагає від особистості здатності до дієвої реалізації механізмів соціальної адаптації до нових життєвих умов.

А саме, оптимізація внутрішнього емоційного стану сприятиме покращенню адаптативних механізмів, в результаті чого зростатиме здатність особистості до усвідомленого аналізу власної поведінки, що безперечним чином призведе до збільшення особистісної інтернальності, яка є важливою умовою успішної реалізації життєвих завдань та планів. Активізація адаптативних стратегій також позитивним чином впливатиме на прийняття найближчого соціального оточення та налагодження гармонійної міжособистісної взаємодії у межах особистісного мікросоціуму.

В той самий час, нижчий рівень ескапізму у безробітних з числа ВПО підвищує їх здатність до оперативного вирішення актуальних проблем та завдань, що є позитивним чинником успішного подолання ними кризи безробіття та соціальної адаптації до навколишнього середовища.

Емпіричні дані отримані за допомогою тесту «Самовідношення» підтверджують окреслені тенденції та засвідчують нижчий рівень внутрішньоособистісної гармонії у безробітних з числа ВПО, що впливає також на їх міжособистісні стосунки з найближчим оточенням. Отримані дані знову таки вказують на необхідність гармонізації внутрішньоособистісного простору з метою покращення можливостей адаптації індивіда до оточуючого соціального середовища та встановлення керованих міжособистісних стосунків.

Нижчий рівень самозвинувачення та вищі показники за здатністю до самокерівництва свідчать про високу здатність безробітних з числа ВПО до подолання наявної ситуації та налагодження умов для продуктивної особистісної самореалізації та розвитку.

Таким чином, отримані в результаті емпіричного дослідження дані наголошують на існуванні значущих відмінностей за соціально-психологічною адаптованістю та особливостями самовідношення між місцевими безробітними та безробітними, що належать до числа ВПО, які відрізняються нижчим рівнем внутрішньоособистісної гармонії, певними ускладненнями в процесі соціальної адаптації та встановленні міжособистісної взаємодії з найближчим соціальним

оточенням, що може бути пояснено також дією певних посттравматичних чинників, пов'язаних з подіями минулого та вимушеною зміною місця перебування.

Дана категорія досліджуваних відрізняється підвищеною здатністю до продуктивного подолання складних життєвих ситуацій, про що свідчить нижчий рівень ескапізму, самозвинувачення та більш високі показники за ступенем самокерівництва, що в цілому створює позитивні умови для отримання ефективних результатів в процесі соціальної адаптації до нового середовища життєдіяльності.

Висновки. Проведений науковий аналіз засвідчив складність та багатовимірність феномену соціальної адаптації, що відповідним чином зумовлює різноманітні наукові проєкції його дослідження. Зокрема, найбільш доцільною видається позиція системного-діяльнісного підходу у межах якої соціальна адаптація розглядається в контексті активного перетворення навколишнього соціального середовища, яке відбувається в результаті розвитку особистісного потенціалу людини.

Отримані в результаті дослідження дані дозволяють окреслити специфіку соціально-психологічної адаптації для досліджуваних, які відрізняються соціальною ситуацією життєдіяльності, а саме належать до внутрішньопереміщених осіб, що відповідним чином загострює перебіг процесу адаптації до нового соціального середовища та, відповідно, нових умов професійної самореалізації. А саме, отримані в результаті проведеного емпіричного дослідження дані засвідчують значущо нижчий рівень адаптованості безробітних, які належать до внутрішньопереміщених осіб, зокрема, більш низькі показники за загальним рівнем адаптованості, емоційного комфорту, ступенем прийняття інших та рівнем особистісної інтернальності. Дана категорія безробітних відрізняється також нижчим рівнем інтегрального самоставлення, а саме самоповаги, аутосимпатії та очікуваного ставлення оточуючих.

Поряд із цим, безробітні з числа ВПО меншою мірою схильні уникати вирішення нагальних проблем, на що вказують більш низькі показники за рівнями ескапізму, самокерівництва та самопослідовності, що дозволяє наголошувати на їх готовності до досягнення актуальних життєвих цілей.

Таким чином, в результаті аналізу отриманих емпіричних даних можна зробити висновок про наявність специфічних особливостей, що супроводжують соціально-психологічну адаптацію безробітних, які належать до внутрішньопереміщених осіб, пов'язаних із необхідністю пристосування до нових життєвих обставин, умов життя і соціального оточення та їх потенційну готовність до подолання окреслених труднощів. Зазначені закономірності також

підкреслюють значущість надання своєчасної кваліфікованої психологічної допомоги даній категорії безробітних в процесі їх соціально-психологічної адаптації до нових умов життя та професійної самореалізації.

Література

1. Белобрыкина О.А. Оптимизация адаптивного периода студентов-первокурсников на начальном этапе вузовского обучения. *Мотивация, активность, личность: Сборник научных трудов*. В 2 частях. Ч. 2. Новосибирск: НГПУ, 2002. С. 12-40.
2. Домодедов В.А., Бояринцев В.П., Домодедова Н.Н. Эмоциональное и адаптационное саморегулирование поведения и деятельности. *Психология и психофизиология индивидуальных различий в активности и саморегуляции поведения человека*. Свердловск: Свердловский ГПИ, 1986. С. 83-87.
3. Леонтьев А.Н. Деятельность. Сознание. Личность. М. : Смысл ; Академия, 2004. 346 с.
4. Майерс Д. Социальная психология. СПб.: Питер Ком, 1997. 688 с.
5. Максимова С.Г. Социально-психологические и биологические аспекты жизнеосуществления лиц старших возрастных групп : монография. Барнаул : Изд-во Алтайского университета, 1997. 174 с.
6. Налчаджян А.А. Социально-психологическая адаптация личности (формы, механизмы и стратегии). Ереван, 1988. 263 с.
7. Пиаже Ж. Избранные психологические труды. М. : Международная педагогическая академия, 1994. 680 с.
8. Ромм М.В. Социальная адаптация личности как объект философского анализа. Автореф. дис. ... д-ра философ, наук. Томск, 2003. 47 с.
9. Hartman H. Ego Psychology and the Problem of Adaptation. New York, 1958. 398 p.

References

1. Belobrykina O.A. (2002). Optimizacija adaptivnogo perioda studentov-pervokursnikov na nachal'nom jetape vuzovskogo obuchenija [Adaptive period optimization freshmen at the initial stage of higher education]. *Motivacija, aktivnost', lichnost': Sbornik nauchnyh trudov. V 2 chastjah. Ch. 2. - Motivation, activity, personality: Collection of scientific papers. In 2 parts. Part 2*. Novosibirsk: NGPU, 12-40 [in Russian].
2. Domodedov V.A., Bojarincev V.P., Domodedova N.N. (1986). Jemocional'noe i adaptacionnoe samoregulirovanie povedenija i dejatel'nosti [Emotional and adaptive self-regulation of behavior and activities]. *Psihologija i psihofiziologija individual'nyh razlichij v aktivnosti i samoreguljacii povedenija cheloveka. -Psychology and psychophysiology of individual differences in the activity*

and self-regulation of human behavior.- Sverdlovsk: Sverdlovskij GPI, 83-87 [in Russian].

3. Leont'ev, A.N. (2004). *Dejatel'nost'. Soznanie. Lichnost' [Activity. Consciousness. Personality]*. – Moskva: Smysl, Akademyja [in Russian].

4. Majers D. (1998) *Social'naja psihologija. [Social Psychology]* - Spb.: Piter Kom [in Russian].

5. Maksimova S.G. (1997). *Social'no-psihologicheskie i biologicheskie aspekty zhizneosushhestvenija lic starshih vozrastnyh grupp [Socio-psychological and biological aspects of the life of people of older age groups]*. - Barnaul: izd-vo Altajskogo universiteta [in Russian].

6. Nalchadzhjan A.A. (1988). *Social'no-psihologicheskaja adaptacija lichnosti (formy, mehanizmy i strategii) [Socio-psychological adaptation of personality (forms, mechanisms and strategies)]* - Erevan [in Armenia].

7. Piazhe Zh. (1994). *Izbrannye psihologicheskie trudy. [Selected Psychological Works]*. M. : Mezhdunarodnaja pedagogicheskaja akademija [in Russian].

8. Romm M.V. (2003). *Social'naja adaptacija lichnosti kak ob#ekt filosofskogo analiza. Doctor's thesis.* - Tomsk [in Russian].

9. Hartman H. (1958). *Ego Psychology and the Problem of Adaptation.* New York, 398.

Panov N. S.

Socio-psychological adaptation of personality: a study of the phenomenon

Relevance: The proposed topic of the research into the features of social and psychological adaptation of the individual is especially relevant in contemporary society, when overall social transformations contribute to the aggravation of adaptation issues for certain population categories, in particular, for internally displaced persons.

Purpose of the research is to determine the impact of the social situation on peculiarities of social and psychological adaptation of the individual (on the example of internally displaced persons (IDPs)).

Methods: a questionnaire for the diagnosis of social and psychological adaptation (K. Rogers, R. Diamond), the questionnaire "Self-conception" (V.V. Stolin, S.R. Pantilejev).

Results: the data obtained from the study made it possible to outline the main trends in the features of socio-psychological adaptation of the unemployed population and to find out the specifics of this process in internally displaced persons, who are faced with the situation of unemployment. Thus, the unemployed IDPs have

significantly lower rates of overall adaptability and emotional comfort, degree of acceptance of others, as well as indicators of personal internality. However, this category of respondents has a lower level of escapism, which indicates that they are more willing to solve urgent problems and tasks.

The specificity of the process of social and psychological adaptation for this category of the researched individuals is undoubtedly interrelated with certain aspects of their personal self-conception. So, the unemployed IDPs have a lower level of self-conception, namely a lower level of self-esteem, autosympathy and the expected attitude of others.

However, they are less prone to self-blame and have higher scores of self-leadership and self-consistency, which once again indicates their greater willingness to achieve their goals and objectives.

Conclusions: The obtained data indicate that there are certain difficulties in the process of social and psychological adaptation of the unemployed, who belong to the internally displaced persons, due to the factual impossibility to have impact on some life circumstances, as well as on the relevant difficulties in adapting to new living conditions and social environment, which undoubtedly aggravates the course of adaptation processes for this category of the researched individuals. At the same time, the lower level of escapism among the unemployed IDPs demonstrates the willingness to overcome urgent hardships on the way to achieving meaningful life goals.

The indicated above features and patterns emphasize the need for the timely provision of qualified psychological assistance and support for the optimization of social and psychological adaptation of the unemployed, who belong to internally displaced persons, this being one of the key problems of the recent psychological practice.

Keywords: *social and psychological adaptation, internally displaced persons, self-conception, social situation, adaptability.*

**СОЦІАЛЬНО-ПСИХОЛОГІЧНІ ОСОБЛИВОСТІ ФОРМУВАННЯ
ПРОФЕСІЙНОГО САМОРОЗВИТКУ МАЙБУТНЬОГО ПЕДАГОГА
ЗАСОБАМИ УКРАЇНСЬКОГО ФОЛЬКЛОРУ**

[ORCID : 0000-0002-4011-6433](https://orcid.org/0000-0002-4011-6433)

В статті автор розглядає соціально-психологічні особливості формування професійного саморозвитку майбутніх педагогів. Доведено, що особистісний і професійний саморозвиток необхідно розглядати у тісному взаємозв'язку, оскільки професійний розвиток є продовженням загального розвитку людини. Визначено, що професійний саморозвиток майбутніх учителів початкової школи – це свідомо самопізнавальна та самопроектувальна діяльність майбутнього вчителя, спрямована на вдосконалення своєї особистості відповідно до вимог майбутньої професії та самореалізація себе як особистості в тій соціальній сфері діяльності, яка визначає майбутню професію. Доведено, що освітнє середовище педагогічного коледжу, взаємодія його суб'єктів, ціннісно-мотиваційні відносини, процеси, які у ньому відбуваються, здатні впливати на готовність майбутніх учителів початкової школи до професійного саморозвитку. Автор вважає доцільним впровадження розробленого в освітній процес педагогічних коледжів спеціального курсу «Формування готовності до професійного саморозвитку майбутніх учителів початкової школи засобами фольклору». Звернення до фольклору дає змогу формувати світоглядну позицію майбутнього педагога, його національну самосвідомість, формує переконання в тому, що фольклор – частка історично-культурної спадщини народу. Виховна цінність народної музичної творчості полягає в тому, що ідеї духовності, моральних норм, завдяки образним музичним творам, дають змогу усвідомлювати загальнолюдські норми поведінки, формують у молоді стереотипи поведінки, звички, що регламентують певні норми життя. Крім того, художньо-естетичне пізнання музичного фольклору активізує розвиток творчого потенціалу, відчуття прекрасного, сприяє вихованню високодуховної особистості. Перспективами подальших наукових досліджень, на думку автора, є пошук шляхів і засобів впровадження народної пісенної творчості в позанавчальний час та її впливом на професійний саморозвиток майбутнього педагога.

Ключові слова: професійний саморозвиток, виховне середовище, педагогічний коледж, готовність до професійного саморозвитку, український фольклор, світоглядні цінності, музична творчість, креативність.

Постановка проблеми. Реформування всіх ланок системи освіти актуалізують проблему професійного саморозвитку конкурентоспроможного та висококваліфікованого вчителя початкової школи. За експертними оцінками, найбільш успішними на ринку праці в найближчій перспективі будуть фахівці, здатні навчатися впродовж життя, критично мислити, ставити цілі та досягати їх, працювати в команді, спілкуватися в полікультурному середовищі та володіти сучасними компетентностями soft skills. Крім того, виховання творчоспрямованого педагога є одним із виховних завдань сучасного суспільства, що також відображено в Державній національній програмі «Освіта». Професійна діяльність учителя початкової школи потребує дивергентного мислення, орієнтованого на індивідуальність, креативність, оригінальність, гнучкість та сприйнятливість, саморозвиток і професійне самовдосконалення протягом усього професійного шляху. Професійне становлення особистості у певній галузі діяльності можливе лише за наявності відповідного ціннісно-мотиваційного ставлення особистості до власного професійного саморозвитку, професійного вдосконалення, системного підвищення рівня професійної підготовки у поєднанні з відповідними організаційно-педагогічними умовами освітнього середовища закладу освіти. Важливу роль, на нашу думку, відіграють засоби українського фольклору у формуванні нової парадигми сучасного педагога.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Теоретико-методологічний аналіз наукових джерел зазначеної проблеми засвідчив той факт, що проблема професійного саморозвитку розглядається з позиції професійного становлення особистості, цілеспрямованого професійного саморозвитку як базового для характеристики цілей, змісту, засобів освіти. Проблематика професійного самовдосконалення та саморозвитку представлена в наукових працях В. Бондаря, П. Гусака, І. Зязюна, В. Кременя, О. Романовського та ін. Питання взаємозв'язку професіоналізму та розвитку особистості педагога розкрито у працях С. Гончаренка, О. Дубасенюк, І. Зязюна, Н. Кузьминої, С. Максименка, Н. Ничкало, Л. Паламарчук, І. Підласого, О. Сухомлинської, М. Шеремет та ін. Окреслено аспекти самореалізації педагога, його безперервного професійного саморозвитку. Вважаючи саморозвиток процесом активної, позитивної якісної зміни особистості, яка є результатом не зовнішніх дій, а її власних зусиль, дослідники О. Биковська, Г. Волинка, І. Зязюн, О. Семенов, Л. Хомич, О. Федій та ін. розглядають цей процес і як діяльність особистості, спрямовану на творче

самовдосконалення закладених на попередніх етапах онтогенезу здібностей, сформованих якостей. Проблеми самоактуалізації та саморозвитку розглянуто в зарубіжних працях Ю. Бабанського, Р. Бернса, Ш. Бюлер, Б. Гершунського, Е. Еріксона, А. Маслоу, Г. Олпорта, К. Роджерса, В. Сластьоніна та ін. Спрямованість освітніх систем на професійне самовизначення, самостановлення, рефлексивність, самоусвідомлення, взаємодію учасників освітнього процесу схарактеризовано у працях О. Вербицького, В. Зінченка, М. Корця, В. Красвського, Н. Кузьминої, О. Матвієнко, Г. Падалки, Г. Селевка, В. Сиротюка, І. Якиманської та ін.

Для майбутнього педагога важливим є сформованість високого рівня музичної культури, що дозволить розвинути навички емоційної компетентності та емоційного інтелекту і поглиблювати власний професійний саморозвиток в духовному і професійному напрямках. Український фольклорист Ф. Колесса вважав, що з усіх галузей народної творчості найбільш характерною для духу українського народу є народна музика. «Український народ, обдарований вже від природи тонким музичним почуттям і незвичайною співлюбністю, виливає у музиці свою сердечну, з глибин душі пливучу сповідь» (Колесса, 1970). Саме тому сучасна психолого-педагогічна наука приділяє важливу роль формуванню музичної культури майбутнього педагога як основи його професійного саморозвитку засобами українського фольклору.

Виклад основного матеріалу дослідження. Складність проблеми професійного саморозвитку полягає в тому, що вона є об'єктом вивчення багатьох наук, тобто має міждисциплінарний характер. Проте для з'ясування категоріального апарату дослідження та розуміння його концептуального змісту, насамперед доцільно глибше розкрити зміст основних понять. Вихідним є поняття «розвиток», яке і вважаємо за необхідне розглянути в першу чергу. Зазначене поняття широко розглядається у психології та педагогіці. Так, науковці Л. Виготський, Л. Кравченко, О. Леонт'єв, Н. Сеньовська на перший план висувують проблеми складності, стадійності, і багатовимірності проблем психічного розвитку людини, проблеми рушійних сил, закономірностей і детермінант розвитку, критеріїв і механізмів (Виготський, 1982). Н. Кузьміна наголошує на проблемах цілеспрямованості процесу розвитку, формування необхідних передумов для появи якісних психічних утворень (Кузьміна, 1990). Проблема професійного саморозвитку перебуває у площині обох наук, позаяк якісні утворення психіки, необхідні професіоналові, слід формувати в процесі професійної підготовки, а також налагодити системність умов і чинників, здатних посприяти професійному саморозвитку.

Проблема саморозвитку особистості має тривалу історію свого вивчення у різних науках про людину: філософії, психології, педагогіці та ін.

У педагогічних дослідженнях найбільш близьким до поняття «саморозвитку» є категорії «самовдосконалення», «самовиховання». В умовах запровадження інновацій у сфері освіти, у першу чергу в умовах гуманізації освітнього процесу, посилюється роль психологічного підходу до розуміння змістової складової зазначеного процесу. Поняття «саморозвиток» і близькі до нього поняття стають все більш персоніфікованими. Домінуючим стає вплив таких напрямів у педагогічній діяльності, як педагогіка співробітництва та педагогіка співтворчості. Визнання задекларованим раніше індивідуальним підходом до учнів необхідного інтересу до особистості учня з боку педагога та власної особистості додає нового змісту педагогічній діяльності.

Як засвідчує аналіз наукових джерел, у визначенні поняття «саморозвиток» у педагогіці домінує процесуально-організаційний підхід. Він об'єднує розуміння особистісних і професійних самозмін як внутрішньо й зовнішньо організованих процесів (саморозвиток як педагогічна технологія). Зовнішньо організований процес саморозвитку передбачає наявність зовнішнього впливу, який і є педагогічним процесом, а неорганізований розуміється як стихійний вплив соціального середовища.

Слід зауважити, що в зарубіжній науковій термінології немає чіткого розмежування між категоріями «саморозвиток», «самореалізація», «самоактуалізація». Ці терміни у своїх роботах використовують такі психологи гуманістичного напрямку, як А. Маслоу (Маслоу, 2007), К. Роджерс (Роджерс, 2001), опираючись на філософські підходи до проблеми саморозвитку, не наводять ні власних дефініцій, ні механізмів цього феномена. Контекстуальний аналіз психологічних теорій дозволяє виявити ряд сутнісних особливостей, що вкладаються в поняття «особистісний саморозвиток», і дати певне уявлення про його можливі рушійні сили. Для з'ясування умов мотиваційної готовності людини до саморозвитку звернемося до особистісно-центрованої концепції К. Роджерса (Роджерс, 2001), в якій автор надавав великого значення мотиваційній силі, тенденції самоактуалізації, яка позитивно діє на удосконалення особистісних характеристик. Прагнення до вдосконалення дослідник вважав вродженим і розглядав як центральне джерело енергії в організмі людини (Роджерс, 2001). На думку вченого, тенденція актуалізації спрямована не стільки на збереження життєвих процесів і пошук комфортного стану, скільки на підвищення напруги, на потребу саморозвитку. «Людиною керує процес зростання, – пише К. Роджерс, – в якому її особистісний потенціал приводиться до реалізації, і в якому сутність життя» (2001). Важливим, на нашу думку, є обґрунтування готовності до саморозвитку саме у студентському віці. Даючи оцінку особистісних характеристики, К. Роджерс використовує термін «повноцінно функціонуюча людина», вважаючи, що такі люди активно

реалізують свій потенціал, свої здібності, задатки, прямують до висот самопізнання, відкривають нові сфери своїх переживань. Головною рисою таких людей, за К. Роджерсом, є «відкритість до переживань». Саме молоді люди в юнацькому віці більш відкриті до тілесних і духовних переживань, здатні слухати себе, свідомо прогнозувати свій подальший розвиток. Таким чином, уявлення про саморозвиток особистості в сучасних зарубіжних теоріях (А. Маслоу (2007), К. Роджерс (2001)), які переважно мають описовий (феноменологічний) характер, і базуються на гуманістичному підході. Усім їм властиве розуміння саморозвитку (самоактуалізації) як вродженої властивості людини, хоча не викликає сумнівів, що глибинна суть людської природи неоднозначна у своїх проявах. При цьому не можна применшувати роль зазначених концепцій для вирішення сучасних психолого-педагогічних проблем.

На те, що особистість сама є творцем свого світу, наголошує Л. Божович, яка акцентує на тому, що процес становлення особистості поступово звільняє її від безпосереднього підкорення впливам середовища і перетворює на активного творця як цього середовища, так і власне самої себе (Божович, 1995).

Теза С. Рубінштейна про те, що для саморозвитку і самореалізації важливим є збіг суспільних процесів і життєвого шляху особистості, стала ключовою для подальших наукових концепцій. Процесуально-динамічний підхід (К. Абульханова-Славська (1991), Л. Анциферова (2006) та ін.) надав можливість здійснювати аналіз «змін» і «розвитку» особистості в «русі» її життєдіяльності. Особистість почала вивчатися як суб'єкт активності, здатний до ініціативи та відповідальності.

Аналізуючи положення гуманістичної психології про людину як суб'єкта відносин, яка здатна на самовдосконалення, самореалізацію та самоорганізацію, К. Абульханова-Славська розглядає особистісний саморозвиток як внутрішній процес самозаміни системи внаслідок дії власних суперечностей, вищий рівень саморуху. Саме ця самозаміна відіграє роль головного внутрішнього механізму індивідуально-особистісного розвитку. Якісним показником процесу становлення суб'єктності людини є її цілеспрямований саморозвиток. При цьому система, що розвивається, має бути відкритою, оскільки внутрішні ресурси не можуть довго забезпечувати себе (Абульханова-Славська, 1991). Важливою для нашого дослідження є визначена в роботах К. Абульханової-Славської основна концептуальна схема розвитку особистості, яка пов'язується з простеженням життєвого «руху», в процесі якого відбуваються зміни людини. На думку вченої, «епоха лише створює можливість розвитку, а реалізує її сама особистість». Підтримуємо думку Л. Анциферової, яка вважає, що основним способом буття людини є розвиток. Розвиток визначає

основну потребу людини як універсальної родової істоти – постійно виходити за свої межі, досягати можливої повноти втілення в індивідуальній формі своєї родової сутності. Фундаментальні праці в розумінні процесу розвитку і саморозвитку представлені в науковій школі Г. Костюка (Костюк, 1989). Дослідник розглядав становлення особистості як детермінований суспільними умовами (навчанням, вихованням) процес «саморуху», що викликано внутрішніми суперечностями, які виникають у ньому. З розвитком особистості зростає значення внутрішніх умов. Внутрішнє середовище стає фактором подальшого розвитку особистості від нижчих до вищих форм взаємодії із зовнішнім середовищем. Усвідомлюючи свої сильні та слабкі сторони, особистість прагне до самовдосконалення, самоосвіти і самовиховання. Згідно з позицією вченого, сутність особистості в її індивідуальному розвитку виявляється в міру того, як формуються внутрішні умови, необхідні для її реалізації. Лише реалізуючи ці умови, можна «зрозуміти психічний розвиток особистості не як якийсь інертний процес, що підштовхується зовнішньою, чужою для нього силою, а як «саморух», спонтанний і внутрішньо необхідний рух» і побудувати істинно наукову теорію розвитку особистості (Костюк, 1989). У зазначеному розрізі наукової думки найбільш помітним є єдність психолого-педагогічного погляду на проблему розвитку і саморозвитку особистості. Г. Костюк підкреслював, що розуміння розвитку як саморуху не знімає завдань педагогічного керування цим процесом. Саме аспект виховання розглядався вченим як провідна умова розвитку особистості. Лише при «виховній зумовленості» розвитку може існувати духовне зростання особистості дитини, її самодіяльність і спонтанність (Костюк, 1989). Аналізуючи проблему саморозвитку, маємо на увазі насамперед особистісний розвиток людини, а особистісний і професійний саморозвиток необхідно розглядати у тісному взаємозв'язку, оскільки професійний розвиток є продовженням загального розвитку людини.

Отже, саморозвиток ми розуміємо як цілеспрямовану, багатоаспектну самозміну, інтегративний творчий процес і, в той же час, стан людини, заснований на взаємодії внутрішньо значущих, активно і творчо сприйнятих зовнішніх факторів, якісним показником якого є суб'єктивність.

В сучасних умовах інноваційних технологій, коли немає дефіциту нової інформації, важливим завданням закладів освіти є навчити студента вчитися, опанувати системою компетентностей, які можна було б застосовувати на практиці і сформувати готовність до професійного саморозвитку протягом усього життєвого професійного шляху. Проблема професійного саморозвитку, як ніколи гостро, постає на часі реформування системи всіх ланок професійної підготовки майбутніх педагогічних фахівців. Тільки критично мислячий,

креативний, рефлексивний, готовий до постійного удосконалення педагог здатен виховати нове вільне покоління української нації. Тому доцільним є впровадження розробленого нами в освітній процес педагогічних коледжів авторського спеціального курсу «Формування готовності до професійного саморозвитку майбутніх учителів початкової школи засобами фольклору». Спецкурс пройшов апробацію на базі Івано-Франківського педагогічного коледжу ДВНЗ «Прикарпатський національний університет імені Василя Стефаника». Програма спецкурсу містить пояснювальну записку, компетентності та результати навчання, навчально-тематичний план, плани лекційних і практичних занять, тематику мультимедійних презентацій, питання для самостійної роботи, методи навчання, критерії оцінювання знань студентів, вимоги до заліку, список рекомендованої та додаткової літератури, а також термінологічний словник.

Предметом навчальної дисципліни є формування у студентів системи знань щодо теоретико-методологічних основ професійного саморозвитку: теоретичних положень, позицій, категорій, методів, що складають основу побудови науково-теоретичного педагогічного дослідження професійного саморозвитку особистості та інтерпретації його результатів.

Метою курсу є усвідомлення змісту професійного саморозвитку особистості, компонентної структури готовності до професійного саморозвитку, а також підвищення рівня професійної компетентності майбутніх учителів початкової школи, розвиток їхніх професійних, особистісних, духовно-моральних якостей, цінностей, здібностей, які потрібні для успішної професійної діяльності.

Серед основних категорій виокремлено: «саморозвиток», «професійний саморозвиток», «професіоналізм», «педагогічна майстерність», «педагогічне спілкування», «педагогічна техніка», «вчителі початкової школи», «педагогічний коледж», «освітнє середовище педагогічного коледжу», «педагогічна технологія», «готовність до професійного саморозвитку».

З метою глибокого засвоєння знань, їхнього практичного закріплення в програму введено плани лекційних та практичних занять, завдання для самостійної роботи, теми мультимедійних презентацій. Контроль за ефективністю вивчення курсу передбачається здійснювати за допомогою складання заліку.

Поєднання різносторонніх форм і методів, аналіз фольклорних текстів і музичних засобів дозволило всебічно висвітлити категорію професійного саморозвитку у змістовому, процесуальному і функціональному аспектах. Завдання для самостійної роботи передбачали зміну ролей в інтерпретації компонентної структури готовності до професійного саморозвитку. Студентам

було запропоновано підготувати коротку доповідь-повідомлення «Мій професійний саморозвиток» для учнів 9-го класу і скласти анкету для вивчення готовності до професійного саморозвитку. Такий інверсійний прийом сприяв кращому усвідомленню студентом своєї ролі як наставника, який вже досягнув відповідного рівня готовності до професійного саморозвитку.

Основними методами навчання у спецкурсі виокремлено: 1) проблемний метод навчання, який націлений на формування у студентів здатностей до діалогу, вміння відстоювати свою власну думку; 2) бесіда, яка спонукає студентів міркувати, аналізувати та відтворювати раніше отримані знання; 2) «мікрофон», який дає можливість кожному студенту швидко, по черзі, дати відповідь на запитання чи висловити свою думку; 3) метод навчання «мозковий штурм», який спонукає студентів проявити уяву і творчість, допомагає знайти кілька рішень з означеної теми шляхом вільного вираження думок тощо, 4) прослуховування та аналіз музичних творів українського фольклору.

До того ж, запровадженням спецкурсом передбачалася підготовка мультимедійних презентацій, теми, яких студенти обирали самостійно, опрацьовували певний обсяг теоретичних джерел, аналізували сучасні педагогічні концепції та шляхи їхнього впровадження на практиці. За їхньою допомогою було виявлено глибокі знання з відповідної теми, показано уміння осмислювати й аналізувати явища, знаходити та аналізувати необхідну наукову та науково-методичну літературу за темою заняття. Для кращого опрацювання питань спецкурсу студенти мали змогу скористатися термінологічним словником.

Таким чином, урахування визначених особливостей, запровадження в навчальний план навчально-методичного комплексу розробленого спецкурсу сприяло усвідомленню майбутніми учителями початкової школи значення професійного саморозвитку для майбутньої професійно-педагогічної діяльності.

Отже, формування готовності до професійного саморозвитку майбутніх учителів початкової школи в умовах освітнього середовища педагогічного коледжу відбувалася через запропонований спецкурс, організацію самостійної роботи студентів, інтенсифікацію освітнього процесу; оптимізацію взаємодії в студентській групі; домінування професійних цінностей серед педагогічного колективу; спрямованість на майбутній професійний саморозвиток.

Висновки. Проблема професійного саморозвитку майбутнього педагога є важливою і суспільно обумовленою. Одним із дієвих засобів формування професійного саморозвитку педагога є фольклор. Звернення до фольклору дає змогу формувати світоглядну позицію майбутнього педагога, його національну самосвідомість, формує переконання в тому, що фольклор –

частка історично-культурної спадщини народу. Виховна цінність народної музичної творчості полягає в тому, що ідеї духовності, моральних норм, завдяки образним музичним творам, дають змогу усвідомлювати загальнолюдські норми поведінки, формують у молоді стереотипи поведінки, звички, що регламентують певні норми життя. Крім того, художньо-естетичне пізнання музичного фольклору активізує розвиток творчого потенціалу, відчуття прекрасного, сприяє вихованню високодуховної особистості. На нашу думку, з використанням українського фольклору у вихованні особистості відбувається активне включення до реальної людської діяльності і спілкування. Таким чином, креативна цінність усіх жанрів українського музичного фольклору впливає на формування музичної культури майбутнього педагога.

Перспективами подальших наукових досліджень вважаємо пошук шляхів і засобів впровадження народної пісенної творчості в позанавчальний час та її впливом на професійний саморозвиток майбутнього педагога.

Література

1. Абульханова-Славская К. А. Стратегия жизни, М. : Мысль, 1991. 299 с.
2. Анцыферова Л. И. Развитие личности и проблемы геронтопсихологии. М. : Изд-во «Ин-т психологии РАН», 2006. 512 с.
3. Божович Л. И. Проблемы формирования личности : избр. психол. Труды. М. : МПСИ ; Воронеж : МОДЭК, 1995. 352 с.
4. Выготский Л. С. Собрание сочинений : в 6-ти т. Т. 2. Проблемы общей психологии. М. : Педагогика, 1982. 501 с.
5. Костюк Г. С. Навчально-виховний процес і психічний розвиток особистості. К. : Рад. шк., 1989. 608 с.
6. Колесса Ф. Музикознавчі праці. К. : Наукова думка, 1970, 592 с.
7. Кузьмина Н. В. Профессионализм личности преподавателя и мастера производственного обучения. М. : Высш. шк., 1990. 119 с.
8. Кравченко Л. М. Самоменеджмент як технологія / Л. М. Кравченко, Т. М. Дзюба // Основні напрями розвитку менеджменту в освіті : в 2 кн. / за ред. І. В. Охріменка. Полтава, 2003. Кн. 2. С. 93–110.
9. Маслоу А. Мотивация и личность / А. Маслоу ; [пер. с англ. Т. Гутман, Н. Мухина]. СПб. : Питер, 2007. 352 с.
10. Роджерс К. Р. Становление личности. Взгляд на психотерапию // Карл Р. Роджерс. М. : Эксмо-Пресс, 2001. 416 с.
11. Рубинштейн С. Л. Проблемы общей психологии / отв. ред. Е. В. Шорохова. М. : Педагогика, 1973. 424 с.

References

1. Abulkhanova-Slavskaja K. A. (1991) *Stratehiya zhyzny [Life strategy]*. M. : Мысль [in Russian].
2. Antsyferova L. Y. (2006) *Razvytye lychnosti y problemy herontopsykhologyy [Personality development and problems of gerontopsychology]*. M. : Yzd-vo «Yn-t psikhologyy RAN» [in Russian].
3. Bozhovych L. Y. (1995) *Problemy formirovaniya lychnosti : yzbr. Psykhol [Problems of personality formation]*. Trudy. M. : MPSY ; Voronezh : MODЭК [in Russian].
4. Vyhot'skiy L. S. (1982) *Sobraneye sochynenyi [Collected works]* : v 6-ty t. 2. *Problemy obshchei psikhologyy*. M. : Pedahohyka [in Russian].
5. Kostyuk H. S. (1989) *Navchalno-vykhovnyi protses i psikhichni rozvytok osobystosti. [The primary-whirlwind process and the psychic development of special features]*. K. : Rad. Shk [in Russian]. .
6. Kolessa F. (1970) *Muzykoznavchi pratsi. [Musicological works]* K. : Naukova dumka.
7. Kuzmyna N. V. (1990) *Professyonalizm lychnosti prepodavatel'ya y mastera proyzvodstvennoho obuchen'ya. [Professionalism of the personality of the teacher and master of industrial training]*. M. : Vyssh. shk. [in Ukrainian].
8. Kravchenko L. M. (2003) *Samomenedzhment yak tekhnolohiia [Self-management as technology]* // *Osnovni napriamy rozvytku menedzhmentu v osviti : v 2 kn. / za red. I. V. Okhrimenka*. Poltava, 2003. Kn. 2. S. 93–110 [in Ukrainian].
9. Maslou A. (2007) *Motyvatsiya y lychnost [Motivation and personality]* / A. Maslou ; [per. s anhl. T. Hutman, N. Mukhyna]. SPb. : Pyter. [in Russian].
10. Rodzhers K. R. (2001) *Stanovlenye lychnosti. Vzhliad na psykhoterapiyu [The formation of personality. A look at psychotherapy]*. M. : Эксмо-Press. [in Russian].
11. Rubynshtein S. L. (1973) *Problemy obshchei psikhologyy [Problems of General Psychology]* / otv. red. E. V. Shorokhova. M. : Pedahohyka. [in Russian].

Piletska L.

Social-psychological features of forming of Professional Self-Development of future Teacher by Facilitates of ukrainian folklore

In the article the author considers social and psychological peculiarities of formation of professional self-development of future teachers. It has been proved that personal and professional self-development must be considered in close connection, since professional development is a continuation of the overall development of the individual. It is determined that the professional self-development of future primary school teachers is a conscious self-cognitive and self-projecting activity of a future

teacher, aimed at improving his personality in accordance with the requirements of the future profession and self-realization as a person in the social sphere of activity, which defines the profession. It is proved that the educational environment of the Teachers College, the interaction of its subjects, value-motivational relations, the processes that take place in it, can influence the readiness of future primary school teachers for professional self-development. The author considers it advisable to introduce a special course "Forming readiness for professional self-development of future primary school teachers by means of folklore", developed in the educational process of pedagogical colleges. Appeal to folklore makes it possible to shape the outlook of the future educator, his national identity, and form the conviction that folklore is a part of the historical and cultural heritage of the people. Educational value of folk music creativity is that ideas of spirituality, moral norms, thanks to imaginative musical works, make it possible to realize common human norms of behavior, form young stereotypes of behavior, habits, which regulate certain norms of life. In addition, artistic and aesthetic knowledge of musical folklore activates the development of creative potential, a sense of beauty, promotes the upbringing of a high-spirited personality. According to the author, the prospects for further scientific research are to find ways and means of introducing folk song art in extra-curricular time and its influence on the professional self-development of the future teacher.

Key words:: *professional self-development, educational environment, pedagogical college, readiness for professional self-development, Ukrainian folklore, ideological values, musical creativity, creativity.*

Пілецька Любомира Сидорівна – доктор психологічних наук, професор, професор кафедри соціальної психології та психології розвитку, Прикарпатський національний університет імені Василя Стефаника, м. Івано-Франківськ.

УДК 316.62:159.923.2:17.023.34

DOI: <https://doi.org/10.33216/2219-2654-2019-50-3-3-277-288>

Ревенко С. П.

СОЦІАЛЬНО-ПСИХОЛОГІЧНІ ОСОБЛИВОСТІ ВПЛИВУ ЗРІЛОЇ ІДЕНТИЧНОСТІ НА ПСИХОЛОГІЧНЕ БЛАГОПОЛУЧЧЯ СТУДЕНТСЬКОЇ МОЛОДІ

ORCID 0000-0002-7345-6901

Метою статті є дослідження впливу позитивної зрілої ідентичності на психологічне благополуччя студентської молоді. Методи. Для досягнення

мети було проведене емпіричне дослідження ідентичності та психологічного благополуччя серед студентів перших курсів закладу вищої освіти. Для визначення зрілої ідентичності застосовано опитувальник «Особистісна і соціальна ідентичність» В. Урбанович, психологічне благополуччя досліджували за допомогою методики К. Ріфф «Шкала психологічного благополуччя» (адаптація Т. Шевеленкової і П. Фесенка). Отримані дані оброблено за допомогою кореляційного аналізу. Результати. Проведене дослідження показало, що для студентів перших курсів, на першому місці, за високими показниками зрілої ідентичності, має значення сім'я, на другому – соціальне оточення, на третьому місці – робота, на четвертому – майбутнє, на п'ятому – матеріальний стан, на шостому – внутрішній світ і здоров'я, на сьомому – суспільство, в якому проживають. Визначення рівнів психологічного благополуччя показало, що превають середні значення психологічного благополуччя за наступними шкалами: перше місце розподілили «автономія», «управління середовищем», «особистісне зростання», «само прийняття»; друге місце розподілили «позитивні стосунки з оточуючими», «цілі», «загальне психологічне благополуччя»; на третьому місці показники за шкалами «сенс життя» і «людини як відкрита система»; на четвертому місці показник за шкалою «баланс афекту». У процесі дослідження виявлено статистично значущі зв'язки між позитивною зрілою ідентичністю і шкалами психологічного благополуччя: автономія, цілі у житті, позитивні стосунки з оточуючими, особистісне зростання, самоприйняття, загальне психологічне благополуччя, баланс афекту. Висновки. Позитивна зріла ідентичність впливає на рівні психологічного благополуччя студентської молоді у нових соціальних умовах.

Ключові слова: психологічне благополуччя, особистісна ідентичність, соціальна ідентичність, автономія, позитивні стосунки з оточуючими, управління соціальним середовищем, особистісне зростання, цілі в житті, самоприйняття, робота, матеріальний стан, внутрішній світ, здоров'я, сім'я, суспільне оточення, майбутнє, суспільство.

Постановка проблеми. На сучасному етапі в Україні у зв'язку з глобальними змінами устрою суспільного життя, економічних та соціальних орієнтирів спостерігається переоцінка соціокультурних цінностей, життєвих поглядів, стереотипів поведінки. Нестабільна соціальна ситуація сприяє втраті почуття безпеки, економічної стабільності, впевненості в майбутньому, з одної сторони. З іншої сторони, посилюється конкуренція, індивідуалізація, зміна моральних і матеріальних цінностей; прагнення досягти успіху стало вираженим мотиватором представників різних поколінь. Такі зміни змушують людей шукати нові засоби досягнення відчуття гармонії, щастя, задоволеності

життям у різних галузях. Тому проблема психологічного благополуччя є однією з фундаментальних в психології і інтерес до неї зберігається впродовж всієї історії психологічної науки, а питання дослідження психологічного благополуччя у розвитку становлення і змінювання ідентичності особистості є найбільш актуальне останні декілька десятиліть і має велике значення у різних сферах життя людини. О.Є. Блинова наголошує, що змінювання (або трансформація) ідентичності відбувається, коли людина потрапляє в нові соціальні умови, у зв'язку з чим уявлення особистості про себе, про світ, про своє становище у соціальному світі перебудовується. А це безпосередньо впливає на сприймання та пізнання особистістю відчуття благополуччя в залежності від її активності, приналежності до певної спільноти (Блинова, 2013: 32.)

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Дослідження психологічного благополуччя у останні десятиліття викликає підвищений інтерес, тому досліджується у різних напрямках психологічної науки – професійної діяльності, в умовах міграції та екстремальних умовах життєдіяльності, віковому, кроскультурному, гендерному, часовому, фізіологічному, духовному, сімейному, особистісному, об'єктивних і суб'єктивних факторів, сенсу життя та інші. Але, не зважаючи на велику кількість досліджень з психологічного благополуччя особистості, є відкритим питання, щодо визначення сутності самого поняття психологічне благополуччя.

Актуальні вітчизняні та зарубіжні психологічні дослідження акцентують увагу на відсутність єдиного визначення поняття благополуччя, розходження у визначенні його складових та його структури. Т.В. Данильченко звертає увагу на існування співвідношення понять «якість життя», «задоволеність життям», «суб'єктивне благополуччя», «щастя», «психологічне благополуччя», «процвітання» з різних наукових точок зору: вважають поняття як синонімічні, з позиції ієрархічного підпорядкування даних понять, з точки зору культурного контексту, погляду позитивних аспектів людського функціонування, соціальних умов життя як «зовнішнього» чинника щастя/благополуччя (Данильченко, 2016).

О.Є. Поливанова, О.В. Гуляєва визначають поняття «благополуччя», за семантичним значенням – має давньослов'янське походження від словоутвореної кальки з грецької «eutychia», яка є складанням прикметника «блага» - «гарна», «добра» та іменника, який не зберігся «полука» – «випадок, доля» (Поливанова, Гуляєва, 2015: 34); Н.В. Каргіна – благополуччя є динамічною сукупністю психічних властивостей особистості, які забезпечують злагодженість між вимогами людини й суспільства, що є одним із першорядних умов вдалої самореалізації; передбачає зацікавленість у існуванні, самостійність

міркувань та ініціативу, уподобання в якійсь галузі діяльності, активність і незалежність; відповідальність і спроможність до ризику, віру в себе і повагу до іншого, розбірливість у засобах досягнення мети, здатність до сильних почуттів і переживань, усвідомлення власної індивідуальності (Каргіна, 2015). На думку інших психологів, поняття психічне здоров'я і психологічне здоров'я є рівнями психологічного благополуччя, які, в свою чергу, відтворюють внутрішню цілісність людини, її узгодженість з собою, надбаною у процесі життєдіяльності (Вороніна, 2002, 2005); а також вважають, що психологічне благополуччя – це стійка властивість особистості, де домінують позитивні емоції і самомотивація, сенс життя (Водяха, 2013).

Тобто, поняття психологічне благополуччя розглядається як гармонійність особистості, яка має чітке бачення реалізації поставлених цілей, задоволеність у міжособистісних взаємовідносинах, наявність позитивних емоцій.

Проте дані підходи щодо визначення поняття психологічного благополуччя не враховують, що для повного функціонування, особистість потребує усвідомлення «хто Я», своїх індивідуальних особливостей, ототожнення себе з певною соціальною групою, формування власного ставлення до світу і до самого себе. Отже, для повного відчуття благополуччя потрібно усвідомлювати свою ідентичність.

Проблемою ідентичності займалися як вітчизняні так і зарубіжні науковці: Л. Б. Шнейдер (2002), І. Г. Губеладзе (2015), О. Є. Блинова (2013), П. П. Горностай (2007) та інші. В результаті досліджень, науковцями було виявлено взаємозв'язки психологічного благополуччя та соціальної ідентичності у студентів відносно громадянської та національної ідентичності, доведено, що ідентичність є чинником психологічної ресурсності особистості незалежно від віку. Все вище зазначене актуалізує проблему вивчення впливу рівня особистісної і соціальної ідентичності на рівень психологічного благополуччя особистості.

Методологія та методи. З метою визначення впливу рівня особистісної і соціальної ідентичності на рівень психологічного благополуччя особистості на основі узагальнення теоретичних джерел застосовано для визначення особистісної ідентичності опитувальник «Особистісна і соціальна ідентичність» В. Урбанович (Губеладзе, 2015). Даний опитувальник надає змогу здійснити аналіз ідентичності за такими шкалами: шкала 1. «Робота», шкала 2.

«Матеріальний стан», шкала 3. «Внутрішній світ», шкала 4. «Здоров'я», шкала 5. «Сім'я», шкала 6. «Оточення», шкала 7. «Майбутнє», шкала 8. «Суспільство». Для дослідження психологічного благополуччя застосовано методика «Шкала психологічного благополуччя» (К.Д. Ріфф, адаптація Т. Шевеленкової і П. Фесенка) (Ріфф, 1995). Дана методика дозволяє визначити психологічне благополуччя за наступними шкалами: шкала 1. «Позитивні стосунки з оточуючими», шкала 2. «Автономія», шкала 3. «Управління середовищем», шкала 4. «Особистісне зростання», шкала 5. «Цілі у житті», шкала 6. «Самоприйняття», шкала 7. «Загальне психологічне благополуччя», а також додатковими шкалами за версією Шевеленкової-Фесенко (2008): шкала 8. «Баланс афекта», шкала 9. «Сенс життя», шкала 10. «Людина як відкрита система» (Шевеленкова, Фесенко, 2008).

У дослідженні взяли участь 236 осіб. Вибірку склали студенти перших курсів закладу вищої освіти, з них 187 дівчат (79,2%) та 49 хлопців (20,8%), середній вік 18,3 роки.

Результати та дискусії. У результаті проведення дослідження впливу позитивної зрілої ідентичності на психологічного благополуччя студентської молоді були визначені показники ідентичності за шкалами. Результати представлено у табл. 1.

Дані таблиці свідчать про те, що для студентів перших курсів, щодо визначення рівнів ідентичності за високими показниками, на першому місці має значення сім'я (80,5%), на другому – соціальне оточення (71,2%), на третьому місці – робота (66,9%), на четвертому – майбутнє (54,3%), на п'ятому – матеріальний стан (42,4%), на шостому – внутрішній світ (38,6%) і здоров'я (36,4%), на сьомому – суспільство, у якому проживають (24,6%).

Дані таблиці свідчать про те, що у студентів перших курсів за високими показниками на першому місці результати за шкалою «цілі» (42%), інші показники за своїми значеннями менш двадцяти відсотків. Превалюють середні значення показників психологічного благополуччя за наступними шкалами: перше місце розподілили шкали результати яких більше 70%: «автономія» (79,7%), «управління середовищем» (78%), «особистісне зростання» (76,75%), «самоприйняття» (75,8%), «цілі» (71,6%), «позитивні стосунки з оточуючими» (72%); на другому місці шкали, показники яких від 70% до 50%: «загальне психологічне благополуччя» (69,5%), «сенс життя» (56,8%), «людини як

відкрита система» (52,5%); на третьому місці показник за шкалою, результати яких нижче 50%: «баланс афекту» (41,9%).

За низькими значеннями визначення рівнів психологічного благополуччя на першому місці результати за шкалою «баланс афекту» (44,1%), на другому місці – «сенса життя» (30,5%), «людини як відкрита система» (28,8%), «загальне психологічне благополуччя» (27,5%), «позитивні стосунки з оточуючими» (26,3%), показники за іншими шкалами мають значення двадцяти і менш відсотків.

Таблиця 1

Результати дослідження зрілої ідентичності по шкалами за методикою «Особистісна і соціальна ідентичність» (n = 236)

	назва шкал	високі значення (y %)	середні значення (y %)	низькі значення (y %)
1	Робота	66,9	24,2	8,9
2	матеріальний стан	42,4	49,2	8,4
3	внутрішній світ	38,6	53,4	8
4	здоров'я	36,4	46,2	17,4
5	сім'я	80,5	17,8	1,7
6	Оточення	71,2	28,8	0
7	Майбутнє	54,3	39,8	5,9
8	Суспільство	24,6	57,6	17,8

Проведене емпіричне дослідження дозволило визначити показники психологічного благополуччя за шкалами. Результати представлені у табл. 2.

Таблиця 2

Рівні психологічного благополуччя за шкалами методики «Шкала психологічного благополуччя» (n = 236)

	назва шкал	високі значення (y %)	середні значення (y %)	низькі значення (y %)
1	позитивні стосунки оточуючими	1,7	72	26,3
2	Автономія	4,7	79,7	15,6
3	управління середовищем	1,3	78	20,7

4	особистісне зростання	5,1	76,7	18,2
5	Цілі	42	71,6	24,2
6	самоприйняття	2,5	75,8	21,7
7	загальне психологічне благополуччя	3	69,5	27,5
8	баланс афекту	14	41,9	44,1
9	сенс життя	12,7	56,8	30,5
10	людина як відкрита система	18,4	52,5	28,8

Проведений кореляційний аналіз у рамках нашого дослідження дозволив виявити статистично значущі зв'язки впливу зрілої ідентичності на психологічне благополуччя студентської молоді. Результати представлено у табл. 3.

Таблиця 3

Кореляційні взаємозв'язки «позитивної зрілої ідентичності» зі шкалами методики «Психологічне благополуччя»

№	Психологічне благополуччя	Позитивна зріла ідентичність
1	позитивні стосунки з оточуючими	$r = 0,2817; p < 0,01$
2	Автономія	$r = 0,2141; p < 0,01$
3	особистісне зростання	$r = 0,2799; p < 0,01$
4	цілі у житті	$r = 0,3304; p < 0,01$
5	Самосприйняття	$r = 0,3048; p < 0,01$
6	загальне психологічне благополуччя	$r = 0,2274; p < 0,01$
7	баланс афекту	$r = - 0,2720; p < 0,01$

Дані таблиці свідчать про те, що у процесі дослідження виявлені статистично значущі зв'язки між позитивною зрілою ідентичністю та шкалами психологічного благополуччя:

- показник зрілої ідентичності і «позитивні відносини з оточуючими» ($r = 0,2817; p < 0,01$). Чим більш показник зрілої ідентичності, тим більш близькі, приємні, довірливі відносини з оточуючими, бажання проявляти турботу про інших людей, здатність до емпатії, любові, знаходження компромісу у взаємних стосунках;

- показник зрілої ідентичності і «автономія» ($r = 0,2141$; $p < 0,01$). Чим більше показник зрілої ідентичності, тим більше особистість почуває себе незалежною, здатною протистояти соціальному тиску в своїх думках і вчинках, можливість регулювати власну поведінку і оцінювати себе, виходячи з власних стандартів;
- показник зрілої ідентичності і «особистісне зростання» ($r = 0,2799$; $p < 0,01$). Чим більше показник зрілої ідентичності, тим більше відчуття безперервного саморозвитку, відслідковування власного особистісного зростання і відчуття самовдосконалення з перебігом часу, реалізація свого потенціалу;
- показник зрілої ідентичності і «цілі у житті» ($r = 0,3304$; $p < 0,01$). Чим більше показник зрілої ідентичності, тим більше наявність цілей і відчуття свідомості життя, відчуття, що сьогоднішня і минуле мають сенс, присутність переконань, що додають цілей життю;
- показник зрілої ідентичності і «самоприйняття» ($r = 0,3048$; $p < 0,01$). Чим більше показник зрілої ідентичності, тим більше вміють підтримувати позитивне відношення до себе, визнають і ухвалюють власне особистісне розмаїття, що включає як хороші, так і погані якості, позитивно оцінюють своє минуле;
- показник зрілої ідентичності і загальне психологічне благополуччя ($r = 0,2274$; $p < 0,01$). Чим більше показник зрілої ідентичності, тим вище відчуття психологічного благополуччя;
- показник зрілої ідентичності і «баланс афекту» ($r = - 0,2720$; $p < 0,01$) був виявлений зворотній зв'язок. Чим більше показник зрілої ідентичності, тим більше студентська молодь приймають себе зі всіма недоліками та перевагами, високої думки про особистісні можливості, в цілому задоволені особистісним життям.

Висновки. Для студентів перших курсів, щодо визначення зрілої ідентичності за шкалами, за високими показниками і пріоритетним уподобанням має значення, в першу чергу, сім'я, соціальне оточення, робота; наступні за пріоритетами – майбутнє, матеріальний стан, на останніх місцях – внутрішній світ, здоров'я і суспільство, у якому проживають. Визначення рівнів психологічного благополуччя показало, що превалюють середні значення психологічного благополуччя за наступними шкалами: перше місце розподілили автономія, управління середовищем, особистісне зростання, самоприйняття; друге місце розподілили позитивні стосунки з оточуючими, цілі, загальне психологічне благополуччя; на третьому місці показники за шкалами сенс життя і людини як відкрита система; на четвертому місці показник за шкалою баланс афекту.

Таким чином, відчуття і прийняття унікальності, особистісної цінності і якостей свого «Я», впевненість в собі, бажання відповідати ідеальному уявленню про себе, уявлення про те, що здатні викликати повагу, симпатію, розуміння, особистісну цінність у інших, а також визначеність життєвих ситуацій, своєї приналежності до соціального оточення – все це сприяє більш ефективному особистісному зростанню, незалежності, гармонійним стосунками з оточуючими, досягненню поставлених цілей та втіленню мрій, відчуттю задоволеності та благополуччя у студентської молоді.

Література

1. Блинова, О.Є. Криза ідентичності особистості у нестабільні періоди розвитку суспільства. *Вісник ОНУ ім. І.І. Мечникова. Психологічні науки*. 2013. Т.18. Вип.22. Ч.1. С.30-37.
2. Водяха, С.А. Предикторы психологического благополучия студентов. *Педагогическое образование*. 2013. № 1. С.70-74
3. Воронина, А.В. Оценка психологического благополучия школьников в системе профилактической и коррекционной работы психологической службы: Автореф. дис. ... кандидата психологических наук. Томск, 2002. 25 с.
4. Воронина, А.В. Проблема психологического здоровья и благополучия человека: обзор концепций и опыт структурно-уровневого анализа. *Сибирский психологический журнал*. 2005. № 3. С. 142-145.
5. Данильченко, Т.В. Суб'єктивне соціальне благополуччя: психологічний вимір: монографія. Чернівці: Десна. Поліграф. 2016. 544 с.
6. Каргіна Н.В. Основні підходи до вивчення психологічного благополуччя особистості: теоретичний аспект. *«Наука і освіта». Серія «Психологія»*. 2015. №3. С 48-55.
7. Поліванова, О.Є., Гуляєва, О.В. До проблеми визначення психологічного змісту поняття «психологічного благополуччя». *Вісник Харківського національного університету. Серія «Психологія»*. 2015. №1150. С.34-39.
8. Шевеленкова, Т.Д., Фесенко, Т.П. Методика діагностики психологического благополучия личности. Технологии психологической помощи в кризисных и чрезвычайных ситуациях: Учебно-методический комплекс. СПб.: Изд-во РГПУ им. А.И. Герцена, 2008. С. 225-233.
9. Шнейдер, Л.Б. Личностная, гендерная и профессиональная идентичность: теория и методы диагностики. М.: Московский психолого-социальный институт, 2007. 128 с.
10. Ryff C. The structure of psychological well-being revisited. *Journal of Personality and Social Psychology*. 1995. Vol. 69. P. 719–727.

References

1. Blynova, O. Ye. (2013) Kryza identychnosti osobystosti u nestabilni periody rozvytku suspilstva [Crisis of personality identity in unstable periods of social development]. *Visnyk ONU im. I.I. Mechnykova. Psykholohichni nauky – Bulletin of Odessa National University Mechnikov. Psychological Sciences*, 18(22). 30-37. [in Ukrainian].
2. Vodjaha, S. A. (2013) Prediktory psihologicheskogo blagopoluchija studentov [Predictors of students' psychological well-being]. *Pedagogicheskoe. – Teacher education in Russia*, 1, 70-74. [in Russian].
3. Voronina, A. V. (2002) Ocenka psihologicheskogo blagopoluchija shkol'nikov v sisteme profilakticheskoy i korrekcionnoj raboty psihologicheskoy sluzhby [Assessment of the psychological well-being of schoolchildren in the system of preventive and correctional work of the psychological office]: Avtoref. dis. ... kandidata psihologicheskikh nauk. Tomsk, 25. [in Russian].
4. Voronina, A. V. (2005) Problema psihologicheskogo zdorov'ja i blagopoluchija cheloveka: obzor koncepcij i opyt strukturno-urovnevoogo analiza [The problem of the psychological health and well-being: a review of concepts and the experience of the structural-level analysis]. *Sibirskij psihologicheskij zhurnal – Siberian Psychological Journal*, 3. 142-145. [in Russian].
5. Danylchenko, T. V. (2016) *Subiektivne sotsialne blahopoluchchia: psykholohichni vymir: monohrafiia [Subjective social well-being: psychological dimension: monograph]*. Chernihiv: Desna. Polihraf. [in Ukrainian].
6. Karhina, N. V. (2015) Osnovni pidkhody do vyvchennia psykholohichnoho blahopoluchchia osobystosti: teoretychnyi aspekt [The basic approaches to the study of the psychological well-being of the individual: theoretical aspect]. *Nauka i osvita. Seriiia «Psykholohiia» – Science and Education. Psychology Series*, 3, 48-55. [in Ukrainian].
7. Polivanova, O. Ye., Huliaieva, O. V. (2015) Do problem vyznachennia psykholohichnoho zmistu poniattia «psykholohichnoho blahopoluchchia» [The problem of determining the psychological content of the concept of “psychological well-being”]. *Visnyk Kharkivskoho natsionalnoho universytetu. Seriiia «Psykholohiia» – Bulletin of Kharkiv National University. Psychology Series*. 1150, 34-39. [in Ukrainian].
8. Shevelenkova, T. D., Fesenko, T. P. (2008) Metodika diagnostiki psihologicheskogo blagopoluchija lichnosti. Tehnologii psihologicheskoy pomoshhi v krizisnyh i chrezvyhajnyh situacijah: Uchebno-metodicheskij kompleks [Methods of diagnostics of the psychological well-being of the individual. Technologies of

psychological help in crisis and emergency situations: Training methodical complex]. SPb.: Izd-vo RGPU im. A.I. Gercena, 225-233. [in Russian].

9. Shnejder, L. B. (2007) Lichnostnaja, gendernaja i professional'naja identichnost': teorija i metody diagnostiki [Personal, gender and professional identity: theory and diagnostic methods]. M.: Moscow Psychological and Social Institute [in Russian].

10. Ryff, C. (1995) The structure of psychological well-being revisited. Journal of Personality and Social Psychology. Vol. 69. P. 719–727.

Revenko S.P.

SOCIO-PSYCHOLOGICAL FEATURES OF MATURE IDENTITY IMPACT OF STUDENTS' YOUTH PSYCHOLOGICAL WELL-BEING

The purpose of the article is to investigate the impact of positive mature identity of psychological well-being of students' youth. Research methods. To achieve the purpose, an empirical study of identity and psychological well-being among the first-year university students has been conducted. The personal and social identity questionnaire by V. Urbanovich has been used to determine mature identity, psychological well-being has been investigated by the means of "Psychological well-being scale" method (K. Riff, adaptation by T. Shevelenkova and P. Fesenko). The obtained data have been processed by correlation analysis. Results. The results of the research have shown that for the first-year students, in terms of high levels of mature identity, the importance of family comes first, then, in the second place – social environment, in the third place – work, in the fourth – the future, in the fifth – financial situation, in the sixth – the inner world and health, in the seventh – the society they live in. The definition of psychological well-being has shown that the average values of psychological well-being prevail according to the following scales: autonomy, environmental management, personal advancement and self-perception – all of them have ranked the first; the second place was shared by positive relationships with others, goals, and general psychological well-being; indicators on-scale of meaning of life and person as an open system are in the third place; and there is an affect balance occupies the fourth place. During the research statistically significant associations between positive mature identity and psychological well-being scales have been found: positive relationships with others, autonomy, personal advancement, life goals, self-perception, general psychological well-being, affect balance. Conclusions. Positive mature identity influences the psychological well-being of students' youth in new social conditions.

Keywords: *psychological well-being, personal identity, social identity, autonomy, positive relationships with others, social environment management,*

personal advancement, life goals, self-perception, work, financial situation, inner world, health, family, social environment, the future, society.

Ревенко Світлана Павлівна – провідний фахівець соціально-психологічної служби Херсонського державного університету.

УДК 316.6

DOI: <https://doi.org/10.33216/2219-2654-2019-50-3-3-288-301>

Савчук О.А.

СОЦІАЛЬНО-ПСИХОЛОГІЧНІ ВПЛИВИ В СОЦІАЛЬНИХ МЕРЕЖАХ ЯК ЗАСОБИ ІНФОРМАЦІЙНОЇ ВІЙНИ: ПИТАННЯ КЛАСИФІКАЦІЇ

ORCID: 0000-0002-8309-5927

Метою дослідження є аналіз сучасних поглядів щодо мети та змісту інформаційно-психологічної війни та вивчення проблеми використання соціальних мереж в її інтересах.

Серед основних завдань дослідження – вироблення класифікації інформаційно-психологічних впливів в соціальних мережах, ґрунтуючись на цілях інформаційно-психологічної війни, формулювання практичних пропозицій щодо використання соціальних мереж в інтересах протидії інформаційній агресії щодо України.

Дослідження було здійснено за допомогою історичного методу, методів аналізу і синтезу, а також методу моделювання.

Доведено, що сучасна система Інтернет-комунікацій, у тому числі соціальні мережі, все більше впливають на процес відображення індивідами об'єктивної дійсності, і відповідно на функціонування і прояви соціально-психологічної реальності. Цей факт повинен спонукати кожну державу і кожне громадянське суспільство до контролю за змістом віртуального простору.

Запропоновано наступні критерії класифікації інформаційно-психологічних впливів в соціальних мережах, що опосередковані цілями інформаційно-психологічної війни:

– за масштабами впливу (генеральний та сфокусований впливи для кожного об'єкту впливу);

– за завданнями, які вирішуються (тестовий та маніпулятивний впливи);

– за наявністю стресу (за відсутності стресу, за наявності неспровокованого стресу, за наявності спровокованого стресу, а також комбінації двох останніх випадків).

Запропоновано створення національної суспільної Інтернет-платформи у форматі соціальної мережі, що сприятиме консолідації українського суспільства та протидії негативним інформаційно-психологічним впливам зовнішніх та внутрішніх суб'єктів.

Ключові слова: соціальна мережа, інформаційні технології, інформаційна війна, інформаційно-психологічна війна, інформаційна безпека, суспільна Інтернет-платформа.

Постановка проблеми. Вибуховий розвиток інформаційних технологій, який триває з кінця ХХ століття, кардинально вплинув на систему комунікації індивіда, спільнот, суспільств та світу в цілому. Він створив умови для інформаційно-комунікаційної глобалізації та активізації суспільно-політичного життя. При цьому потенційні можливості використання сучасних комунікативних Інтернет-технологій, зокрема, соціальних мереж, в якості інструменту боротьби як військово-політичної, так і внутрішньополітичної, залишають багато відкритих питань щодо принципів їх інтеграції в систему стратегічних комунікацій кожної країни, і Україна тут не є виключенням.

Уряди демократичних та тоталітарних країн реалізують протилежні підходи стосовно такої інтеграції інформаційно-комунікаційних технологій – перші надають своїм громадянам вільний доступ до мережі Інтернет, а другі його обмежують і беруть під жорсткий контроль, посиляючись на захист національної безпеки. Але це лише підходи, які не спираються на модель майбутнього інформаційного суспільства.

Необхідною умовою формулювання принципів інтеграції сучасних комунікативних Інтернет-технологій, зокрема соціальних мереж, в життя людини є вивчення проблеми їх впливу на її особистість. Вирішення цього питання, в свою чергу, ускладнене наздоганяючим характером усвідомлення наслідків використання інформаційно-комунікаційних систем, які розвиваються надшвидкими темпами.

Таким чином, актуальність вивчення проблеми впливу соціальних мереж на формування соціально-психологічної реальності індивідів, тобто на їх ціннісне ставлення до соціальної системи в цілому та на систему соціальних відносин, а також форм взаємодії між індивідами, групами та суспільством, обумовлена, з одного боку, їх поширеністю та затребуваністю у якості засобу комунікації на глобальному та регіональному рівнях, а, з іншого боку, підтвердженими фактами та існуючою потенційною небезпекою використання

соціальних мереж окремими країнами та міжнародними організаціями для здійснення негативних інформаційно-психологічних впливів з метою досягнення власних цілей.

Вивченню цієї проблеми присвячена значна кількість як вітчизняних наукових досліджень, так і іноземних. Але разом з тим, відчувається нагальна потреба в подальшій систематизації їх результатів, визначенні перспективних напрямків майбутніх досліджень та напрацюванні практичних рекомендацій стосовно використання соціальних мереж в якості засобу консолідації суспільства навколо вирішення актуальних завдань розбудови України, а також для протидії негативним інформаційно-психологічним впливам зовнішніх та внутрішніх суб'єктів.

Новизна даного дослідження полягає у спробі застосування міждисциплінарного підходу під час аналізу форм впливів соціальних мереж на суспільства, соціальні групи та окремих індивідів.

Мета дослідження – теоретично дослідити сучасні погляди щодо мети та змісту інформаційно-психологічної війни та сучасний стан розробки проблеми використання соціальних мереж в цьому контексті, запропонувати класифікацію інформаційно-психологічних впливів в соціальних мережах на основі цілей інформаційно-психологічного протистояння, а також представити пропозиції щодо використання соціальних мереж в інтересах протидії інформаційній агресії щодо України.

Завдання дослідження:

1. Проаналізувати результати останніх досліджень і публікацій, які присвячені проблемам інформаційно-психологічної війни та використанню соціальних мереж з метою досягнення її цілей шляхом зміни соціально-психологічної реальності у індивідів в сучасному громадянському суспільстві.

2. Запропонувати класифікацію інформаційно-психологічних впливів в соціальних мережах, ґрунтуючись на цілях інформаційно-психологічної війни.

3. Представити практичні пропозиції щодо використання соціальних мереж в інтересах протидії інформаційній агресії щодо України.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Досліджуючи інформаційно-мережеву війну (військову розробку Пентагону), Сенченко О. акцентує увагу на тому, що середовищем її ведення є інформаційне суспільство, а ключовим фактором є контроль над інформаційним полем, в якому Інтернет виступає лише одним з інструментів протистояння. Така мережа утворюється з великої кількості самоналагоджувальних вузлів, а їх діяльність опосередковується заздалегідь сформованою світоглядною парадигмою. Роль такого мережевого вузла може виконувати, наприклад, журналіст, як носій певного світогляду. Тобто мова йде про використання реальності сформованої та запрограмованої

задалегідь. Мережеві війни точаться завжди і проти всіх у багатовимірному просторі (соціокультурній, когнітивній, інформаційній і фізичній сферах). Метою такої війни є абсолютний контроль над усіма учасниками історичного процесу у світовому масштабі (Сенченко, 2017).

Сучасні російські дослідники розвивають поняття «психоісторичної війни», яка на їх думку є комплексом систематичних, цілеспрямованих і довгострокових дій, метою яких є встановлення контролю над психосферою суспільства, що виступає в якості мішені, з наступним заміщенням її своєю. При цьому владна інтелектуальна еліта є першим об'єктом атаки. Фурсов А.И. виділяє три основних рівні ведення такої війни. Інформаційний рівень, який є найпростішим, передбачає перекручування фактів. Концептуальний рівень, який передбачає інтерпретацію і пакування інформації, тобто «фактів», які в разі помилкової інтерпретації перетворюються в фальш-факти, в такому вигляді, який нав'язує об'єкту впливу вигідне суб'єкту бачення. Метафізичний рівень, що є найскладнішим, передбачає знищення смислів, які є характерними для об'єкту-мішені та підміною їх на вигідні агресору. Так суспільство-мішень позбавляється своєї метафізики і волі до опору (Фурсов, 2016).

Ковалёва Ю. В., Соснин В. А. підкреслюють спрямованість інформаційних воєн на підрив суб'єктності геополітичного опонента, а серед їх мішеней виділяються великі соціальні групи як колективні суб'єкти. При цьому пропонується розглядати їх суб'єктність як ресурс психологічного благополуччя суспільства в цілому. Відзначається, що на сучасному етапі розвитку Інтернету та інформаційних технологій головним у впливі на суб'єктність великих соціальних груп стає впровадження систем поглядів, ідей або цілісних концепцій, а інформаційно-психологічна війна розглядається, як один із напрямків психоісторичної війни (Ковалёва, Соснин, 2017).

Горбулін В. П. та ін. стверджують, що «основна задача інформаційних операцій полягає в маніпулюванні масовою свідомістю з такими цілями, як, наприклад: внесення в суспільну свідомість і свідомість окремих людей визначених ідей і поглядів; дезорієнтація людей та їхня дезінформація; ослаблення визначених переконань людей, основ суспільства; залякування мас». Розрізняючи наступальні та оборонні інформаційні операції, як два основних їх типи, дослідники підкреслюють, що на практиці більшість інформаційних операцій є змішаними. А відповідні процедури відносяться одночасно до наступальних та оборонних (Горбулін В.П. та ін., 2009).

Певцов Г. В. та ін. відзначають, що з боку Російської Федерації активно проводяться інформаційно-психологічні операції, які спрямовані проти України та складають єдину систему операцій зі взаємопов'язаними цілями. Такі операції спрямовуються на: підтримку воєнно-політичних рішень російського

керівництва на міжнародному рівні, з боку населення РФ та підконтрольних територій; протидію реалізації рішень воєнно-політичного керівництва України та діяльності органів військового управління; зниження морально-психологічного стану особового складу армійських та інших силових структур; деморалізацію населення України (Певцов Г. В. та ін., 2015).

Ананьєва А. Г., Брянцев И. Н. підкреслюють те, що соціальні мережі є ефективним інструментом соціалізації, який сприяє формуванню у суспільстві певних настроїв та об'єднання в групи користувачів, які розділяють ці настрої. В якості їх переваг у порівнянні з іншими засобами масової комунікації наводять масовість, високу швидкість розповсюдження цільової інформації, наявність потужного зворотного зв'язку. В контексті організації масових протестів дослідники розглядають соціальні мережі в якості інструментів, а не першопричин. В той же час авторами відзначається важливість застосування сучасних мережевих технологій як інструменту масового інформаційно-психологічного впливу на цільові групи іноземних громадян з метою сприяння зовнішній політиці Росії (Ананьєва, Брянцев, 2011).

Михеев Е. А., Нестик Т. А. констатують наявність тенденції до дедалі більшого впливу таких видів засобів масової комунікації, як соціальні мережі та блоги, на поведінку і спосіб життя людей, а також відзначають, що дезінформація є одним з видів інформаційно-психологічного впливу, як на соціальні групи в цілому, так і на психіку окремих осіб з метою зміни їх соціально-психологічних характеристик. При цьому Михеев Е. А., Нестик Т. А. відзначають, що соціальні мережі часто виступають не лише в якості каналу впливу, а і в якості глобальної бази даних соціально-психологічних характеристик своїх користувачів. На підтвердження цього вони наводять висновки з досліджень М. Косинські та ін. про те, що такі дані набагато точніше інформації, одержуваної при традиційних соціологічних опитуваннях (Михеев, Нестик, 2017).

Косинські М. зазначає, що коли Марк Цукерберг стверджує, що Facebook не продає дані користувачів, а лише цільову рекламу, то він лукавить. Тому що фактично дані відправляються рекламодавцю через клік по цільовому оголошенню. А поєднання таких даних з передовими алгоритмами машинного навчання надають можливість побудови прогностичних моделей для таких чутливих рис, як релігійні і політичні погляди, особистість, інтелект, сексуальна орієнтація тощо. Дослідник зазначає, що довіряти Facebook самостійне вирішення цієї проблеми не можна. Шляхом до відновлення балансу силу і захисту приватного життя громадян він вважає втручання політиків (Kosinski M., 2018).

Про спрощення процесу об'єднання людей в соціальних мережах навколо спільних інтересів, світоглядів тощо пишуть іноземні дослідники Del Vicario M. та ін. Вони пояснюють це широкою доступністю наданого користувачем контенту. При цьому підкреслюється, що користувачі мають тенденцію вибирати і ділитися контентом, пов'язаним з конкретною тематикою, а решту ігнорувати. Дослідники відзначають, що соціальна однорідність є основним фактором поширення контенту, яка обумовлює часте утворення однорідних поляризованих кластерів (ехо-камер). І у більшості випадків інформація приймається другом, який має однаковий профіль (поляризацію) – тобто належить до однієї і тієї ж ехо-камери. Саме така однорідність веде до поширення вірусних патернів. (Del Vicario M. та ін., 2016).

На те, що соціальні мережі піддаються впливу технологій, які використовують маніпуляцію та сугестію, звертає увагу Деркаченко Я. А. Спрямованість на молодь основного нахилу маніпулятивного впливу він пояснює врахуванням вікових особливостей. Але найбільш небезпечним дослідник все-таки вважає вплив на вище державне та військове керівництво України та управлінські структури. На його думку, для українського уряду вважається доцільним використання соціальних мереж для своєчасного інформування громадян за рахунок активної присутності державних органів і громадських організацій у цій сфері спілкування з ефективним зворотнім зв'язком. Проте така присутність в соціальних мережах, на думку дослідника, повинна бути поєднана з відповідною правовою базою, прогнозуванням ситуації в інформаційному просторі та розробкою необхідних заходів протидії (Деркаченко, 2016).

Щодо протидії інформаційно-психологічним операціям РФ, то Певцов Г. В. та ін. вважають необхідним зосередити її на трьох напрямках: в зоні АТО – для легітимізації рішень та планів воєнно-політичного керівництва України; в Україні – для формування впевненості населення в діях українського керівництва та підтримку його рішень; за кордоном – для створення в іноземних країнах, у тому числі й Російській Федерації, умов для позитивного сприйняття політики української держави. В своїй роботі дослідники виокремлюють також і цільові аудиторії вищезазначених впливів (Певцов Г. В. та ін., 2015).

Виклад основного матеріалу дослідження. Підсумовуючи результати аналізу сучасних поглядів щодо проблеми мети та змісту інформаційно-психологічної війни, вважаємо необхідним констатувати наступне:

– інформаційно-психологічна війна розглядається як складова інформаційної війни, що і визначає її мету і завдання, які в свою чергу опосередковані доступними інформаційно-комунікаційними можливостями впливу;

– основоположним завданням сучасної інформаційної війни (інформаційно-мережевої війни, «психоісторичної війни») є просування та нав'язування власної світоглядної парадигми, що здійснюється в соціокультурній, когнітивній, інформаційній і фізичній сферах;

– заходи інформаційної війни здійснюються постійно, з метою отримання контролю над всіма іншими суб'єктами;

– необхідною умовою успішного ведення інформаційної війни є наявність контролю за інформаційним полем;

– інформаційні операції переважним чином включають одночасно як наступальні так і оборонні заходи;

– серед основних мішеней інформаційної війни виділяють, зокрема, керівництво об'єкта впливу, відповідальне за прийняття військово-політичних рішень, та великі соціальні групи, які розглядаються як ресурс психологічного благополуччя суспільства.

Підсумовуючи результати дослідження проблеми використання соціальних мереж в інтересах інформаційно-психологічної боротьби, вважаємо за необхідне акцентувати увагу на наступному:

– ефективність використання соціальних мереж, у порівнянні з іншими засобами масової комунікації, обумовлена їх масовістю, швидким розповсюдженням інформації та потужним зворотнім зв'язком;

– комунікаційний інструментарій соціальних мереж створює широкі можливості для розповсюдження дезінформації;

– соціальні мережі, з одного боку, виступають як інструмент соціалізації, а з іншого, як інструмент цільового впливу, який може бути використаний стосовно великих соціальних груп в ході інформаційно-психологічного протистояння;

– соціальні мережі створюють умови для об'єднання людей у групи відповідно до ціннісних орієнтацій, що може бути використано для посилення поляризації в суспільстві;

– великі масиви даних в соціальних мережах, які містять інформацію про їх користувачів, дозволяють отримати інформацію точнішу, ніж соціологічні опитування. Володіння такою інформацією, в свою чергу, підвищує ефективність маніпуляційних заходів;

– маніпуляційний потенціал соціальних мереж обумовлює логічність питання щодо незалежного (суспільного) контролю за використанням таких можливостей;

– сучасний стан природньої інтеграції соціальних мереж в систему стратегічних комунікацій суспільства не дозволяє політичному та військовому керівництву держави залишатись осторонь цього процесу.

Оцінюючи роль соціальних мереж в суспільно-політичному житті українського суспільства вважаємо за доцільне констатувати наступне:

- сучасний стан медіа-простору України – це її слабке місце. Переважна частина медіа-ресурсів належить олігархам (у тому числі проросійські налаштованим). Це канали телебачення, а також новинні WEB-ресурси. При цьому, приватні телеканали отримують перевагу перед державними (суспільними) за рахунок більш якісного розважального контенту. Має місце активне використання різними агентами впливу Інтернет-ботів та Інтернет-тролів, в першу чергу, в соціальних мережах;

- відсутність в Україні власної соціальної мережі. Спроби створення такої мережі здійснювались приватними структурами без підтримки держави, але всі ці проекти стали провальними. Вважаємо, що невдачі були обумовлені наступними чинниками: фактичним клонування існуючих соціальних мереж без надання їм нового функціоналу; відсутністю реальної мети, яка б мотивувала громадян до участі в національних проєктах; браком перспектив масштабування відповідних проєктів, через орієнтацію лише на українців (за національністю або громадянством);

- об'єктивно обумовлене, хоч і запізніле, блокування російських соціальних мереж спрямувало активність українців у американські соціальні мережі, зокрема, Facebook. Це краще, ніж російські соціальні мережі, але використання будь-яких іноземних соціальних мереж не можна вважати повноцінним інструментом комунікації державних органів України з громадянським суспільством. Тим більше, зважаючи на поляризаційний характер їх впливу на суспільство. Крім того, іноземна соціальна мережа – це зовнішні цілі (у тому числі і комерційні), зовнішня модерація (правила фільтрації та пошукової видачі, рецензування та блокування контенту), зовнішній доступ до bigdata (великих даних) соціальної мережі і відповідно до підвищених можливостей маніпулятивного впливу.

З метою забезпечення успішності України в інформаційній війні пропонуємо вжити наступні заходи:

- створити українську суспільну Інтернет-платформу у форматі соціальної мережі, яка забезпечуватиме надійну комунікацію в українському суспільстві, а також матиме перспективу масштабування та відповідно впливу на громадян інших країн;

- забезпечити безпеку та відповідальність користувачів Інтернет-платформи з використанням їх верифікації. Анонсувати платформу як соціальну мережу реальних людей;

- просувати Інтернет-платформу як інструмент, за допомогою якого можливо разом робити Україну (світ) краще. В якості нових можливостей

запропонувати реальну комунікацію та взаємодію, засоби для вияву соціально-економічної ініціативи, здійснення суспільного контролю за змінами в державі.

Перевагами такої Інтернет-платформи будуть: зосередженість на досягненні українських національних інтересів; забезпечення інформаційної безпеки та об'єктивної модерації; надійний двосторонній зв'язок між державою та суспільством; доступ держави до результатів аналізу bigdata платформи.

Така суспільна Інтернет-платформа, буде сприяти консолідації українського суспільства навколо вирішення завдань з розвитку України, на відміну від існуючих соціальних мереж, які посилюють його поляризацію.

З метою забезпечення єдиних підходів до вивчення проблеми інформаційно-психологічних впливів в соціальних мережах, а також розробки заходів соціально-психологічного забезпечення інтеграції соціальних мереж в систему стратегічних комунікацій суспільства, пропонуємо наступні критерії їх класифікації, що опосередковані цілями інформаційно-психологічної війни:

- за масштабами впливу;
- за завданнями, які вирішуються;
- за наявністю стресу.

За масштабами впливу доцільним вважаємо розділяти генеральний та сфокусований впливи для кожного об'єкту впливу (світова спільнота, блок держав, окрема країна тощо).

Під генеральним впливом доцільно розуміти просування та нав'язування суб'єктом впливу об'єкту власної системи поглядів на культурно-історичний розвиток, коли така система вбачається основою для реалізації довготривалих стратегічних військово-політичних цілей.

Під сфокусованим впливом будемо розуміти такий вплив суб'єкта, який спрямований на певні соціальні групи об'єкта-мішені з метою їх активізації або спрямування їх активності, а також індивідуальний вплив на конкретних осіб, зокрема, представників вищого керівництва держави з метою схиляння їх до прийняття певних рішень.

За завданнями, які вирішуються за доцільне вважаємо виокремлювати тестовий та маніпулятивний впливи.

Під тестовим впливом будемо розуміти вплив суб'єкта, що має на меті отримання зворотного зв'язку від об'єкту впливу, який, в свою чергу, повинен містити інформацію, необхідну для розробки або уточнення цільових заходів інформаційно-психологічної війни.

Під маніпулятивним впливом доцільно розуміти такий вплив суб'єкта на об'єкт, який має на меті створення умов для реалізації військово-політичних цілей різного рівня шляхом формування або зміни соціально-психологічної реальності окремих індивідів або колективних суб'єктів (соціальних груп).

Що стосується категорії стресу, як основи для класифікації, то вважаємо доцільним розділяти інформаційно-психологічні впливи, які здійснюються в наступних умовах: відсутності стресу, наявності неспровокованого стресу (коли стресові умови або стан об'єкту впливу не є результатом впливу суб'єкта), наявності спровокованого стресу (коли стресові умови або стан об'єкту впливу є результатом дій об'єкту впливу), а також комбінації двох останніх випадків.

Висновки. Сучасна система Інтернет-комунікацій, у тому числі соціальні мережі, все більше впливають на процес відображення індивідами об'єктивної дійсності, і відповідно на функціонування і прояви соціально-психологічної реальності. Це доведений факт, який повинен спонукати кожную державу і кожне громадянське суспільство до контролю за змістом віртуального простору.

Створення української суспільної Інтернет-платформи у форматі соціальної мережі буде сприяти консолідації суспільства та протидії негативним інформаційно-психологічним впливам зовнішніх та внутрішніх суб'єктів.

Перспективними напрямками подальших наукових досліджень інформаційно-психологічних впливів в соціальних мережах вважаємо вивчення залежності їх результатів від соціально-психологічних характеристик індивідів (вікових особливостей, статевої приналежності, наявності або відсутності стресового стану).

Література

1. Ананьева А. Г., Брянцев И. Н. Социальные сети и их влияние на формирование общественного сознания. *Безопасность информационных технологий*. 2011. Том 18. № 3. С. 109-116. URL: <https://bit.mephi.ru/index.php/bit/article/view/627/632>
2. Горбулін В.П. Інформаційні операції та безпека суспільства: загрози, протидія, моделювання: монографія / В.П. Горбулін, О.Г. Додонов, Д.В. Ланде. К.: Інтертехнологія, 2009. 164 с. Бібліогр.: с. 153-162. URL: <http://dwl.kiev.ua/art/gdl/gdl.pdf/>
3. Деркаченко Я.А. Соціальні мережі, як середовище для технологій маніпулятивного впливу. *Сучасний захист інформації*. Київ: Державний університет телекомунікацій. 2016. №1. С. 51-59. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/szi_2016_1_8
4. Ковалёва Ю. В., Соснин В. А. Большие социальные группы как мишени информационных войн: уязвимость и ресурс сопротивления. *Фундаментальные и прикладные исследования современной психологии: результаты и перспективы развития* / Отв. ред. А. Л. Журавлёв,

В. А. Кольцова. Москва: Изд-во «Институт психологии РАН», 2017. С. 1990-1996. URL: <http://www.ipras.ru/engine/documents/document12436.pdf>

5. Михеев Е. А., Нестик Т. А. Дезинформация в социальных сетях: состояние и перспективы психологических исследований. *Фундаментальные и прикладные исследования современной психологии: результаты и перспективы развития* / Отв. ред. А. Л. Журавлёв, В. А. Кольцова. Москва: Изд-во «Институт психологии РАН», 2017. С. 2021-2030. URL: <http://www.ipras.ru/engine/documents/document12436.pdf>

6. Певцов Г. В. Інформаційно-психологічні операції Російської Федерації в Україні: моделі впливу та напрями протидії / Г. В. Певцов, С. В. Залкін, С. О. Сідченко, К. І. Хударковський. *Наука і оборона*. 2015. № 2. С. 28-32. URL: http://www.irbis-nbuv.gov.ua/cgi-bin/irbis_nbuv/cgiirbis_64.exe?I21DBN=LINK&P21DBN=UJRN&Z21ID=&S21REF=10&S21CNR=20&S21STN=1&S21FMT=ASP_meta&C21COM=S&S21P03=FILEA=&2_S21STR=науіо_2015_2_7

7. Сенченко О. Мережевий інструментарій нових війн. *Вісник Книжкової палати*. 2017. № 1. С. 37-41. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/vkp_2017_1_13

8. Фурсов А.И. Русофобия – психоисторическое оружие Запада. *Наши современники*. 2016. № 1. С. 141-148. URL: <http://nash-sovremennik.ru/archive/2016/n1/1601-10.pdf>

9. Del Vicario M., Bessi A., Zollo F., Petroni F., Scala A., Caldarelli G., Stanley H. E., Quattrocioni W. The spreading of misinformation online. *Proceedings of the National Academy of Sciences of the United States of America*. 2016. Vol. 113. No. 3. P. 554-559. URL: <https://www.pnas.org/content/113/3/554>.

10. Kosinski M., Congress May Have Fallen for Facebook's Trap, but You Don't Have To. *The New York Times*. 12.12.2018. URL: <https://www.nytimes.com/2018/12/12/opinion/facebook-data-privacy-advertising.html>

References

1. Ananeva A. G., Briantsev I. N. (2011) Sotsialnye seti i ikh vliianie na formirovanie obshchestvennogo soznaniia [Social Networks and their Influence on the Formation of Public Consciousness]. *Bezopasnost informatsionnykh tekhnologii*. Tom 18. № 3. S. 109-116. URL: <https://bit.mephi.ru/index.php/bit/article/view/627/632> [in Russian].

2. Horbulin V.P. (2009) Informatsiini operatsii ta bezpeka suspilstva: zahrozy, protydiia, modeliuvannia [Information Operations And Social Security: Threats, Counteraction, Modeling]: monohrafiia / V.P. Horbulin, O.H. Dodonov,

D.V. Lande. Kyiv: Intertekhnolohiia, 164 s. Bibliohr.: s. 153-162. URL: <http://dwl.kiev.ua/art/gdl/gdl.pdf/> [in Ukrainian].

3. Derkachenko Ya.A. (2016) Sotsialni merezhi, yak seredovyshechye dlia tekhnolohii manipulyatyvnoho vplyvu [Social Networks as an Environment for Manipulative Influence Technologies]. *Suchasnyi zakhyst informatsii*. Kyiv: Derzhavnyi universytet telekomunikatsii. №1. S. 51-59. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/szi_2016_1_8 [in Ukrainian].

4. Kovaleva Iu. V., Sosnin V. A. (2017) Bolshie sotsialnye grupy kak misheni informatsionnykh voyn: uiazvimost i resurs soprotivleniia [Large Social Groups as Targets of Information Wars: Vulnerability and Resource of Resistance]. *Fundamentalnye i prikladnye issledovaniia sovremennoi psikhologii: rezultaty i perspektivy razvitiia* / Otv. red. A. L. Zhuravlev, V. A. Koltsova. Moskva: Izd-vo «Institut psikhologii RAN», S. 1990-1996. URL: <http://www.ipras.ru/engine/documents/document12436.pdf> [in Russian].

5. Mikheev E. A., Nestik T. A. (2017) Dezinformatsiia v sotsialnykh setiakh: sostoianie i perspektivy psikhologicheskikh issledovaniia [Disinformation in Social Networks: State and Prospects of Psychological Research]. *Fundamentalnye i prikladnye issledovaniia sovremennoi psikhologii: rezultaty i perspektivy razvitiia* / Otv. red. A. L. Zhuravlev, V. A. Koltsova. Moskva: Izd-vo «Institut psikhologii RAN», S. 2021-2030. URL: <http://www.ipras.ru/engine/documents/document12436.pdf> [in Russian].

6. Pievtsov H. V. (2015) Informatsiino-psykholohichni operatsii Rosiiskoi Federatsii v Ukraini: modeli vplyvu ta napriamy protydiia [Information and Psychological Operations of the Russian Federation in Ukraine: Models of Influence and Directions of Counteraction] / H. V. Pievtsov, S. V. Zalkin, S. O. Sidchenko, K. I. Khudarkovskiyi. *Nauka i oborona*. № 2. S. 28-32. URL: http://www.irbis-nbuv.gov.ua/cgi-bin/irbis_nbuv/cgiirbis_64.exe?I21DBN=LINK&P21DBN=UJRN&Z21ID=&S21REF=10&S21CNR=20&S21STN=1&S21FMT=ASP_meta&C21COM=S&S21P03=FILEA=&S21STR=nauio_2015_2_7 [in Ukrainian].

7. Senchenko O. (2017) Merezhevyi instrumentarii novykh viin [Networking Tools for New Wars]. *Visnyk Knyzhkovoi palaty*. № 1. S. 37-41. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/vkp_2017_1_13 [in Ukrainian].

8. Fursov A.I. (2016) Rusofobiia – psikhohistoricheskoe oruzhie Zapada [Russophobia - psychohistorical Weapon of the West]. *Nash sovremennik*. № 1. S. 141-148. URL: <http://nash-sovremennik.ru/archive/2016/n1/1601-10.pdf> [in Russian].

9. Del Vicario M., Bessi A., Zollo F., Petroni F., Scala A., Caldarelli G., Stanley H. E., Quattrociochi W. (2016) The spreading of misinformation online.

Proceedings of the National Academy of Sciences of the United States of America. Vol. 113. No. 3. P. 554-559. URL: <https://www.pnas.org/content/113/3/554>.

10. Kosinski M. (12.12.2018), Congress May Have Fallen for Facebook's Trap, but You Don't Have To. *The New York Times*. URL: <https://www.nytimes.com/2018/12/12/opinion/facebook-data-privacy-advertising.html>

Savchuk O. A.

Social and Psychological Interventions in Social Networks as an Instrument of Information Warfare: Issues of Classification

The purpose of the study is to analyze modern views on the goals and content of the information-psychological war and study the problems of using social networks in its interests.

Among the main objectives of the study is to develop a classification of information and psychological influences in social networks, based on the goals of information and psychological warfare, to formulate practical proposals for the use of social networks in the interests of combating information aggression against Ukraine.

The study was performed using the historical method, the analysis and synthesis methods, as well as the simulation method.

It is proved that the modern system of Internet communications, including social networks, are increasingly influencing the process of displaying objective reality by individuals, and accordingly the functioning and manifestations of social and psychological reality. This fact should encourage every state and every civil society to control the content of the virtual space.

The following criteria for classification of information and psychological influences in social networks, which are mediated by the goals of the information-psychological war, are proposed:

- by scale of impact (general and focused impacts for each impact entity);*
- by the tasks to be solved (test and manipulative effects);*
- by the presence of stress (in the absence of stress, in the presence of unprovoked stress, in the presence of provoked stress, and a combination of the last two cases).*

It is proposed to create a national public Internet platform in the format of a social network, which will promote consolidation of Ukrainian society and counteract the negative informational and psychological influences of external and internal subjects.

Key words: social network, information technology, information war, information-psychological war, information security, public Internet platform.

Савчук Олександр Анатолійович – кандидат психологічних наук, старший викладач кафедри філософії, Харківський національний університет Повітряних Сил імені Івана Кожедуба.

УДК 316.454.5:378.18

DOI: <https://doi.org/10.33216/2219-2654-2019-50-3-3-301-313>

Суслова В. О.

ЕМПІРИЧНІ ПОКАЗНИКИ СОЦІАЛЬНО-ПСИХОЛОГІЧНОЇ АДАПТАЦІЇ ІНОЗЕМНИХ СТУДЕНТІВ ДО ОСВІТНЬОГО СЕРЕДОВИЩА ВИЩОГО НАВЧАЛЬНОГО ЗАКЛАДУ

ORCID 0000-0003-2209-3941

Стаття присвячена висвітленню особливостей соціально-психологічної адаптації іноземних студентів до освітнього середовища вищого навчального закладу. Проведено теоретико-методологічний аналіз наукових підходів до вивчення проблеми соціально-психологічної адаптації особистості в умовах освітньої міграції.

Результати аналізу літературних джерел з проблеми адаптивних можливостей іноземних студентів і отримані в нашому дослідженні емпіричні дані дозволили визначити основні параметри соціально-психологічної адаптації іноземного студента до освітньому середовищі українських вузів.

Іноземні студенти з найменшим рівнем адаптивності характеризуються високим рівнем тривожності, як відображення страху перед новими умовами навколишнього середовища, які сприймалися як загрозові, також високим рівнем капризності, депресивності та невпевненості в собі та закритістю досвіду, вузьким колом інтересів.

Іноземні студенти із середнім рівнем адаптивності проявляють риси інтравертності та співпраці. Такі студенти проявляють риси антагонізму та відчуженості. Студенти другої групи характеризуються проблемами з цілеполяганням.

Іноземні студенти з найбільшою адаптивністю мають найвищі показники фактору домінування, пошуку нових вражень. Вони є найбільш дружєлюбними, довірливими та прямими. Характеризуються такими рисами як ефективність, організованість, відповідальність, самодисципліна та розсудливість. Вони є найбільш емоційно стабільними та творчими особами, з широким колом інтересів.

Емпірично визначено складові особистісного профілю іноземних студентів за рівнями (низьким, середнім, високим) їх соціально-психологічної адаптації до освітнього середовища закладу вищої освіти. Виявлено вплив особливостей міжкультурної взаємодії на ефективність соціально-психологічної адаптації до освітнього середовища вищого навчального закладу студентів-іноземців з різних країн (Індії, Китаю, Європейського Союзу).

Ключові слова: іноземні студенти, соціально-психологічна адаптація, соціокультурна адаптація, освітнє середовище, вищий навчальний заклад.

Постановка проблеми. В останнє десятиліття в умовах інтенсифікації міграційних процесів і поглиблення міжнародних контактів у сфері освіти спостерігається зростання зацікавленості в дослідженні проблем, з якими стикаються молоді люди при адаптації до нових умов життя, освіти та роботи. Зокрема, активізується інтерес науковців до проблеми адаптації іноземних студентів до умов навчання в українській вищій школі.

Україна є полікультурною та багатоконфесійною країною, для якої інтернаціоналізація вищої освіти, зокрема академічна мобільність студентів у рамках транс'європейських освітніх програм, збільшення кількості іноземних здобувачів вищої освіти, розширення міжнародної діяльності стало індикатором привабливості системи професійної освіти і значущим фактором державної політики та стратегії університетів.

Входження в нове соціокультурне середовище для іноземних студентів – це складний, динамічний, багаторівневий процес, пов'язаний із необхідністю вирішення низки важливих проблем соціально-психологічного характеру (Д. Бірман, К. Оберг, В. Павленко, О. Смирнова, Т. Стефаненко, Г. Тріандіс, М. Херковец, В. Чан та ін.), подолання стресу акультурації (Дж. Беррі, С. Бочнер, В. Гриценко та ін.), трансформації етнічної самосвідомості (Н. Лебедева, Т. Стефаненко, О. Татарко та ін.) й потребнісно-мотиваційної сфери (Л. Божович, А. Борисюк, О. Гребенюк, Є. Ільїн, О. Леонт'єв, А. Маркова, Д. Меламед, М. Овчинніков, А. Реан та ін.) тощо.

Аналіз робіт вітчизняних і зарубіжних психологів свідчать, що будучи міждисциплінарної, проблема адаптації людини до нових соціокультурних умов середовища продовжує вивчатися протягом ХХІ ст. і займає серйозне місце серед практичних і теоретичних досліджень.

Термін "адаптація" походить від латинського слова "adaptacio", що означає "приспосовання". Виходячи з цього, крос-культурну адаптацію (як синоніми використовуються також категорії "міжкультурна" або "соціокультурна адаптація") можна визначити як процес і результат активного пристосування етнічних груп (та окремих індивідів - їх представників) до умов

іншого соціокультурного середовища. При успішному завершенні адаптації людина досягає сумісності з новим середовищем, приймаючи його цінності, традиції, норми та стандарти поведінки як свої власні та діє відповідно до них.

У вітчизняній та зарубіжній психології значну увагу приділяють вивченню детермінант соціокультурної адаптації (Ю. Бохонкова, С. Гарькавець, Н. Завацька, Н. Лебедева, Т. Стефаненко, В. Гриценко, О. Чернова, Н. Фрейнкман-Хрустальова та ін.), проблемам міжкультурної адаптації (Дж. Беррі, Л. Пілецька, Л. Почебут, А. Реан та ін.), психологічної акультурації (В. Бочелюк, Р. Браун, В. Гриценко, Л. Дробіжева, К. Матера, А. Налчаджян, В. Хотинець та ін.), трансформації етнічної ідентичності особистості і її толерантності у нових соціокультурних умовах (О. Блинова, Л. Боярин, С. Бухарев, В. Константинов, Н. Лебедева, Г. Солдатова та ін.), професійно-рольовій адаптації (І. Бурлакова, Дж. Енгберсен, О. Зав'ялова, Л. Леденева, Л. Спицька, М. Тоба та ін.), залежності успішності навчання від рівня адаптації студентів-іноземців (М. Іванова, В. Мушарапова, І. Смелкова, Н. Шагліна та ін.) та соціально-психологічним умовам навчальної діяльності (Г. Андреева, З. Ковальчук, О. Шевяков, В. Ядов та ін.), розробці спеціальних психолого-педагогічних і соціально-психологічних програм, націлених на надання іноземним студентам допомоги для входження у нову культуру, соціум, навчально-виховне середовище закладу вищої освіти (В. Антонова, М. Журба, М. Іванова, Н. Тіткова, Л. Кожуховська, О. Лосієвська, О. Максименко, О. Михайлова, С. Шестопалова та ін.).

Бібліографічний огляд публікацій з проблематики соціокультурної адаптації показує, що незважаючи на численні теоретичні та емпіричні дослідження цієї проблеми, залишаються недостатньо вивченими зовнішні і внутрішні чинники, що визначають успішність/неуспішність соціально-психологічної адаптації іноземних студентів до освітнього середовища вищого навчального закладу. Зокрема, викликає інтерес питання про соціально-психологічні характеристики іноземних студентів, які істотно впливають на їх адаптаційний процес. Важливим є також порівняльний аналіз особливостей міжкультурної адаптації студентів з різних країн, зокрема з Індії, Китаю і Європейського Союзу, та виявлення загальних закономірностей і відмінних рис зазначеного процесу.

Саме тому, мета даної статті - вивчити і проаналізувати особливості соціально-психологічної адаптації іноземних студентів до освітнього середовища вищого навчального закладу.

Об'єкт дослідження – соціально-психологічна адаптація особистості в умовах освітньої міграції.

Предмет дослідження – соціально-психологічна адаптація іноземних студентів до освітнього середовища вищого навчального закладу.

Для досягнення мети було проведено дослідження соціально-психологічних характеристик іноземних студентів, що визначають специфіку їх соціокультурної адаптації до освітнього середовища вищого навчального закладу.

Дослідження проводилося на базі закладів вищої освіти Південного та Східного регіонів України (Одеського національного університету імені І.І. Мечникова, Одеського національного медичного університету, Одеського національного морського університету, Східноукраїнського національного університету ім. В. Дала). Вибірку склали 216 іноземних студентів – (92 (42,6 %) жінки, 124 (57,4 %) чоловіка) з Індії, Китаю, країн Європейського Союзу.

Для збору емпіричних даних застосовувалися: методика адаптації особистості до нового соціокультурного середовища (Л. Янковський), методика соціально-психологічної адаптації особистості (К. Роджерс, Р. Даймонд), тест-опитувальник смисложиттєвих орієнтацій (СЖО) (Д. Леонт'єв), методика оцінки якості життя «SF-36 Health Status Survey», опитувальник діагностики рис Великої п'ятірки – ТІРІ (скорочений варіант), методика «Вивчення мотивів учбової діяльності студентів» (А. Реан, В. Якунін), методика «Мотивація навчання у вузі» (Т. Ільїна), методика діагностики типів етнічної ідентичності (Г. Солдатова, С. Ригова), опитувальник «Акультураційні стратегії» (Дж. Беррі), шкала сприйнятої дискримінації (Perceived Discrimination Scale) (Yu. Williams, J. Jackson, N. Anderson).

Емпіричне дослідження складалося з двох етапів.

Метою *першого етапу* дослідження виступало визначення специфіки проявів та рівнів вираженості компонентів соціально-психологічної і соціокультурної адаптації респондентів.

Другий етап полягав у з'ясуванні індивідуально-психологічних характеристик особистісного профілю іноземних студентів з високим (ВРА), низьким (НРА) і середнім (СРА) рівнями соціально-психологічної адаптації до освітнього середовища вищого навчального закладу. Визначання адаптивних можливостей і ефективності кожного з досліджуваних адаптаційних профілів.

Результати. Аналіз отриманих кількісних даних за тестом Л.В. Янковського дозволив визначити переважаючий тип адаптації іноземних студентів до нового соціально-культурного середовища з шести можливих: адаптивний, конформний, інтерактивний, депресивний, ностальгічний і відчужений.

На рис. 1 наведені дані, отримані на першому етапі дослідження.

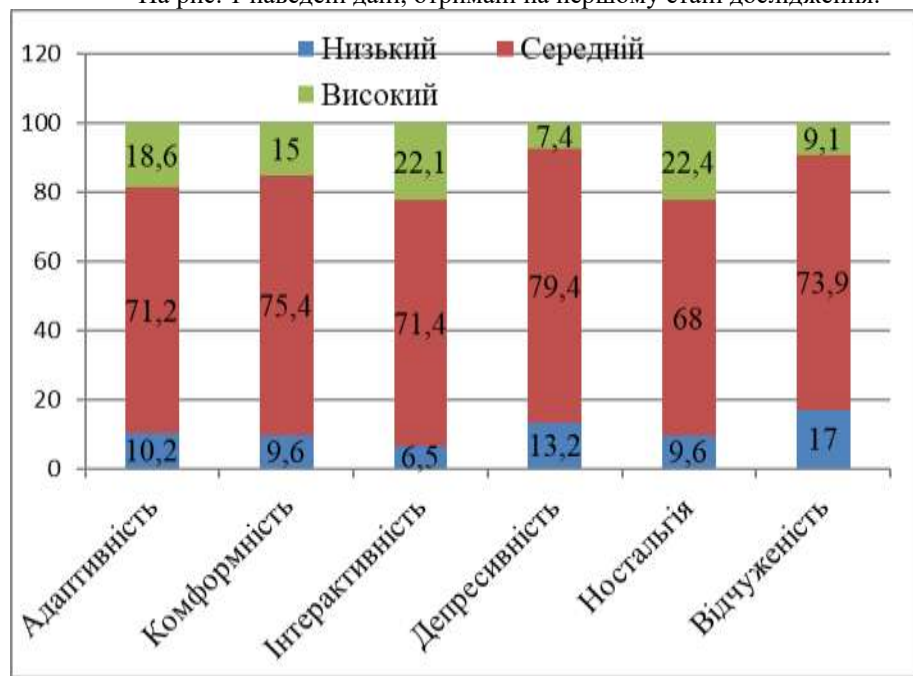

Рис. 2. Результати діагностики за шкалами соціокультурної адаптації (за Л. Янковським) (%)

Встановлено, що провідними типами соціокультурної адаптації виступають: адаптивний (18,6%), інтерактивний (22,1%), конформний (15%) і ностальгичний (22,4%). Зокрема, високі бали за шкалою «ностальгія», з одного боку, свідчать про переживання респондентами досить сильних почуттів, пов'язаних зі спогадами про життя в рідній країні, а з іншого, – про активний пошук можливостей пристосування до нових соціокультурних умов, що в свою чергу, сприяє їх інтеграції в освітнє середовище вищого навчального закладу.

Згідно з результатами дослідження, які були отримані за допомогою тесту К. Роджерса і Р. Даймонда (рис. 2), можна зазначити, що високим рівнем адаптації відрізняються 31,2% іноземних студентів. Середнім рівнем адаптації характеризуються 39,2% студентів, а частка осіб з низькою адаптацією серед іноземних студентів становить 29,6% респондентів.

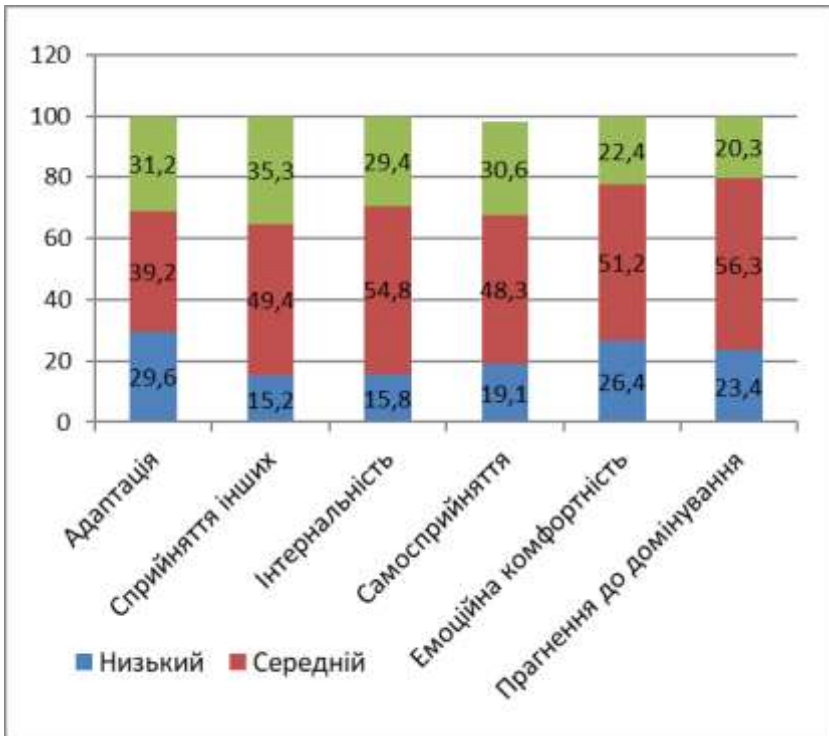

Рис. 2. Розподіл рівнів соціально-психологічної адаптації іноземців студентів за методикою К. Роджерса і Р. Даймонда (%)

Основними стратегіями пристосування респондентів до нового соціокультурного середовища є: адаптація, прийняття інших, інтернальність і самоприйняття.

Майже для третини респондентів (26,4%) характерним є переживання негативних емоційних станів, занепокоєння, відчуття внутрішнього неблагополуччя, а 29,4% студентів-іноземців демонструють високі значення за шкалою «інтернальність». Приблизно 38% іноземних студентів показали високий рівень «внутрішнього контролю» (необхідність саморегуляції). «Емоційний дискомфорт» також менш характерний як досвіду для іноземних студентів. Дуже важливим фактором, який може утруднити процеси активної адаптації до нової освітньої середовищі, є "залежність". Відсоток «залежних»

іноземних студентів (тобто тих, хто знаходиться під впливом інших, таких як вчителів) приблизно 37%.

Адаптація іноземних студентів – це складний процес, динаміка якого залежить від гендерної специфіки, країни, в якій мешкали респонденти тощо.

Результати порівняльного аналізу вираженості шкал соціально-психологічної адаптації та соціокультурної адаптації в залежності від гендерного фактору, рідної країни респондентів і курсу навчання, які отримані за допомогою критерію Стюдента та критерію Краскала-Уоллеса, доводять наявність статистично значимих відмінностей між жінками та чоловіками за показниками: «адаптивність» ($p \leq 0,001$), «конформність» ($p \leq 0,01$), «депресивність» ($p \leq 0,001$), «ностальгія» ($p \leq 0,01$), «відчуженість» ($p \leq 0,001$), «ескапізм» ($p \leq 0,05$), «підлеглість» ($p \leq 0,01$), «внутрішній контроль» ($p \leq 0,0001$), «прийняття інших» ($p \leq 0,0001$). Визначено, що жінки мають більш високий рівень особистої задоволеності, більш позитивно ставляться до оточуючих, більше за чоловіків прагнуть за будь-яких умов підтримувати позитивні відносини з оточуючими і є більш орієнтованими на соціальне схвалення. Чоловіки характеризуються більш високими показниками за шкалами «неприйняття себе» ($p \leq 0,0001$), «емоційний дискомфорт» ($p \leq 0,05$); більш вираженим рівнем депресивності ($p \leq 0,001$) і відчуженості ($p \leq 0,001$).

Крім того, емпіричні дані свідчать про більшу готовність жінок бути підлеглими та виконувати кимось поставлені завдання ($p \leq 0,007$). А от чоловіки виявляють вищий рівень уникнення проблемних ситуацій та відхід від них ($p \leq 0,028$).

Порівняльний аналіз рівнів соціально-психологічної адаптації між студентами Китаю, Індії та ЄС дає змогу зробити наступні висновки (табл. 1). Іноземні студенти з Китаю мають найвищий рівень адаптивності ($\alpha \leq 0,0001$), прийняття себе ($\alpha \leq 0,0001$), емоційного комфорту ($\alpha \leq 0,0001$), внутрішнього контролю ($\alpha \leq 0,0001$), підлеглості ($\alpha \leq 0,0001$), ностальгії ($\alpha \leq 0,001$).

Іноземні студенти з Індії мають значно вищі, ніж студенти з Китаю та країн Європейського Союзу, показники за параметрами: дезадаптивність ($\alpha \leq 0,08$), неприйняття себе ($\alpha \leq 0,0001$), емоційний дискомфорт ($\alpha \leq 0,0001$). Їх відрізняє найнижчий рівень адаптивності ($\alpha \leq 0,0001$), прийняття себе ($\alpha \leq 0,0001$), прийняття інших ($\alpha \leq 0,0001$), емоційного комфорту ($\alpha \leq 0,0001$), внутрішнього контролю ($\alpha \leq 0,0001$), підлеглості ($\alpha \leq 0,004$); вони є більш конформними ($\alpha \leq 0,02$), депресивними ($\alpha \leq 0,001$) та відчуженими ($\alpha \leq 0,001$).

Іноземні студенти з країн Європейського Союзу мають вищий рівень адаптивності ($\alpha \leq 0,006$) і підлеглості ($\alpha \leq 0,004$), виявляють високий рівень потреби у спілкуванні, взаємодії та спільній діяльності ($\alpha \leq 0,0001$).

Порівняльна характеристика рівнів соціально-психологічної адаптації особистості іноземних студентів за методикою К. Роджерса та Р. Даймонда (хср, балів)

Показники	Індія	Китай	ЄС	Н	a
Адаптивність	88,59	140,25	133,33	72,326	0,0001
Деадаптивність	80,64	72,94	76,69	14,902	0,0800
Прийняття себе	26,96	41,19	39,64	92,986	0,0001
Неприйняття себе	19,18	11,56	13,28	32,806	0,0001
Прийняття інших	15,05	25,06	26,39	43,214	0,0001
Неприйняття інших	15,70	16,63	14,69	16,847	0,0001
Емоційний комфорт	14,57	23,25	21,56	35,790	0,0001
Емоційний дискомфорт	17,43	14,06	15,58	19,061	0,0001
Внутрішній контроль	32,18	47,19	45,17	35,788	0,0001
Зовнішній контроль	18,59	19,94	20,75	3,997	0,1360
Домінування	8,00	8,44	8,06	0,451	0,7980
Підлеглість	13,13	16,10	16,61	11,265	0,0040
Ескапізм (уникнення проблем)	11,23	11,31	11,67	0,832	0,6600

На другому етапі дослідження були визначені індивідуально-психологічні фактори успішності соціально-психологічної адаптації. За допомогою порівняльного аналізу виявлено відмінності, характерні для респондентів з різним рівнем адаптації.

Аналіз емпіричних даних вказує, що студенти з низьким рівнем адаптації (НРА) характеризуються гедоністичним ставленням до життя, фаталізмом та невірою у власні сили і можливістю контролювати події життя. Процес адаптації цих респондентів до нових соціокультурних умов супроводжується найнижчими показниками за шкалами «цілі в житті» і «локус контролю життя», низькими показниками всіх шкал мотивації навчання, високими показниками за шкалами «процес життя» і «результативність життя». Ці досліджувані відрізняються відносно високими показниками екстраверсії, дружельюбності і нейротизму; низькими показниками за шкалами «сумлінність» і «відкритість». Аналіз результатів за шкалою «психічне здоров'я» дозволяє зробити висновок про їх більшу схильність до депресивних, тривожних станів

через знижене самопочуття, переживання невдоволення і страху перед новим соціокультурним середовищем.

Іноземні студенти з високим рівнем адаптації (BPA) мають високі бали за шкалами: «цілі в житті», «локус контролю життя» і «загальний показник СЖО». Вони характеризуються цілеспрямованістю, упевненістю, бажанням будувати своє життя відповідно до поставлених цілей і завдань, їм притаманна висока мотивація навчання та досягнень. Ці досліджувані мають найнижчий рівень показників за шкалами «інтенсивність болю», середні показники за шкалою «психічне здоров'я», відчувають себе повними сил та енергії, мають гарний емоційний стан. Високоадаптовані студенти-іноземці також характеризуються організованістю, самодисципліною, емоційною стабільністю, високими показниками мотивації до навчання, домінування і пошуку нових вражень.

Встановлено, що студенти-іноземці з низьким рівнем адаптації відрізняються проявами амбівалентності акультураційних стратегій. Процес входження у нове освітнє середовище вищого навчального закладу здійснюється через стратегії маргіналізації та інтеграції, є виявом етнічної індиферентності, етноізоляціонізму (гіпоідентичності), позитивної етнічної ідентичності і відрізняється найбільшими показниками за шкалами «дискримінація протягом усього життя» і «дискримінація щоденна». Студенти-іноземці з високим рівнем адаптації в процесі міжкультурної взаємодії надають перевагу стратегіям інтеграції і сепарації. Трансформація етнічної самосвідомості характеризується позитивною етнічною ідентичністю і етноегоїзмом (як характеристикою гіперідентичності). Студенти-іноземці з середнім рівнем адаптації відрізняються більш високою виразністю стратегій асиміляції, інтеграції, етнологізму, етнічної норми і етноегоїзму. Отже, для цих респондентів характерною є трансформація етнічної ідентичності у крайніх її проявах: гіпоідентичності і гіперідентичності.

Порівняння акультураційних профілей і процесу трансформації етнічної ідентичності студентів-іноземців з різних країн (Індія, Китай, Європейський Союз) показало, що у респондентів з Індії виявлено найвищі бали за всіма шкалами, що характеризують складність процесу соціокультурної адаптації та міжкультурної взаємодії (Табл. 2). Вони характеризуються більш вираженими, ніж інші студенти, проявами етнокультурної маргіналізації і асиміляції. Показники щоденної дискримінації ($p \leq 0,0001$) та дискримінації протягом усього життя ($p \leq 0,0001$), а також показники за параметрами «етнологізм» ($p \leq 0,0001$), «етнічна індиферентність» ($p \leq 0,0001$), «етноегоїзм» ($p \leq 0,0001$), «етноізоляціонізм» ($p \leq 0,0001$) демонструють більш високий рівень вираженості, ніж у студентів з Китаю та з країн Європейського Союзу.

**Порівняльна характеристика рівнів міжкультурної взаємодії
іноземних студентів ($x_{\text{ср}}$, балів)**

Фактори	Шкали	Групи						F	p ≤
		НРА		CPA		BPA			
		M	σ	M	σ	M	Σ		
TEI	Етнотолерантність	3,51	0,894	3,59	0,584	2,16	0,751	28,435	0,0001
	Етнічна індиферентність	3,55	0,462	3,08	0,92	2,75	0,560	32,363	0,013
	Етнічна норма	3,42	0,308	3,02	0,712	4,30	0,726	36,645	0,0001
	Етнотолерантність	2,55	0,526	3,16	0,815	3,54	0,917	45,168	0,0001
	Етнотолерантність	2,20	0,240	2,45	10,7	2,34	0,725	61,202	0,0001
	Етнотолерантність	2,74	0,341	2,37	0,686	2,45	0,478	12,287	0,485
АкСт	Асиміляція	2,44	0,803	3,84	0,654	2,20	0,798	41,455	0,018
	Сепарація	2,13	0,733	2,65	0,74	2,84	0,870	15,481	0,021
	Маргіналізація	2,83	0,064	2,09	0,789	2,05	0,659	35,228	0,0001
	Інтеграція	2,61	0,611	3,75	0,62	4,12	0,840	74,831	0,0001
Д	Дискримінація протягом усього життя	9,62	7,141	8,65	0,789	7,46	10,829	19,916	0,0001
	Щоденна дискримінація	2,73	0,341	2,08	0,681	1,85	0,473	49,340	0,0001

Примітка: АкСт – акультураційні стратегії, TEI – типи етичної ідентичності, Д – дискримінація, НРА – студенти з низьким рівнем адаптації, CPA – студенти з середнім рівнем адаптації, BPA – студенти з високим рівнем адаптації.

Виявлено, що у студентів з Китаю найвищі показники стратегії інтеграції ($p \leq 0,0001$) і позитивної етнічної ідентичності ($p \leq 0,0001$), найнижчі – в стратегіях маргіналізації ($p \leq 0,0001$), асиміляції ($p \leq 0,0001$), етнотолерантності ($p \leq 0,0001$) та етнотолерантності ($p \leq 0,0001$). Найнижчі показники етнотолерантності ($p \leq 0,0001$), дискримінації протягом усього життя ($p \leq 0,0001$) і щоденної дискримінації ($p \leq 0,0001$) у іноземних студентів з країн Європейського Союзу.

Результати емпіричного дослідження дозволили нам виділити ті соціально-психологічні характеристики, які конструктивно або деструктивно

впливають на процес соціально-психологічної адаптації іноземних візитерів та на цій основі скласти схематичну модель конструктивно-деструктивних чинників соціально-психологічної адаптації іноземних студентів.

Висновки. Результати аналізу літературних джерел з проблеми адаптивних можливостей іноземних студентів і отримані в нашому дослідженні емпіричні дані дозволили визначити основні параметри соціально-психологічної адаптації іноземного студента до освітньому середовищі українських вузів.

Іноземні студенти з найменшим рівнем адаптивності характеризуються високим рівнем тривожності, як відображення страху перед новими умовами навколишнього середовища, які сприймалися як загрозливі, також високим рівнем капризності, депресивності та невпевненості в собі та закритістю досвіду, вузьким колом інтересів.

Іноземні студенти із середнім рівнем адаптивності проявляють риси інтравертності та співпраці. Такі студенти проявляють риси антагонізму та відчуженості. Студенти другої групи характеризуються проблемами з цілеполяганням.

Іноземні студенти з найбільшою адаптивністю мають найвищі показники фактору домінування, пошуку нових вражень. Вони є найбільш дружелюбними, довірливими та прямими. Характеризуються такими рисами як ефективність, організованість, відповідальність, самодисципліна та розсудливість. Вони є найбільш емоційно стабільними та творчими особами, з широким колом інтересів.

Література

1. Березин Ф.Б. Психическая и психофизиологическая адаптация человека. Л.: Наука, 1988. 267 с.
2. Берри Дж.В. Кросс-культурная психология. Исследования и применение. Х.: Гуманитарный центр, 2007. 560 с.
3. Воробець А. Сутність структура та механізми процесу соціальної адаптації // *Методологія, теорія та практика соціологічного аналізу сучасного суспільства: Зб. наук. праць: у 2 т. Т. 2.* Харків: Видавничий центр ХНУ, 2006. С. 300-305.
4. Калісецька І.В. Теоретичні питання крос-культурної адаптації. *Збірник наукових праць. НПУ імені М.П. Драгоманова. К., 2001. С. 16-23.*
5. Косталес Завгородняя, А.И. Эмоционально-личностные факторы адаптированности иностранных студентов: автореф. дис. ... канд. психол. наук. М., 2013. 27 с.
6. Кузнецов П.С. Концепция социальной адаптации. Саратов: Изд-во Саратов. ун-та, 2000. 26 с.

- 7.Ларионова, С.А. Социально-психологическая адаптация личности: теоретическая модель и диагностика [Текст]. Белгород, 2002. 200 с.
- 8.Мнацаканян, И.А. Адаптация учащихся в новых социокультурных условиях: дис. ...канд. психол. наук. Ярославль, 2004. 191 с.
- 9.Налчаджян, А.А. Психологическая адаптация: механизмы и стратегии [Текст]. 2-е изд., перераб. и доп. М.: Эксмо, 2010. 368 с.
- 10.Тоба М. Психологічні особливості міжкультурної адаптації особистості до нового етнічного середовища Соціальна психологія. 2003. № 1. С. 134-139.
11. Шолохов, И.А. Психологические особенности адаптации учащейся молодежи за рубежом: дис. ... канд. психол. наук. М., 2002. 214 с.

References

- 1.Berezin F.B. Psikhicheskaiia i psikhofiziologicheskaiia adaptatsiia cheloveka. L.: Nauka, 1988. 267 s.
- 2.Berri Dzh.V. Kross-kulturnaiia psikhologiiia. Issledovaniia i primenenie. Kh.: Gumanitarnyi tsentr, 2007. 560 s.
- 3.Vorobets A. Sutnist struktura ta mekhanizmi protsesu sotsialnoi adaptatsii. Metodologiiia, teoriia ta praktika sotsiologichnogo analizu suchasnogo suspilstva: Zb. nauk. prats: u 2 t. T. 2. Kharkiv: Vidavnichii tsentr KhNU, 2006. S. 300-305.
- 4.Kalisetska I.V. Teoretichni pitannia kros-kulturnoi adaptatsii. Zbirnik naukovikh prats. NPU imeni M.P. Dragomanova. K., 2001. S. 16-23.
- 5.Kostales Zavgorodniaia, A.I. Emotsionalno-lichnostnye faktory adaptirovannosti inostrannykh studentov: avtoref. dis. ... kand. psikhol. M., 2013. 27 s.
- 6.Kuznetsov P.S. Kontseptsiiia sotsialnoi adaptatsii. Saratov: Izd-vo Sarat. un-ta, 2000. 26 s.
- 7.Larionova, S.A. Sotsialno-psikhologicheskaiia adaptatsiia lichnosti: teoreticheskaiia model i diagnostika [Текст]. Belgorod, 2002. 200 s.
- 8.Mnatsakanian, I.A. Adaptatsiia uchashchikhsia v novykh sotsiokulturnykh usloviiakh: dis. ...kand. psikhol. Nauk. Iaroslavl, 2004. 191 s.
- 9.Nalchadzian, A.A. Psikhologicheskaiia adaptatsiia: mekhanizmy i strategii [Текст]. 2-е изд., перераб. и доп. М.: Эксмо, 2010. 368 с.
- 10.Toba M. Psikhologichni osoblivosti mizhkulturnoi adaptatsii osobistosti do novogo etnichnogo seredovishcha Sotsialna psikhologiiia. 2003. № 1. S. 134-139.
11. Sholokhov, I.A. Psikhologicheskie osobennosti adaptatsii uchashcheisia molodezhi za rubezhom: dis. ... kand. psikhol. nauk. M., 2002. 214 s.

Suslova V.A.

EMPIRICAL INDICATORS OF SOCIO-PSYCHOLOGICAL ADAPTATION OF FOREIGN STUDENTS TO THE EDUCATIONAL ENVIRONMENT OF A HIGHER EDUCATIONAL INSTITUTION

The article is devoted to the coverage of peculiarities of social and psychological adaptation of foreign students to the educational environment of a higher educational institution. Theoretical and methodological analysis of scientific approaches to the study of the problem of social and psychological adaptation of personality in terms of educational migration.

The results of the analysis of literary sources on the problem of adaptive capacities of foreign students and the empirical data obtained in our study allowed us to determine the basic parameters of the social and psychological adaptation of a foreign student to the educational environment of Ukrainian universities.

International students with the least level of adaptability are characterized by high levels of anxiety, as a reflection of fear of new environmental conditions, which are perceived as threatening, as well as high levels of moodiness, depressiveness and self-doubt and closed experience, narrow range of interests.

International students with moderate levels of adaptability exhibit features of introversion and collaboration. Such students exhibit antagonism and estrangement. The students of the second group are characterized by problems with the whole lodging.

International students with the most adaptability have the highest indicators of dominance, finding new experiences. They are the most friendly, trusting and straightforward. Features such as efficiency, organization, responsibility, self-discipline and prudence. They are the most emotionally stable and creative individuals with a wide range of interests.

The components of the personal profile of foreign students are empirically determined by the levels (low, medium, high) of their socio-psychological adaptation to the educational environment of the institution of higher education. The influence of the features of intercultural interaction on the effectiveness of social and psychological adaptation to the educational environment of higher education institutions of foreign students from different countries (India, China, European Union) is revealed.

Key words: *foreign students, socio-psychological adaptation, socio-cultural adaptation, educational environment, higher education institution.*

Суслова Валерія Олександрівна – викладач кафедри соціальної допомоги та практичної психології ФПСР ОНУ імені І.І. Мечникова.

Харченко Н.М.

ОСОБЛИВОСТІ ПІДЛІТКІВ, ЩО МАЮТЬ РИЗИК НАРКОТИЗАЦІЇ

ORCID 0000-0002-7037-947X

Констановано, що у науковій переодичі представлені чинники, що обумовлюють генезу наркотичної залежності; індивідуально – типологічні особливості наркозалежних; визначено риси особистості наркозалежного, перелічено підходи до причин формування психічної, зокрема наркотичної залежності. Зазначено що існує обмежений психодіагностичний інструментарій, що дозволяє визначити ризик наркотизації у підлітків. Мета дослідження - емпірично дослідити вираженість чинників ризику, що приводять до наркотичної залежності у підлітків за допомогою експрес-діагностики. Методи дослідження: теоретичний аналіз наукових періодичерел, психодіагностичний метод, що включав експрес-методику раннього виявлення схильності до наркоманії ("Кассандра"), проєктивні методики "Мій життєвий шлях" і "Графічний тест Коттла", методи математичної статистики. Результати. В пілотажному дослідженні виділена група ризику або група уваги, до якої увійшли підлітки з середньо-високим і високим рівнем за шкалами «Особистісні передумови», «Психосоціальні передумови» та «Ставлення до наркотиків». Показано, що ці підлітки допускають можливість епізодичного споживання наркотичних засобів, вони часто стикаються з фактами вживання в соціальному оточенні, деякі констатують наявність проблем у взаємовідносинах в сім'ї. За шкалою «Біогенетичні передумови» у більшості досліджуваних не встановлено обтяжуючого анамнезу. За шкалою "Ризик нервово - психічного зриву" у підлітків групи ризику встановлено середній рівень задоволеності собою та життєвою ситуацією, що в несприятливих умовах може стати причиною неадекватного емоційного реагування. У більшості зафіксовано песимістичне реагування на емоційно - значущі події. У підлітків групи ризику представлений частковий образ подій у впорядкованій послідовності від минулого до майбутнього з ознаками нереалістичного/ілюзорного оптимістичного погляду на майбутнє життя та представлена зв'язаність часових зон («без минулого немає майбутнього»). Заключення. Аналіз результатів продемонстрував наявність у підлітків групи ризику часткового позитивного образу життєвого шляху і зв'язаність часових

перспектив, на фоні високого рівня за шкалами «Особистісні передумови», «Психосоціальні передумови» та «Ставлення до наркотиків», що свідчить про усвідомлену готовність до вживання наркотичних речовин.

Ключові слова: *ризик наркотизації, експрес-діагностика, часові перспективи, життєвий шлях, підліток.*

Постановка проблеми. Наркоманія є негативним соціальним явищем, що обумовлено залежністю від наркотичної або психотропної речовини. Наркоманія вражає психічну сферу особи, зачіпає усі сторони внутрішнього світу і стосунків з іншими людьми. Останнім часом вчені приділяють увагу причинам формування наркотичної залежності і особливе місце в цих дослідженнях займає вивчення підлітків, які входять до групи ризику, що мають передумови для формування залежності.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Аналіз підходів до причин формування психічної, зокрема наркотичної залежності демонструє актуальність цієї проблеми для психоаналітичного, біхевіористичного, гуманістичного, інтеракціоністського, діяльнісного підходів, онтопсихології, теорії стресу і копінгу та інших. Так, з позиції психоаналітичної теорії на формування залежності впливають невирішені конфлікти дитинства, емоційна залежність від дорослих, психологічна регресія (Кривоногова, 2002); комплекс таких властивостей, як халатність, пасивність, злість, егоїзм (К. Г. Юнг); недостатньо розвинене відчуття спільності (А. Адлер); порушення ідентичності (Е. Еріксон). З погляду гуманістичної психології - мазохистичні тенденції, наявність постійної потреби в симбіотичному зв'язку, страх самотності і відторгнення (Е. Фромм). Е. Фромм розглядав вживання наркотиків як своєрідний протест проти соціального насильства і нудьги, як окремий випадок культу споживача серед молоді, отже, мотивом залучення до наркотиків служить прагнення "споживати щастя в чистому вигляді", як товар. В. Франкл причину наркозалежності зв'язував з відчуттям втрати сенсу. Пацієнт, на його думку, страждає не стільки від почуття неповноцінності, скільки від глибокого почуття втрати сенсу життя, яке сполучене з відчуттям порожнечі свого буття, що можна позначити (визначити) як екзистенціальний вакуум. Близькими до поглядів В. Франкла є думки Д. Леонтьєва, який вважав, що система життєвих сенсів і цінностей є регулятором розвитку особистості і виступає однією з головних складових світогляду (Леонтьєв, 2007). За Ю. О. Клейбергом результуюча причина наркоманії є наслідком "соціальної невлаштованості", неблагополуччя, відчуження у бездушному суспільстві, втрати або відсутності сенсу життя. Біхевіористи, в якості причин виникнення залежності вбачають порушення процесу успішної соціалізації (Кривоногова, 2002); представники теорії стресу і

копінгу - домінування стратегії, при якій людина намагається уникнути контакту з навколишньою реальністю, ухилитися від рішення проблем (Р. Лазарус). Згідно інтеракціоністському підходу, психоактивна речовина може виступати об'єктом, що допомагає уникнути фрустрації і сприяє ефективній адаптованості особистості в ситуації "блокади потреб" (Кривоногова, 2002). З погляду онтопсихології за наркоманією завжди криються розлади "Я", особистісна незрілість, відчуття провини (А. Менегетті); з погляду психосинтезу - відчуття незнаності у суспільстві (Р. Асаджіолі). В гештальттерапії вважається, що залежна поведінка пов'язана з порушенням процесу "контакт-відхід", лише одна домінуюча потреба стає фігурою, втрачається контакт з реальністю (Ф. Перлз). У діяльнісному підході залежна поведінка визначається як помилково опредмечена потреба, тобто домінуючим мотивом стає пошук об'єкту, який задовольняє цю потребу (С. Л. Рубінштейн, Б. Г. Ананьев). Отже, генеза наркотичної залежності обумовлено доволі широким спектром чинників. Наполягає на тому, що проблема наркозалежності є дійсно багатоаспектною, Але, в рамках напрямів, які існують сьогодні в психології, жодна з теорій або концепцій повністю не пояснюють феномени, пов'язані з виникненням наркотичної залежності, а наявність численних несистематизованих фактів перешкоджає розробці методів діагностики, лікування і профілактики наркозалежної особистості (Мостова, 2013).

Наркозалежність визначають як вид аддиктивної поведінки, що характеризується формуванням прагнення до відходу від реальності шляхом штучної зміни свого психічного стану за допомогою прийому деяких речовин або постійної фіксації уваги на визначених видах діяльності з метою розвитку і підтримки інтенсивних емоцій.

В сучасній літературі більше зустрічається досліджень особистості, що вже має наркотичну залежність. Так, запропонований типовий для наркотичної особистості набір характеристик: брехливість, лінь, конфліктність, ігнорування морально-етичних норм в поведінці, маніпулятивність (Березин, 2001). Виявлено ряд загальних рис особистості із залежною поведінкою - слабкий розвиток самоконтролю, невміння долати труднощі, емоційна нестійкість (Завацька, 2010). До того ж відомо, що при вживанні наркотичних речовин збільшуються негативні риси особистості, а також виникає протиріччя самооцінки і рівня досягнень. У клініко-психопатологічному дослідженні продемонстровано наявність у наркозалежних комплексу мотивів, на який додатково впливали строк наркотизації та вираженість наркотичної залежності (Айметов, 2007). В якості провідних зареєстровані наступні патологічні мотиви: адиктивні (25,5%), пов'язані з корекцією порушень в структурі синдрому відміни (28,7%), компульсивного потягу до наркотику (34,1%) та, до певної

міри, отримання задоволення: гедоністичний (1,6%), атарактичний (4,8%) та мотив гіперактивації (5,3%). Порівняльний аналіз з початком лікування в усіх хворих встановив наступні провідні мотиви, викликані сформованим синдромом відміни та компульсивним потягом до наркотичної речовини, а також такі, що відбивають потребу у дезадаптуючих змінах власного стану, з акцентом на атарактичних (надалі вони об'єднані нами під умовною назвою патологічні, оскільки відповідним чином пов'язані з адиктивними або особистісними порушеннями) (Айметов, 2007). Встановлено що у наркозалежних відзначаються середній рівень показників за параметрами: цілі та локус контролю Я, нижче середнього рівня знаходяться середньо групові показники за параметрами: процес, результативність життя, локус контролю життя і загальний рівень свідомості життя (І.П.Іщенко, Н.С.Харитонова). Тобто процес життя не сприймається ними як цікавий, емоційно насичений або наповнений змістом. При цьому, повноцінний сенс життя можуть надавати спогади про минуле або націленість в майбутнє. Випробовувані оцінюють пройдений відрізок життя як недостатньо продуктивний і осмислений, що свідчить про незадоволення своїм життям в минулому. Наркозалежним властивий фаталізм, переконаність в тому, що життя людини не підвладна свідомому контролю, що свободі вибору не існує, і немає ніякого сенсу згадувати що-небудь на майбутнє. Наркозалежні мають зовнішній локус контролю, тобто, є екстерналами.

Таким чином, у науковій періодиці детально описано чинники, що обумовлюють генезу наркотичної залежності; найбільш значущі індивідуально – типологічні особливості наркозалежних; представлені риси особистості наркозалежного та обговорюються їх мотивні сенсожиттєві орієнтації, на які впливають строк наркогізації та вираженість наркотичної залежності але мало вивченим є особистості, що мають підвищений ризик до формування наркотичної залежності.

Виклад основного матеріалу дослідження. Метою дослідження було емпіричне вивчення вираженості чинників ризику, що приводять до наркотичної залежності у підлітків за допомогою експрес-діагностики.

З теорії відомо, що до чинників ризику, що створюють підвищений ризик зловживання наркотичними речовинами відносять:

- біогенетичні (обтяжена спадковість, черепно-мозкові травми, мозкові інфекції і ін.);
- соціально-середовищні (особливості сімейної ситуації, дисгармонійні стилі виховання, емоційна знедоленість, низькі морально-етичні установки і традиції в сім'ї і ін.);

- індивідуально-психологічні (непевненість в собі, високий рівень тривожності, погана комунікабельність, акцентуація характеру, вікові психологічні особливості). Перелічені вище соціальні, біогенетичні і індивідуально-психологічні чинники ризику знаходяться у взаємозв'язку.

Враховуючи вищезазначене ми використали експрес-методику раннього виявлення схильності до наркоманії ("Кассандра"), проективну методику "Мій життєвий шлях", Методику "Мій життєвий шлях" використовували для з'ясування видів та засобів самопроекування життєвого шляху та методику "Графічний тест Коттла". Методика "Кассандра" ґрунтована на комплексному підході до діагностики ризику наркотизації, що дозволяє розглядати формування установки адиктивної поведінки особи з позиції взаємодії сукупності біогенетичних, соціально-середовищних і індивідуально-психологічних передумов. Методика містить 241 твердження, які формують 6 основних шкал і шкалу брехні. До основних шкал відносять: обізнаність, ставлення до наркотиків, особистісні передумови, біогенетичні передумови, психосоціальні передумови, ризик нервово-психічного зриву.

В результаті проведеного пілотажного дослідження 30 підлітків віком 14 – 15 років було встановлено наступне (таблиця 1).

Таблиця 1

Представленість різних передумов наркотизації у підлітків

Шкала	Рівень у %			
	Низький	Середній	Середньо-високий	Високий
Обізнаність	-	75,9	20,7	3,4
Ставлення до наркотиків	-	79,3	20,7	
Особистісні передумови	-	51,7	20,7	27,5
Біогенетичні передумови	27,6	72,4	-	-
Психосоціальні передумови	3,4	58,6	34,5	3,4
Ризик нервово-психічного зриву	6,9	89,7	3,4	-

Аналіз табл. 1 показує, що за шкалою обізнаність 20,7% досліджуваних підлітків мають глибокі знання про: різновидах наркотичних речовин,

подробностях процесу вживання наркотиків, особливостях наркотичного сп'яніння, проявляють розуміння виразів сленгів(шкала «Обізнаність»).

За шкалою «Ставлення до наркотиків», яка характеризує відношення досліджуваного до цінностей і образу життя наркозалежних, а також формулює ступень психічної готовності до його прийняття або протидії встановлено, що 20,7% підлітків не лише виправдовують прийняття наркотичних речовин іншими, але і допускають можливість епізодичного споживання наркотиків, 79,3% досліджуваних байдужі до цієї теми, але приймають можливість цього способу життя для інших. 23% від цих досліджуваних є соціально і особистісно незрілими.

За шкалою «Особистісні передумови», яка встановлює наявність психологічних факторів, що обумовлюють схильність до застосування наркотичних речовин. Встановлено, що 20,7% мають ризик наркотизації, а у 27,5% має місце значима верогідність несприятливого прогнозу, з урахуванням представленості середньо-високого (34,5%) і високого рівня у 3,4% підлітків за шкалою «Психосоціальні передумови».

За шкалою «Біогенетичні передумови» у 27,6% досліджуваних не встановлено обтяжуючого анамнезу, а у 72,4% має місце окремі відхилення у фізичному і психічному розвитку, наявність серед родичів досліджуваних, схильних до алкоголізму або з асоціальним образом життя.

За шкалою «Психосоціальні передумови» 3,4% досліджуваних не мають друзів та близьких, що вживають наркотичні засоби або інші психоактивні речовини. У 34,5% підлітків в оточенні присутні ті, які вживають або часто стикаються з фактами вживання в соціальному оточенні, деякі констатують наявність проблем у взаємовідносинах в сім'ї.

За шкалою «Ризик нервово-психічного зриву» встановлено, що у більшості підлітків (89,7%) наявний середній рівень задоволеності життєвою ситуацією, собою, існуючим станом, що в несприятливих умовах може стати причиною неадекватного емоційного реагування. У більшості зафіксовано песимістичне реагування на емоційно-значущі події. У 6,9% підлітків нервово-психічні зриви малоімовірні.

За шкалами «Особистісні передумови», «Психосоціальні передумови» нами була виділена «група ризику» або «група уваги», до якої увійшли підлітки з середньо-високим і високим рівнем за цими шкалами та за шкалою «Ставлення до наркотиків». За шкалою «Особистісні передумови» підлітків було 33%, за шкалою «Психосоціальні передумови» - 13%.

В результаті аналізу проєктивної методики «Графічний тест Коттла» за Р. Б. Браун та Р. Херінг, спрямованої на дослідження суб'єктивного відчуття зв'язаності часових перспектив, нами було виявлено, що у більшості

досліджуваних 30% – переважає розміщення трьох часових зон одна в одній або віокремлення третьої (минуле або майбутнє). Зв'язаність часових зон представлена у 23% підлітків (вони перетинаються), у 20% - перетинаються часові зони але майбутнє є більшим за розміром, тобто є для досліджуваних більш значущим. У 20% досліджуваних в свідомості не має зв'язаності минулого – теперішнього – майбутнього, вони мають складнощі в адаптації до важких ситуацій з ухваленням оптимальних рішень і регуляції життєдіяльності життя в цілому. Інші зв'язують часові зони стрілками, лініями, тобто їх минуле, майбутнє і теперішнє пов'язано подіями, спогадами, «спогадами про майбутнє» в їх свідомості.

Відомо, що життєвий шлях поєднує біографічне і історичне. Людина, яка рефлексує своє життя оглядається на минуле і намагається зазирнути у своє майбутнє (Титаренко, 2014). Проектуючи свій життєвий шлях, людина керується певною системою уявлень про своє минуле, теперішнє та майбутнє, тому наступним кроком було вивчення самопроекування життєвого шляху. Узагальнюючи результати цього етапу дослідження ми розподілили підлітків на 3 групи, що отримали наступні назви: відсутність проектувань, частковий набір подій у впорядкованій послідовності від минулого до майбутнього, «абстракції». Щодо проектувань першої групи («Відсутність проектувань»), то 37% підлітків не змогли зобразити життєвий шлях, і це завдання виявилось для них важким. Проектування другої групи «Частковий набір подій у впорядкованій послідовності від минулого до майбутнього» відбивають деякі події, що відбуваються з людиною від народження до смерті, з наступними етапами: народження – дитинство - школа – заміжжя -- смерть представлено у 23 %. У більшості представлених проектувань цієї групи не можливо відзначити терміни подій, немає прив'язки до віку досліджуваних і вони є більш загальними, але можливо побачити бажаний порядок настання ключових життєвих подій, що є одним з важливих нормативних показників траєкторії життєвого шляху. Образ послідовності подій існуючий у свідомості досліджуваних відображає типові для даної соціокультурної ситуації послідовність подій життя, тобто в проектуваннях життєвого шляху відображена нормативність та конвенційність спільноти. У частини відображено тільки минуле та наявні ознаки нереалістичного/ілюзорного оптимістичного погляду на майбутнє життя.

У 33% підлітків представлено проектування, що отримали назву «Абстракції». В них життєвий шлях репрезентується у вигляді сходів, дерева, стріл та інше. Ми вважаємо, що ці проектування з одного боку демонструють уявлення про життєвий шлях як шлях наверх до своєї мрії або мети, самореалізації або ці проектування є ознакою незрілої особистості без

усвідомлених життєвих планів, уявлень про своє майбутнє, нездатності або небажання до проектування свого майбутнього.

Інші репрезентації життєвого шляху важко систематизувати.

Таким чином, у більшості досліджуваних підлітків не існує образ або існує фрагментарний образ про свій життєвий шлях.

У «групі уваги» або «групі ризику» тільки у 3 підлітків не представлено проектування життєвого шляху, у інших - проектування відносяться до другої групи проектувань - частковому набору подій у впорядкованій послідовності від минулого до майбутнього з ознаками нереалістичного/ілюзорного оптимістичного погляду на майбутнє життя (кар'єра, матеріальне благополуччя). Щодо «Кругов Котла», то у 5 підлітків групи ризику представлена зв'язаність часових зон і деякі з них визначають, що «без минулого немає майбутнього», у остальных- дві часові зони розташовані одна в одній і віокремлюється третя(минуле або майбутнє).

Висновки. Аналіз результатів продемонстрував наявність у підлітків групи ризику часткового позитивного образу життєвого шляху і зв'язаність часових перспектив, на фоні високого рівня за шкалами «Особистісні передумови», «Психосоціальні передумови» та «Ставлення до наркотиків», що свідчить про усвідомлену готовність до вживання наркотичних речовин.

Перспективами подальших досліджень є вивчення особистісних особливостей підлітків, що мають ризик наркотизації.

Література

1. Аймедов К. В. Клинические аспекты современной адиктологии (литературный обзор). *Вісник психіатрії та психофармакотерапії*. 2007. № 1 (11). С. 136–145.
2. Березин С.В. Психология наркотической зависимости и созависимости. [Монография]. М. : МПА, 2001. 212 с.
3. Завадська Н.Є. Системний підхід у вирішенні проблеми реадaptaції особистості. *Теорія і практика управління соціальними системами*. 2010. №4. С. 30–39.
4. Кривоногова О. В. Патопсихологические характеристики подростков – больных опийной наркоманией. *Вісник Харківського університету*. Серія Психологія. 2002. № 550. С.17-22.
5. Леонтьев Д.А. Психология смысла: природа, строение и динамика смысловой реальности. М., Смысл. 2007. 511с.
6. Мостовая Т.Д. Индивидуально-типологические особенности наркозависимых на разных этапах ресоциализации. *Вісник Харківського університету*. Серія «Психологія». 2013. № 1032, вип. 50. С.213-219.

7. Титаренко Т. М. Психологічні практики конструювання життя в умовах постмодерної соціальності : монографія. К. : Міленіум, 2014. 206 с.

References

1. Aimedov K. V. (2007) Klynycheckye aspekty covremennoi adyktolohyy (lyteraturnii obzor) [Clinical aspects of modern adductology (literature review)] *Vicnyk psykiatrii ta psykhofarmakoterapii*. 1 (11), 136–145. [in Russian]

2. Berezyn C.V. (2001) Pcykholohiya narkotycheckoї zavycymoty y cozavycymoty.[Psychology of drug addiction and addiction]. М. : МРА. [in Russian]

3. Zavadeka N.Ie(2010). Cystemnyi pidkhid u vyrishenni problemy readaptatsii ocobyctoty [System pidkhid in viral problems and readaptation of community] *Teoriia i praktyka upravlinnia cotsialnymy cystemamy*, 4,30–39. [in Ukrainian].

4. Kryvonohova O. V. (2002) Patopcykholohycheckye kharakteryctyky podroctkov – bolnykh opyinoi narkomanyei[Pathopsychological characteristics of adolescents with opiate addiction] *Vicnyk Kharkivckoho univercytetu. Ceriia Pcykholohiia*,550,17-22. [in Russian]

6. Leontev D.A.(2007) Pcykholohiya smicla: pryroda, ctroenye y dynamyka smyslivoi realnocty [Psychology of meaning: nature, structure and dynamics of semantic reality]. М., Smysl [in Russian].

7. Moctovaia T.D.(2013) Yndyvydualno-typolohycheckye ocobennocty narkozavycymykh na raznykh etapakh recotsyalyzatsyy [Individually typological features of drug addicts at different stages of re-socialization] *Vicnyk Kharkivckoho univercytetu. Ceriia «Pcykholohiia»* ,1032, 50, 213-219. [in Russian]

8. Tytarenko T. M.(2014)sialnocti : monohrafiia [Psychological practices of designing life in the minds of post-modern socialism]К : Milenium. [in Ukrainian].

Kharchenko N.

The particularities of adolescents at risk of narcotization

It was stated that the factors that determine the genesis of narcotic addiction are presented in scientific periodicals; individually - typological features of drug addicts; the features of drug addiction are defined, approaches to the causes of psychical, drug addiction, in particular, are listed. It was noted that there is a limited psychodiagnostic tool that allows to determine the risk of narcotization among adolescents. The purpose of the research is to empirically investigate the severity of risk factors that lead to drug addiction among adolescents using rapid diagnosis. Methods: theoretical analysis of scientific sources, psychodiagnostic method, which included express methods of early detection of the propensity to drug addiction

("Cassandra"), projective methods "My life path" and "Cottle's Graphic test", methods of mathematical statistics.

Results. The pilot research identified the group of the risk or an attention group that included adolescents with medium and high levels on the scales "Personal preconditions", "Psychosocial preconditions" and "Attitude to drugs". It was shown that these teenagers accept occasional drug consumption, they often face the facts of drug consumption in their social environment, some ascertain problems in relationships in their families. The aggravating history was not determined on the scale of "Biogenetic preconditions" among most of the examinees. The adolescents in the group of risk have an average level of satisfaction with themselves and their life situation on the "Risk of neuro - psychic breakdown" scale, which can be the cause of inadequate emotional response in unfavorable conditions. Most of the examinees have a pessimistic response to emotionally significant events. The adolescents in the group of risk represent a partial pattern of events in a sequential order from the past to the future, with signs of an unrealistic / illusory optimistic view of the future life, and a coherence of time zones ("no future without the past").

Conclusion. The analysis of the results has shown that adolescents in the group of risk possess partially positive view on the life path and the connection of time perspectives, against the backdrop of a high level on the scales "Personal preconditions", "Psychosocial preconditions" and "Attitude to drugs", indicating a conscious readiness to drugs' consumption.

Keywords: risk of narcotization, rapid diagnosis, time perspectives, life path, adolescent.

Харченко Наталя Михайлівна – практичний психолог Комунального закладу «Одеський педагогічний коледж», здобувач кафедри загальної психології та психології розвитку особистості Одеського національного університету імені І.І. Мечникова.

**ЕМПІРИЧНЕ ДОСЛІДЖЕННЯ УРГЕНТНОЇ АДИКЦІЇ У ОСІБ
ЮНАЦЬКОГО ВІКУ**

Стаття присвячена вивченню проблеми ургентної адикції у осіб юнацького віку. Вона висвітлює загострену проблему адиктивної поведінки, яка є однією з форм поведінки, що виражається у відході від реальності. Зазначаються особливості розвитку ургентної залежності та її впливу на психофізичний стан особистості. Обґрунтовується необхідність вивчення означеного феномену саме у юнацькому віці. Розкривається сутність ургентної адикції, як залежності від стану постійної нестачі часу, відчуття постійного страху «не встигнути». Виділено шість основних характеристик, які притаманні особистості з ургентною адикцією: гіперконтроль над часом; відмова від особистого часу; постійне прийняття всіх вимог, що стосуються роботи; хронічна фрустрація базових потреб; втрата здатності радіти життю в теперішньому часі; тривога за майбутнє, постійний страх не встигнути. Подано характеристики ургентного адикта як протилежні до характеристик особистості, що не відчуває тиск часу: квапливість; неспроможність жити теперішнім; низька самооцінка; неефективність у розпорядженні часом; недовіра до запланованого майбутнього; нездатність отримання користі зі свого минулого; використання часу в незначущих відносинах. Розглядаються типи ургентної адикції у відповідності з особливостями саморегуляції та особливостями її прояву: ургентна адикція за типом планування; ургентна адикція за типом відмови від моделювання; негнучка ургентна адикція. Представлено результати емпіричного дослідження, які доводять, що особи юнацького віку схильні до виникнення залежностей, серед яких найбільш вираженою є любовна. Підтверджено результатами двох методик, що ургентна залежність характерна для більшості осіб юнацького віку, але проявляється вона на середньому рівні. З'ясовано, що трудова адикція (як складова ургентної залежності) має середній рівень вияву. Констатовано, що у осіб юнацького віку переважає орієнтація на майбутнє: будуючи свої плани, вони враховують особливості сьогодення. Підтверджено результатами математичної статистики наявність оберненого взаємозв'язку рівня ургентної залежності та орієнтації часу.

Ключові слова: адикція, ургентна залежність, темпоральність, час, трудоголізм.

Постановка проблеми. Загальновідомо, що проблема часу постає перед особистістю кожен день, оскільки саме час здатен впливати на діяльність та регулювати її. Розуміння сутності часу та особливостей його сприйняття допомагає в організації життєдіяльності та раціональному використанні часу. Разом з тим, трансформаційний характер суспільних процесів у поєднанні зі зростаючою зайнятістю сучасної людини призводять до зростання кількості осіб з хронічним відчуттям нестачі часу, стресовими станами, які негативно впливають на її психічне здоров'я.

У сучасному суспільстві, серед його швидкого темпу, людям нав'язується модель успіху, заснованого на виконанні більшої кількості завдань в більш короткі терміни. Наслідком таких суспільних змін є загострення проблеми адиктивної поведінки, яка є однією з форм поведінки і виражається в відході від реальності за допомогою зміни психічного стану через вживання хімічних речовин (куріння, наркоманія, токсикоманія) або постійною фіксацією уваги на певних предметах або активностях, що викликають інтенсивне емоційне переживання (шопінг, ургентна залежність, трудоголізм, інтернет-адикція і т.п.).

Ургентна залежність розвивається у людей різноманітних професій, наприклад, у вчених, студентів, менеджерів, директорів та багатьох інших. Ці особи зазнають та відчувають на собі весь тиск часу, вони швидко стають від нього залежними, при цьому не усвідомлюючи всієї важливості ситуації і неминучості наслідків. Відтак, адикція розвивається вкрай непомітно. Людина піддається впливу внутрішніх та зовнішніх чинників. У разі успішного результату подій людина відчуває себе повною сил, енергії та ентузіазму: у неї з'являється повне відчуття того, що вона зможе впоратися з будь-яким завданням.

Людина витрачає весь свій час на виконання поставлених завдань, зовсім не відпочиваючи, що може призвести до серцево-судинних захворювань, шлункових язв, головних болів, нервових зривів різного характеру, депресій, стану страху, порушення короткочасної пам'яті, залежності від використовуваних препаратів, а також до появи «синдрому вигорання». Особливо цікавим періодом для вивчення темпоральних особливостей є юнацький вік, оскільки саме в ньому уявлення про час, побудовані на власному досвіді, наближаються до його абстрактного відображення та трансформуються. Все зазначене актуалізує та загострює необхідність вивчення феномену ургентної адикції у юнацькому віці.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Дослідження сприйняття людиною часу та їх взаємозалежності розкривається переважно в контексті

проблеми становлення особистості (К. О. Альбуханова-Славська, С. І. Бабатіна, Т. Н. Березіна, Є. І. Головаха, Ф. Зімбардок та ін.). Особливості ургентної адикції особистості потрапили в поле наукової уваги М. Бітті, А. К. Болотової, Є. Д. Кіреєвої, Ю. Г. Клименко, Н. Тасі, П. Ю. Удачиної, О. Л. Шибко та ін.

Мета статті: презентувати результати емпіричного дослідження ургентної адикції у осіб юнацького віку.

Виклад основного матеріалу і результатів дослідження. Ургентна адикція є однією із форм адиктивної поведінки особистості, яка на сьогоднішній момент є однією з актуальних проблем сучасної психології. Вона постає однією з негативних залежностей. Її психологічний механізм стає більш зрозумілим при порівнянні стану нестачі часу з протилежним, за якого цей фактор відсутній. В останньому випадку розвивається почуття наростаючого психологічного дискомфорту, тривоги і страху. Негативні емоції при цьому більш інтенсивні, і стан постійної нестачі часу сприймається як звільнення від найгіршого (Мандель Б. Р., 2015).

У фізіологічному аспекті ургентну залежність можна розглядати як нав'язування людині ритму життя та ігнорування своїх внутрішніх годин. Порушена синхронізація з природним ритмом супроводжується психоемоційним напруженням, яке стає хронічним і звичним. Найбільшою мірою, до формування ургентної адикції, схильні люди, які вже страждають іншим розладом.

Детальним вивченням явища ургентної адикції займалась Н. Тасі, яка власне і ввела це поняття. Автор визначає ургентну адикцію, як залежність від стану постійної нестачі часу, відчуття постійного страху «не встигнути». Так Н. Тасі виділено шість основних характеристик, які притаманні особистості з ургентною адикцією: 1) гіперконтроль над часом; 2) відмова від особистого часу; 3) постійне прийняття всіх вимог, що стосуються роботи; 4) хронічна фрустрація базових потреб; 5) втрата здатності радіти життю в теперішньому часі; 6) тривога за майбутнє, постійний страх не встигнути (Tassi N., 1993). Так, майбутнє у адикта починає співвідноситися тільки з необхідністю виконання обов'язків, а не з думками про задоволення бажаних задовольень і потреб.

Для більш наочної характеристики ургентного адикта слід його порівняти з особистістю, яка не відчуває тиск. Так, на думку М. Бітті, для осіб, які інтегровані в часі, властиві наступні характеристики: 1) неквапливість; 2) живуть теперішнім; 3) висока самооцінка; 4) ефективно розпоряджаються часом; 5) довіра до запланованого майбутнього; 6) отримують користь зі свого минулого; 7) використовують час в значущих відносинах (Бітті М., 2007).

У відповідності з особливостями саморегуляції та особливостями прояву ургентної залежності особистості О. Л. Шибко, виокремлює три типи

ургентної адикції:

– ургентна адикція за типом планування: особистість ініціативна в постановці цілей, проте важко визначає наскільки прийнята мета відповідає умовам її досягнення;

– ургентна адикція за типом відмови від моделювання: особистість активно висуває й намагається реалізувати цілі, але не враховує при цьому внутрішніх умов і зовнішніх обставин діяльності;

– негнучка ургентна адикція відрізняється високим ступенем самоорганізації (Шибко О. Л., 2006).

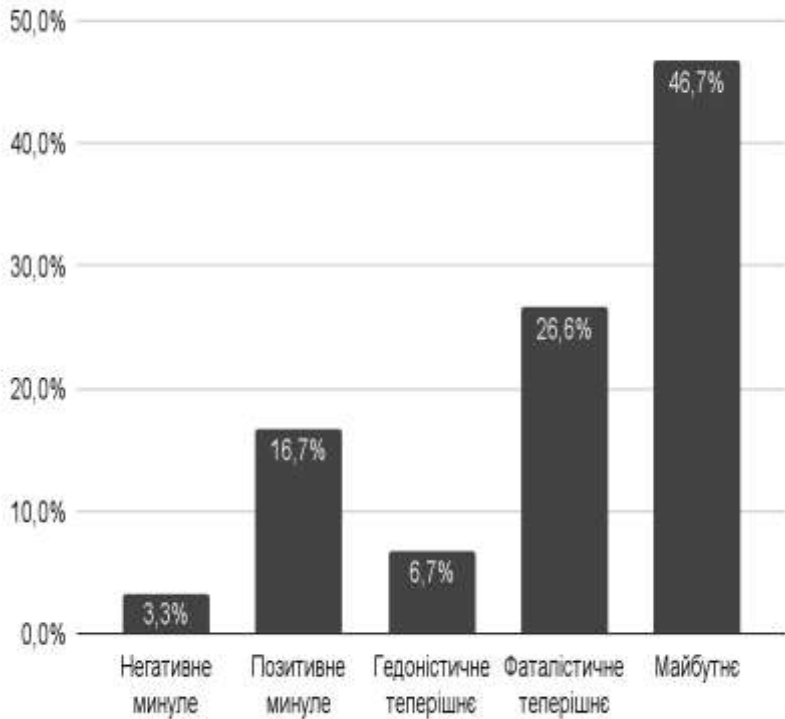

Рис.1. Загальні показники оцінки ставлення до часу

Відповідно до визначених складових та особливостей доцільно здійснювати добір психодіагностичного інструментарію для дослідження ургентної адикції в структурі темпоральності.

Для реалізації мети дослідження та вирішення поставлених завдань нами було дібрано комплекс методик: 1. Опитувальник часової перспективи Ф. Зімбардо; 2) Опитувальник діагностики ургентної залежності О. Л. Шибко; 3) Методика діагностики схильності до 13 видів залежностей Г. В. Лозової, 4) Методика Н. Тассі «Індекс ургентності».

Оскільки часовий фактор є важливою складовою в процесі розвитку особистості на всіх етапах онтогенезу, можна стверджувати, що часові характеристики розвитку слід досліджувати саме в юнацькому віці, як найбільш насиченому темпоральними характеристиками (Абульханова К. А., Березина Т. Н., 2001). Тому нами було залучено до емпіричного дослідження 30 студентів Сумського державного педагогічного університету імені А. С. Макаренка віком 18-22 роки.

На першому етапі дослідження вивчалась система ставлення юнаків до часового континууму за допомогою «Опитувальника часової перспективи» (Ф. Зімбардо) (Zimbardo P. G., Boyd J. N., 1999). Результати наводимо у рис. 1.

З'ясовано, що 3,3% досліджуваних орієнтовані на негативне минуле. Така негативна орієнтація досліджуваних на минуле, може зумовлюватися негативним попереднім досвідом або сформованим негативним образом подій.

Позитивно орієнтованими на минуле виявились 16,7% опитаних, які більш ефективно будують плани на майбутнє, враховуючи попередні помилки. Вони відчують себе більш щасливими, здоровими, успішними, порівняно з особами з негативним ставленням. Втім, надмірна вираженість означеної орієнтації часто заважає прагненню до розвитку. Вони відзначаються прагненням до збереження існуючого стану справ в культурі і політиці. Відзначимо, що те як вони сприймають минуле великою мірою залежить того, яким його відтворюють, а не від дійсних подій колишнього.

«Орієнтація на гедоністичне сьогодні» є домінантою 6,7% досліджуваних. Ці респонденти характеризуються прагненням жити сьогоднішнім і отримувати від нього максимум задоволення. Такі особи наповнюють власне життя враженнями, подіями, гострими відчуттями. Водночас, уникають складної роботи, що потребує зусиль та напруги. Однак, надмірна концентрація на сьогоднішньому може зумовлювати втрату перспективи.

Аналізуючи орієнтованість досліджених на фаталістичне сьогоднішнє, з'ясовано, що значно 26,6% опитуваних впевнені у власній неспроможності керувати життям і тому така регулювальна функція надається силам, на які вони не в змозі вплинути. Ця група респондентів характеризується схильністю

до песимізму, смиренністю, високим рівнем депресії, підвищеною тривожністю, екстернальним локусом контролю.

Домінуючою орієнтацією більшості студентів – 46,7% визначено орієнтацію на майбутнє. Відтак, даним респондентам властиве прагнення до врахування цілей і завдань майбутнього при побудові лінії поведінки теперішнього, тобто вони рухаються від конкретного моменту дійсності до майбутніх очікуваних результатів.

Так, за результатами даної методики, можна припустити, що з віком все у більшій кількості осіб юнацького віку переважає домінування орієнтації на майбутнє, це можна пов'язати з віковими особливостями, з випуском із університету і необхідністю студентів планувати своє майбутнє, своє подальше професійне становлення та створення власної сім'ї.

З метою визначення схильності студентів до різних залежностей нами було використано «Методику діагностики схильності до 13 видів залежностей» (Г. В. Лозової). Дані результати презентовано в таблиці 1.

Загальні показники дозволяють стверджувати, що переважній більшості досліджуваних – 56,7% властива висока міра схильності до залежностей. Тобто, цій частині досліджуваних властиве стійке прагнення до зміни їх психофізичного стану. Вони не здатні контролювати імпульсивну поведінку, мають невиражене прагнення до досягнення поставленої мети, часто знаходяться у стані стресу і підвищеної тривожності, схильні до соціального відчуження, перепадів настрою та неадекватної самооцінки. Решті досліджуваних – 43,4% властива схильність до залежності середнього рівня вираженості. Низького рівня не було виявлено, відтак, отримані дані вказують на необхідність корекційного впливу на студентів із залежністю.

Таблиця 1

Показники рівня схильності до залежностей

	Фактор	Рівень		
		Високий	Середній	Низький
.	Схильність до залежностей	56,7%	43,3%	0%

Серед запропонованих дослідницею шкал методики наш науковий інтерес зосереджувався на шкалі «схильності до трудової залежності» як компоненті ургентної адикції. Отримані результати дозволили констатувати, що

дана схильність у юнаків виражається на середньому рівні (12,4). Вони працюють помірно з урахуванням власних сил та можливостей, однак їх прагнення не переходять межі природної працьовитості.

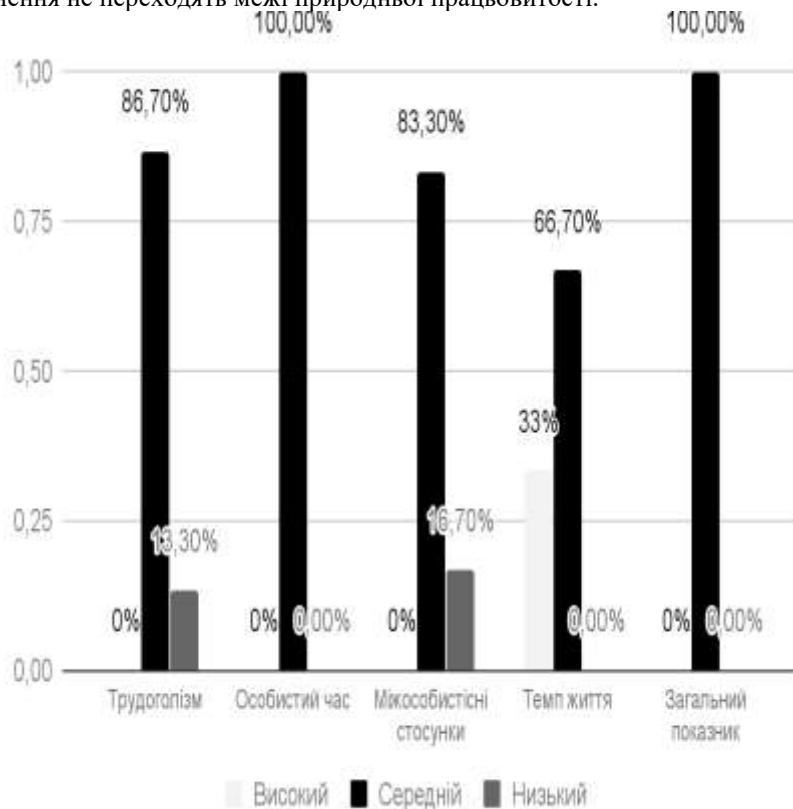

Рис.2. Показники рівня складових ургентної адикції та загального рівня схильності до залежностей

Серед інших досліджуваних різновидів залежностей найбільш вираженою у юнаків виявилась схильність до любовної залежності (15,7), що пояснюється особливостями юнацького віку.

«Опитувальник діагностики ургентної залежності» (О. Л. Шибко) було використано для вивчення ургентної залежності, тобто адикції до поспіху і екстрених ситуацій. Отримані результати подано на рисунку 2.

За фактором «Трудоголізм» у досліджуваних не було виявлено патологічного «потягу» до роботи, який порушує нормальне функціонування особистості. Але у більшості студентів спостерігаються середні показники, що все ж таки свідчить про їх пожертву особистим часом заради виконання навчальних завдань, на шкоду своєму відпочинку і здоров'ю, вони можуть працювати надмірну кількість часу задля виконання того чи іншого завдання. Це можна пояснити прагненням отримати гарні оцінки, для підвищення власної успішності (іноді для отримання стипендії). Проте, часто прагнення до успіху не приносить задоволення і відчуття повноти життя. Ці досліджувані схильні працювати більше, ніж від них вимагається, можуть ставити перед собою нездійсненні завдання, але при цьому ні від чого не отримують задоволення. Ця діяльність часто є неспокійною для студентів, може викликати напругу і постійно турбувати.

За фактором «Особистий час» досліджувалась емоційно-особистісна сфера юнаків і вплив часу на них. Показники всіх респондентів знаходяться на середньому рівні, наближені до низького. Отже, зайнятість респондентів лише іноді змушує їх відмовитись від відпочинку, їм може на це не вистачити часу. Вони не відчувають наростання внутрішнього неспокою, дратівливості, невдоволення собою і оточуючими. Якщо з'являється вільний час - вони не відмовляються від нього. Але все ж таки, у ситуаціях виконання складних завдань у дуже короткі терміни, студенти здатні витратити емоції на переживання браку часу, вони схильні вважати, що можуть контролювати час, самостійно організовувати його, але все ж знаходяться під його тиском. При великих навантаженнях та перевтомі у студентів можуть виникнути соматичні порушення.

За третім фактором «Міжособистісні відносини» високих показників не спостерігається. У переважної більшості виявлено середній рівень. Отже, нестача часу у студентів, помірно впливає на їх взаємини з родичами і друзями. Більшість часу вони проводять в університеті, особи, які вже працюють, значний час проводять на своїй роботі і будують міжособистісні відносини в своїй професійній сфері. Іноді у них спостерігається протиріччя: відсутність, часу для спілкування з близькими людьми і внаслідок цього планування його з униканням часу «для себе», іноді навіть вільний час в думках «віддано» роботі /навчанням або роздумам про діяльність.

Отримані результати за четвертим фактором, який діагностує тотальний поспіх, особливості життя в цейтноті, який має назву «Темп життя». Найвищі

показники у всіх досліджуваних спостерігаються саме за цією шкалою. Більшість студентів часто перебувають в постійному стані поспіху. Їм властиве бажанням прискорити темп подій – події, які відбуваються в розміреному, неспішному темпі викликають у студентів з ургентною адикцією негативні переживання.

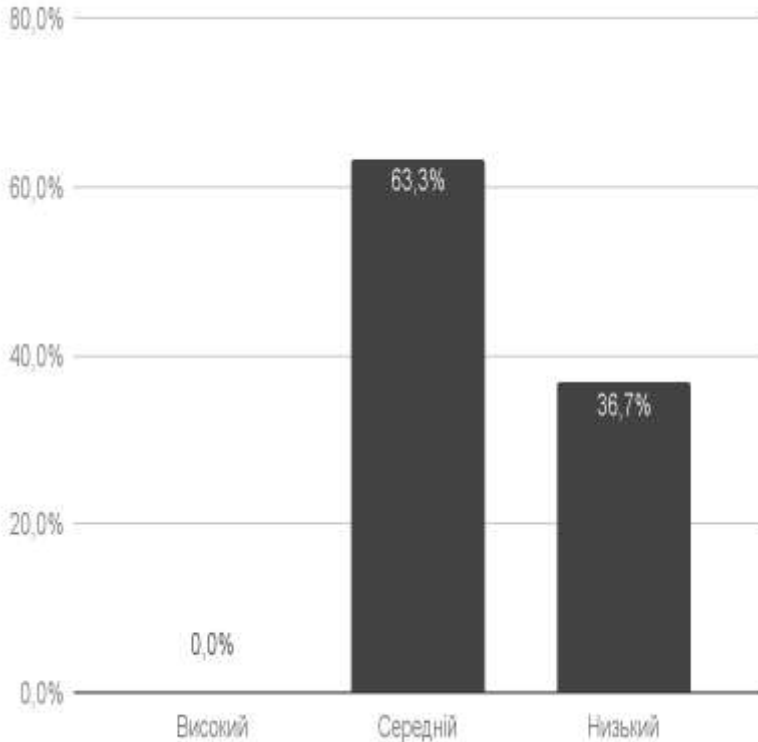

Рис.3. Показники рівня ургентності

Для визначення міри вираженості ургентної залежності серед досліджуваних юнаків та співставлення їх з показниками попередньої методики було використано опитувальник “Індекс ургентності” (The Urgency Index). Для наочності сприйняття подаємо отримані результати у вигляді рисунку (рисунок 3).

Як бачимо з рисунку, високого рівня ургентності серед опитаних виявлено не було, низький рівень цієї властивості характерний 36,7% досліджуваних. Переважна ж більшість членів нашої вибірки – 63,3% має середній рівень вираженості ургентності. Зазначені результати дають змогу висновувати, що всі респонденти не виявляють критичний рівень залежності від часу, тобто вони синхронізовані з природнім, звичним ритмом, лише іноді можуть відчувати психоемоційну напругу пов'язану із нестачею часу. Відтак, дані цієї методики підтверджують результати попередньої і вказують на той факт, що досліджені студенти не перебувають в стані тотальної нестачі часу.

Статистичну обробку емпіричних даних здійснено за допомогою програми SPSS Statistics. Для перевірки нашого припущення та статистичної значущості результатів використано параметричний критерій кореляції Пірсона. У таблиці 2 подано результати проведеного кореляційного аналізу.

Виявлені статистично значущі обернені взаємозв'язки між показниками ургентної адикції було дозволяють констатувати : 1) досліджувані з орієнтацією на майбутнє виявляють більшу схильність до залежностей, що пояснюється їх спрямованістю від сьогодення до очікуваних високих результатів у майбутньому; 2) юнаки, що мають оптимальний темп життя спрямовані на майбутнє з урахуванням особливостей теперішнього; 3) студенти з невираженою ургентністю більшою мірою орієнтовані на майбутнє, враховують поставлені цілі і завдання.

Таблиця 2

Показники кореляційного аналізу (за критерієм Пірсона)

		Негативне минуле	Позитивне минуле	Гедоністичне теперішнє	Фаталістичне теперішнє	Майбутнє
Схильність до залежностей	r	0.210	-0.221	0.253	0.197	-0.367*
	Sig. 2-tailed	0.225	0.202	0.143	.257	0.030
	N	30	30	30	30	30
Трудоголізм	r	0.253	-0.084	0.132	0.005	0.012
	Sig. 2-tailed	0.142	0.632	0.451	0.975	0.944
	N	30	30	30	30	30

Особистий час	r	-0.301	-0.163	-0.201	-0.067	-0.012
	Sig. 2-tailed	0.079	0.350	0.248	0.704	0.947
	N	30	30	30	30	30
Міжособистісні стосунки	r	0.027	0.030	0.120	0.024	0.030
	Sig. 2-tailed	0.879	0.864	0.492	0.890	0.863
	N	30	30	30	30	30
Темп життя	r	-0.068	0.053	0.188	0.223	-0.380*
	Sig. 2-tailed	0.697	0.762	0.279	0.199	0.024
	N	30	30	30	30	30
Рівень ургентної залежності	r	-0.081	-0.094	0.134	0.044	-0.326
	Sig. 2-tailed	0.644	0.591	0.442	0.802	0.056
	N	30	30	30	30	30
Індекс ургентності	r	-0.037	0.294	-0.163	0.087	-0.390*
	Sig. 2-tailed	0.891	0.270	0.547	0.749	0.026
	N	30	30	30	30	30

*Примітка. * Кореляція значима на рівні 0.01*

Висновки. Отримані результати теоретико-емпіричного дослідження дозволяють зробити наступні висновки. Категорія часу є особливо важливою для особистості. Особлива її значущість розкривається у період юнацтва, оскільки саме в цей час темпоральність та регулятивність стають діалектично взаємопов'язаними, викристалізуються індивідуальні способи організації часу. Відмінними рисами часової організації та регуляції життя є індивідуальні властивості особистості.

Ургентну адикцію характеризує стан постійної нестачі часу та відчуття страху «не встигнути», а у особи, якій вона властива, зростає кількість обов'язків і завдань, а часу постійно не вистачає, вільний же зводиться до мінімуму.

Наше емпіричне дослідження доводить, що особи юнацького віку схильні до виникнення залежностей, серед яких найбільш вираженою є любовна. Ургентна залежність характерна для більшості осіб юнацького віку, але проявляється вона на середньому рівні, що підтверджено результатами двох методик. Високих показників (критичних) ургентної залежності не було виявлено. Трудова адикція (як складова ургентної залежності) має середній рівень вияву. У осіб юнацького віку переважає орієнтація на майбутнє: будуючи свої плани, вони враховують особливості сьогодення.

Результати математичної статистики підтверджують обернений взаємозв'язок між рівнем ургентної залежності та орієнтованістю часу. Так, юнаки з низьким рівнем ургентної адикції більшою мірою орієнтовані на майбутнє, враховуючи особливості сьогодення. Водночас, особи з високим рівнем ургентної адикції виявляють слабку орієнтованість на майбутнє.

Література

1. Абульханова К. А., Березина Т. Н. *Время личности и время жизни*. СПб: Алетейя, 2001. 304 с.
2. Битти М. *Трудоголик в семье или преодоление созависимости*. М.: Наука и жизнь, 2007. 2013 с.
3. Мандель Б. Р. *Психология зависимостей (аддиктология)*. М.: ИНФРА-М, 2015. 320с.
4. Шибко О. Л. Ургентная аддикция как форма аддиктивного поведения личности. *Психологический журнал*. 2006. №3. С.65-68.
5. Tassi N. (1993) *Urgency Addiction*. New York: A Signet Book.
6. Zimbardo P. G., Boyd J. N. (1999) *Putting time in perspective: A valid, reliable individual differences metric*. *Journal of Personality and Social Psychology*, 77(6), 1271-1288.

References

1. Abulhanova K. A., Berezina T. N. (2001) *Vremya lichnosti i vremya zhizni. [Personality time and life time]*. SPb: Aleteyya [in Russian].
2. Bitti M. (2007) *Trudogolik v seme ili preodolenie sozavisimosti. [A workaholic in the family or overcoming codependency]*. M.: Nauka i zhizn [in Russian].
3. Mandel B. R. (2015) *Psihologiya zavisimostey (addiktologiya)*. [Addiction

psychology (addictology)]. M.: INFRA-M. [in Russian].

4. Shybko O. L. (2006) Urhentsnaia addyktsiia kak forma addyktivnoho povedeniia lychnosti [*Urgent addiction as a form of addictive personality behavior*]. *Psykhologhycheskyi zhurnal. – Psychological journal*.3. 65-68 [in Ukrainian].

5. Tassi N. (1993) *Urgency Addiction*. New York: A Signet Book [in English].

6. Zimbardo P. G., Boyd J. N. (1999) *Putting time in perspective: A valid, reliable individual differ ences metric*. *Journal of Personality and Social Psychology*, 77(6), 1271-1288 [in English].

Shcherbak T. I., Usyk D. B.

EMPIRICAL RESEARCH OF URGENCY ADDICTION OF YOUTH

The article is devoted to the problem of urgency addiction of youth in modern psychology. It highlights exacerbation of the problem of addictive behavior as a form of behavior that is expressed in escaping from reality. The peculiarities of the development of urgent dependence and its influence on the psychophysical state of the individual have been noted. The necessity of research of this phenomenon at young age has been substantiated. The essence of urgent addiction, as a dependence on the state of constant lack of time, the feeling of constant fear of "not having time", has been revealed. Basic characteristics of a person with urgent addiction have been identified; they are: hyper control over time; refusal of personal time; continuous acceptance of all work-related requirements; chronic frustration of basic needs; loss of ability to enjoy life in the present time; anxiety for the future, constant fear will not have time. The characteristics of an urgent addict as opposite to the characteristics of a personality that does not feel the pressure of time have been presented; they are: hastiness; inability to live in the present; low self-esteem; inefficiency in time management; distrust to the planned future; inability to benefit from his past; the use of time in insignificant relationships. Types of urgent addiction have been considered in accordance with features of self-regulation and peculiarities of its manifestation: urgent addiction by type of planning; urgent addition by type of refusal of modeling; inflexible urgent addition. The results of empirical research have been presented. They proved that youth are prone to addictions, among which the most expressed was love. It has been confirmed by the results of two methods that urgent dependence is a characteristic of the majority of young people, but was manifested at the average level. It has been found that job addiction (as a component of urgent dependence) has an average level of detection. It has been stated that young people have orientation towards the: when they are planning their plans, they take into account the peculiarities of the present. The results of mathematical statistics confirmed the

inverse relationship between the level of urgent dependence and the orientation of time.

Keywords: addiction, urgent dependence, temporality, time, workaholism.

Щербак Тетяна Іванівна – кандидат психологічних наук, доцент, доцент кафедри психології Сумського державного педагогічного університету імені А. С. Макаренка;

Усик Дмитро Борисович – кандидат психологічних наук, доцент кафедри психології Сумського державного педагогічного університету імені А. С. Макаренка.

УДК 159.923

DOI: <https://doi.org/10.33216/2219-2654-2019-50-3-3-337-349>

Щербакова О.О.

СОЦІАЛЬНИЙ ІНТЕЛЕКТ ТА АКАДЕМІЧНІ ЗДІБНОСТІ УЧНІВ СТАРШОГО ПІДЛІТКОВОГО ВІКУ

ORCID 0000-0002-9169-5471

У статті висвітлено виявлену типологію академічних здібностей учнів основної школи та визначено особливості соціального інтелекту учнів з різними типами академічних здібностей. У результаті кластеризації даних за психодіагностичними методиками, які вимірюють інтелект, креативність та мотивацію, а також враховуючи середній семестровий бал, що відображає загальну та парціальну успішність, окремо по вибірці академічно успішних та академічно неуспішних було отримано відповідно п'ять та три типологічних профілі. Було встановлено кластерні профілі академічних здібностей школярів основної школи з високою успішністю у навчанні: кластер 1 – «Інтелектуально обдаровані, креативні, внутрішньо вмотивовані академічно успішні школярі», кластер 2 – «Інтелектуально обдаровані, креативні, невмотивовані академічно успішні школярі», кластер 3 – «Інтелектуально обдаровані, зовнішньо вмотивовані академічно успішні школярі», кластер 4 – «Інтелектуально обдаровані, внутрішньо вмотивовані академічно успішні школярі», кластер 5 – «Інтелектуально обдаровані, креативні, зовнішньо вмотивовані академічно успішні школярі». Кластерні профілі академічних здібностей школярів основної школи з низькою успішністю у навчанні: кластер 1 – «Інтелектуально обдаровані невмотивовані академічно неуспішні школярі», кластер 2 – «Недостатньо інтелектуально здібні, невмотивовані академічно неуспішні школярі», кластер 3 – «Недостатньо інтелектуально здібні, внутрішньо

вмотивовані академічно неуспішні школярі». У статті також розглядаються результати порівняння показників соціального інтелекту учнів в залежності від профілю академічних здібностей. Було встановлено, що при певному профілі академічних здібностей учні погано орієнтуються в загальноприйнятих нормах і правилах поведінки, а іншим школярам властиві здатності повно і точно описувати особистість незнайомої людини за фотографіями, розшифровувати невербальні повідомлення. Встановлено, що успішні у навчанні школярі, у типологічних профілях яких виражена внутрішня мотивація до навчання, здатні передбачати подальші вчинки людей на основі аналізу реальних ситуацій спілкування, передбачати події, ґрунтуючись на розумінні почуттів, думок, намірів учасників комунікації.

У статті доведено, що рівень загального інтелекту та академічних здібностей загалом відповідає рівню соціального інтелекту у старшому підлітковому віці. Домінування внутрішньої мотивації у структурі типологічних профілів академічно успішних школярів позитивно позначається на соціальному інтелекті. Зниження академічних здібностей за усіма параметрами негативно позначається на соціальному інтелекті.

Ключові слова: академічно здібні учні, інтелект, креативність, соціальний інтелект, учні основної школи, мотивація.

Постановка проблеми. Актуальність дослідження визначається проблемою створення спеціальної системи освіти для обдарованих дітей і молоді в Україні. Сьогодні здійснюється Всеукраїнський комплексний педагогічний експеримент «Створення системи супроводження навчання, виховання та розвитку академічно обдарованих дітей дошкільного та молодшого шкільного віку», в межах науково-педагогічного проекту «Інтелект України» (Щербакова, 2015). Проект «Інтелект України» призначений для створення системи виховання інтелектуальної еліти нації в контексті концепції меритократичної освіти. Він ґрунтується на принципах системного, діяльнісного, синергетичного, особистісно орієнтованого, компетентнісного підходів, які узгоджуються із загально педагогічними принципами і відображають сучасний рівень і тенденції розвитку національної системи освіти.

До основних положень концепції меритократичної освіти належить теза про визначальну роль інтелектуальної еліти в забезпеченні могутності та процвітанні держави. Її автор Т. Веблен уважав, що тільки інтелектуальна еліта спроможна ініціювати системні позитивні зрушення в суспільно-економічному та духовному розвитку суспільства (Mannheim & Stuart, 1997). У зв'язку із цим прийшло розуміння необхідності цілеспрямованого «виращування», зміцнення інтелектуального потенціалу нації. Як свідчить

досвід розвинених країн, найефективнішим на цьому шляху є підхід, що передбачає виявлення академічно обдарованих учнів і створення для них спеціальної системи освіти. При цьому складовими «формули успіху» у вихованні академічно обдарованих учнів є: примат розуму й здібностей над походженням, майновим і соціальним станом; створення системи пошуку та відбору академічно обдарованих учнів, створення мережі спеціальних класів для їх навчання і виховання; створення системи підготовки і перепідготовки фахівців; належне фінансування за рахунок як бюджетних, так і позабюджетних джерел; створення спеціальних структур із питань роботи з обдарованими учнями, заснованих як на державних, так і громадських засадах.

Отже, виходячи з того, що проблема навчання й виховання здібних та обдарованих дітей і молоді набула особливого значення, психодіагностика дитячих здібностей і обдарованості має розв'язуватися на двох рівнях – теоретичному та психометричному. На першому — теоретичному рівні було передбачено створення концепції здібностей і обдарованості, основні положення якої мають бути вихідними для розробки психодіагностичних процедур і методики проведення досліджень, спрямованих на виявлення здібних та обдарованих дітей і молоді. На психометричному рівні було заплановано створення блоку діагностичного інструментарію, який би дозволив відповідно до розробленої концепції ідентифікувати здібних та обдарованих учнів основної школи (Юркевич, 1990; 4. Cline & Schwartz, 1990; Lovecky, 1999).

Сьогодні питання ідентифікації академічно здібних і обдарованих дітей тісно пов'язуються із проблемою розробки концептуальних моделей обдарованості та здібностей. Остання й нині залишається однією з найбільш інтенсивно обговорюваних проблем психолого-педагогічної науки. До числа найпопулярніших у сучасній світовій педагогіці теоретичних моделей обдарованості належить модель, розроблена відомим американським психологом Дж. Рензуллі (Renzulli, 1986), у якій обдарованість являє собою інтегративну якість особистості, структурними компонентами якої є здібності, що перевищують середній рівень, креативність і мотивація. Безсумнівно цікавим для освітянського загалу є твердження Дж. Рензуллі про те, що контингент обдарованих дітей може бути значно ширшим, ніж під час їх ідентифікації за тестами інтелекту та тестами креативності. Тому науковець пропонує відносити до категорії обдарованих усіх дітей, які виявили високі показники хоча б за одним із компонентів його моделі. При цьому з метою подолання недоліків, притаманних короткочасним дослідженням з ідентифікації дитячої обдарованості, Дж. Рензуллі почав застосовувати довготривалі психолого-педагогічні моделі діагностики, побудовані на принципі «турнікету». У межах

цієї моделі процес ідентифікації обдарованих дітей являє собою лонгітудне дослідження, яке передбачає тривале спостереження за дитиною.

Слід зауважити, що проблема виявлення здібних та обдарованих дітей має яскраво виражений етичний аспект. Ідентифікувати дитину як здібну або нездібну означає штучно втрутитися в її долю, заздалегідь визначити її суб'єктивні очікування. Багато життєвих конфліктів «здібних» і «нездібних» людей криються в неадекватності й легковажності вихідного прогнозу їх майбутніх досягнень. Слід також урахувувати, що дитячі здібності або обдарованість ще не є гарантом високих творчих досягнень дорослої людини і що далеко не кожний геніальний дорослий ідентифікувався педагогами як здібна дитина (Михальчук, 2010).

Отже, метою дослідження було виявлення типології академічних здібностей учнів основної школи та визначення особливостей соціального інтелекту учнів з різними типами академічних здібностей.

Методи. У дослідженні застосовано тест для оцінки вербального, невербального (просторового) та математичного інтелекту Амтхауера для учнів 7-9 класів, невербальний субтест методики Е. Торренса, оригінальна адаптована методика психодіагностики академічної саморегуляції Е. Десі і Р. Райана для учнів основної школи, а також тест соціального інтелекту Дж. Гілфорда.

Усього у дослідженні взяли участь 331 учень 7-9 класів (204 учня навчаються за проектом «Інтелект Україна», 127 – учні гімназії), з них 189 академічно успішних учнів та 142 академічно неуспішних учня, віком 11-15 років.

Виклад основного матеріалу дослідження. У результаті кластеризації даних методом К-середніх за психодіагностичними методиками, які вимірюють інтелект, креативність та мотивацію, а також враховуючи середній семестровий бал, що відображає загальну (за усіма предметами загалом) та парціальну (найвищий середній бал за однією з дисциплін) успішність, окремо по вибірці академічно успішних (рис. 1) та академічно неуспішних (рис. 2) було отримано відповідно 5 та 3 типологічних профілі. Наведемо характеристику типологічних профілів академічно успішних школярів (рис.1).

Кластер 1 – високі показники вербального, математичного та просторового інтелекту – високі показники креативності за параметром оригінальності – високі показники внутрішньої мотивації – середні показники зовнішньої мотивації – високі показники загальної та парціальної академічної успішності *«Інтелектуально обдаровані, креативні, внутрішньо вмотивовані академічно успішні школярі»*. Високі результати у навчанні, особливо по окремим дисциплінам, досягаються за рахунок високого інтелекту, непересічної креативності, пізнавального інтересу, що має вибіркового характер. Зазначена

група учнів основної школи представлена успішними учнями, більшість з яких на тлі достатньо високої успішності за усіма дисциплінами по окремих предметах демонструє виключно високі результати. Групу за даним профілем склали 24 особи, що становить 12,6% вибірки академічно успішних школярів.

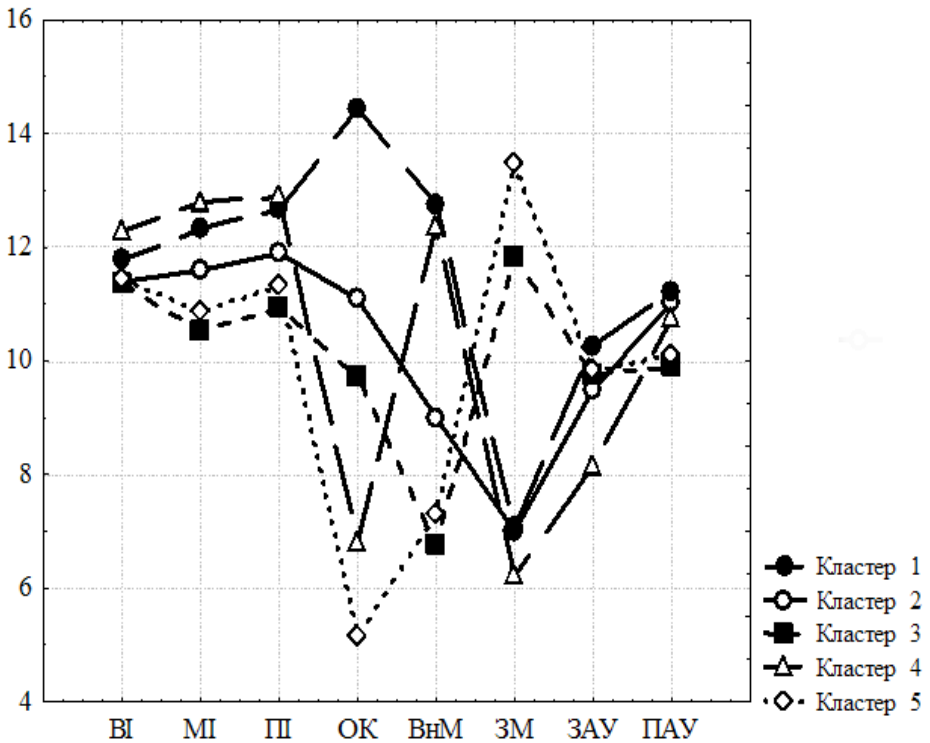

Рис. 1. Кластерні профілі академічних здібностей школярів основної школи з високою успішністю у навчанні

Кластер 2 – вищі за середні показники вербального, просторового та математичного інтелекту – вищі за середні показники креативності за параметром оригінальності – низькі показники внутрішньої мотивації – середні показники зовнішньої мотивації – помірно високі показники загальної академічної успішності – високі показники парціальної академічної успішності – *«Інтелектуально обдаровані, креативні, невмотивовані академічно успішні*

школярі». Навчальна успішність за окремими предметами досягається за рахунок високого рівня інтелектуального і особистісно-творчого розвитку, домінуванням невербального інтелекту над вербальним. Нестаток вмотивованості на навчання, нудьга на уроках та під час виконання домашніх завдань компенсує високий розумовий розвиток дітей, що забезпечує високу успішність за окремими навчальними дисциплінами. Іншими словами, учні цього профілю навчаються добре за тими предметами, оволодіння якими є можливим за рахунок розвитку інтелекту, зокрема у даному випадку для більшості учнів цього профілю просторовий інтелект відіграє ключову роль в парціальній успішності. Групу досліджуваних за даним профілем склали 39 осіб, що становить 20,6% вибірки академічно успішних школярів.

Кластер 3 – вищі за середні показники вербального, математичного та просторового інтелекту – низькі показники креативності за параметром оригінальності – низькі показники внутрішньої мотивації – високі показники зовнішньої мотивації – помірно високі показники загальної та парціальної академічної успішності – *«Інтелектуально обдаровані, зовнішньо вмотивовані академічно успішні школярі»*. Навчальна успішність регулюється виключно зовнішньою мотивацією, яка компенсує нестаток креативності та інтересу до навчання учня. Учні цього профілю керуються вимогами дорослих у регуляції навчальної діяльності, виявляють менший рівень творчих здібностей. Групу досліджуваних за даним профілем склали 38 осіб, що становить 20,1% вибірки академічно успішних школярів.

Кластер 4 – високі показники вербального, математичного та просторового інтелекту – низькі показники креативності за параметром оригінальності – високі показники внутрішньої мотивації – низькі показники зовнішньої мотивації – *«Інтелектуально обдаровані, внутрішньо вмотивовані академічно успішні школярі»*. Високі навчальні результати за окремими дисциплінами забезпечуються високим рівнем розвитку інтелекту на тлі недостатньої креативності та високого пізнавального інтересу до навчання. Групу досліджуваних за даним профілем склали 52 особи, що становить 27,5% вибірки академічно успішних школярів.

Кластер 5 – вищі за середні показники вербального, математичного та просторового інтелекту – середні показники креативності за параметром оригінальності – низькі показники внутрішньої мотивації – високі показники зовнішньої мотивації – помірно висока загальна та парціальна академічна успішність – *«Інтелектуально обдаровані, креативні, зовнішньо вмотивовані академічно успішні школярі»*. Навчальна успішність забезпечується високою зовнішньою мотивацією, яка компенсує нестаток інтересу до навчання. У даному типологічному профілі вимоги дорослих виступають як регулятор

навчальної діяльності школяра з достатнім рівнем когнітивної обдарованості. Групу досліджуваних за даним профілем склали 36 осіб, що становить 19% вибірки академічно успішних школярів.

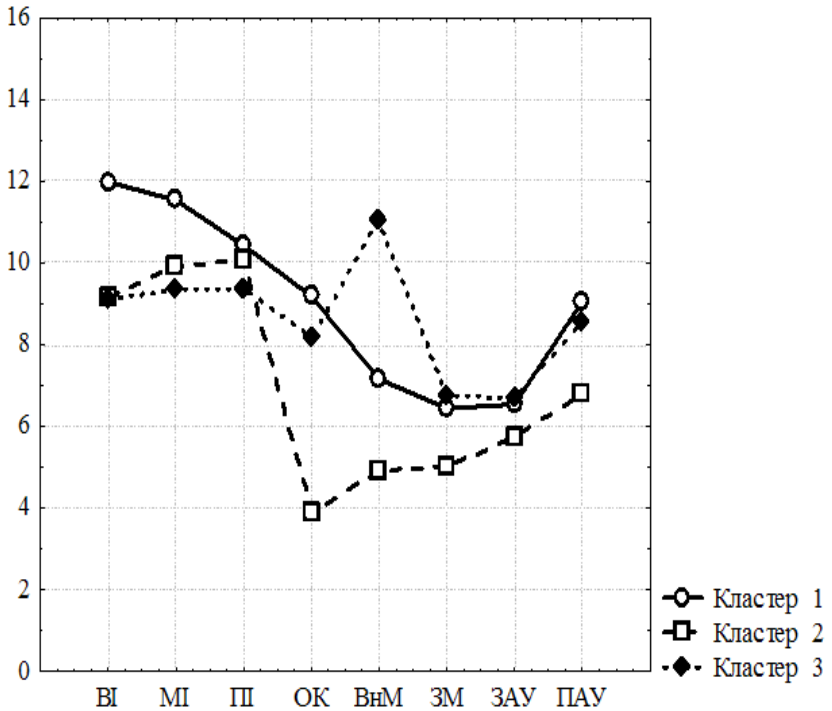

Рис. 2. Кластерні профілі академічних здібностей школярів основної школи з низькою успішністю у навчанні

Наведемо характеристику типологічних профілів академічних здібностей неуспішних школярів (рис. 2). Кластер 1 – помірно високі показники вербального, математичного та просторового інтелекту – середні показники креативності за параметром оригінальності – низькі показники внутрішньої мотивації – низькі показники зовнішньої мотивації – низькі показники загальної академічної успішності – помірно високі показники парціальної академічної успішності *«Інтелектуально обдаровані немотивовані академічно неуспішні школярі»*. Низькі результати у навчанні за виключенням успіхів за окремими дисциплінами обумовлені нестатком інтересу до навчання та зовнішньої

мотивації. Парціальна успішність досягається за рахунок достатньо високого інтелекту. Групу досліджуваних за даним профілем склали 31 особа, що становить 21,8% вибірки академічно неуспішних школярів.

Кластер 2 – середні та нижчі за середні показники вербального, просторового та математичного інтелекту – низькі показники креативності за параметром оригінальності – низькі показники внутрішньої і зовнішньої мотивації – низькі показники загальної та парціальної академічної успішності – *«Недостатньо інтелектуально здібні, немотивовані академічно неуспішні школярі»*. Низька навчальна успішність обумовлена нижчим за середній рівнем когнітивного розвитку на тлі нестатку мотивації до навчання. Групу досліджуваних за даним профілем склали 54 особи, що становить 38% вибірки академічно неуспішних школярів.

Кластер 3 – середні та нижчі за середні показники вербального, просторового та математичного інтелекту та креативності за параметром оригінальності – високі показники внутрішньої мотивації – низькі показники зовнішньої мотивації – низькі показники загальної академічної успішності – помірно високі і середні показники парціальної академічної успішності – *«Недостатньо інтелектуально здібні, внутрішньо вмотивовані академічно неуспішні школярі»*. Навчальна успішність досягається лише по окремих навчальних дисциплінах і обумовлена інтересом до навчання. Групу досліджуваних за даним профілем склали 57 осіб, що становить 40,2% вибірки академічно неуспішних школярів.

Загалом усі учні 7-9 класів розподілені по групам за типами академічних здібностей нерівномірно ($\chi^2_{\text{Емп}} = 23,486, p < 0,01$).

Розглянемо результати порівняння показників соціального інтелекту учнів в залежності від профілю академічних здібностей (таблиця 1). «Інтелектуально обдаровані, креативні, немотивовані академічно успішні школярі», а також «Інтелектуально обдаровані, зовнішньо вмотивовані академічно успішні школярі» мають нижчі показники субтесту, а відтак найчастіше роблять помилки у спілкуванні, потрапляють у конфліктні, можливо, і в небезпечні ситуації, невірно уявляють собі результати своїх дій. Вони погано орієнтуються в загальноприйнятих нормах і правилах поведінки.

Успішність виконання даного субтесту властиве «Інтелектуально обдарованим, креативним, внутрішньо вмотивованим академічно успішним школярам», «Інтелектуально обдарованим, внутрішньо вмотивованим академічно успішним школярам» і «Інтелектуально обдаровані, креативні, зовнішньо вмотивовані академічно успішні школярі». Таким школярам властиві здатності повно і точно описувати особистість незнайомої людини за фотографіями, розшифровувати невербальні повідомлення. Отже, успішні у

навчанні школярі, у типологічних профілях яких виражена внутрішня мотивація до навчання, здатні передбачати подальші вчинки людей на основі аналізу реальних ситуацій спілкування, передбачати події, ґрунтуючись на розумінні почуттів, думок, намірів учасників комунікації. Високий рівень внутрішньої мотивації у межах типологічного профілю передбачає здатність до прогнозів поведінки, чітко вибудовувати стратегію своєї поведінки для досягнення поставленої мети. Успішне виконання субтесту передбачає вміння орієнтуватися в невербальних реакціях учасників взаємодії і знання нормо-рольових моделей і правил, що регулюють поведінку людей – ці особливості взаємообумовлені з інтересом до навчання у академічно успішних школярів.

Таблиця 1

Показники соціального інтелекту академічно успішних учнів з різними кластерними профілями академічних здібностей

Показники	Групи за кластерами					Н
	1	2	3	4	5	
Субтест 1	10,33±2,65	7,87±2,26	7,95±1,58	10,23±1,90	10,47±1,72	55,87
Субтест 2	7,71±2,07	7,10±2,29	7,42±1,60	8,38±2,08	9,44±1,70	28,65
Субтест 3	8,21±2,19	8,03±2,35	7,39±1,85	9,12±1,98	9,06±1,57	20,78
Субтест 4	6,38±2,53	4,95±1,88	5,45±2,13	6,48±1,92	7,17±1,58	28,32

«Інтелектуально обдаровані, внутрішньо мотивовані академічно успішні школярі» демонструють успішність виконання другого субтесту, що передбачає точність, повноту, гнучкість при описі особистості незнайомої людини по фотографії, чутливість до емоційних станів інших в ситуаціях ділового спілкування, різноманітність експресивного репертуару в спілкуванні, відкритість і прояв дружельюбності в спілкуванні, емоційну стабільність, сенситивність до зворотного зв'язку в спілкуванні, сприйнятливність до критики, совісність, високу самооцінку і прийняття себе.

«Інтелектуально обдаровані, зовнішньо вмотивовані академічно успішні школярі» проявляють високу чутливість до характеру людських взаємин, що допомагає їм швидко і правильно розуміти те, що люди говорять один одному (мовну експресію) в контексті певної ситуації, конкретних стосунків. Такі школярі здатні знаходити відповідний тон спілкування з різними співрозмовниками в різних ситуаціях і мають великий репертуар рольової поведінки (тобто вони виявляють рольову пластичність). Домінування зовнішньої мотивації в академічно успішних учнів передбачає високу пластичність у стосунках з людьми.

«Інтелектуально обдаровані, креативні, невмотивовані академічно успішні школярі» відчувають труднощі в аналізі ситуацій міжособистісного взаємодії і, як наслідок, погано адаптуються до різного роду взаємин між людьми. Отже, недостатня вмотивованість на навчання когнітивно обдарованих школярів передбачає низьку здатність до аналізу стосунків з людьми.

У таблиці 2 показано відмінності у показниках соціального інтелекту школярів з різними типологічними профілями академічних здібностей. «Інтелектуально обдаровані немотивовані академічно неуспішні школярі» здатні передбачати подальші вчинки людей на основі аналізу реальних ситуацій спілкування (сімейного, ділового, дружнього), передбачати події на основі розуміння почуттів, думок, намірів учасників комунікації, правильно оцінювати стани, почуття, наміри людей по їх невербальних проявів, міміці, позам, жестами, а «Недостатньо інтелектуально здібні, немотивовані академічно неуспішні школярі» - погано розуміють зв'язок між поведінкою і її наслідками, погано володіють мовою рухів тіла, поглядів і жестів.

Таблиця 2

Показники соціального інтелекту академічно неуспішних учнів з різними кластерними профілями академічних здібностей

	Групи за кластерами			Н
	1	2	3	
Субтест 1	9,29±1,53	7,19±1,21	8,40±1,59	33,32
Субтест 2	9,68±2,26	7,19±1,51	9,07±2,08	30,37
Субтест 3	8,10±1,56	6,76±1,77	7,11±1,57	12,43
Субтест 4	7,45±1,89	6,02±1,47	7,18±1,82	14,16

«Недостатньо інтелектуально здібні, немотивовані академічно неуспішні школярі» погано розпізнають різні смисли, які можуть приймати одні і ті ж вербальні повідомлення в залежності від характеру взаємовідносин людей і контексту ситуації спілкування, відчувають труднощі в аналізі ситуацій міжособистісної взаємодії і, як наслідок, погано адаптуються до різного роду взаємин між людьми.

Висновки. Отже, рівень загального інтелекту та академічних здібностей загалом відповідає рівню соціального інтелекту у старшому підлітковому віці. Домінування внутрішньої мотивації у структурі типологічних профілів академічно успішних школярів позитивно позначається на соціальному інтелекті. Зниження академічних здібностей за усіма параметрами негативно позначається на соціальному інтелекті.

Література

1. Михальчук Н.О., Івашкевич Е.З., Поташнюк Р.З. (2010). Розвиток інтелектуальних можливостей школярів засобами літератури: навч. -метод. посіб. [для студ. вищ. навч. закл.]. Рівне: Принт Хауз.
2. Щербаківа О.О. (2015). Психологічні особливості адаптації академічно здібних дітей до навчання у початковій школі. Дис. к.психол.н. Х.: ХНПУ імені Г.С. Сковороди.
3. Юркевич В. С., Чудновский В.Э. (1990). Одаренность: дар или испытание. М.
4. Cline, S., & Schwartz, D. (1999). Diverse populations of gifted children: Meeting their needs in the regular classroom and beyond. Upper Saddle River, N J: Prentice-Hall.
5. Lovecky, D.V. (1999). «Gifted Children with AD/HD». Providence, RI: Gifted Resource center of New England.
6. Mannheim K. and W. Stuart. An introduction to the sociology of education. L, 1997; Mannheim K. Ideology and Utopia L., N.Y., 1936. Thorstein Veblen. The Higher Learning In America: A Memorandum On the Conduct of Universities By Business Men. 1918.
7. Renzulli J.S. (1986). The three-ring conception of giftedness: A developmental model for creative productivity // Sternberg R.J., Davidson J.E. Conceptions of Giftedness. Cambridge: Cambridge University Press. P. 53—92.

References

1. Mykhalchuk N.O., Ivashkevych E.Z., Potashniuk R.Z. (2010). Rozvytok intelektualnykh mozhlyvostei shkolariv zasobamy literatury [Development of intellectual abilities of students by means of literature]: navch. -metod. posib. [dlia stud. vyshch. navch. zakl.]. Rivne: Prynt Khauz [in Ukrainian].
2. Shcherbakova O.O. (2015). Psykholohichni osoblyvosti adaptatsii akademichno zdibnykh ditei do navchannia u pochatkovii shkoli [Psychological features of adaptation academically able children to primary school]. Dys. k.psykol.n. Kh.: KhNPU imeni H.S. Skovorody [in Ukrainian].
3. Iurkevych V. S., Chudnovskiy V.Э. (1990). Odarennost: dar yly yspitanye [Genius: gift or test]. M.
4. Cline, S., & Schwartz, D. (1999). Diverse populations of gifted children: Meeting their needs in the regular classroom and beyond. Upper Saddle River, N J: Prentice-Hall.
5. Lovecky, D.V. (1999). «Gifted Children with AD/HD». Providence, RI: Gifted Resource center of New England.

6. Mannheim K. and W. Stuart. An introduction to the sociology of education. L, 1997; Mannheim K. Ideology and Utopia L., N.Y., 1936. Thorstein Veblen. The Higher Learning In America: A Memorandum On the Conduct of Universities By Business Men. 1918.

7. Renzulli J.S. (1986). The three-ring conception of giftedness: A developmental model for creative productivity // Sternberg R.J., Davidson J.E. Conceptions of Giftedness. Cambridge: Cambridge University Press. P. 53-92.

Shcherbakova O. O.

SOCIAL INTELLIGENCE AND ACADEMIC ABILITIES OF OLDER TEENAGE STUDENTS

The article describes the typology of academic abilities of secondary school students and identifies the peculiarities of social intelligence of students with different types of academic abilities. As a result of clustering data on psychodiagnostic techniques that measure intelligence, creativity, and motivation, as well as considering an average semester score reflecting overall and partial academic performance, five and three typological profiles were obtained from a sample of academically successful and academically unsuccessful students. Cluster profiles of the academic abilities of secondary school students with high academic achievement were established: cluster 1 - "Intellectually gifted, creative, internally motivated academically successful students", cluster 2 - "Intellectually gifted, creative, non-motivated students, cluster 3-“ Intellectually gifted, outwardly motivated, academically successful students, cluster 4 - "Intellectually gifted, internally motivated academically successful students", cluster 5 - "Intellectually gifted, creative, externally motivated academically successful students. " Cluster profiles of academic ability of primary school students with low academic achievement: cluster 1 - "Intellectually gifted non-motivated academically unsuccessful students", cluster 2 - "Non-motivated academically unsuccessful students with a lack of intellectual capability", cluster 3 "Internally motivated academically unsuccessful students with a lack of intellectual capability". The article also reveals the results of comparing students' social intelligence indicators, depending on their academic ability profile. It has been found that with a certain profile of academic abilities, students are poorly guided by generally accepted standarts and rules of conduct, and other students have the ability to fully and accurately describe a stranger's personality in photos, to spell out non-verbal messages. It has been established that successful students, whose typological profiles express intrinsic motivation for learning, are able to anticipate further actions of people on the basis of the analysis of real communication situations, to anticipate events based on the understanding of feelings, thoughts, intentions of participants of communication.

The article shows that the level of general intelligence and academic ability generally corresponds to the level of social intelligence in older adolescence. The dominance of intrinsic motivation in the structure of typological profiles of academically successful students has a positive effect on social intelligence. The decline in academic ability in all respects has a negative effect on social intelligence.

Keywords: *academically capable students, intelligence, creativity, social intelligence, secondary school students, motivation.*

Щербакова Олена Олександрівна – старший науковий співробітник ДУ «Інститут охорони здоров'я дітей та підлітків НАМН України», Харків, кандидат психологічних наук.

УДК 159.923

DOI: <https://doi.org/10.33216/2219-2654-2019-50-3-3-349-361>

Боярин Л.В. (ORCID ID 0000-0003-4636-5577),

Процюк В.М. (ORCID ID 0000-0002-2980-5211)

ДО ПИТАННЯ СОЦІАЛЬНО-ПСИХОЛОГІЧНОЇ СПЕЦИФІКИ ФОРМУВАННЯ МУЗИЧНОЇ КУЛЬТУРИ ВИПУСКНИКІВ КОЛЕДЖУ МИСТЕЦТВ ЗАСОБАМИ УКРАЇНСЬКОГО ФОЛЬКЛОРУ

У роботі представлені результати теоретичного та емпіричного дослідження проблеми соціально-психологічної специфіки формування музичної культури випускників коледжу мистецтв засобами українського фольклору. Зазначено, що пріоритетом діяльності культурно-мистецьких і педагогічних освітніх закладів була і залишається підготовка фахівців, які глибоко знають свій предмет, мають досконало розвинену професійну компетентність, чуття патріотизму, професійну ерудицію, високу загальну і музичну культуру. Також, вказано, що відродження та розвиток національних традицій у культурі, мистецтві та освіті є одним із пріоритетних напрямків державної політики

Зазначено, що одним із найпотужніших засобів національного виховання є мистецтво. Воно виступає однією з найдосконаліших форм освоєння світу у всій повноті його екзистенційної, творчої універсальності.

Мета статті полягає у теоретико-методологічному аналізі та емпіричному вивченні проблеми соціально-психологічної специфіки формування музичної культури випускників коледжу мистецтв засобами українського фольклору.

Для досягнення поставленої мети використано комплекс методів дослідження: аналіз, синтез, порівняння сучасних наукових теоретичних й емпіричних досліджень з проблеми соціально-психологічної специфіки

формування музичної культури випускників коледжу мистецтв засобами українського фольклору та такий метод опитування, як анкетування, а також їх узагальнення й систематизація.

Визначено, що саме у площині соціально-психологічних проявів особистості людини мають здійснюватись наукові пошуки і дослідження з теми соціально-психологічної специфіки формування музичної культури випускників коледжу мистецтв засобами українського фольклору.

Авторами зазначено, що специфіка морально-естетичного впливу народної музичної творчості полягає в тому, що вона, викликаючи відповідні переживання, динамічно насичені образи й асоціації, відгострює розум, стимулює розвиток емоційної сфери, формує систему ціннісних та екзистенційних орієнтацій.

Представлено аналіз результатів анкетування «Виявлення рівня інтересу випускників коледжу мистецтв до української народної музичної творчості».

Встановлено, що соціально-психологічна специфіка професійної підготовки майбутнього митця, зокрема формування музичної культури засобами українського фольклору, є багатограним, цілеспрямованим процесом і забезпечується єдністю багатьох компонентів (морально-естетичний, емоційно-мотиваційний, когнітивний, процесуально-операційний).

Ключові слова: *народна творчість, соціально-психологічні прояви особистості, музична культура, професійна компетентність, сприймання, емоції.*

Постановка проблеми. На сучасному етапі розвитку суспільства одним з найважливіших завдань системи освіти є виховання різнобічно та гармонійно розвинутої особистості. Тому пріоритетом діяльності культурно-мистецьких і педагогічних освітніх закладів була і залишається підготовка фахівців, які глибоко знають свій предмет, мають досконало розвинену професійну компетентність, чуття патріотизму, професійну ерудицію, високу загальну і музичну культуру.

Відродження та розвиток національних традицій у культурі, мистецтві та освіті є одним із пріоритетних напрямків державної політики, адже, як говорять діячі сучасної освіти і культури: «Україна відкриває себе світові та відкриває себе для себе». Саме тому звернення до сторінок свого минулого дозволить краще зрозуміти наші ментальні координати та спираючись на ці знання побудувати стратегію формування особистості у відповідності з моральними стрижнями нації. Це важкий і довготривалий процес. Він потребує глибокого знання педагогічних та психологічних основ національного

виховання, врахування вікових та індивідуальних особливостей здобувачів освіти. Тому, на нашу думку, соціально-психологічна специфіка формування музичної культури засобами українського фольклору має бути важливою частиною змісту професійної підготовки випускника коледжу мистецтв, як майбутнього митця, чи педагога.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Вважається, що одним із визначальних та найпотужніших засобів національного виховання є фольклорне мистецтво. Воно виступає однією з найдосконаліших форм освоєння світу у всій повноті його екзистенційної, творчої універсальності.

Естетичні засоби впливу мистецтва на особистість є найбільш дієвими і творчо розвиваючими, оскільки формують найважливіші людські якості (А.Болгарський). З'ясуванню специфіки сприйняття музичного твору присвятила свої наукові дослідження О. Рудницька.

Як стверджує І. Єгорова, український фольклор відображає в людській свідомості цінності минулого і сучасного, володіє даром синтезування узагальненого досвіду людства, чим і впливає на багатство духовного світу особистості. Проникаючи в сутність музики та усвідомлюючи саму себе під її впливом через взаємозв'язок музичного мислення з емоційною сферою особистості, людина розвиває самосвідомість. Тому включення в зміст естетичної свідомості здобутків національного музичного мистецтва та стимулювання його засобами інтересу, емоційного сприйняття та розуміння минулого свого народу сприяє, на нашу думку, формуванню національної самосвідомості особистості (Єгорова, 2002).

Питання професійно-педагогічної підготовки майбутнього вчителя досліджував такий визначний психолог як Г. Балл та ін. Психолого-педагогічний аналіз поняття готовність дав змогу з'ясувати, що у психологічній літературі вона розглядається як наявність здібностей (В. Ананьєв); у педагогічній – як складне особистісне утворення (Л. Кондрашова), синтез якостей особистості (Г. Кутузова), система, яка складається з мотиваційного, змістовно-процесуального та виконавчого компонентів (О. Пехота). Науковцями досліджувалися такі види готовності: психологічна – В. Моляко, морально-психологічна – Л. Кондрашова, мотиваційна – Л. Кекух, професійна – К. Дурай-Новакова; професійно-педагогічна – О. Пехота; практична – Г. Кі. (Процюк, 2007).

Професійній підготовці майбутніх учителів у галузі мистецької освіти присвячено праці Л. Масол, Л. Хлебнікової та ін.

Звернення до українського фольклору, як до засобу формування особистості має міцну методологічну основу, спирається на філософське осмислення народного музичного мистецтва (А. Іваницький), як одного із

стержневих компонентів культури. Український фольклор акумулює в собі відповідні знання, досвід, національні традиції і є дієвим виховним та формувальним для особистості фактором. Важливими для нашої роботи є наукові дослідження потенціалу народної музичної творчості (О. Аліксійчук); можливості її використання в естетичному вихованні майбутніх учителів (Р. Дзвінка), у вихованні національної самосвідомості (Р. Осипець), в організації і діяльності шкільних фольклорних колективів (Н. Кравцова).

Мета статті полягає у теоретико-методологічному аналізі та емпіричному вивченні проблеми соціально-психологічної специфіки формування музичної культури випускників коледжу мистецтв засобами українського фольклору.

Для досягнення поставленої мети використано комплекс методів дослідження: аналіз, синтез, порівняння сучасних наукових й емпіричних досліджень з проблеми соціально-психологічної специфіки формування музичної культури випускників коледжу мистецтв засобами українського фольклору, та такий метод опитування, як анкетування, а також їх узагальнення й систематизація.

Виклад основного матеріалу дослідження. Загальновідомо, що у структуру соціальної психології входять такі три групи проблем:

- *соціально-психологічні явища у великих [групах](#)* (у макросередовищі), сюди відносяться проблеми масової [комунікації](#), механізми і ефективність впливу засобів масової комунікації на різні спільноти людей, закономірності поширення суспільних настроїв, обрядів, звичаїв і інші;
- *соціально-психологічні явища в малих групах* (у мікросередовищі), вони включають проблеми психологічної сумісності в замкнених групах, міжособистісних відносин, [лідерства](#) і інші;
- *соціально-психологічні прояви особистості людини ([соціальна психологія особистості](#))*, тут розглядають, наскільки особистість відповідає соціальним очікуванням у великих і малих групах, як вона сприймає вплив малих груп, яка залежність [самооцінки](#) особистості від оцінки її групою, в яку входить особистість, і інші.

Саме у площині *соціально-психологічних проявів особистості* людини і будуть здійснюватись наші подальші наукові пошуки і дослідження з теми соціально-психологічної специфіки формування музичної культури випускників коледжу мистецтв засобами українського фольклору.

Специфіка соціально-психологічної особливості морально-естетичного впливу народної музичної творчості полягає в тому, що вона, викликаючи відповідні переживання, динамічно насичені образи й асоціації, стимулює

розвиток емоційної та когнітивної сфери, формує систему ціннісних і екзистенційних орієнтацій.

Український фольклор, виступаючи еталоном «доброго», «світлого», «прекрасного», є одним з найкращих засобів формування музичної культури, а загалом і морально-естетичних почуттів. Практика свідчить, що більш глибокими є моральні й естетичні переживання від українського фольклору тоді, коли слухачі активно його засвоюють, коли підготовча інформація відповідає змістові твору. Водночас помічено, що надмірна інформація перевантажує і послаблює переживання й осмислення змісту музики, гальмує емоційну реакцію на неї. О. Ростовський зазначає, що «чим менша і загальніша інформація, яка спрямовує сприймання, тим більший простір для творчої фантазії» (Реброва, 2012).

Глибина сприймання творів мистецтва, в тому числі й українського фольклору, залежить від культури почуттів конкретної особистості, рівня її вихованості, інтелектуальної розвиненості та життєвого досвіду. Народна музична творчість є складною для сприймання й розуміння. Саме тому й необхідно розвивати культуру сприймання, удосконалювати естетику, розвивати емоційні відтінки її бачення. У процесі сприймання, зазначає О. Ростовський, слухач, з одного боку, засвоює естетичну інформацію, що міститься у творі, а з іншого, накладання сприйнятого на життєвий і художній досвід веде до пізнання нового змісту, який виходить за межі вираженого в музиці.

Сприймання фольклору вимагає й певних творчих здібностей. Для засвоєння, як зазначає Л. Виготський, недостатньо просто щиро пережити те почуття, яке володіло автором, недостатньо розібратися в структурі самого твору – необхідно ще творчо подолати своє власне почуття, знайти точку катарсису і лише тоді дія мистецтва проявиться повністю.

Найважливішою функцією мистецтва, в тому числі й фольклору, є його здатність збуджувати художню насолоду. Саме у прагненні до художньої насолоди виражається, насамперед, потреба особистості у мистецтві. Якщо твір не приносить особистості насолоди, він не стане для неї художнім відкриттям світу, її естетичним осягненням, не впливатиме на глибину її світосприйняття.

П. Якобсон підкреслював, що вплив мистецтва (у тому разі, коли воно викликало глибоке художнє враження) значно активізує психічні процеси особистості. При цьому, саме у позитивній площині, актуалізуються властиві людині моральні й естетичні оцінки життєвих явищ, змінюються її погляди, переконання. У результаті виникає складна реакція на почуте і побачене, яка є вираженням усього комплексу психологічного, морально-естетичного досвіду особистості.

У процесі впливу мистецтва С. Раппопорт виділяє три взаємопов'язаних рівні. На *першому рівні* ми є спостерігачами і співучасниками авторського ставлення до подій, що відображені у творі. *Другий рівень* передбачає привласнення нами позиції автора до змальованого. На *третьому рівні* ми розмірковуємо, переживаємо, аналізуємо почуте у творі.

Ми вважаємо, що сила виховного впливу українського фольклору, народної музичної творчості на випускників визначається насамперед естетичним характером. Своєрідність естетичних переживань полягає у специфічному і неповторному поєднанні різних за своєю спрямованістю та інтенсивністю емоцій. «Будь-яке почуття, будь-яка емоція прагне втілитися у відомі образи, що відповідають цьому почуттю, – зазначав Л.С.Виготський. Емоція має, таким чином, здатність ніби підбирати враження, думки й образи, які співзвучні тому настрою, що володіє нами у дану хвилину».

Розуміння, переживання і оцінка студентами-випускниками українського фольклору залежатиме від рівня їх музичної культури, а також від середовища, в якому вони перебувають у процесі занурення в народну музичну творчість, від підготовчого етапу та післядії. Без відповідної підготовки можна слухати і не чути, чути і не розуміти. А коли людина не розуміє – залишається байдужою. Байдужість у ставленні до народної творчості, фольклору є неприпустимою для майбутнього митця-педагога.

На основі аналізу теоретичних джерел ми дійшли до висновку, що комплексний характер формування музичної культури студентів-випускників засобами українського фольклору забезпечують взаємопов'язані між собою компоненти: морально-естетичний, емоційно-мотиваційний, когнітивний, процесуально-операційний.

Варто відмітити, що зазначений процес формування становить собою складну, упорядковану, цілісну багато-структурну динамічну систему, що функціонує відповідно до мети, завдань та принципів, спрямовується на формування системи знань, умінь та навичок студентів, розвиток їх творчих здібностей і підпорядковується головній меті – формуванню їхньої музичної культури засобами українського фольклору.

Ця підготовка включає ефективні умови, засоби, матеріали, технології і здійснюється в результаті цілісності соціально-психологічного і педагогічного процесів, забезпечуючи формування музичної культури, отже і готовності випускника коледжу мистецтв до професійно-творчої діяльності. Визначальним у зазначеній системі підготовки вважаємо *морально-естетичний компонент* розвитку особистості, який включає в себе морально-естетичну основу життєдіяльності, загальнолюдські цінності, національні культурні надбання, формує духовно-моральну і естетичну культуру випускника. Основою цього

компоненту є його моральна й естетична спрямованість. Він пронизує когнітивний, емоційно-мотиваційний та процесуально-операційний компоненти, є інтеграційним ядром їх взаємозв'язку у формуванні музичної культури випускників коледжу мистецтв засобами українського фольклору.

Когнітивний компонент пов'язаний з накопиченням інформації інтелектуального характеру, спрямований на оволодіння студентами знаннями, уміннями й навичками. Він сприяє збагаченню системи психологічних і професійно-педагогічних знань, розширенню музично-естетичного кругозору, ознайомленню з сутністю народного музичного мистецтва, усвідомленню потенціалу українського фольклору у формуванні музичної культури, що складає основу творчої і професійної спрямованості особистості майбутнього педагога-митця.

Емоційно-мотиваційний компонент інтегрує морально-естетичні почуття, сприяє емоційному спілкуванню студентів з творами музичного фольклору, формує готовність студентів до педагогічного спілкування, включає систему професійно-значимих потреб. Він пов'язаний з емоційно-чуттєвим переживанням фольклорної інформації, з особистісно-значущим розумінням. Цей компонент спрямований на емоційно-чуттєве ставлення студентів до творів українського фольклору.

Процесуально-операційний компонент включає в себе систему практичних умінь і навичок, які реалізуються педагогами у процесі формування у випускників музичної культури засобами українського фольклору: уміння підготувати їх до сприймання музики, емоційно розповісти про неї; поглибити сприймання музики через аналіз засобів музичної виразності, за допомогою яких створюється той чи інший настрій, характер музики, художній образ; порівняти переживання, які закладені в музиці, зі своїми особистими, вміти про них розповісти; оцінити творчу діяльність з позиції слухача, виконавця, композитора. Він пов'язаний з творчим самовираженням студентів-випускників, яке забезпечується синтезом музичної, хореографічної, поетичної творчості, а також із власним творчим компонентом підготовки педагога до виховання музичної культури засобами українського фольклору (Процюк, 2007).

Готуючись до вивчення питання соціально-психологічної специфіки формування музичної культури випускників коледжу мистецтв засобами українського фольклору, нами було проведено дослідження з обраної теми. Ми провели анкетування «Виявлення рівня інтересу випускників коледжу мистецтв до української народної музичної творчості». Дослідження проводилося у вересні 2019 року серед випускників Чернівецького обласного коледжу мистецтв ім. С. Воробкевича. У анкетуванні прийняли участь 101 випускник.

Аналіз отриманих результатів дослідження дає нам змогу стверджувати, що у своїй більшості випускники віддають перевагу народній музиці – 44%, разом з тим позиції класичної і естрадної музики отримують у сучасного випускника по 28% (див. рис. 1). Звертаючи увагу на гострі сучасні соціальні запити з розвитку національної самосвідомості, ми можемо стверджувати про недостатній рівень інтересу випускників коледжу мистецтв до української народної музичної творчості.

Рис. 1. Якій музиці Ви надаєте перевагу?

На питання «Записи якої музики є у Вашій фонотеці?» відповіді респондентів розподілилися наступним чином: народна музика – 48%, естрадна – 34%, класична – 18% (див. рис. 2). Загалом отримані результати з цієї позиції, на нашу думку, є цілком закономірними, оскільки корелюються з результатами відповідей на попереднє питання про переваги у музичних вподобаннях. Проте не є достатніми у плані розвитку музичної культури випускників засобами українського фольклору.

Щодо відповідей респондентів на питання: «Чи співають українські народні пісні у Вашій сім'ї?» то тут 60% випускників відповіли ствердно, 38% – ні. Вважаємо такий результат задовільним, проте таким, що окреслює подальші перспективи системи освіти у плані більшого пропагування вивчення і збереження традицій українських фольклорних мистецьких звичаїв.

Рис. 2. Записи якої музики є у Вашій фонотеці.

На питання «Чи займалися Ви до вступу в освітній заклад у фольклорних гуртках?» 56% випускників відповіли – так, 41% – ні. З чого можна зробити висновок про недостатню охопленість учнів сучасних закладів загальної середньої освіти заходами з формування національної самосвідомості засобами українського фольклору.

Загальний висновок отриманих результатів проведеного анкетування дозволяє стверджувати про задовільний стан роботи з формування музичної культури випускників коледжу мистецтв засобами українського фольклору, однак його можна визнати таким, що окреслює подальші перспективи більшого пропагування вивчення і збереження традицій українського фольклору.

Український фольклор відображає в людській свідомості цінності минулого і сучасного, володіє соціально-психологічними особливостями синтезування узагальненого досвіду людства. Проникаючи в сутність українського фольклору та усвідомлюючи самого себе під його впливом через взаємозв'язок музичного мислення з емоційною, когнітивною та поведінковою сферами особистості, студент розвиває власну музичну культуру.

Висновки. Комплексний характер формування музичної культури випускників коледжу мистецтв засобами українського фольклору забезпечують взаємопов'язані між собою компоненти: морально-естетичний, емоційно-мотиваційний, когнітивний, процесуально-операційний.

Соціально-психологічна специфіка професійної підготовки майбутнього митця, зокрема формування його музичної культури засобами українського фольклору є багатограним, цілеспрямованим процесом і забезпечується єдністю вищезазначених компонентів, циклами навчальних дисциплін, видами діяльності, психолого-педагогічними знаннями і уміннями, а також міжпредметною єдністю змісту професійної підготовки, яка доцільно опосередковується українським фольклором.

Виконана робота не вичерпує всіх аспектів питання соціально-психологічної специфіки формування музичної культури випускників коледжу мистецтв засобами українського фольклору, тому подальші перспективи наших досліджень вбачаємо у вирішенні таких завдань: дослідження проблеми соціально-психологічних особливостей узгодження смислового навантаження українського фольклору і конкретної виховної мети педагога; здійснення порівняльного аналізу досвіду щодо соціально-психологічної специфіки формування музичної культури засобами фольклору студентів освітніх мистецьких закладів у інших країнах; розробкою тематичних спецкурсів та корекційно-розвивальних програм.

Література

1. Боярин Л. В. Соціально-психологічні особливості ціннісних орієнтацій студентської молоді та їх адаптації до волонтерської діяльності. *Теоретичні і прикладні проблеми психології*. 2015. № 2 (37). С. 37 – 43.

2. Єгорова І. В. Формування національної самосвідомості у підлітків на уроках музики в загальноосвітній школі (на матеріалі творчої спадщини західноукраїнських композиторів ХІХ - початку ХХ століття.) : автореф. дис. ... канд. пед. наук : 13.00.02. Київ, 2002. 21 с.

3. Завацька Н. Є. Технології забезпечення професійної допомоги у процесах адаптації та реадaptaції особистості. *Теоретичні і прикладні проблеми психології*. 2014. № 3. С. 167-176.

4. Матейко Н.М. Психологічний вплив інструментальної музики на формування духовно-естетичної культури особистості. *Гірська школа Українських Карпат*. 2011. Випуск 6-7. С. 186-189.

5. Процюк В. Формування громадянських цінностей у процесі соціалізації особистості. *Нова педагогічна думка*. 2015. № 1. С. 122-125.

6. Процюк В. М. Підготовка майбутніх учителів музики до виховання у молодших школярів морально-естетичних почуттів засобами народної музичної творчості : автореф. дис. ... канд. пед. наук : Вінниця, 2007. 20 с.

7. Реброва О. Є. Методи формування художньо-ментального досвіду вчителя музичного мистецтва в процесі фортепіанного навчання. *Педагогічна освіта: теорія і практика*. 2012. Вип. 12. С. 402-407.

8. Kohlberg L. Stage and sequence: The cognitive-developmental approach to socialisation. *Theoretical approaches to socialisation* / Ed. Cosling D. – Chicago, 1969. p. 347–400.

References

1. Boiaryn L. V. Sotsialno-psykholohichni osoblyvosti tsinnisnykh orientatsii studentskoi molodi ta yikh adaptatsii do volonterskoi diialnosti. [Socio-psychological peculiarities of values orientations of student youth and their adaptation to volunteer activity]. *Teoretychni i prykladni problemy psykholohii*. 2015. № 2 (37). S. 37 – 43. [in Ukrainian].

2. Iehorova I. V. *Formuvannia natsionalnoi samosvidomosti u pidlitkiv na urokakh muzyky v zahalnoosvitnii shkoli (na materialy tvorchoi spadshchyny zakhidnoukrainskykh kompozytoriv XIX- pochatku XX stolittia.)*. [Formation of national consciousness in adolescents in music lessons in secondary school (on the material of the creative heritage of Western Ukrainian composers of the nineteenth - early twentieth century.)] : avtoref. dys. ... kand. ped. nauk : 13.00.02. Kyiv, 2002. 21 s. [in Ukrainian].

3. Zavatska N. Ye. Tekhnolohii zabezpechennia profesiinoi dopomohy u protsesakh adaptatsii ta readaptatsii osobystosti. [Technologies for providing professional assistance in the processes of adaptation and readaptation of the individual]. *Teoretychni i prykladni problemy psykholohii*. 2014. № 3. S. 167-176. [in Ukrainian].

4. Mateiko N.M. Psykholohichni vplyv instrumentalnoi muzyky na formuvannia dukhovno-estetychnoi kultury osobystosti. [Psychological influence of instrumental music on the formation of spiritual and aesthetic personality culture]. *Hirska shkola Ukrainskykh Karpat*. 2011. Vypusk 6-7. S. 186-189. [in Ukrainian].

5. Protsiuk V. Formuvannia hromadianskykh tsinnosti u protsesi sotsializatsii osobystosti. [Formation of civic values in the process of personality socialization]. *Nova pedahohichna dumka*. 2015. № 1. S. 122-125. [in Ukrainian].

6. Protsiuk, V. M. *Pidhotovka maibutnikh uchyteliv muzyky do vykhovannia u molodshykh shkoliariv moralno-estetychnykh pochuttiv zasobamy narodnoi muzychnoi tvorchosti*. [Preparation of future music teachers for upbringing of moral and aesthetic feelings with the means of folk music creativity] : avtoref. dys ... kand. ped. nauk : Vinnytsia, 2007. 20 s. [in Ukrainian].

7. Rebrova O. Ye. Metody formuvannia khudozhno-mentalnoho dosvidu vchytelia muzychnoho mystetstva v protsesi fortepiannoho navchannia. [Methods of formation of artistic and mental experience of the teacher of musical art in the process of piano learning]. *Pedahohichna osvita: teoriia i praktyka*. 2012. Vyp. 12. S. 402-407. [in Ukrainian].

8. Kohlberg L. Stage and sequence: The cognitive-developmental approach to socialisation. Theoretical approaches to socialisation / Ed. Cosling D. – Chicago, 1969. p. 347– 400.

Boiaryn L.V., Protsiuk V.M.

TO THE QUESTION OF SOCIO-PSYCHOLOGICAL SPECIFICS OF FORMATION OF MUSICAL CULTURE OF THE GRADUATES OF THE COLLEGE OF ARTS BY MEANS OF UKRAINIAN FOLKLORE

The paper presents the results of theoretical and empirical research of the problems of socio-psychological specifics of formation of musical culture of the graduates of the College of arts by means of the Ukrainian folklore. It is noted that the priority activities of cultural and educational institutions have been and remain the training of specialists who have a deep understanding of their subject, perfectly developed professional competence, patriotism, professional knowledge, high general culture. Also, it's stated that the revival and development of national traditions in culture, art and education is one of the priority directions of the state policy.

It is noted that one of the most powerful means of national education is the arts. It is one of the most sophisticated forms of development of the world in the fullness of its existential, creative versatility.

The purpose of the article lies in the theoretical analysis and empirical study of the problems of socio-psychological specifics of formation of musical culture of the graduates of the College of arts by means of the Ukrainian folklore.

To achieve this goal, a large complex of research methods was used: analysis, synthesis, comparison, modern scientific theoretical and empirical research on the socio-psychological specifics of formation of musical culture of the graduates of the College of arts by means of the Ukrainian folklore and also such method of survey as questionnaire, as well as generalization and systematization.

It's determined that a scientific research with the focus on socio-psychological specifics of formation of musical culture of the graduates of the College of arts by means of the Ukrainian folklore should be done in the field of socio-psychological manifestations of the human personality.

The authors noted that the specifics of the moral and aesthetic influence of folk music is that it evokes the corresponding experiences, dynamically saturated images and associations, sharpens the mind, stimulates the development of the emotional sphere, forms the system of values and existential orientations.

The analysis of the results of the questionnaire "Identifying the level of interest of graduates of the College of Arts in Ukrainian folk music" is presented in the appendix.

It is established that the socio-psychological peculiarities of professional training of future artists, in particular the formation of musical culture by means of Ukrainian folklore, is a multifaceted and goal-oriented process and ensures the unity of many components (moral, aesthetic, emotional-motivational, cognitive, procedural and operational).

Key words: *folklore, socio-psychological manifestations of personalities, musical culture, professional competence, perception, emotions.*

Боярин Лілія Володимирівна – кандидат психологічних наук, доцент кафедри педагогіки, психології та теорії управління освітою Інституту післядипломної педагогічної освіти Чернівецької області;

Процюк Василь Михайлович – кандидат педагогічних наук, доцент кафедри музики Чернівецького національного університету імені Юрія Федьковича, т.в.о. директора педагогічного коледжу ЧНУ ім. Ю.Федьковича, заступник директора з виховної роботи.

**ТЕОРЕТИЧНІ І ПРИКЛАДНІ
ПРОБЛЕМИ ПСИХОЛОГІЇ**

Збірник наукових праць

№ 3(50) 2019

Том 3

Відповідальний секретар випуску *Ю.А. Завацький*

Підписано до друку 01.04.2019 р.

Видавництво Східноукраїнського національного університету ім. В. Даля

Формат 70x108¹/₁₆. Папір офсетний. Гарнітура Times.

Умов. друк. арк. 21,5. Обл. вид. арк. 22,7.

Наклад 300 прим. Вид. №. Замов. №. Ціна вільна.